First Edition : March 1962
Reprint : May 1963

Printed by Y. G. Joshi, Anand Mudranalay
1523 Sadashiv Peth, Poona 2
and
Published by G. K. Padhye [illegible]
[illegible] 341 C Shaniwar Peth, Poona 2
for and on behalf of the S. S. C. Examination Board
Maharashtra State, Poona 1

CONTENTS

PROSE

POETRY

गज्जविभागो ।

१. चत्तारि मंगलाइं ।

अरिहंता मंगलं ।
सिद्धा मंगलं ।
साहू मंगलं ।
केवलिपन्नत्तो धम्मो मंगलं ।

—पञ्चप्रतिक्रमणसूत्रम्

२. मेहरहकहा ।

अन्नया य मेहरहो उम्मुक्कभूसणाहरणो पोसहसालाए पोसह-जोग्गासणनिसण्णो

सम्मत्तरयणमूलं जगजीवहियं सिवालयं फलयं ।
राईणं परिकहेइ दुक्खविमोक्खं तहिं धम्मं ॥ १ ॥

एयम्मि देसयाले भीओ पारेवओ थरथरेंतो ।
पोसहसालमइगओ, " राय, सरण ति सरणं " ति ॥ २ ॥

" अभओ " त्ति भणइ राया, " मा भाहि " त्ति भणिए
ठिओ अह सो ।
तस्स य अणुमग्गओ पत्तो तिरिओ सो वि मणुयभासी ॥ ३ ॥

गहियत्थो रायं भणइ–"मुयाहि एयं पारेवयं, एस मम भक्खो"। मेहरहेण भणियं–"न एस दायव्वो सरणागओ"। तिरिएण भणियं–'नरवर जइ न देसि मे तं छुहिओ कं सरण-मुवगच्छामि" त्ति। मेहरहेण भणियं— "जह जीवियं तुज्झ पियं निस्संसयं तहा सव्वजीवाणं। भणियं च–

हंतूण परप्पाणे अप्पाणं जो करेइ सप्पाणं।
अप्पाणं दिवसाणं कएण नासेइ अप्पाणं ॥ ४॥

दुक्खस्स उव्वियंतो हंतूण परं करेइ पडियारं।
पाविहिइ पुणो दुक्खं बहुययरं तन्निमित्तेण" ॥ ५॥

एवं अणुसिट्ठो तिरिओ भणइ–"कत्तो मे धम्ममणो भुक्ख-दुक्खदुहियस्स ?"। मेहरहो भणइ– भद्द मम अहं सुहं देमि भुक्खापडिघाय विसज्जेहि पारेवयं । तिरिओ भणइ–"नाहं सयं मयं मंसं खामि। फुरफुरेंतं सत्तं मारेउं मंसं अहं खामि"। मेहरहेण भणियं – जत्तियं पारावओ तुलइ तत्तियं मंसं मह सरीराओ गेण्हाहि"। "एवं होउ त्ति भणइ तिरिओ। तिरियवयणेण य राया पारेवयं तुलाए चडावेऊण बीयपासे नियमंसं छेत्तूण चडावेइ।

जह जह छुभेइ मंसं तह तह पारावओ बहु तुलेइ।
इय जाणिऊण राया मारुहइ सयं तुलाए उ ॥ ६॥

—सुपार्श्वनाथचरितम् (Page 337)

३. कन्नगा नाम मुत्तिमई चिंता ।

इत्थेव जबुदीवे भारहवासम्मि वासवपुरं व ।
कयविवुहजणाणद नदणपुरमत्थि वरनयर ॥ १ ॥
पडिहयपडिवक्खबलो हरि व्व अरिमद्दणो तहि राया ।
गुणरयणनिही रयणायरु त्ति सेट्ठी तहि अत्थि ॥ २ ॥
तस्स सिरी नाम पिया रूवगुणेण सिरि व्व पच्चक्खा ।
तीए न अत्थि पुत्तो तेण दढ तम्मए सेट्ठी ॥ ३ ॥

अन्नया भणिओ भज्जाए—" अज्जउत्त, अत्थि इत्थेव नयरुज्जाणे अजियवला देवया । अपुत्ताण पुत्तं, अवित्ताण वित्त, अविज्जाण विज्ज, असुक्खाण सोक्खं, अचक्खूण चक्खु, सरोयाण रोयक्खय देइ एसा "। कय सेट्ठिणा तीए ओवाइयं । कमेण जाओ पुत्तो । तस्स कय 'अजियसेणो' त्ति नाम । जणयमणोरहेहिं सह वड्ढिओ अजियसेणो । सिक्खियकलाकलावो लावण्णलच्छिपुण्णं पवण्णो तारुण्ण । तस्स य सयलजणब्भहिए रूवाइगुणे पेच्छिऊण चिंतिय सेट्ठिणा—' जइ एस मह नदणो नियगुणाणुरूवं कलत्त न लहइ ता इमस्स अकयत्था गुणा ' । जओ —

सामी अविसेसन्नू अविणीओ परियणो परवसत्त ।
भज्जा य अणणुरूवा चत्तारि मणस्स सल्लाइं ॥ ४ ॥

एत्थतरे आगओ एगो वाणिउत्तो । पणमिऊण सेट्ठि निविट्ठो समीवे । पुट्ठो य सेट्ठिणा ववहारसरूव । कहिय तेण सव्वं । अन्नं च—' तुहाएसेण गओ ह कयगलाए नयरीए । जाओ मे जिणदत्त-सेट्ठिणा सम ववहारो । निमतिओ हं तेण भोयणत्थं । दिट्ठा मए तग्गिहे चंदकंतेण वयणेण, पउमराएहिं हत्थपाएहिं, पवालेण अहरेणं,

विप्पमाणेहिं रयणेहिं सुवण्णेणं अंगेण, मयणमहारायभंडारमंजूस व्व संचारिमी एगा कन्नगा। पुट्ठो मए सेट्ठी —" का एस " त्ति। सेट्ठिणा वुत्तं —" भद्द मह धूमाविसेस मुत्तिमई एसा चिंता । जओ—

किं लट्ठ लहिही वरं पिययमा किं तस्स संपज्जिही
किं लोए ससुराइयं नियगुणग्गामेण रंजिस्सए।
किं सीलं परिपालिही पसविही किं पुत्तमेवं धुव
चिंता मुत्तिमई पिऊण भवणे संवड्ढए कन्नगा ॥ ५ ॥

एसा य अणण्णगुणसोहिया हियाहियविवारकुसला सत्ताहमिक्क सीला 'सीलमई' त्ति गुणनिप्फन्ननामा बालत्तणओ वि पुव्वकय सुकयवसेण सयलसमयपज्जंताहिं कलाहिं सहीहिं य परिवन्ना। इमीए अणुरूवं वरं अलहंतस्स मे अच्चंतं चिंता। जओ मए एसा वि चिंत त्ति वुत्ता। मए भणियं "सेट्ठि मा संतप्प। अत्थि नंदणपुरे रयणायरसेट्ठिणो विसिट्ठरूवाइगुणो पुत्तो अजियसेणो। सो तुह धूयाए अणुरूवो वरो " त्ति। जिणदत्तेण भणियं—' भद्द तुमए मे महंतचिंतासमुद्दमग्गस्स पवरवरोवएसबोहित्थेण नित्थारो कओ " त्ति भणिऊण तेण अजियसेणस्स सीलमईं दाउं पेसिओ जिणसेहरो नियपुत्तो मए समं। सो इहागओ चिट्ठइ। ता जहाजुत्तं आइसउ सेट्ठी। "पुत्त कयं तुमए " त्ति भणिऊण हक्कारविओ जिण-सेहरो सेट्ठिणा। सगोरवं दिन्ना तेण अजियसेणस्स सीलमई। अजियसेणेणावि तेणेव सह गंतूण वयणगाए परिणीया सीलमई। घेत्तूण तं आगओ सनयरं अजियसेणो। भुंजए भोए।

—कुमारपालप्रतिबोध (Pages 220–222.)

४. कण्णऊरअ–विक्कमो ।

(ततः प्रविशति अपटीक्षेपेण विकटोज्ज्वलवेषः कर्णपूरकः ।)

कर्णपूरकः । कहिं कहिं अज्जआ ।

चेटी । दुम्मणुस्स, किं ते उव्वेअकारणं । ज अग्गदो वट्टिदं अज्जअं न पेक्खसि ।

कर्णपूरकः । (दृष्ट्वा) अज्जए, वदामि ।

वसन्तसेना । कण्णऊरअ, परितुट्ठमुहो लक्खीअसि । ता किं णेदं ।

कर्णपूरकः । (सविस्मयम्) अज्जए, वञ्चिदासि जाए अज्ज कण्णऊरस्स परक्कमो न दिट्ठो ।

वसन्तसेना । कण्णऊरअ, किं किं ।

कर्णपूरकः । सुणादु अज्जआ । जो सो अज्जआए खुंटमोडओ णाम दुट्ठहत्थी सो आलाणत्थंभ भंजिअ महामेत्तं वावादिअ महंतं संखोहं करेंतो राअमग्गं ओदिण्णो । तदो एत्थंतरे उग्घुट्ठं जणेण–

अवणेध बालअजणं तुरिअं आरुहद रुक्खपासाद ।
किं ण हु पेक्खध पुरदो दुट्ठो हत्थी इदो एदि ॥ १ ॥
विअलइ णेउरजुअलं छिज्जंति अ मेहला मणिक्खइआ ।
वलआ अ सुंदरदरा रअणंकुरजालपडिबद्धा ॥ २ ॥

तदो तेण दुट्ठहत्थिणा कलचलणरवणेहिं फुल्लणलिणिं विअ णअरिं उज्जइणिं अवगाहमाणेण समासादिदो परिव्वाजओ । तं च परिब्भट्ठदंडकुंडिआभाअणं सीअरेहिं सिंचिअ दंततरे खित्तं पेक्खिअ पुणो वि उग्घुट्ठं जणेण ‘ हा परिव्वाजओ वावादीअदि ’ त्ति ।

वसन्तसेना । (ससम्भ्रमम्) अहो पमादो, अहो पमादो ।

कर्णपूरकः । अज्ज संभमेण । सुणादु दाव अज्जआ । तदो विच्छिण्णविसंठुलसलाकलावअं उव्वहंतं वसंतरपरिग्गहिअ परिव्वाअअं उव्वहंतं तं पेक्खिअ कण्णऊरएण मए, पहि पहि अज्जआए अव्वापिडोवपुट्ठेण वासेण, तुरिअ आअआदो सोहइंड गेण्हिअ माआरिदो सो वुट्ठहत्थी ।

वसन्तसेना । तदो तदो ।

कर्णपूरकः । आहुप्पिअअ सरोसं तं हत्थि विसमसेलसिहराभं ।
मोमाविओ मए सो दंततरसंठिओ
परिव्वाअओ ॥ ३ ।

वसन्तसेना । सुट्ठु दे किअं । तदो तदो ।

कर्णपूरकः । तदो अज्जए 'साहु रे कण्णऊरअ, साहु' त्ति एत्तिअ मेत्तं भणंती विसममरक्कंता विअ णावा एक्कदो पल्हत्था सअल उज्जइणी आसि । तदो अज्जए एक्केण सुण्णाइं आभरणट्ठाणाइ परामुसिअ उद्धं पेक्खिअ दीहं णीससिअ अअं पावारओ मम उवरि खित्तो ।

वसन्तसेना । कण्णऊरअ, जाणीहि दाव किं एसो जादीकुसुम वासिदो पावारओ ण वेत्ति ।

कर्णपूरकः । अज्जए, मदगंधेण सुट्ठु तं गंधं ण जाणामि ।

वसन्तसेना । णामं पि दाव पेक्ख ।

कर्णपूरकः । इमं णामं । अज्जआ एव्व वाएदु । (इति प्रावारकं उपनयति)

वसन्तसेना । अज्जचारुदत्तस्स । (इति वाचयित्वा सस्पृहं गृहीत्वा प्रावृणोति) ।

चेटी । कण्णऊरअ, सोहइ अज्जआए पावारओ ।

अमणुज्जो खुज्जो कत्थ वा सव्वंगोवगपेसलो नलो। कत्थ कवलिय-तिमिकुडुंवगो वगो कत्थ वा कयजणाणदो चदो। तहा मम आगच्छ-तस्स समुहो सउणसघाओ सजाओ सो वि निप्फलो ज तुम न होसि नलो'। दमयतीपेम्मपरवसेण खुज्जेण नीओ नियगेह विप्पो। जओ–

जत्थ जणो वसइ पिओ तीएँ दिसाएँ समागओ सतो।
काओ वि कुणइ हरिस किं पुण पियपेसिओ पुरिसो॥ ७॥

'महासईए दमयतीए महापुरिसस्स नलस्स य कहंतस्स ते किं सागय कीरउ' त्ति वुत्तूण कया भोयणाइपडिवत्ती। दिन्न दहिवण्ण-दिन्न आहरणं। तओ पत्तो कुसलो कुसलेण कुडिणपुर। कहिओ भीमस्स मत्तकरिवसीकरणमूलो सव्वो खुज्जवुत्ततो। दमयतीए वुत्त–'ताय, नूण नलो सो। किंतु केणावि आहारदोसेण कम्म-दोसेण वा विरूवो जाओ।

करिसिक्खाकुसलत्त सूरियपागस्स करणसामत्थं।
अच्चब्भुय च दाणं नल विणा नत्थि अन्नत्थ॥ ८॥

ताय, केणावि उवाएण त खुज्ज इह आणेसु जेण त सय परिक्खेमि'। भीमेण वुत्त–'पुत्ति, अलिय सयवर पारभेमि हक्कारेमि दहिवण्ण। दहिवण्णो पुव्व पि ते लुद्धो आसि परं तुमए नलो वरिओ। ता एण्हि तुह सयवर सुणिऊण सिग्घ आगमिस्सइ सो तेण सह खुज्जो वि। जइ सो नलो ता तुम अन्नस्स दिज्जति न सहिस्सइ। तहा तुरयहिययन्नू नलो अत्थि। जइ सो खुज्जो नलो ता रहतुरयपेरणेण जाणियव्वो नलो त्ति। नलस्स पेरतस्स पवणतुल्लरया तुरया हवति। आसन्न दिवस कहिस्स। जइ तत्थ आगमिस्सइ खुज्जो वेगेण सो नलो नूण। अन्नो वि थीपरिभव न सहइ किं पुण नल-नरिंदो'। पेसिओ भीमेण दहिवण्णस्स दूओ। कहिओ तेण चित्तसुद्ध-

भीमेण सक्कारिओ कुब्जो। अन्नम्मि पत्थावे पत्थिवस्स पुरओ जंपियं कुएण— 'मम सामिणो समीवे नलस्स सूवयारो अत्थि। नलोवएसओ सो मुणइ सूरपागं रसवइं। तं सोऊण दमयंतीए जंपिओ पिया — 'ताय, पणिहिं पेसिऊण जाणाहि केरिसो सूवयारो। नलं विणा न याणइ सूरपागं रसवइं अन्नो कोवि। जइ पुण सो वियण्ण नलो चेव हविज्ज एसो'।

तो सामिकज्जकुसलो कुसलो नामेण पेसिओ विप्पो।
दहिवण्णसूवयारस्स जाणणकए रन्ना ॥ ३ ॥

सो सुंसुमारनयरे पत्तो सुहसउणपुलइयउच्छाहो।
कुज्जं दट्ठु तस्संतिए निसण्णो विसण्णो य ॥ ४ ॥

कुसलो चिंतइ इमं कत्थ नलो कत्थ कुज्जओ एसो।
जं मेरुसरिसयाणं अंतरमेसिं पि तं चेव ॥ ५ ॥

तओ चित्ते किं पि संपहारिऊण कुसलो पाएइ—

निट्ठुरो निल्लज्जो काउरिसो एक्को एव्व नलो नहु भंती
मुक्का महासई जेण वणे निसि सुत्ता दमयंती ॥ ६ ॥

तं पुणो पुणो गिज्जमाणं सोऊण दमयंतिं समरंतो गलंतंसुजलं पवन्नो नलो। किं रुयसि त्ति पुच्छिओ कुसलेण। कुज्जेण जंपियं- करुणरससंगयं गीयं ते सुणिऊण रुयामि। कुज्जेण पुच्छिओ सो ईइमत्थं। नलकूयाओ आरब्भ निवस्सए दमयंतीगमणपज्जंता कहिया कहा कुसलेण। पुणो वि वुत्तं विप्पेण— कुज्ज दहिवण्णस्स रन्नो कुएण भीमरायस्स अग्गओ सूरपागसूवयारो त्ति कहिओ तुमं। सूरपागपच्चओ नलो चेव त्ति चिंततीए दमयंतीए जणयं अब्भत्थिऊण पेसिओ अहं ति संखत्थं। तुम दट्ठूण चिंतियं मए— कत्थ अच्चत्थ

दहिवण्णेण कहिय एयं खुज्जस्स। हसिऊण भणियं खुज्जेण—'कत्थ पत्थिव, अत्थि ते पडो। पडपडणाओ पचवीसं जोयणाइ आगओ रहो। किं च मज्झिमा इमे तुरया। जइ पुण उत्तमा हवेज्ज ता इत्तिएण कालेण चोइज्जमाणा वरपचासजोयणाइं रहो आगच्छेज्जा'। दहिवण्णेण अक्खरुक्ख पिक्खिऊण अक्खिय—'इत्थ अक्खे जत्तियाइ फलाइं चिट्ठति अगणतो वि तेसिं सख जाणेमि अहं। नियत्ततो ते कोउगं दसिस्स'। खुज्जएण भणिय—'मए सारहिम्मि मा बीहेसु कालक्खेवाओ। एगमुट्ठिप्पहारेण पाडेमि सव्वाइ फलाइं तुह पुरओ'। रन्ना वुत्तं—'पेच्छ अच्छेरं। पाडेहि तुमं। चिट्ठति अट्ठारससहस्साइं फलाणं। तओ मुट्ठिघाएण पाडियाइं ताइं खुज्जेण। गणियाइं दहिवण्णेण जाव तित्तियाइ चेव। दिन्ना दहिवण्णस्स पत्थिएण तुरयहियय विज्जा। गहिया दहिवण्णाओ फलसखाविज्जा। पहाए कुंडिणपुरासन्ने पत्तो रहो। वियसियवयणकमलो सपन्नो दहिवण्णो।

एत्थंतरे रयणीविरामे दमयतीए दिट्ठो सुविणओ। कहिओ विहिपुव्व पिउणो। जहा—'दिट्ठा मए निव्वुइदेवी आणेयंती इत्थ गयणे कोसलुज्जाण। देवीवयणेण आरूढा अह चूयपायव। मम हत्थे समप्पिय पहाणपउमं देवीए। पडिओ पुव्वारूढो झत्ति विहगमो'। भीमेण वुत्त—'पुत्ति, सोहणो सुविणो। निव्वुइदेवी ते पुण्णरासी जग्गिओ। कोसलुज्जाण कोसलारज्जलाभकर। मायंदारोहण नलसंगमकारण। पुव्वारूढविहगमपडण कूबरस्स रज्जब्भसो। पच्चूसे दिट्ठो त्ति अज्जेव ते मिलिस्सइ नलो'। तयाणिं चेव पत्तो पुरदार दहिवण्णो। कहिओ मंगलाभिहाणपुरिसेण भीमस्स। झत्ति आगतूण मित्तो व्व परिरभिओ भीमेण। समप्पिओ पवरावासो। भोयणाइपडिवत्ति काऊण भणिओ भीमेण—'अत्थि ते सूरपागसूवयारो तं दसेहि मे'। आइट्ठो दहिवण्णेण खुज्जो रसवईकरणत्थ। तेण वि

पंचमीए दमयंतीसयंवरो । चिंतियं दहिवण्णेण — 'अहिलसणीया मे दमयंती । परं दूरदेसे सा । पच्चूसे पंचमी । न तीरइ तत्थ गंतुं । ता किं करेमि' त्ति मीणो व्व थोयजले पत्तो अरइं दहिवण्णो । खुज्जेण चिंतियं —' दमयंती महासई न पुरिसंतरं इच्छइ । इच्छेज्ज वा तहावि मइ जियमाणे को गिण्हेज्ज तं । ता तत्थ दहिवण्णं छहिं पहरेहिं नेमि जेण मज्झेण सह ममावि पसंगेण दंसणं होइ'। खुज्जेण वुत्तो दहिवण्णो — 'किं तम्मसि तुमं । कहेहि कारणं । न हि अकहियरोगस्स रोगिणो चिगिच्छा कीरइ'। रन्ना वुत्तं—' सयन्नो कयसुरपुरपवेसमग्गओ नलो । पुणो वि दमयंती सयंवरं करिस्सइ । अत्थि मे दमयंतीए अहिलासो । दूरे विदब्भा । छच्चेव पहरा अंतरे । 'बहुयदिवसेहिं आगओ दूओ । अहं पुण कहं इत्तिएण कालेण वच्चिस्सामि त्ति चिंताए न पावेमि निव्वुइं । खुज्जेण वुत्तं— 'जच्चतुरयजुत्तं अप्पेहि मे रहं जेण पच्चूसे तत्थ तुमं नेमि'। न सामन्नपुरिसो एसो किं तु खेयरो सुरो व त्ति चिंतिऊण समप्पिओ जुत्तरहो रन्ना । तं कज्जं पगुणं भणिओ नलेण दहिवण्णो— आरोह रहं ।

राया भइमाइत्तो छत्तधरो दुन्नि चामरकरा य ।
ठाइया तम्मि रहे पंच इमे खुज्जओ छट्ठो ॥९॥

तं बिल्लं च करंडं च कडियडे बंधिऊण खुज्जेण ।
कयदेवगुरुसुमरणो तुरंगमे चोयए खुज्जो ॥१०॥

हयहियपयआणएणं नलेण चोइज्जमाणवरतुरओ ।
गंतुं रहो पयट्टो पहुचित्तेणं विमाणं व ॥ ११ ॥

अह दहिवण्णस्स पडो पडिओ रहवेगपवणपज्झूओ ।
तेण परिमोसवसओ नमस्स ओमारणं व कओ ॥१२॥

६. सीहरायवेरग्गं ।

अन्नया पच्चंतवासी आडविओ दुम्मई नाम सामंतराया दुग्गभूमि-बलगव्विओ वित्थक्को सीहरायस्स । निवेइयं राइणो । विसज्जिओ तेण तस्स उवरिं विक्खेवो । सभूमिबलगुणेणं च सो पराजिओ तेण । निवेइए य कुविओ राया पयट्टो सयमेव अमरिसेणं । गओ पयाणय-तिय । एत्थंतरम्मि सिंधुनईपुलिणे परिवहंते पयाणए करिवरोवरि-ट्ठिएणं जलाओ नाइदूरम्मि 'अहो कट्ठं' ति जंपिरं दिट्ठं मणुय-वंद्रं । गओ तं चेव भूमिभागं राया जाव दिट्ठो तेण महाकाओ अइकसिणदेहच्छवी विणिंतनयणविसभासुरो गहियरसंतमंडुक्कगासो भयाणयदुप्पेच्छाणणो दुययरपवेल्लिरग्गी महया कुररेण गसिज्जमाणो जुण्णभुयंगमो, कुररो वि दिग्गयकरोरुकाएण रत्तच्छबीभच्छएण अयगरेण । जहा जहा ह अयगरो कुररं गसइ तहा तहा सो वि जुण्णभुयगमं, जुण्णभुयगमो वि य रसंतमंडुक्कयं ति । तं चेव एवं-विहं जीवलोयसहावविब्भमं मूढहिययाणंदकारयं सप्पुरिसनिव्वेयहेउं वइयरं अवलोइऊण विसण्णो राया । चिंतियं च णेण । 'हंत, एवं ववत्थिए को उण इह उवाओ । गसियप्पाओ कुररो अयगरेण कुररेण वि भुयगमो भुयगमेण वि मंडुक्को त्ति । कंठगयपाणा वि एए न अन्नोन्नं विरमंति अवि य अहिययरं पवत्तंति । न य अन्नयर-विणासणाए मोयाविया एए सपयं जीवंति । ता किं इमिणा अपडियारगोयरेण वत्थुणा पुलोइएण' । तज्जाविओ मत्तवारणो गओ आवासणियाभूमिं आवासिओ सह कडएण कयं उचियकरणिज्जं । तओ अद्धखीणाए जामिणीए सुत्तविउद्धो राया । अयगाइवइयरं सारिऊण चिंतिउं पयत्तो । कह—

कप्पसत्थेणेव तक्खणे कया रसवई। दहिवण्णोवरोहेण भुत्तो भीमो सपरिवारो तं रसवई। तस्स आसायपरिक्खणत्थं तम्मत्तभरियं थालं आणाविऊण भुत्तं दमयंतीए। रसासायणाओ य निच्छियं खुज्जो नलो त्ति। भणियं च तीए–'पुव्वं नाणनिहिणा मुणिणा अक्खियं मे नलं विणा सूरपागं अन्नो न याणइ भारहे। ता नूणं नलो चेव एसो। जं पुण खुज्जो तत्थ केणावि कारणेण होयव्वं। नलस्स एक्का परिक्खा रसवई, अन्ना वि अत्थि। नलंगुलीए वि फरिसिया अहं पुलयमालकलिया होमि। ता अंगुलीए फरिसेउ मं खुज्जो। जइ पुण इमा वि परिक्खा मिलइ'। तओ खुज्जो पुच्छिओ–'किं तुमं नलो'। तेण वुत्तं– कत्थ तिहुयणभवणब्भंतरपसत्थो नलो कत्थाहं जणनयणसुहवज्जिओ खुज्जओ। तह वि नाणीवरोहेण तेण फरिसियं दमयंतीए वच्छत्थलं अंगुलीए। तिलिएणावि अंगुलीफरिसिएणावि हियय हरिसुक्करिसेण कक्कोडयं व कायं कयकंटयं दमयंतीए देहं। 'तया सुत्ता अहं तुमए मुक्का। संपयं पाणनाह दिट्ठो सि कहिं वच्चिहिसि' त्ति भणंतीए तीए नीओ नलो भवणब्भंतरे, अब्भत्थिओ– 'पयासेसु सरूवं'। तओ बिल्लाओ करंडाओ य वत्थालंकरणाइ परिहिऊण जाओ सरूवत्थो नलो। तं दट्ठूण तुट्ठचित्ता दमयंती। भीमेणावि नलो नाऊण निवेसिओ नियसीहासणे। सामी तुमं ता समाइससु किं करेमि त्ति भणंतो ठिओ पुरओ कयंजली भीमो। दहिवण्णेण विन्नत्तो नलो– नाहो वि तुमं जं अन्नाणओ अणुचियं आयरिओ सि तं खमेसु मे।

—कुमारपालप्रतिबोध (Pages 68–72).

कुहाडो ' त्ति भणिऊण पडिओ चलणेसु। तओ अभयं दाऊण बहु-माणिओ राइणा, कओ से अहिययरसक्कारो।

नियत्तिऊण य राया गओ जयउर। निवेइओ राइणा नियया-भिप्पाओ मतिमडलस्स। तेण वि य ' किच्चमेव एयं इह वसभवाण रायाण सेसयाण पि, किं पुण तुम्हाणं जिणवयणभावियमईण, उभयलोयसाहारणं च सफलं जीविय देवस्स, वणदवसन्निहा य कामभोगा इंधणाओ चेव जलंति किंपागफलसमाणा य विवागे, अयडमणोरहभंगकारी य पहवइ विणिज्जियसुरासुरो मच्चु ' त्ति कलिऊण बहुमन्निओ। तओ सद्दाविया सवच्छरिया, भणिया य तेण। ' निरूवेह आणंदकुमारस्स रज्जाभिसेयदिवस ' तेहिं भणियं। ' ज देवो आणवेइ '। निरूविऊण साहिओ णेहिं पचमो दिवसो। तओ उवणीयाइ अहिसेयमगलाइ। एत्यतरम्मि परिचिंतियं राइणा। ' काऊण आणदकुमारस्स रज्जाहिसेयं तओ गमिस्सामि धम्मघोस-गुरुसमीव ' ति। एव चिंतयतो अहिसेयदिणं पडिच्छमाणो चिट्ठइ।

——समराइच्चकहा (Pages 121--125)

'आवायमेत्तमहुरा विवागविरसा विसोवमा विसया ।
अबुहजणाण बहुमया, विबुहजणविवज्जिया पावा ॥ १ ॥
एयाणमस मोमो कएण मोत्तूण सासयं मम्मं ।
सेवेइ जीवियत्थी विसं व पाव सुहाभिरओ ॥ २ ॥
मडुक्को इव लोओ तुच्छो इयरेण पअएण व ।
एत्थ गसिज्जइ सो वि हु कुररसमाणण मच्चेण ॥ ३ ॥
सो वि हु न एत्थ सवसो जम्हा मयमरकयंतवसगो त्ति ।
एवंविहे वि लोए विसमपसंगो महामोहो ॥ ४ ॥

ता अलं मे अणेयदुक्खतरुबीयभूएण रज्जेणं ति । रज्जं हि नाम पायाल पिव दुप्पूरं, जिण्णभवणं पिव सुलहविवरं, सलसायरं पिव विरसावसाणं, वेसित्थियाहियय पिव भरयवल्लहं, जीवलोयं पिव अणिट्ठियकज्जं सप्पकरंडय पिव असपरिवालणिज्ज भणभिमं चित्तसमझुआणं अकारणं च कुठधरकोममणस्स त्ति । ता एय परि च्चइय पव्वज्जामो धीरपुरिससेवियं उभयलोयसुहावहं समणत्तणं त्ति । एवं चितयंतस्स अइक्कंता रयणी । कयं गोसकिच्चं । पविट्ठो मंतिमंडलं ।

एत्थंतरम्मि निवेइयं से विजयवइनामाए पडिहारीए । महाराय, एसा खु तुम्हाई देव सयमेव पत्थियं वियाणिय कई व देवसासणं अवगच्छिय सिरोहराबउपरम्मु देवसासणाइक्कमणजायपच्छायावो कइवयपुरिसपरिवारिओ इहेवागओ देवदंसणमुहाभिलासी पडिहार भूमीए चिट्ठइ । एय सोऊण देवो पमाणं त्ति । तओ पुलोइओ राइणा मइसायरो । भणियं च तेण इंगियागारकुसलेण । पविसउ को एत्थ दोसो । सरणागयवच्छला देव राइणो हवंति तओ राइणा मणुन्नाओ पविट्ठो तुम्माइ देव, एसा सिरोहरा एसो य

कुहाडो' त्ति भणिऊण पडिओ चलणेसु। तओ अभयं दाऊण बहु-माणिओ राइणा, कओ से अहियथरसक्कारो।

नियत्तिऊण य राया गओ जयउरं। निवेइओ राइणा नियया-भिप्पाओ मंतिमडलस्स। तेण वि य 'किच्चमेव एयं इह वससंभवाणं रायाणं सेसयाणं पि, किं पुण तुम्हाणं जिणवयणभावियमईणं, उभयलोयसाहारण च सफल जीवियं देवस्स, वणदवसन्निहा य कामभोगा इंधणाओ चेव जलंति किंपागफलसमाणा य विवागे, अयंडमणोरहभंगकारी य पहवइ विणिज्जियसुरासुरो मच्चु' त्ति कलिऊण बहुमन्निओ। तओ सद्दाविया सवच्छरिया, भणिया य तेण। 'निरूवेह आणदकुमारस्स रज्जाभिसेयदिवसं' तेहिं भणिय। 'जं देवो आणवेइ'। निरूविऊण साहिओ णेहिं पंचमो दिवसो। तओ उवणीयाइ अहिसेयमगलाइं। एत्यतरम्मि परिचिंतियं राइणा। 'काऊण आणंदकुमारस्स रज्जाहिसेय तओ गमिस्सामि धम्मघोस-गुरुसमीव' ति। एवं चिंतयतो अहिसेयदिण पडिच्छमाणो चिट्ठइ।

——समराइच्चकहा (Pages 121--125)

---

७. कणयमंजरीए चउरत्तणं।

अत्थि इहेव भारहे वासे खिइपइट्ठिय नाम नयरं। तत्थ जियसत्तू राया। अन्नया पारभिया चित्तसभा राइणा। समप्पिया चित्तयरसेणीए समभागेहिं। चित्तंति चित्तयरा अणेगे। एगो य चित्तगओ नाम वुड्ढचित्तयरो चित्तेइ। अइक्कंतो बहुओ कालो। तस्स य जोव्वणत्था कणयमजरी नाम धूया भत्तं आणेइ अन्नया

पच्छिमा पहियभोयणा पिउसमीवं । जाव आयच्छइ अवरसंकुले रायपहे ताव एइ अवविमुक्केण आसेण एगो आसवारो । सा भीया पलाणा । पच्छा तम्मि चोसीणे पिउसगासं आगया । चित्तसभाओ भत्त आगयं दट्ठूण सरीरचिंतं गओ । कणयमंजरीए तत्थ कोट्टिमतले कोउगेण वण्णएहिं सिहिपिच्छं लिहियं । एयंतरे जियसत्तू राया चित्तसभं आगओ। चित्तं अवलोयंतेण दिट्ठं कोट्टिमतले सिहिपिच्छं । सुंदरं ति काउं गहणनिमित्त करो वाहिओ । भग्गाओ नहसुत्तीओ । चित्तयरो विसाओ पलोएइ । कणयमंजरीए हासपुव्वयं भणियं — ' तिहिं पाएहिं आसंदओ न ठाइ त्ति चउत्थ मुक्खपुरिसं मग्गतीए अज्ज तुमं चउत्थो पाओ लद्धो ' । राइणा भणियं- 'कहं, साहेसु परमत्थं ' । तीए हसिऊण भणियं— अहं चित्तयरस्स भत्तमाणेमि जाव रायमग्गे एगो पुरिसो आस अइवेगेण वाहेइ । न से कोवा वि पिच्छा अत्थि । अओ रायमग्गेण वुड्ढो बालो इत्थी अओ को वि असमत्थो गच्छइ सो पिल्लिज्जइ । ता एगो आसवाहो महामुक्खो आसंदयस्स पाओ । बीओ पाओ राया जेण चित्तयराणं सभा समभागेहिं विरिक्का । एक्केक्के कुडुंबे बहुया चित्तयरा। मम पिया पुण अपुत्तो बीयं वुड्ढो तइयं दुग्गओ; एवंविहस्स वि समो भागो कओ । तइओ पाओ एस मम पिया जेण एएण चित्तसभं चित्तंतेण पुव्वविढत्तं खइयं । संपयं जं वा तं वा आहारं आणेमि। तम्मि आयए सरीरचिंताए गच्छइ । सो सीयलो केरिसो होइ । राया भणइ- कहमहं चउत्थो पाओ । इयरीए भणियं सव्वो वि ताव जाणइ कुओ एत्थ ताव सिहीण आगमो। जइ वि आणीयं होज्जा तो वि ताव दिट्ठीए निरिक्खिज्जा । राइणा भणियं- सच्चं मुक्खो अहं चउत्थो पाओ आसंदयस्स ।

राया तीए वयणविन्नासं सोऊण देहलावण्णं च पिच्छिऊण

अणुरत्तो। कणयमंजरी वि जणयं भुजावित्ता गया सगिहं। सुगुत्ताभिहाणमतिमुहेण मग्गिओ चित्तगओ कणयमंजरी राइणा। तेण भणिय- 'अम्हे दरिद्दिणो, कह विवाहमंगलं रन्नो य पूयं करेमो'। कहियमेयं राइणो। तेणावि धणधन्नहिरण्णाईण भराविय चित्तगयस्स भवणं। पसत्थे तिहिमुहुत्ते महाविभूईए विवाहिया कणयमजरी। विइन्नो तीए पासाओ महतो दासीवग्गो य। तस्स य राइणो अणेगाओ महादेवीओ। एगेगा वारएण रयणीए राइणो वासभवणे आगच्छइ। तम्मि य दियहे कणयमजरी आणत्ता। गया अलंकियविभूसिया मयणियाए दासचेडीए समं। उवविट्ठा आसणे। इत्थतरे आगओ राया। कयं अब्भुट्ठाणाइय विणयकम्मं। निसण्णो सेज्जाए राया।

इओ य पुव्वमेव कणयमजरीए मयणिया भणिया आसि-'राइणो निवन्नस्स अह तए अक्खाणय पुच्छेयव्वा जहा राया सुणेइ'। अओ मयणियाए एत्थासरे भणिय- 'जाव राया पवड्ढइ ताव कहेहि किंचि अक्खाणयं'। इयरीए भणियं - 'मयणिए, ताव राया निद्दाए सुवउ तओ कहिस्सं'। राइणा चिंतिय- 'केरिसं पुण इमा अक्खाणायं कहेइ। अह पि सुणेमि' त्ति अलियपसुत्तं कय। मयणियाए भणिय- 'सामिणि, पसुत्तो राया, कहेसु अक्खाणय'। इयरीए भणिय-'सुणसु वसतपुर नयर। वरुणो सेट्ठी। तेण एगखंडपाहाणमया देउलिय। काराविया हत्थप्पमाणा। तीए चउहत्थो देवयाविसेसो कओ' मयणियाए भणियं- 'सामिणि, कह एगहत्थप्पमाणाए देउलियाए चउहत्थो देवो माउ' त्ति। इयरीए भणिय- 'निद्दाइया संपय। कल्ल कहिस्स'। 'एव होउ' त्ति भणिऊण निग्गया मयणिया। गया सगिहं। राइणो कोउहल्ल जाय किमेय एरिसं ति। निवन्ना य एसा। जाव बीयदिणे वि तीए चेव वारओ आणत्तो। जाव

तहेव मयणियाए भणिया– 'सामिणि तं अट्ठकहियं कहाणयं साहेसु'। इयरीए भणियं – 'हले सो देवो चउमुओ न उण सरीरस्स स पमाणं । एसिय चेव अक्खाणयं'। मयणियाए भणियं–'अन्नं कहेसु'। कणयमंजरीए भणियं– 'हले, अत्थि महंतो महवी। तीए विस्थरियसाहपसाहो महंतो रत्तासोयपायवो। तस्स य छाया नत्थि । मयणियाए भणियं– कहमेरिसस्स वि तरुवरस्स छाया नत्थि'। तीए भणियं–'कल्लं कहिस्सं, संपइ निद्दापरवसा'। तइयदिणे वि कोउगेण सा चेव समाणत्ता। तहेव मयणियाए पुट्ठा। कहियं – तस्स पायवस्स अहोछाया न उण उवरिच्छाया । अन्नं च पुट्ठा कहेइ– एयम्मि सन्निवेसे एगो महयरो। तस्स महंतो करहो। सो य सच्छंदं चरइ। अन्नया तेण चरंतेण पत्तपुप्फफलसमिद्धो एगो बब्बूलपायवो दिट्ठो। तस्स य सम्मुहं गीवं पसारेइ न य पावइ। तस्स कज्जे सो पुहइं परितप्पइ। तओ पुरट्ठुमरं चउद्दिसि कंधरं पसारेइ। जाहे कह वि न पावेइ ताहे तस्स रोसो जाओ। तेण तस्स उवरिं मुत्तं पुरीसं च वोसिरीयं । मयणियाए भणियं– 'कहं मुत्तपुरीसं वोसिरइ तस्स उवरिं जं सयमेवं पि पावेउं न तरइ । इयरीए भणियं–'कल्लं साहिस्सं । तहेव य कहियं बीयदिवसे जहा– सो बब्बूलपायवो अधकूवअब्भंतरजाओ। तेण पाउडं न तरइ'।

एव कणयमंजरीए सो राया कोउहलभूएहिं एरिसक्खाणएहिं छम्मासे जाव विमोहिओ। पच्छा तीए उवरि अईव साणुराओ जाओ। तीए चेव समं एगंतरइपसत्तो गमेइ कालं। नवर सव्वजणीओ तीए उवरि पउट्ठाओ छिद्दाणि मग्गंति संलवंति य– 'अहो एयाए राया वसीकरणेण वसीकओ जेण उत्तमकुलप्पसूयाओ वि देवीओ परिचत्ताओ। इमीए सिप्पियधूयाए अणुरत्तो न

वियारेइ गुणदोसे, न अवेक्खइ रज्जकज्जाइं, न गणइं दव्वं विणासिज्जत इमीए मायवित्तेहिं'।

इओ य कणयमजरी नियपासाओवरए मज्झण्हवेलाए पविसिऊण दिणे दिणे एगागिणी वत्थाभरणाणि रायसतियाइं मुयइ। ताइं पिइसतियाइं चीवराइ तउयसीसयालकारं च गेण्हइ अप्पणो जीवं च संवोहेइ —'मा जीव, फरेसु इड्ढिगारव। मा वच्चसु मयं। मा विसुमरेसु अप्पय। रन्नो सतिया इमा रिद्धी। तुज्झ सतियाइं एयाइ खडिखडाइ इम च आहरण। ता उवसतमणो भव जेण सुइरं इमीए सिरीए आभागी भवसि। अन्नहा राया कंचराए घेत्तूण नीणेहि'। इम च चिट्ठिय पइदिण उवलक्खेऊण सवत्तीहिं राया भणिओ —'जइ वि तुमं अम्हाण उवरि निन्नेहो तहा वि अम्हे तुम्ह अकुसल रक्खेमो। जओ भत्तारदेवयाओ हवति नारीओ। जा तुह एसा हिययदइया सा किं पि कम्मण खुद्दमतं वा साहेइ। इम पि अणत्थ न याणेसि एईए वसीकओ'। राइणा भणिय —'कह'। ताहिं भणिय —'एसा मज्झण्हे उवरगगया दार पिहिऊण किं पि मुणमुणती चिट्ठइ विणे दिणे किं चि वेल। जइ न पत्तियसि ता निरूवेहि केणइ अत्तवग्गेण'। इमं सोऊण राया सयमेव गओ उवरगपविट्ठाए कणयमजरीए निरूवणत्थं। दारदेसट्ठिएण दिट्ठ त पुव्ववण्णिय चिट्ठिय। सुय च अत्तणो अणुसासण। परितुट्ठो य चित्तेण —' अहो इमीए बुद्धिकोसल्ल। अहो गव्वपरिच्चाओ। अहो विवेओ। ता सव्वहा सयलगुणनिहाण एसा। मच्छरिणीओ य एयाओ सवत्तित्तणओ जाओ गुण पि दोस पेच्छति'। तुट्ठेण य रन्ना सव्वरज्जसामिणी कया। पट्टो य वद्धो। एवं वच्चइ कालो।

— उतराध्ययनसूत्रम् देवेन्द्रटीका (Pages 142-143.)

८ बारवईविणासो (पढमो भागो)

तओ बलदेववासुदेवा महासोयसमावन्नमणा डज्झंतिं बारवइं पुरिं पेच्छंता परोप्परं बाहप्पुयच्छा पलोयंता चिंतंति–'अहो असारया संसारस्स अणिच्चया जीवलोयस्स दारुणया विहिपरिणामस्स'। तओ कण्हेण भणियं–'कत्थ अम्हे सोयाउरा सव्वबंधवसयणवारविप्पमुक्का मया इव मयपुण्णलोयणा गच्छामो'। रामेण भणियं–'अम्ह बंधवा सहसव्वविक्कमभणा पंडुसुया अत्थि। ताण धणियजसमुद्दसरिच्छं महुरापुरिं गच्छामो'। कण्हेण भणियं–ते मया दोवइसमाणयणकाले महागंगासमुत्तरणे अवगओ एएहिं रहो न पेसिओ त्ति रोसेण सव्वस्सहरणा काऊण निव्वासिया। ता कहं इयाणिं ताण पुरिं गच्छामो'। बलदेवेण भणियं—'ते महापुरिसा अम्हाणं एव कुले समुप्पन्ना परमबंधवा। न ते परिभवबुद्धीए पलोएहिंति। न नीयकम्मो वि घरे समागयाण निट्ठुरं समायरइ'। तओ कण्हेण एवं ति पडिवन्नं। पत्थिया ते पाएहिं चेव पुव्वदिसिं अंगीकाऊण गूहमाणा सरीरमेत्तं। सुयट्ठाणेसं च समुत्तरिऊण सोयंता बारवइं बंधवजणं च पत्ता हत्थिकप्पपुरवरस्स बाहिं। भणिओ य कण्हेण बलदेवो अहा– तण्हाछुहाओ ममं बाहिंति। तओ बलदेवेण भणियं– एस गच्छामि तुरियं तुह भत्तपाणनिमित्तं। तुमे वि अप्पमत्तेण इह अच्छियव्वं। जइ मम पयस्स कोइ अवाओ होज्ज एयम्मि पुरे ता महासद्दं सोऊण तए आगंतव्वं। एवं भणिऊण गओ बलदेवो हियएण समुव्वहंतो वासुदेवं। पत्तो य हत्थिकप्पं नयरं। तत्थ य अच्छदंतो नाम राया परिवसइ। पविट्ठो बलो सिरिवच्छं नियरूवेण समोच्छाइऊणं। नाओ य तत्थ लोयजणेणं– अहा अप्पपरिपुण्णा बारवई सयलदेवलोयसंपयाणा तमत्तमो पत्ता।

तओ बलदेव पमाणेण अहियं सुरूवं च दट्ठूण जणो परं विम्हयं उवगओ भणइ – 'अहो पमाणं। अहो रूवसंपया। अहो मयलंछणस्स विय कंतिसोमया'। एवं सलाहिज्जंतो बलो गओ पूइयावणं। अंगुलेयगं दाऊण गहियं पहाणभक्ख। तओ निग्गंतुं पयट्टो। गओ सो पुरद्दारं।

इओ य वारारक्खियपुरिसेहिं निवेइय रन्नो— 'जहा को वि बलदेवाणुकारी पुरिसो दाऊण कडयं अंगुलेययं च भक्खपाणं गहेऊण निग्गच्छइ' त्ति। तओ अच्छदंतेण राइणा तुरियतुरियं ससक्केण नियबलं पेसिउ जुज्झिउ च रामेण सम आरद्धं। कया रामेण कण्हस्स महासद्दरूवा जुद्धसन्ना। भक्खपाणं च मोत्तूण समासन्नहत्थि समारुहिऊण अच्छदंतबल चुण्णेउं आरद्धो। ताव य जणद्दणो वि झत्ति समागओ। भजिऊणं च गोपुरकवाडाइं गिण्हिऊण महाफलिह त अच्छदंतबलं चुण्णेऊण कओ अच्छदंतो वसे। भणिय च णेहिं— 'अरे दुरायार, किं अम्हाण बाहुबलं पि गयं। ता भुंजसु निहुओ सरज्जं ति। परिच्चत्तो अम्हेहिं एस वइयरो' त्ति भणिऊण गया वणसंडमडियं उज्जाणं।

तत्थ य समागलतंसुपप्पुयलोयणा 'नमो जिणाणं' ति भणिऊण समासाइउं आरद्धा तं अन्नपाणं। चिंतियं च णेहिं– 'अहो, तह नाम भुंजिऊण एव पि परिभुजिज्जइ त्ति। परं दुद्धराओ छुहापिवासाओ। अहवा किमित्थ सोएण। जओ वण्णिय भगवया चेव भवम्मि सव्वभावाणं अणिच्चत्तण'। तओ किंचि जिमिऊण कयायमणकम्मा दक्खिणाभिमुह गतुं पयत्ता। पत्ता य कोसुंबारण्णं नाम वणं। तओ सलवणभत्ताओ गिम्हकालाओ महासेयसंभवाओ महासोयाइसयाओ पुण्णक्खयाओ य वासुदेवो महातण्हाए गहिओ। भणियं च

वेण— 'भाय, भाइवच्छल, तण्हाए मम मुहं परिसुसइ न समत्थो सीयसवण जाव गंतुं'। तओ बलदेवेण भणियं— 'भइ पाणवल्लह, तुमं ताव पायवच्छायाए वीसममाणो इह चिट्ठ जाव अहं तुह निमित्तं जलं आणेमि । तओ कोसेयवत्थेण अप्पाणं समोच्छाइऊण जणद्दणो पायं च जाणुवरि काऊण सोविउं आरद्धो। भणियं च बलदेवेण –' हियपवल्लह, अप्पमत्तेण तुमे अच्छियव्वं । भणियव्वो य वणदेवयाओ– एस मे भाया सयलजणवल्लहो विसेसओ मम हियहियस्स। ता रक्खियव्वो तुम्हाणं सरणागओ' त्ति भणिऊण गओ सलिलनिमित्त हली।

एत्थंतरे य वाहवेसाणुकारी धणुवावडहत्थो वीहरपलंबंतकुच्चयरो वग्घचम्मपाउओ मयमारणनिमित्तं तं उद्देसं आयओ जरकुमारो। तेण य समारोविऊण धणुवरं समायड्ढिऊण निसियबाण दूरओ चेव 'हरिणजुवा एस चिट्ठइ त्ति पायतले मम्मपएसे विद्धो जणद्दणो। वेगेणं च समुट्ठिऊणं इमं भणिउ मारद्धो –'केण भो! विणा अवराहेण पायतले एवमहं विद्धो। न मए अविन्नायवंसो को वि हयपुव्वो पुरिसो त्ति। ता खिप्पमेव गोत्तं अप्पणो कहेउ'। तओ जरकुमारेण कुडंगंतरट्ठिएणं चिंतियं – न एस हरिणो। पुरिसविसेसो कोइ एसो। गोत्तं च महं पुच्छइ। ता कहेमि से नियगोत्तं'। तओ भणियं कुमारेणं– भो! अहं हरिवंससंभवो वसुदेवस्स जराए देवीए पुत्तो पुहवीए एक्कवीरस्स हरिणो जेट्ठो भाया जरकुमारो नाम। भयवओ रिट्ठनेमिनिव्वाणाओ सोऊण जणद्दणस्स जराकुमाराओ मच्चु' त्ति वयणं अहं बंधुवग्गं परिच्चइऊण वणवासेण परिहिंडामि। गयाइं च बारस वरिसाइं त्ति। तं तुब्भे वि परिकहेह के तुब्भे' त्ति। तओ कण्हेण भणियं– एहि एहि पियसहोयर! सो हं जणद्दणो भाया तुह वसुदेवस्स य वासुदेवो कणीयसो। तुमं च मह पाणसंरक्खणत्थं

इहमागओ जाव निप्फलो एस परिस्समो जाओ। ता तुरियं आगच्छ'। तओ जराकुमारो जणद्दणं समासंकंतो समागओ। दिट्ठो तहाविहो कण्हो। तओ सो अंसुसमुप्फुन्नलोयणो जरकुमारो हाहारवं करतो– हा हउ त्ति, धी दुरप्पा हं, कुओ तं इह पुरिससद्दूल आगओ सि। किं दीवायणेण दड्ढा बारवई नट्ठा न व त्ति जायवजणा'। तओ कण्हेण सयलं जहादिट्ठसुयं से कहियं।

तओ जरकुमारो पलावे काउं आरद्धो –' अहो मए पावेण कयं कण्हस्स आतित्थकरणिज्जं! तं कत्थ गच्छामि। कत्थ गओ सुगओ भविस्सामि। भायघायय को म पेच्छिउं पि सक्केहिइ। जाव एस लोगो धरइ नाम च तुह केसव, ताव मह पावकारिणो गरहा सुट्ठु होहिइ त्ति वणवासो अब्भुवगओ जाव मए निग्घिणेण विवरीयं समायरियं। कत्थ ते राइणो। कत्थ वा ताइं विलासिणिसहस्साइं। कहिं वा जणद्दण, ते कुमारसमूहा'। तओ कण्हेण भणियं–' भो नरिंद जरानंदण, कहियमेव भगवया रिट्ठनेमिसामिणा जिणिंदेण जहा संसारे सव्वाणं सत्ताणं नियकम्मदोसेण सुलहाइं चेव वसणसहस्साइं। अवि य–

जं जेण किं पि विहियं सुहं च दुक्खं च पुव्वजम्मम्मि।
तं सो पावइ जीवो वच्चइ दीवंतरं जइ वि॥ १॥

ता मा कुण उव्वेयं। न तुमं एत्थमवरज्झसि कम्मं चेव अवरज्झइ। न य भवइ अन्नहा जिणभासियं ति। ता तुमं कोत्थुभमणिं मह वच्छत्थलसंठियं गहेऊण गच्छ पंडवसयासं। साहेयव्वो तए एस वुत्तंतो। भणियव्वा य मम वयणेण – ' जहा दोवइसमाणयणकाले अंगओ समागएहिं मह सामत्थपरिक्खणनिमित्तं रहो न पेसिओ त्ति मए सव्वस्सहरणा काऊण निद्धाडिया। तं खमियव्वो मम अवराहो।

समावहण्णा हि सुपुरिसा हवन्ति विसेसओ संभमम्मि ' त्ति ।

तओ सुट्ठु मत्तुं न ईहए जरकुमारो । तओ कण्हेण भणियं पुणो- 'महाभाग, गच्छ सिग्घं । जाणासि चेव ममोवरि सिणेहपरायणं बलदेवं । मम तण्हावुच्छेयनिमित्तं सलिलं अन्नेसिउं गओ । आगओ य मं पेच्छिऊण मरणावत्थं तुमं वावाएहि त्ति । ता गच्छ गच्छ तेहिं चेव पएहिं तुरियं तुरियं । तओ पायतलाओ बाणं उद्धरिऊण गओ जरकुमारो ।

— उत्तराध्ययनसूत्रम् (देवेन्द्रटीका Pages 39—41)

---

९ बारवईविणासो (बीओ भागो) ।

बलदेवो वि वेगेण सलिलं नलिणीपत्तपुडए गहिऊण विवरीय सउणपच्चक्खलिज्जंतो कण्हसमीवं आगओ ठविऊण सलिलं चिंतेइ– पसुत्तो एसो त्ति । सुयउ ताव एस मे हिययवल्लहो पच्छा सुहविबुद्धस्स पयच्छिस्सामो त्ति जलं । नेहेण समाउलमणो न याणइ मओ त्ति । तओ किंचि कालं पडिवालिऊण बलदेवो समासन्नो नियच्छए कण्हं कसिणमच्छियाहिं परियरियं । दट्ठूणं य भीओ हली मुहाओ वत्थं अवणेइ । तओ हा ! मओ ' त्ति मुच्छाए पडिओ धस त्ति धरणीयलम्मि । पच्चागयचेयणेण य महतो सीहनाओ कओ तहा जहा सावयकुलं वणं च कंपियं भारहं । सकलिऊणं च आरद्धो – जेण मे एस भाया हिययवल्लहो पुहईए एक्कवीरो निग्घिणेण दुरप्पणा वावाइओ सो मे जइ सच्चं सुहडो तो देउ दंसणं । कहं वा सुत्ते पमत्ते बाले वा पहरिज्जइ । ता नूणं सो पुरिसाहमो न सप्पुरिसो '। एवं उच्चसद्देणं भणंतो बलो वणं समंतओ

हिंडेऊण पुणो वि गोविंदपास उवागओ। समागतूणं च उच्चसद्देणं रोविउं पयत्तो– 'हा मह भाउय, हा जणद्दण, हा सुहड, हा महारह, हरियंद, किं किं ते रोयामि। किं सोहग्गं किं वा धीरत्तण वलं वण्णं रुवं वा। भणसि य 'पिओ मे वलो भाया' ता किमेय विवरीयत्तण जेण मे वाय पि न देसि। किं वा तए विरहिओ एगागी करेमि मदभग्गो। ता कत्थ गच्छामि कत्थ चिट्ठामि कस्स कहेमि कं पुच्छामि क सरण उवेमि क उवलभामि कस्स रूसामि। सव्वहा समत्तो मे जियलोओ। भो! भो! वणदेवयाओ, कि तुम्हाण समप्पिए जणद्दणे एव उवेक्खिउ उचिय। ए एहि, जणद्दण, किं अकण्णसुय करेसि। किं मे तुह अवरद्ध। भयवईओ देवयाओ, एह ममोवरि कुविय पसाएह कारुण्णयाए वसुदेवनंदण। सहोयर, एस दिवसयरो अत्थसेलं समुवगच्छइ। ता समुट्ठेहि सज्झोवासणवेला समुट्ठिया। उत्तमपुरिसा न सोवंति सज्झाए'। खणमेत्ते य गए भणइ– 'रयणी य बहलधयारा समागया। कूरसत्ता परिभमति समतओ सिवा य भेरवे सरे करेमाणा वियरति'। एव च पलवंतस्स पभाया रयणी। पुणो भणइ– 'भाउय, समुट्ठेहि सूरो समुग्गओ'। जाहे न उट्ठेइ ताहे नेहमोहियमणो वलदेवो मयग अत्तणो खधे समारोविय पयट्टो गिरिकाणणेसु हिंडिउ। ताव य समागओ से वरिसायालो।

एत्थतरम्मि सो (वलदेवस्स) सिद्धत्थो सारही देवत्त पत्तो ओहिनाणेण वल पेच्छिऊण महतदुक्ख आवन्नो चितिउं आरद्धो– 'अहो नेहाणुराएण कण्ह कह वलदेवो वोढु आढत्तो। ता वोहेमि णं भाउवच्छल वलदेवं'। तओ देवेण पव्वयम्मि रहवर समुत्तारितो पुरिसो विउव्विओ। सो य रहो असमजस अभिसरतो न पव्वयम्मि भग्गो भूमीए समाए सयसिक्कर गओ सो सधेउ आढत्तो। वलदेवेण भणिय– 'भो मुद्धपरिस, जो एस रहो गिरियडे न भग्गो चुण्णिओ

न समे पव्वम्मि स कहं तुमं जलासंजमयं इयाणि संमेउं इच्छसि'। देवेण भणियं- 'जो एस कण्हो अणेगेसु जुज्झसयसहस्सेसु अजुज्झमाणो अ निवाइओ सो न इयाणि जुद्धं विणा वि मओ। जया जीविस्सइ तया एसो वि पुण मओ भविस्सइ'। पुणरवि न पुरिसो सिलापट्टेसु पउमिणीओ रोविउं आरद्धो। बलेण भणिओ- 'सिलापट्टेसु रोविया कहं पउमिणीओ रोहंति'। देवेण भणियं- 'जया एयं तुह खंधट्ठियं मडयं जीविस्सइ तया पउमिणीओ रोहिस्संति'। तओ थोवंतरं गओ गोवं गाविकरोडीणं हरियतणाइं देंतं पेच्छइ। भणियं च बलदेवेण- 'अट्ठिभूया इमा गावी कया हरियएण पुणो जीविस्सइ'। देवेण भणियं- 'जया एस कण्हो तुह भाया जीविस्सइ'।

तओ बलदेवेण बलेण चिंतियं- 'किं मे भाया अपराइयपुव्वो मओ त्ति जेण अब्भंतरट्ठिओ मज्झ को वि एवं उल्लवइ'। तओ देवेण सिद्धत्थरूवं काऊण भणियं- 'अहं सो महाभाग सिद्धत्थो जो तुह पुव्वभवे सारही आसि। जिणनेमिसामिणो पसायाओ देवो समुप्पन्नो, भणिय च तुमे पुव्वं आसि जहा हं आवयासु पडिबोहणीओ तुमे त्ति तओ हं तुह पडिबोहणत्थं आगओ। ता परिच्चय सोयं अवलंबेहि धीरयं। संठवेसु अप्पयं। भणियं च जं सामिणा पुव्वमेव भणियं जहा जरकुमाराओ जणद्दणस्स मरणं तं तह चेव जायं'। बलेण भणियं- 'कहं जरकुमारेण कण्हो विणिवाइओ'। तओ देवेण जरकुमारवइयरो सव्वो से परिकहिओ। तओ बलेण भणियं- 'भो किं इयाणि कायव्वं' ति। देवेण भणिय- 'सव्वसंगपरिच्चायं काऊण सामन्नमणुचिट्ठसु' त्ति। तओ बलेण भणियं- 'सुट्ठु मे पडिबोहं जं तुमे भणियं। ता करणमेव हरिणो कलेवरं करिस्सामि' त्ति। देवेण भणिय- 'दोण्हं नईण मज्झे पुलिणम्मि झामेमो'। तओ तेहिं नईसंगमपुलिणम्मि ठवियं हरिकलेवरं कया पुप्फगंधपूयाइया पूया दड्ढं च।

—उत्तराध्ययनसूत्रम् (देवेन्द्रटीका Pages 41–43)

पज्जविभाओ ।

१०. टउयाटच्चकेण जागरणं ।

अत्थि महावडगामे वसंतपालो त्ति ठक्कुरो तत्थ ।
टउओ गामतलारो तं गामं रक्खए निच्चं ॥ १ ॥

गामाहिवस्स अच्चंतवल्लहो अत्थि कुक्कुडो एक्को ।
जस्स सिहा सोहइ पउमरायघडिय व्व आरत्ता ॥ २ ॥

नज्जइ जस्स पिसंगं चंचुपुडं जच्चकंचणमयं व ।
रेहइ घुसिणविलित्तं व पिंजरं जस्स चलणजुयं ॥ ३ ॥

छज्जंति जस्स पिच्छा चित्ताभा विविहरयणरइय व्व ।
तं पेच्छंतो च्चिय गामठक्कुरो निव्वुइं लहइ ॥ ४ ॥

ठक्कुरगेहासन्ने गिहम्मि चंडा तहिं वसइ महिला ।
अह तीए कुक्कुडमंसभक्खणे दोहलो जाओ ॥ ५ ॥

अन्नो य कुक्कुडो तत्थ नत्थि, तत्तो कहिं पि संगहिउं ।
सो चेव तंबचूडो विणासिउं भक्खिओ तीए ॥ ६ ॥

तं कुक्कुडं अदट्ठुं वसंतपालो अनिव्वुओ जाओ ।
टउयं तलारमाणवइ तंबचूडस्स सुद्धिकए ॥ ७ ॥

कत्तो वि तप्पएसंमि अलहंतो सो वि भणइ फुडमेयं ।
" कुक्कुडपउलिअरूवस्स देमि दीणारवीसं " ति ॥ ८ ॥

त सोउं धणलुद्धा पंडाइ सयज्झिया कह वि मुणिउं ।
धवला नाम ससारस्स भगणिओ भत्तए एवं ॥ ९ ॥

" पंडाइ भक्खिओ कुक्कुडो ' त्ति " को पच्चओ "
त्ति सो भणइ ।
धवला जंपइ " पंडामुहेण एय कहावेमि " ॥ १० ॥

तो धवलाए ठाउं ठविओ धवलाइ नियगिहे वडओ ।
सहिसच्चवयणसिणेहाइ सद्दिउं पुच्छिया पंडा ॥ ११ ॥

" सहि ! कुक्कुडवुत्तंत मह कहु मूलाउ " ! सा वि तं कहइ ।
जा ' कुक्कुडो मए भक्खिओ ' त्ति एत्थंतरे धवला ॥ १२ ॥

हत्थट्ठियसदृठीए धवलाए उवरि टच्चयं देइ ।
टच्चय खामावेउं तो पंडा चिंतए एवं ॥ १३ ॥

" पुव्वम्मि ठविउं टच्चयं इमीइ पुट्ठम्मि कुक्कुडसत्थं ।
ता जह भसियं एयं सुणइ इमो तह भणामि " त्ति ॥ १४ ॥

तो भणइ टच्चयाहच्चकेण सहि अगियाहमेत्ताहे " ।
धवला जंपइ " सहि अगियाहमेयस्स को अत्थो " ॥ १५ ॥

पंडा भणइ " मए सहि सुविणो दिट्ठो इमो न पुण सच्चं " ।
इय तव्वयण सोउं जाया धवला विलक्खमणा ॥ १६ ॥

—कुमारपालप्रतिबोध (Pages 306–307)

११. सागरवणियस्स लोहो ।

अत्थि भरहम्मि नयरी मिहिला महिल व्व मणहरागारा।
पायारेण वरेणं परियरिया जा परागम्मा ॥ १ ॥

वेसमणसमाणधणो तत्थ वणी अत्थि सागरो नाम ।
अत्थं चिय पुरिसत्थं मन्नइ सो लोभगहगहिओ ॥ २ ॥

करिसणहट्टकलतरवणिज्जपमुहे धणज्जणोवाए ।
विविहे सो कुणइ सया अगणंतो अप्पणो दुक्ख ॥ ३ ॥

कइया वि तेण दिट्ठो जोगप्पो जोगिओ गरुयगव्वो।
तत्तो "का तुह सत्ति" त्ति पुच्छिओ जपए जोगी ॥ ४ ॥

"रत्तीए वि दिणं दिणे वि रयणिं दसेमि सेलेऽखिले
उप्पाडेमि नहंगणाउ गहण पाडेमि भूमीयले।
पारावारमहं तरेमि जलण थभेमि रुंभेमि वा
दुव्वारं परचक्कमत्थि न जए त मज्झ ज दुक्करं" ॥ ५ ॥

तो सागरेण वुत्तो "जोगिंद! न मे पओयण किं पि।
गहगिरिपमुहेहिं पाडिएहिं उप्पाडिएहिं वा ॥ ६ ॥

जइ अत्थि कणयसिद्धी ता तं दसेसु मे किमन्नेण"।
तो जोगिएण भणियं "कणगं आणेसु किंचि तुम ॥ ७ ॥

तं झत्ति जेण दुगुणं करेमि," तो सागरेण आणीयं।
कणयस्स करिसमेक्क कवडेण तमग्गिणा धमिय ॥ ८ ॥

खिविऊण निययकणयं छन्न तं जोगिणा कयं दुगुणं।
तो कुणइ विम्हिओ तस्स आयर सागरो गरुय ॥ ९ ॥

जोगी भणइ "किलेसेण इत्तिएणेव होइ बहुयं पि"।
तो कणगपलसयं सागरेण जोगिस्स उवणीयं ॥ १० ॥

तं सयसहस्सं होहि त्ति भणिय जलणेण तो चरमजामे ।
सुत्तम्मि सागरे गिण्हिऊण तं जोगिओ नट्ठो ॥ ११ ॥

हा मुट्ठो" त्ति विसण्णो कयावि केणावि सागरो भणिओ ।
देसंतरवाणिज्जे कीरंते होइ धणलाहो ॥ १२ ॥

काऊण महासत्थं गहिऊण कयाणगाइं विविहाइं ।
लंघियविसमअरण्णो सो पत्तो तामलित्तिपुरिं ॥ १३ ॥

कयविक्कए कुणंतस्स तस्स जाओ तहिं बहुयलाभो ।
सो तहवि असंतुट्ठो समुद्दमवगाहिउं महइ ॥ १४ ॥

तेण गहिय पवहणं कट्ठमयं अप्पणो चरित्तं व ।
चित्तं न जत्थ थेवो वि विससए लोहसंबंधो ॥ १५ ॥

दीवंतरजुग्गाइं लिंपियाइं कयाणगाइं विविहाइं ।
जणपयतेल्लकलियपमुहाणं संगहो विहिओ ॥ १६ ॥

अह पेक्खियं पवहणं पज्जंतामोक्खरवभरियभुवणं ।
तत्थ कयमंगलो परियणेण सह सागरो चडिओ ॥ १७ ॥

पवणुप्पाडियसियवडजणियजवं जाव तं वसइ जलहिं ।
तो उप्पाओ व्व कमसो गयणे लहुओ घणो जाओ ॥ १८ ॥

सो कमसो वित्थरिओ कसिणकरालो कयंतमहिसो व्व ।
फुरिया दिसासु धमकत्तिय व्व दुद्दंसणा विज्जू ॥ १९ ॥

जाओ गज्जो गंभीरभीमफुक्कारवो व्व भयहेऊ ।
अब्भावसरो पिसुणो व्व दूसहो पसरिओ पवणो ॥ २० ॥

पीयसुरो व्व विसंठुलपयण्पयारो महोयही जाओ ।
फुट्टं तओ पवहणं पडियं उद्दाउ भंड च ॥ २१ ॥

अह सागरेण लद्धं फलयं पियमाणुसं व हियएण ।
घित्तूण तं समुद्दे सो भमिओ सत्तदियहाइं ॥ २२ ॥

पत्तो कहं पि तीरे सो दिट्ठो निद्दएहिं मेच्छेहिं ।
पावंति लोहविवसा जं वसणुत्तिरिविडि जीवा ॥ २३ ॥

——कुमारपालप्रतिबोध (Pages 415–417.)

---

१२. विजयाकहा ।

नियदव्वं पि परक्कं पत्ते गिहमागए वि जे बिंति ।
कयअतिहिदाणणियमा थेरि व्व लहंति ते दुक्खं ॥ १ ॥

तथाहि :–

अत्थि सुविसालसालग्गभग्गरविरहतुरंगगइपसरं ।
नामेणं विस्सपुरं विस्सस्स वि विस्सुयं नयरं ॥ २ ॥

तं परिपालइ पत्थिवमत्थयमणिकिरणविच्छुरियचरणो ।
राया समयमियारी भज्जा से चंदलेह त्ति ॥ ३ ॥

तत्थ वि य वसइ एक्का थेरी गुरुदुक्खभारतवियंगी ।
ईसरगिहेसु कम्म कुणमाणी गमइ दियहाइं ॥ ४ ॥

अह तत्थ समोसरिओ सूरी नामेण मलयचंदो त्ति ।
जाइ जणो तव्वंदणहेउं थेरी वि भत्तीए ॥ ५ ॥

वंदेउं उवविट्ठो निसुणइ धम्मं मुणिवरपासम्मि ।
पढम चिय सम्मत्तं गण्हइ सूरी इयसव्व ॥ ६ ॥

'दुत्तारदूरतीरे बुड्डिए जाणम्मि मज्झमाणस्स ।
पुरिसस्स जलहिमज्झे जह फलयासायणं सरणं ॥ ७ ॥

तह संसारसमुद्दे दुत्तारे दुसहदुक्खजलगहिरे ।
जीवस्स होइ सरणं सम्मत्तासायणं चेव ॥ ८ ॥

जह दुक्काले काले असणविहीणस्स कस्सइ नरस्स ।
छुहियस्स होइ सहसा परमन्न किं पि पुण्णेहिं ॥ ९ ॥

तह दूसमाए काले पमायबहुलस्स जीवलोगस्स ।
दुहियस्स होइ सहसा सम्मत्त अमयमोसहं ॥ १० ॥

जह कोइ हीरमाणो तरलतरंगेण गिरिनइजलेण ।
कहकहवि जीयसेसो पावइ तडविडविपालंबं ॥ ११ ॥

तह रायमहागिरिनइपवाहपिल्लणगलत्थिओ जीवो ।
पावइ कोइ सउण्णो सम्मत्ततरुवरालंब ॥ १२ ॥

जह लोहाण सुवण्णं तणाण धन्नं धणाण रयणाइं ।
रयणाण कामरयणं तह सो धम्माण जिणधम्मो ॥ १३ ॥

जह मंवण घणाण दुमाण कप्पदुमो सुघोस जिणो ।
पुरिसाण चक्कवट्टी तहेव धम्माण जिणधम्मो ॥ १४ ॥

नागाणं नागिंदो चंदो नक्खत्ततारगाणं च ।
असुराणं असुरिंदो तहेव धम्माण जिणधम्मो ॥ १५ ॥

देवाणं देविंदो जह य नरिंदो नराण मज्झम्मि ।
जह मियराई मिगाण तह सो धम्माण जिणधम्मो ॥ १६ ॥

सो दुविहो पन्नत्तो जइगिहिभेएण पढमओ दसहा ।
बीओ बारसभेओ कमेण सो देइ सिवसोक्खं ' ॥ १७ ॥

केणवि पढमो गहिओ बीओ केणावि ताण पासम्मि ।
अतिहीण सविभागे नियमं थेरी पवज्जेइ ॥ १८ ॥

अह सा गिहम्मि पत्ता भोयणसमयम्मि मग्गए मग्गं ।
सुमुणीणं जइ पिच्छइ तो जच्छइ तेसिमसणाइ ॥ १९ ॥

अह अन्नया य कम्मि वि पत्ते परमूसवम्मि केणावि ।
दिन्नो य कलमसाली पायसघयसजुओ तीए ॥ २० ॥

रद्धा खीरी तत्तो समागओ मासपारणयकाले ।
एगो महातवस्सी तीएँ घरे सावि तो किंचि ॥ २१ ॥

वल्लचणयादिभत्तं वियरइ मायाए भणइ मुणिसमुहं ।
' जइ परकीया खीरी न हवइ ता तुह अह देमि ॥ २२ ॥

किं एत्तियपुण्णाइं होहिंति कयाइ मह अभग्गाए ।
जं मुणिणो पारणए परमन्नं मह गिहे होही ॥ २३ ॥

किं पुण चाउलनीरं गिण्ह जहिच्छाएँ फासुएसणियं ।
जइ तुह पओयण ता एय मह सतिय जम्हा ' ॥ २४ ॥

मुणिणा वि हु तं गहियं पज्जत्तीए गओ य अन्नत्थ ।
थेरीए वि परमन्नं पच्छा भुत्त समग्गं पि ॥ २५ ॥

आकडिकंठपमाणं भुत्ता रयणीए चरिमजामम्मि ।
सम्मत्तेण समेय वमियं त तक्खणे चेव ॥ २६ ॥

—सुपासणाहचरिय (Pages 635–636)

१३ दुलहकहा।

इत्थेव आसि सेट्ठी सागरदत्तो त्ति नाम वणिगवुड्ढो।
अइधणियरक्खणब्भासपरायणो सव्वकाल पि ॥ १ ॥

अह अन्नया स भणइ नियसुयं सोहडं जहा 'वच्छ।
दुक्खेण इमा लच्छी समज्जिया जाणसि तुमं पि ॥ २ ॥

तम्हा कीरउ रक्खा इमीए नाहि मिहस्स दूरम्मि।
गेहम्मि ठिया संती साहीणा सव्वलोयस्स ॥ ३ ॥

ता पेयवणे गंतुं निहणिज्जउ कम्मि रहपएसम्मि।
जावइ मयाण खेमं साहिज्जं कुणइ अम्ह इमा ॥ ४ ॥

एवं रहम्मि मंतिवि तणएण समं गओ मसाणम्मि।
खणिऊण गुत्त गत्तं निहणंति तहिं वणियकलसे ॥ ५ ॥

पूरेऊण गत्त भणिओ सो सेट्ठिणा इम तणओ।
पुत्त पलोएसु तुमं गंतुं सव्वं पि निसिसमए ॥ ६ ॥

जइ पुण केणवि दिट्ठं हविज्ज सो भणइ 'ताय।
निजणो तं अइभीसणे मसाणे रयणीए एइ को एत्थ' ॥ ७ ॥

तो भणइ पिया 'दुल्लक्खियस्स सह होइ जस्स को दोसो'।
इय भणिए पुत्तेण गंतूण निरूवियं सव्वं ॥ ८ ॥

दिट्ठो तो कप्पडिओ पडिओ मयपिंडुएण गयचेट्ठो।
सासं निरंभिऊणं वणट्ठाणं पलोमंतो ॥ ९ ॥

तेणागंतुं कहियं 'गमणासो को वि निद्दुए तत्थ।
तो सेट्ठिणा वि भणियं जइ पुण सो वणलोभेण ॥ १० ॥

सुनिरुंभिऊण सासं पडिओ मयखेुयं विहेऊण ।
ता किपि तस्स अगं छेत्तु छुरियाए लहु एहि ' ॥ ११ ॥

इय कहिए तक्खणं छेत्तूण समागओ तओ भणिओ।
'वीय पि छिंद सवण जइ पुण घुत्तो इय सहेइ ' ॥ १२ ॥

तेण वि तहेव विहियं छिन्ना नासा वि ओट्ठउडसहिया ।
तेण वि सव्वं सहियं दव्वट्ठा जेण इय भणियं ॥ १३ ॥

तं नत्थि ज न कुव्वति पाणिणो साहस दविणकज्जे ।
नियजीवियं पि विच्चति किं पुणो छेयण तणुणो ॥ १४ ॥

तो कप्पडियं मडयं कलिऊण गओ गिहम्मि सो सेट्ठी ।
सुयपरिकलिओ इत्तो कप्पडिएणावि हु झडत्ति ॥ १५ ॥

उट्ठेऊण गहियं तं दव्वं गोवियं च अन्नत्थ ।
गहिउं कित्तियमेत्तं पत्तो नयरम्मि गिण्हेइ ॥ १६ ॥

वत्थागुरुकप्पूरप्पमुहाइ निवसणेण सुहुमेण ।
पच्छाइयलुयअंगो विलसइ वेसाण गेहेसु ॥ १७ ॥

अह अन्नया य सो वि हु गच्छइ उज्जाणियाए उज्जाणे ।
मोयगमंडगवडयाइं नेइ तत्थप्पणा सद्धिं ॥ १८ ॥

नयरस्स पाउलाइं वि तेण सद्दावियाइं सव्वाइं ।
हिट्ठो ताण पयच्छइ भोयणवत्थाइयं सव्व ॥ १९ ॥

तह मग्गणाण जम्मगिराण दीणाइयाण वि जहिच्छं ।
ते वि हु तुट्ठा वण्णंति कण्णनामं विहेऊण ॥ २० ॥

तो जणपरंपराए तं सोउं तस्स संकिओ सेट्ठी ।
'मम दव्वं नो गहिय तट्ठाणाओ इमेणं ति ॥ २१ ॥

जइ पुण सो कप्पडिओ तइया सासं मिएमिउं पवत्तो '।
इय चिंततो तस्स वि पओयणत्थं गओ तत्थ ॥ २२ ॥

पेच्छइ य तयं कुङ्कुमपिञ्जरिय वेसलोयपरियरियं।
वरवत्थपिहियपडिसेज्जमासियं चिंतए तत्तो ॥ २३ ॥

' दुक्खेण जो विढप्पइ अत्थो दुक्खेण मुञ्चए सो उ।
घोरनरयाण पावं चरियं एवविहं होइ ' ॥ २४ ॥

इ य चिंतिउं मसाणे पत्तो सो पिच्छए तम गत्तं।
कलसजुयलेण रहियं मढियं तो विलविउं लग्गो ॥ २५ ॥

'हा देव ! कम्मनासो कह जाओ मज्झ मंदपुण्णस्स।
सव्वं चिय च तेण वि विसेसेणं पडियमेयं ति ॥ २६ ॥

न य मे वित्तं दायं न विलसियं विविहभोयभंगीहिं।
मासो वि य लच्छीए जाओ तो जामि रायउले ॥ २७ ॥

सव्वं कहेमि रन्नो जइ वि हु अप्पावए इमाउ पयं '।
तो कोसल्लियपुण्णं साहइ रन्नो जहा ' देव ॥ २८ ॥

उज्जाणे जो विलसइ विविहप्पयारेहिं सो मुयं चोरो।
मह दव्व उवज्जिउं गहियं इमिणा मसाणगामो ' ॥ २९ ॥

इय सुणिउं नरवइणा भणिओ आरक्खिओ जहा ' सिग्घं।
आणेसु मज्झ पासे सपेरं तं महाचोरं ' ॥ ३० ॥

तेण वि तहेव विहिए तेणो भणिइ ' मज्झ को दोसो '।
भणइ निवो ' तइ अत्थो गहिओ एयस्स वक्खणिउं ' ॥ ३

सो भणइ ' देव इमिणा गहियं मम संतियं किमवि अत्थि।
तं मग्गावसु तो हं दविणं एयस्स अप्पिस्सं ' ॥ ३२ ॥

रन्ना विट्ठिक्खेवे कयम्मि वज्जरइ सो वणी 'न मए।
गहिय किंचि वि एयस्स'; जपए तो इम तेणो ॥ ३३ ॥

'पहसमखिन्नो नरपहु, तत्थाहं आसि निब्भरं सुत्तो।
नासावसो सवणा य कड्ढिया मह इमेणेव ॥ ३४ ॥

ता मह एसो सवणाइ अप्पिउ लेउ अप्पणो दव्वं'।
इय भणिओ सो सेट्ठी सविलक्खो ठाइ, इत्तो य ॥ ३५ ॥

'जइया इमस्स अप्पिहिसि सेट्ठि, सयणाइयं तया दव्व।
लहिहसि त' इइ भणिउं विसज्जिया दो वि नरवइणा ॥३६॥

तो सेट्ठी गिहपत्तो पुत्तं पन्नवइ जायवेरग्गो।
'जह लच्छी वच्छ गया खणेण तह जीवियं जाही ॥ ३७ ॥

जम्माउ जरा लोए जराउ मच्चू अवस्स देहीण।
तम्हा मच्चुमुहगया जीवा जीवंति थेवदिणे ॥ ३८ ॥

ता जइ ते परलोइ गहिउं सद्धम्मसंबल जंति।
ता धुवमसोयणिज्जा सुहिया य हवंति तत्थ गया ॥ ३९ ॥

—सुपासणाहचरिअ (Pages 523–525)

---

१४. मंतिणो धुत्तत्तं।

नगरम्मि सुप्पइट्ठे राया सिरिसगओ महं आसि।
देवी मणदइया नाम तस्स नियजीयसव्वस्सं ॥ १ ॥

अह अन्नया कयाइ वेज्जाईण असज्झरोगेण।
विहुरियदेहा देवी कीणासगिह समणुपत्ता ॥ २ ॥

राया सोयपरवसो न सरीरट्ठिइं पि कुणइ ना ताहे।
भणिओ मंतीहिं "देव मिमसु नागसट्ठिई एसा ॥ ३ ॥

जह सस्साइं खायाई कालवो लुणइ तह जिया एए।
जाया जाया लुब्बंति मच्चुणा न य परित्ताणं' ॥ ४ ॥

एव भणिओ वि भणइ 'जाव देवीए नो सरीरठिई।
विहिया ताव मए वि हु नो कायव्वा" तओ तेहिं ॥ ५ ॥

कयकूडकप्पणेहिं भणिओ एगो नरो जहा तुमए।
रायसमीए राया भणियव्वो "देव, देवीए ॥ ६ ॥

पेसविओ सगासओ अहं जहा देवकुसलवुत्तंतं।
पेच्छसु एण्हसु य मलेत्तियम्मि," रायाए तो भणियं ॥ ७ ॥

'देवी चिट्ठइ कुसलेण ?" "देव आमं" ति मंतिवयणेण।
वुत्तं देवीएं कए पेसिज्जउ भंगसिपारो ॥ ८ ॥

एयस्स करेणं जेण कुणइ देवी ठिइ सरीरस्स ।
तो तम्मुहाओ रन्ना उवलद्धे देविवुत्तंते ॥ ९ ॥

कडिसुत्तावप्पिणणे कए तओ नाहिं निग्गए तम्मि।
मग्गे काउं मंतीहिं पेम्मए पइदिणमिमेहिं ॥ १० ॥

अह अन्नदिणे एगो मुत्तो उवलद्धमत्तिवुत्तंतो।
देवीकुसलं परिकहइ अहइ तह चेव सिंगारं ॥ ११ ॥

मट्ठं कज्जं मंतीहिं चिंतियं मासियं च एगेण।
"धीरा होह अहं हो! कज्जम्मि इमं जइस्सामि' ॥ १२ ॥

संपाडिय तं सव्वं रायसमीवं उवट्ठिओ भणइ।
कह एस देव जाही ? (राया) कह अन्नदिणेसु
गच्छंति ?" ॥ १३

(मन्त्री) "जह देव ! गया देवी," (राया) "तह चेव इमो
वि पेसवेयव्वो"।
इय नरवइणा भणिए चउखंघगओ कओ झत्ति ॥ १४ ॥

आढत्तो मुहरेण एगेणुवहासबुद्धिसारेणं।
रायाएँ समक्खं चिय भणिउ "देवी इमं वच्चा ॥ १५ ॥

जह तुज्झ कए राया अईव उक्कठिओ", तहा भणिए।
तेणुत्त "विन्नाण न त्थि ममं तारिस भणासि जओ ॥ १६ ॥

एवविहमत्थं जाणओ वि नो वयणपडुयत्त
तुब्भेहिं तओ एसो पेसेयव्वो" तहाकओ भणइ ॥ १७ ॥

नियबघुवग्गमुग्गयहाहारवरुद्धतद्देसं।
"नियतुड रक्खेज्जह जस्स पसाएणमेय वसणमिण ॥ १८ ॥

पत्तो" मतीहिं खरटिऊण मुक्को य करुणाए।
दड्ढ च अन्नमडय, एसा परिणामिया मई तस्स।
मतिस्स जेण एए दो वि जणा सिक्खमाणीया ॥ १९ ॥

—उपदेशपद (Page 150)

---

१५. गामकूडसुओ।

अह पुव्वं किर कत्थ वि गामे एगम्मि गामकूडसुओ।
एगो विवन्नजणगो अइतुक्यिमाउगो आसि॥ १ ॥

त अन्नया रुयती जंपई जणणी 'तुम खु काउरिसो।
परपरिवायं मत्तं तह अन्न कम्म न कया त्ति ॥ २ ॥

तुज्झ पिया जीवंतो ववसाएणं सया सववसाओ ।
पारद्धं च ववसाय निव्वाहंतो य सयलं पि ॥ ३ ॥

वच्छ, तुमं ववसायं कया वि न करेसि कुलमयाओ वि ।
पारंभियस्स तस्स य निव्वाहे पुण न पत्ता वि ॥ ४ ॥

तुज्झ य समाणवयसो सव्वे जीवंति नियपकम्मेण ।
रमिउं च्च भमंतो तं निक्कम्मो न लज्जेसि ॥ ५ ॥

मह दारिद्देण इम नियउयरं भरसि जिणमय तुमं पि ।
तह पुट्ठिंमि य मरिए भरियं मग्गसि भंडारं ' ॥ ६ ॥

पभणइ पुत्तो 'अवे न भविस्से हं निरग्गलो इत्तो ।
अत्थोवज्जणकम्मं तुह भणियं पि हु करिस्सामि' ॥ ७ ॥

अह तस्स अन्नदियहे सुहं निसण्णस्स गामपरिसाए ।
गामणवणं तोलिय एगो मामहत्तरो भट्ठो ॥ ८ ॥

तं गामभुत्तमत्तं तासहमणु मामहो पहावेइ ।
अह धारिज्जमसमत्थो इय जंपइ रुद्धवाहुसो ॥ ९ ॥

' भो भो गामसमाए आसीणा गामवासगा सव्वे ।
जो को वि तुम्ह मज्झे अक्खिमो सो मह भर धरउ ' ॥ १० ॥

तो गामकूडपुत्तो तत्तो चिंतितु किं पि चमक्कारं ।
धारिसु भारं पुज्जे त चिठे कलसमिव धरेइ ॥ ११ ॥

धारिज्जंतो वि बहु बलेण तं जाव न मुयइ भारं सो ।
ता तब्भरजम्महारम्भमरणरंतो गओ भूमिं ॥ १२ ॥

—धर्मविधिप्रकरणम् (Page 143)

१६. अइलोहो न कायव्वो।

अह एगम्मि अरण्णे मनुजं वद्धगाढनेहाइ।
जायाइ वानरो वानरी य अदिट्ठविरहाइ॥ १॥

अहिणवपरिणीयाणि व समगं भुंजंति ताइं एगत्थ।
सह जग्गंति सुवंति य नयणाणि व समसुहदुहाइं॥ २॥

अन्नदिणे गंगाए तीरे वजुलतरुम्मि सेच्छाए।
कीलंताणं ताणं पडिओ भुवि वानरो सहसा॥ ३॥

सो वानरो खणेण वि पहावओ तस्स दिव्वतित्थस्स।
संजाओ सुरसरिसो पुरिसो विज्जावलाउ व्व॥ ४॥

नरख्वत्तं पत्तं तं दट्ठुं वानरी वि नारित्तं।
यछंती झंपावइ सइ व्व पइमग्गमणुलग्गा॥ ५॥

तो वानरी वि नारी जाया सुरसुंदरीसरिसरूवा।
आलिंगइ तं पुरिसं अहिणवउल्लसियपिम्मेण॥ ६॥

पुव्वभववानराणि व ताइं विलसंति तत्थ सेच्छाए।
अविओइयाइं अणिसं विभावरीरयणिनाहु व्व॥ ७॥

अन्नदिणे नियनारिं जपइ वानरनरो 'पिए, सुणसु।
जह पत्ताइ नरत्तं तह होमो सपइ सुराणि'॥ ८॥

पभणइ नारी 'पिययम, किमसंतोसेण भूरिणा अम्ह।
नरख्वाणि वि जम्हा देवाणि व भुंजिमो भोगे॥ ९॥

देवत्ताओ अहियं सुहमम्हं इत्थ, किं सुरत्तेण।
निच्चं अविउत्ताइं सवसाइं जेण विलसामो'॥ १०॥

एवं ताइ पियाए वारिज्जंतो वि वानरनरो सो ।
पुरओइ वसुसाओ झपावइ पुव्वमिव तत्थ ॥ ११ ॥

इय सो तम्मि वि तित्थे सुरत्तमुद्धोइ विसमपो वि ।
पुव्वभववानरत्तेण वानरो हवइ सहु चेव ॥ १२ ॥

सा नारी पुण पुण्णिमचंदमुही मुट्ठिगिज्झतणुमज्झा ।
ताल्लसकुंडलधरा वणकेयइविहियउत्तसा ॥ १३ ॥

कमलसिरिपिनासहारा मुणालकंतुपरइयभुयवलया ।
दिट्ठा परिभमिरेहिं तत्थागयरायपुरिसेहिं ॥ १४ ॥

अह गिण्हिऊण ते त गंतुं अप्पंति नियय नरवइणो ।
ज म असामियं इह त तं सव्व हवइ रज्जो ॥ १५ ॥

तेणावि असमरूवा सा अंतेउरसिरोमणी विहिया ।
ज सव्वजणवल्लाण सच्छीओ हुति अतिहोओ ॥ १६ ॥

सो वानरो वि केहि वि तत्थागयनडनरेहिं गहिऊण ।
बहुविहभंग नट्टं सिक्खविओ तेहिं तणउ व्व ॥ १७ ॥

अन्नदियहम्मि नडा ते पत्ता तस्सेव निवइणो पासे ।
तं नच्चवंति वानरमवसरकरगुज्झया तत्थ ॥ १८ ॥

अत्थाणमंमि रज्जो आसीणं पिक्खिऊण त कंतं ।
रोयइ वानरो सो तक्कालं वायविद्धु व्व ॥ १९ ॥

भणइ पिया, भो वानर, कालो जह एइ तं तह पमेसु ।
मा वसुसाउ पडणं सुमरंतो रोयसु इयाणि ॥ २० ॥

—धर्मविधिप्रकरणम् (Pages 130-131).

---

१७. थेरीकहाणयं ।

पुव्वं कम्मि वि गामे थेरीओ वुड्ढिसिद्धिनामाओ।
अच्चततुत्थियाओ अन्नोन्नं सहिसमाओ य ॥ १ ॥

तस्स य गायस्स वहिं सच्चाहिट्ठायगो अइपसिद्धो ।
भोलगनामा जक्खो अभिवछियसिद्धीदो अत्थि ॥ २ ॥

अह सा वुड्ढी थविरा दारिद्दुमाण वाडिया तत्थ ।
तं आराहइ जक्ख सम्मं पइवासरं गतु ॥ ३ ॥

तब्भवणं भत्तीए तिसक्समवि सा पमज्जए वुड्ढी ।
ढोयइ य तस्स निच्च पूयापुव्वं च नेविज्ज ॥ ४ ॥

"तुह देमि कि" ति तुट्ठो जक्खो जपइ तमन्नया थेरिं ।
निच्च सेविज्जंतो कया वि तूसइ कवोओ वि ॥ ५ ॥

अह सा वुढ्ढि जपइ, "जइ सच्च मज्झ देव तुट्ठो सि ।
ता तह कुणसु जहा हं सुहसंतोसेण वट्टामि" ॥ ६ ॥

जपइ जक्खो "थविरे, इओ परं सुत्थिया तुम होसु ।
ज मज्झ पायमूले दीणार पइदिण लहसि" ॥ ७ ॥

पइदिवम दीणारं पावंती तद्दिणाउ सा थविरा ।
जाया समहियरिद्धी सजणाओ जणवयाओ वि ॥ ८ ॥

जा दिव्वालकार थविरा सुमिणे वि नेव पेक्खती ।
सा त निवदेवी इव खणे खणे नवनव घरइ ॥ ९ ॥

जीसे य फजियस्स वि सद्धा कइया वि नेव पुज्जंती ।
पीणत्थणाउ तीसे घेणूओ सहस्ससो भवणे ॥ १० ॥

जिण्णम्मि तिणकुडीरे आमम्माओ वि जा सया वसिया ।
सा पासायं कारइ विसगयवक्खाइरमणीयं ॥ ११ ॥

जा जोविया परगिहे गोमयथावाइकम्मणा सह तं ।
दासीओ पंचट्ठिपपत्तालिठ व्व सेवन्ति ॥ १२ ॥

नियउयरपूरणे वि हु असमत्था जा सया वि संजाया ।
सा उद्धरेइ दीणे लच्छीए अक्खविभाए ॥ १३ ॥

तं बुद्धिगिहे लच्छि दट्ठुं संगाममच्छरा सिद्धी ।
चिंतइ ‘ कत्तो जाया एयाए एरिसी सिद्धी ?’ ॥ १४ ॥

ता पुव्वसहित्तेण एयं विस्सासिऊण पुच्छामि ।
इयरिद्धिसामग्गसमं काउं जाहुयसयाइं पि ॥ १५ ॥

तो सिद्धी संपत्ता बुद्धिगिहे, ‘ पियसहि ’ त्ति जंपती ।
काऊण चाडु एसा तं पत्थावे भणइ एव ॥ १६ ॥

पियसहि इत्तियविहवो तुमए कत्तो अचिंतिओ पत्तो ?।
चिंतामणि व्व लद्धो संभाविज्जइ तुह सिरीए ॥ १७ ॥

किं तुह रायपसाओ जाओ तुट्ठा य देवया का वि ।
किं को वि रसो सिद्धो लद्धो कस्स वि निही सहसा ? ॥ १८ ॥

तुमए रिद्धिमईए पियसहि जाया अहं पि रिद्धिमई ।
दारिद्दकुहूण मया दिट्ठो य सर्वसी अग्ग ॥ १९ ॥

तुमए अहं मए तु भेओ पीईइ अम्ह नो देहे ।
अमुयं च अकत्थं न किं पि ता कहसु कह रिद्धी ” ॥ २० ॥

तब्भाव अमुणती बुद्धी भणइ जहाहं तीसे ।
आराहिएण मह सहि जक्खेण इमा सिरी दिन्ना ” ॥ २१ ॥

त सोउ सा सिद्धी थविरा चिंतइ मणम्मि ' साहु इमो ।
दव्वज्जणे उवाओ निरवाओ जुज्जइ ममावि ।। २२ ।।

एईए सविसेसं अहं पि आराहयामि जक्खमिम ।
जह वुड्ढिसमब्भहिया संपज्जइ सपया मज्झ ' ।। २३ ।।

अह अत्थसिद्धिहेउ सा सिद्धी वुड्ढिदसियदिसाए ।
उज्जुत्ता त जक्ख अणुदिणमाराहए एव ।। २४ ।।

खडियाधाऊहि सयं दुवारसोवाणभित्तिभूमीओ ।
मडइ जक्खस्स गिहे भत्तीइ विचित्तभत्तीहि ।। २५ ।।

आणिय पाणीय सा जक्खं ण्हावइ सय सुईभूया ।
पूयइ य तिसझ पि हु दूराणीएहि कुसुमेहि ।। २६ ।।

उववासएगभत्ताइतप्परा जक्खमदिरे तम्मि ।
निवसइ रत्तिदिण पि हु जक्खस्सऽभिओगियसुरुव्व ।। २७ ।।

एव उज्जुत्ताए जक्खो आराहिओ भणइ तं पि ।
" तुट्ठो ह तुह भद्दे, पत्थेसु जहिच्छिय अत्थं " ।। २८ ।।

अह विन्नवेइ सिद्धी जक्ख अक्खीणसंपय देव ।
" जं बुद्धीए दिन्नं त दुगुण मह तुम देसु " ।। २९ ।।

" दिन्नं " ति भणिय भोलगजक्खो जाओ सो तक्खणमलक्खो ।
बुद्धीसमहियरिद्धी सिद्धी वि कमेण संजाया ।। ३० ।।

सिद्धीए दुगुणरिद्धी दट्ठु बुद्धी पुणो वि त जक्ख ।
तोसित्ता तीसे वि हु दुगुणघण पत्थिउ लेइ ।। ३१ ।।

तं जाणिऊण सिद्धी जक्ख सेविय करेइ पच्चक्ख ।
वरदाणपरे तम्मि य दुट्ठा चिंतइ नियमणम्मि ।। ३२ ।।

' जं किं पि पत्थइस्से दम्म जक्खाउ तं इमा बुड्ढी।
आराहिम्मि जक्खे कुसुमं गिण्हिस्सइ पुणो वि ॥ १३ ॥

ता तं पत्थमि अहं जं कुसुमं मग्गियं हवइ तीसे।
कुत्थाणत्थाण कए, ' इय चिंतिय सा भणइ जक्खं ॥ १४ ॥

" जइ तुट्ठो ता सामिय एगं मयणं करेसु मे कार्ज "।
" विहियं " ति जक्खमभिए सा जाया तक्खणं काणा ॥ १५॥

जक्खेण किं पि अहियं सिद्धीए पसाइयं ति कोमेण।
त कुसुम इच्छती बुड्ढी सेवइ पुणो जक्खं ॥ १६ ॥

भणइ य तम्मि तुट्ठे सा बुड्ढी एरिसं असतुट्ठा।
' जं सिद्धीए विन्न त कुसुमं कुणसु मह देव ' ॥ १७ ॥

एव हवउ त्ति फुडं भणिउं जक्खो अदसण पत्तो।
बुड्ढी वि हु कोमंधा संजाया तक्खण अधा ॥ १८ ॥

एव कुबुद्धीए बुद्धीए अहियरिद्धिमिच्छाए।
एवं चिय मुद्धाए सयमेव विडंबिओ अप्पा ॥ १९ ॥

—धम्मविहिप्पयरणम् (Pages 140—142).[1]

---

१८ सुहासियाइं

मुत्ताहलं व कव्वं सहावविमलं सुवण्णसंघडियं।
सोयारकण्णकुहरम्मि पयडियं भायणं होइ ॥ ८ ॥

महणम्मि ससी महणम्मि सुरतरू महणसंभवा लच्छी।
भुयणो उम कहणु महं म या

सुयणो सुद्धसहावो मइलिज्जंतो वि दुज्जणयणेण ।
छारेण दप्पणो विय अहिययर निम्मलो होइ ॥ ३३ ॥

सेला चलंति पलए मज्जायं सायरा वि मेल्लंति ।
सुयणा तहिं पि काले पडिवन्नं नेय सिढिलंति ॥ ४७ ॥

चंदणतरु व्व सुयणा फलरहिया जइ वि निम्मिया विहिणा ।
तह वि कुणंति परत्थं नियसरीरेण लोयस्स ॥ ४८ ॥

गुणिणो गुणेहि विहवेहि विहविणो होंतु गव्विया नाम ।
दोसेहि नवरि गव्वो खलाण मग्गो च्चिय अउव्वो ॥ ५५ ॥

संतेहि असंतेहि य परस्स किं जम्पिएहि दोसेहिं ।
अत्थो जसो न लब्भइ सो वि अमित्तो कओ होइ ॥ ८२ ॥

सील वर कुलाओ कुलेण किं होइ विगयसीलेण ।
कमलाइ कद्दमे संभवंति न हु हुंति मलिणाइं ॥ ८६ ॥

सिग्घ आरुह कज्ज पारद्धं मा कहिं पि सिढिलेसु ।
पारद्धसिढिलियाइ कज्जाइं पुणो न सिज्झंति ॥ ९२ ॥

झीणविहवो वि सुयणो सेवइ रण्णं न पत्थए अन्नं ।
मरणे वि अइमहग्घ न विक्किणइ माणमाणिक्कं ॥ ९४ ॥

विहिणा ज च्चिय लिहियं नलाडवट्टीएँ तेण दइवेण ।
पच्छा सो वि पसन्नो अन्नो करिउ न हु समत्थो ॥ १२९ ॥

थरथरथरेइ हियय जीहा घोलेइ कंठमज्झम्मि ।
नासइ मुहलावण्णं देहि त्ति पर भणंतस्स ॥ १३६ ॥

खिंसिज्जंति लयंता उदहिजलं जलहरा पयत्तेण ।
धवलीहुंति हु देंता देंतलयंतस्संतरं पेच्छ ॥ १३७ ॥

किं करइ कुरंगो बहुसुएहि ववसायमाणरहिएहि ।
एक्केण वि गयघडदारणेण सिंहो सुहं सुवइ ॥ २०० ॥

हंसो मसाणमज्झे काओ जइ वसइ पंकयवणम्मि ।
तह वि हु हंसो हंसो काओ काओ च्चिय वराओ ॥ २५८ ॥

नयर न होइ अट्टालएहि पायारतुंगसिहरेहिं ।
गामो वि होइ नयरं जत्थ छइल्लो जणो वसइ ॥ २७० ॥

लच्छीए विणा रयणायरस्स गंभीरिमा तह च्चेव ।
सा लच्छी तेण विणा भण कस्स न मंदिरं पत्ता ॥ ७५० ॥

वाएण तेण चलणीकओ सि नूणं समुद्द तणेण ।
अप्पियसणेण हत्थं पसारियं जस्स कज्जेण ॥ ७६० ॥

नमणं भुवणक्कमण भरणमण एक्कदिवसमज्झम्मि ।
सूरस्स वि तिण्णि दसा का गणणा इयरलोयस्स ॥ ७७४ ॥

—वज्जालग्ग

Glossary of Difficult Words

सद्दकोसो

गज्जविभागो (Prose Passages)

२. मेहरहकहा

पोसह (पोषध)—उपवास, जैन श्रावकानीं अष्टमी, चतुर्दशी, पौर्णिमा व पर्वतिथींच्या दिवशीं करावयाचा उपवास. A fast to be observed by Jain laymen on the Eighth, Fourteenth, Full-moon day etc of every month

सम्मत्त (सम्यक्त्व)—सत्यधर्मावर व सत्यतत्त्वावर श्रद्धा ठेवणें Righteousness, belief in true religion & true principles

३. कन्नगा नाम मुत्तिमई चिंता।

ओवाइयं (उपयाचितकम्)—नवस A present promised to a deity for the fulfilment of a desired object

लट्ठ (देशी)—सुंदर, देखणा Charming, handsome

बोहित्थ (देशी)—नौका, जहाज. Boat, ship

नित्थार (निस्तार)—तरून किंवा पार करून जाणें, पैलतीरास जाणें. Crossing over, passing through

४. कण्णउरअ—विक्कमो।

खुंट० (देशी)—खुंटा, खांब Peg, Post. °मोडय (°मोटक)—मोडणारा—खुंटा मोडून पळून जाणारा. या ठिकाणीं हें हत्तीचें नाव

जाणारे. One who breaks the post and runs away here the name of the elephant.

आलाणत्थंभ (आलानस्तम्भ)—हत्तीस बांधून ठेवतात तो खांब. A post to which an elephant is tied.

महामेत्त (महामात्र)—माहूत. An elephant-keeper

आवण (आपण)—दुकान Shop.

पल्हत्थ (पर्यस्त)—पालथें उलथलेलें Upset, overturned.

अलिंदअ (°क)—घराच्या पुढील दरवाजावरील गच्ची; सज्जा A terrace over the house-door

५ नलकहा

हुंडिअ—विशेषनाम A proper name.

पणिहि—(प्रणिधि) – हेर. Spy

सूरपाग or सूरियपाग (सूरपाक)—सूर्याच्या प्रकाशावर केला जाणारा (स्वयंपाक) Cooking by solar heat.

रसवई (रसवती)—स्वयंपाक. Cooking

सरिसव (सर्षप)—मोहरी. Mustard.

पच्चल (पेशी)—समर्थ. Capable able.

पेरंत (प्रेरमाण)—हाकणारा Driving, urging

थइयाइत्त (स्थगिकावत्)—तांबूलपात्रवाहक; विड्याचें साहित्य बरोबर बाळगणारा सेवक. A betel-bearer

खेड (√ खेटय्)—हाकणें To drive.

ओयारण (अवतारणम्)—हर्षदान, उतारा, ओवाळणी A gift or present given to express one's joy

निव्वुइदेवी (निर्वृतिदेवी)—सुख शांति व समाधानाची अधिष्ठात्री

देवता. A goddess or deity giving happiness, bliss and satisfaction

पडिवत्ती (प्रतिपत्ति) – आदरसत्कार, मानसन्मान Honour, respect, reception.

कक्कोडय (कर्कोटक) – काकडी. Cucumber.

६. सोहरायवेरग्ग

पच्चंत° (प्रत्यन्त°)– अनार्य किंवा शेजारच्या देश Anaryan or a neighbouring country.

वित्थक्क (विष्ठित) – विरोधी, लढाईस उभा राहिलेला, ठाकलेला. Hostile, ready for a fight

विक्खेव (विक्षेप) – सैन्य. Army

वद्र (वन्द्र or वृन्द) – समूह जमाव Group, crowd

पवेल्लिर (प्रवेल्लनशील)–कपनशील,हालणारें. Shaking, trembling.

कुरर – टिटवी. Osprey.

जुण्ण (जीर्ण–जूर्ण)–जुना, म्हातारा. Old.

वइयर (व्यतिकर)–प्रसग Incident.

कडअ (कटक)–सैन्य, शिबिर. Army, camp.

आवायमेत्त° (आपातमात्र) – प्रारभींच, सुरवातीलाच Only in the beginning.

वेसित्थिया (वेस + इत्थिया-वेशस्त्री) – वेश्या Courtesan.

गोस° (देशी)–प्रभात, पहाट Morning.

सिरोहरा (शिरोधरा)–मान Neck.

कुहाड (कुठार)–कुऱ्हाड. Axe.

किंपाग° (किम्पाक°)–बाह्यत सुदर दिसणारें परतु विषारी असें फळ. A poisonous fruit, having a beautiful exterior.

संवच्छरिय (सावत्सरिक)–ज्योतिषी Astrologer

साह (धात्वादेश for √ कथ्)–सांगणें To tell.

पडिच्छ (प्रति+इष्)–ग्रहण करणें स्वीकारणें To accept

७ कणयमंजरीए चउरत्तणं ।

आसवार (अश्ववार)–स्वार, घोडेस्वार. Horseman

वोलीण ('अतिक्रान्त' बद्दल आदेश)–निघून गेलेला ओलांडून गेलेला Gone, crossed.

आसंदअ (आसन्दक)–आसनविशेष चौरंग. An oblong or easy chair couch

सरीरचिंता (शरीरचिन्ता) – शरीरधर्म; मलमूत्रविसर्जन, स्नान, इ. Bodily care answering calls of nature, bathing etc.

पिस्स or पेस्स (पीडय्)–पीडा देणे. To harass, torture.

विरिक्क (आदेश–विभक्त) वाटून दिलेला Divided, apportioned.

विढत्त (आदेश – अर्जित) – मिळविलेले, मिळालेले. Acquired, Received.

खइअ (खादित or क्षयित) – भुक्त, भोगलेले क्षीण, संपलेले. Eaten up enjoyed exhausted.

निवन्न (निपन्न)–निजलेला, पडलेला Asleep, lying (on bed) or (निषण्ण)–बसलेला Seated.

पउड (आदेश – √ स्वप्) – झोपणे To sleep cp. M पहुडणें.

पाहाण (पाषाण)–दगड, खडक Stone.

महयर (देशी) – वनाच्या किंवा कुरणाचा मालक. Owner of a forest or pasture (grazing field).

वोसिरिय (व्युत्सृष्ट)–टाकलेले. Dropped, discharged.

खड्डा (देशी or गर्ता)–खड्डा; खाण A pit, ditch, mine

सवक्की (Also सवत्ती–सपत्नी)–सवत. Co-wife

पउट्ठ (प्रद्विष्ट)–द्वेषयुक्त; मत्सरी. Full of hatred or jealousy

मायावित्त (मायावृत्त) -कपटी आचरण. Deceitful behaviour; double-dealing

°उवरअ (°उपरिक्तन or अपवरक)-सर्वात वरच्या मजल्यावरील खोली, गच्चीवरील खोली. A chamber on the terrace or the topmost floor

चीवर- फाटके वस्त्र. Rags A tattered garment

तउय (त्रपुक)-जस्त Tin. सीसय (देशी)-शिस Lead

डडिखंड (देशी)-शिवलेले वस्त्राचे तुकडे, गोधडी, दाड घातलेले वस्त्र. Rags or pieces of cloth sewn together

कम्मण (कार्मण)-मन्त्र, तन्त्र, जादूटोणा, वगैरे, जारण, मारण, वशीकरण इ. Black magic, sorcery.

खुद्दमत (क्षुद्रमन्त्र)-हल्का अथवा अघोरी मन्त्र Vile or wicked incantation or spell

८ वारवईविणासो (पढमो भागो)

वाह° (वाष्प°)-अश्रु. Tears °पप्पुयच्छ-°प्रप्लुताक्ष-डोळे भरलेले, डबडबलेले With their eyes filled

दिव्व (दैव)—दैव Fate. सइ° (सदा)-नेहमीं. Always

निद्धाडिय (निर्घाटित)-हाकललेले, हद्दपार केलेले Driven out, banished

पूइयावण [पूइआ (देशी)+आपण]-हल्वायाचे दुकान Confectioner's shop.

फलिह (परिघ)-दरवाजाचा अडसर, लाकडी किंवा लोखंडी दाडा. A wooden beam or an iron bar used for looking or shutting a gate

निहुअ (निभृत)-सरळ, विनीत Gentle, modest, humble.

°वावड° (°व्यापृत°)-गुतलेला. Occupied or busy with.

कोसेय (कौशेय)–रेशमी वस्त्र. Silken Garment.
दीहर (दीर्घ) – लांब Long
पाउअ (प्रावृत) – पांघरलेले Covered with; dressed in.
कुडंग (कुडङ्ग)–कुंज, वांबूचें बेट An arbour formed by creeping plants a bamboo thicket.
*समुप्फुम (आदेश–समाक्रान्त)–भरलेले Filled with.
गरहा (गर्हा) –निंदा Censure.

९ वारवईविणासो (बीओ भागो)

नियच्छ (आदेश–√ दृश्)–पाहणें. To see
एहि (√ इ)–ये चल. Come come on.
सिवा (शिवा)– कोल्ह्याची मादी. Female jackal
ओहिनाण (अवधिज्ञान)– ज्ञानाचे पांच प्रकार आहेत, त्यांपैकी तिसरें, ज्ञान अतीन्द्रिय ज्ञान Supernatural knowledge
विउव्व (वि+कृ)–दैवी शक्तीनें उत्पन्न करणें. To produce, or create by supernatural power
गावि (or गावी)–(गो)–गाय. Cow *कलेवर (देपा)–प्रेत. मृत शरीर. Corpse carcass.
कलेवर–प्रेत. Dead body
झाम (आदेश–√ दह्) – जाळणें. To cremate

☆ ☆ ☆

पज्जविभागो ।

१०. **टउयाटच्चक्केण जागरणं**–टिचकीच्या (चुटकीच्या) आवाजानें जागें होणें.

टउया (देशी) – आव्हान शब्द, हाक मारताना केला जाणारा आवाज. Sound produced in order to call the attention of someone

टउअ – विशेषनाम Proper name

टच्चक्क (देशी) – टिचकी, काठीच्या आघाताचा (टक् टक्) आवाज. Clapping or snapping with fingers, sound produced by hitting with a stick

जागरण – जागे होणें, सावध होणे Wakening, watchfulness

तलार or **तलवार** (देशी)–नगररक्षक, कोतवाल A police officer in charge of the city, city-guard

रेह or **छज्ज** (आदेश–√ राज्) – शोभणे To shine

घुसिण (घुसृण)–चंदन Sandal

सुद्धि (शुद्धि)–शोध, पत्ता Search, trace

पउत्ति (प्रवृत्ति)–बातमी News

सयज्झिय (देशी)–शेजारी Neighbour

पच्चअ (प्रत्यय)–खात्री, विश्वास Conviction, certainty

डल्ला (देशी)–डाली, पेटारा A wicker-basket

ठइउं (स्थगयित्वा)–लपवून Having concealed

११ सागरवणियस्स लोहो ।

परागम्मा –(पर+अगम्या) – शत्रूकडून वेढा न दिला जाणारी. Unassailable, invulnerable

वेसमण (वैश्रमण)–कुबेर God of wealth.

हट्ट – हाट, बाजार Market

करिस (कर्ष)–सोनें किंवा चांदीच्या वजनाचें प्रमाण; पलाचा चौथा भाग. A weight of gold or silver equal to 16 माष, $\frac{1}{4}$th of a पल.

घमिय (घर्मित)–तापविलेलें. Heated.

पल – चार तोळे वजनाचें प्रमाण A weight equal to four tolas.

मह (आदेश–√ कांक्ष्)–इच्छा करणें. To wish.

कण – तांदूळ एक प्रकारचें धान्य Rice, corn.

सियवड (सितपट)–शीड. Sails.

कत्तिया (कर्तिका)–कातरी. A pair of scissors.

विसंठुल (विसंस्थुल)–व्याकुळ अस्थिर. Unsteady agitated.

चम्म (चर्म)–एक जलचर प्राणी त्याच्या चामड्यापासून केलेलें वस्त्र (ताडपत्री). An acquatic animal; its hide or skin; (something like a taurpaulin)

उत्तिरिविडि (श्रेणी)–रांग; भांड्यांची रास. A line or vertical row of utensils arranged one upon another

१२ विजयपालकहा।

परक्क (परकीय)–परके दुसऱ्याचें. Belonging to others.

समयसिरियारी (समयश्रीकारी)–विशेषनाम. Proper name.

ईसर (ईश्वर)–श्रीमंत. Rich person.

दूसमाकाल (दुःषमाकाल)–दुःखदायक काळ. Miserable period of time.

समोसरिय (समवसृत)–मुक्कामास आले. Arrived.

गलत्थिय (आदेश- क्षिप्)–ढकलून दिलेला फेकलेला किंवा काढून गेलेला. Driven urged or swept away

कामरयण (कामरत्न) – इच्छापूर्ति करणारें रत्न; चिंतामणि रत्न. A desire yielding gem.

मग्ग मग्गए (मार्गं मार्गयते)–वाट पहात रहाते. Waits for; is on the look-out for.

जच्छ (√ दा–यच्छ्)– देणें. To give

वल्ल (देशी)–वाल. A kind of corn.

चाउल (देशी)–तांदूळ, चावल (H.) Rice

फासुएसणीय (प्रासुक, अथवा स्पर्शुक। एषणीय). **प्रासुक**–जीवरहित. Free from living creatures, inanimate.

स्पर्शुक–स्पर्श करण्यास–ग्रहण करण्यास योग्य, शुद्ध. Fit to be touched, i e acceptable, pure.

एषणीय–स्वीकारणीय, ग्रहण करण्यास योग्य. Desirable, acceptable.

मह सतिय (मम सत्क)–माझे Belonging to me.

पज्जत्ती (पर्याप्ति)–तृप्ति, पूर्णता. Satisfaction, sufficient quantity

आकडिकठपमाणं (आकटिकण्ठप्रमाणम्)–पोटभर, आकंठ. (कटि–कंत्र) To one's heart's content, to the utmost capacity of one's belly

१३. दुल्हकहा ।

सोहड–विशेषनाम Proper name

पेयवण (प्रेतवन)–स्मशान Cemetery.

रहपएस (रह प्रदेश)–गुप्तस्थान. A secret place

मंतिवि (मन्त्रयित्वा)–सल्ला घेऊन. Taking counsel; after deliberating

णिहण (नि+खन्)–पुरणें To bury

कप्पडिअ (कर्पटिक)–फाटकी तुटकीं वस्त्रें धारण केलेला. Dressed in rags

मयसिढुम (मृतत्वक)—मेल्याचें सोंग करणें. Feigning death

विअव (वि+अप्)—खर्च करणें; वेचणें. To spend to sacrifice, to lay down (as life).

मडय (मृतक)—मढें प्रेत. Corpae.

उज्जाणिया (औद्यानिक)—गाडी समूह समुदाय Group, company

मडग–मांडे. A kind of sweet dish

पावस (पापकुल)—हलक्या कुळांतील, गरीब. Low born.

जम्मणियर–(यन्मार्गणशील)—जें मागतील तें तें इच्छेस येईल [illegible] मागणारा. Begging what he wshes.

विढप्प (आदेश–√अर्ज्)—मिळविणें. To earn.

चोरचरड (°ट)—चोर व दरोडेखोर. Thieves and robbers

भंगी–प्रकार. Way

कोसल्लिय (कौशलिक)—भेट, नजराणा Present.

साह } बज्जर } (आदेश√–कथ्)—सांगणें. To tell.

संबल (शम्बल)—पाथेय शिदोरी. Provisions, provender

१४ मंतिणो धुत्तत्तं।

कीणास (कीनाश)—यम God of death.

सरीरट्ठिइ (शरीरस्थिति)—अन्नाचें पालनपोषण Maintenance of the body by taking nourishment.

निय (आदेश–√ दृश्)—पाहणें. See.

कासव (कर्षक)—शेतकरी Farmer

कूडकव्वड (*कूटकपट)—खोटें नाटक रचणें, कपट. Hatching a plot playing a trick.

आढत्त (आदेश—आरब्ध)—सुरवात केली Began

वच्चा (वाच्या)--जिला निरोप सागावा ती. One who should be addressed.

खरट (आदेश--निर्भर्त्स)--निर्भर्त्सना करणें, खरडपट्टी काढणे. To reprimand

परिणामिया मई (पारिणामिकी मति)--अनुभवजन्य बुद्धि. Intellect ripe or mature on account of experience

१५. गामकूडसुओ ।

गामकूड (or °ऊड°--ग्रामकूट)--गावाचा मुख्य, पाटील. Village headman

विवन्न (विपन्न)--मेलेला Dead

सद (स्यन्द)--रथ chariot **पुट्ट** (देशी)--पोट. Belly

निरग्गल (निरर्गल)--बंद नसलेला, अमर्याद, वेछूट Unrestrained, out of control

दामण (दामन्)-- दावें, दोर. Rope

भामह°--विशेषनाम Proper name

बिंट (or **विंट--वृन्त**)--देंट Stem, stalk

१६ अइलोहो न कायव्वो ।

वजुल--वेरु, वेत. Reed, cane

°सई (°सती)--पतिव्रता स्त्री A chaste woman

झपाव (झम्पय)--उडी मारणे झाप (झेप) टाकणें To jump.

उत्तस (अवतस) -- कर्णभूषण, शिरोभूषण. An ear-ornament, or head-ornament

असमरूवा (असमरूवा)--असामान्य रूप असलेली Of uncommon beauty

(मूलम्)

एष चानैकान्तिकोऽपि हेतुः, बुद्धविशेयचित्तादावपि भावात्। तथाहि—बुद्धस्य भगवतो यद् विशेयं सन्तानान्तरचित्तं तस्य बुद्धविज्ञानस्य च सहोपलम्भनियमोऽस्ति। अथ च नानात्वमित्यनैकान्तिकः। तथा चित्तचैत्तानामपि सहोपलम्भनियमोऽस्तीत्यनैकान्तिक

(स्वो० व्या०)

एष चेत्यादि। एष च कृत्वाऽनैकान्तिकोऽपि हेतुः सहोपलम्भनियमादित्ययं न केवलं विरुद्धः। कथमित्याह—बुद्धविशेयचित्तादावपि सन्तानान्तरवर्तिनि, 'आदि'शब्दात् तत्परिग्रहः भावात्—विद्यमानत्वादिति। एतद्भावनायैवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीत्युपप्रदर्शने। बुद्धस्य भगवतो यद् विशेयमालम्बनं सन्तानान्तरचित्तं तस्य—सन्तानान्तरचित्तस्य बुद्धविज्ञानस्य च सहोपलम्भनियमोऽस्ति अभ्युपगमनीत्या। अथ च नानात्वमनयोरित्यनैकान्तिकः सहोपलम्भनियमः, नानात्वेऽपि भावादिति। तथा चित्तचैत्तानामपि—विज्ञानवेदनादीनां सहोपलम्भनियमोऽस्तीति कृत्वा अनैकान्तिक एव—अविकृतहेतुः।

(विवरणम्)

(१४-१५) चित्तचैत्तानामपि विज्ञानवेदनादीनामिति।

"विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च।
भिक्षूणां शाक्यसिंहेन स्कन्धाः पञ्च प्रकीर्तिताः॥"[५]

इति वचनाद् बौद्धमते पञ्च स्कन्धाः। तत्र विज्ञानं चित्तचैत्तभेदाद् द्विविधम्। तत्रापि चित्तं सामान्यग्राहि, यथा—गच्छतस्तृणस्पर्शादि। चित्ते भवाश्चैत्ताः—ज्ञानविशेषाः। विशिष्टानि ज्ञानानि चैत्ता अभ्यन्त इत्यर्थः। यथा मार्ग एव गच्छतः पर्वतोऽयमित्यादि ज्ञानम्। वेदनारूपा(?) साऽपि द्विधा—सामान्यतो विशेषतश्च। तत्र सामान्यतो निरन्तरं वेदयत्र सुखदुःखानुभव इति। विशेषतस्तु सुखवेदना, यथा—केनापि अन्यप्राणिना सर्वाङ्गीणाकूपारालङ्कृतिकान्तिमाग्भारप्रकटीकृतनिस्तिलनिकुञ्जकपालजैन चिन्तातलोकनऽपूर्वः कश्चित् प्रमोदोऽनुभूयत इति। एवं दुःखवेदनाऽपि भाव्या। संज्ञा आद्यवाद्यभिलापरूपा प्रतीतैव। संस्कारः पूर्वकालदृष्टानुभूतार्थगोचरस्मृतिबीजरूपः। संज्ञा-संस्कारावपि चित्तचैत्तद्वयस्वरूपावेव। रूपं तु घटादयो विचित्रा बहिर्वर्तिनः पदार्थाः। प्रस्तुता चेयमत्र योजना—चित्तचैत्तज्ञानयोरेकस्मिन्नपि काले

१ बुद्धिविशेष इति ङ-पाठः। २ 'नान्तरं चित्तं इति ग-पाठः। ३ बुद्धिविज्ञानस्य इति ङ-पाठः। ४ बुद्धिविशेष इति ङ-पाठः। ५ अनुद्धृत। ६ भवाचेता ज्ञानं इति घ-पाठः। ७ यद् नार्थं इति घ-पाठः। ८ सुख इति ङ-पाठः। ९ संज्ञासस्याप इति घ-पाठः। १० प्रस्तुत वेद इति ग-घ पाठः।

(मूलम्)

एव। आगमसिद्धमेतदिति नानेन व्यभिचार इति चेत्, किं नेदमित्थमिति न, किं वा न निश्चीयत इति? । आद्यपक्षे न प्रमाणमित्ययुक्तो मूलवंशनिह्नवः; चरमे तु निश्चीयत एव वचनेनेति व्यभिचारसिद्धिः। इष्टश्च भवता वचनानुसारः पूर्वाचार्यमताङ्गीकरणात्।

"ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन
ज्ञानान्तरग्राह्यतयाऽपि शून्यम्।

(स्वो० व्या०)

आगमसिद्धमेतत्—अनन्तरोक्तमिति **नानेन व्यभिचारः**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**किं नेदम्**—आगमसिद्धमित्थमित्यतो **न** अनेन व्यभिचारः, **किं वा न निश्चीयत इति** अतो न ? । किञ्चातः ? उभयथाऽपि दोष इत्याह—**आद्यपक्षे** नेदमित्थमित्यस्मिन् **न प्रमाणम्**। इत्थं नेत्थं [1]वेति क एतद् वेद ? **इति**—एवं प्रमाणाभावे सति **अयुक्तो मूलवंशनिह्नवः**, मूलवंशः—बुद्धश[2]रद्वतीपुत्रोदयस्तन्निह्नव एवमिति। **चरमे तु** विकल्पे न निश्चीयत इत्यस्मिन्। किमित्याह—**निश्चीयत एव वचनेन** तथोपल[3]ब्धिरिति—एवं **व्यभिचारसिद्धिः**, अधिकृतहेतोरनैकान्तिकत्वसिद्धिरित्यर्थः। **इष्टश्च**—अङ्गीकृतश्च **भवता वचनानुसारः**। कथमित्याह—**पूर्वाचार्यमताङ्गीकरणात्**। एतदेवाह—**ग्राह्यं न तस्य**—बुद्धविज्ञानस्य ग्राह्यमेतदित्येवं **ग्रहणं न तेन**—बुद्धविज्ञानेन इदन्तया **ज्ञानान्तरग्राह्यतयाऽपि शून्यमिदं**

(विवरणम्)

बौद्धमते भावात् सहोपलम्भनियमोऽस्ति, न चानयोरैक्यम्, अभ्युपगमप्रकोपात्। एवमेकस्मिन्नेव [4]काले ज्ञान-वेदनेऽनुभूयेते, न चैक्यमेतयोः। एवं सञ्ज्ञादिष्वपि [5]योज्यम्। ततः सहोपलम्भनियमादिति हेतुरनैकान्तिक एवेति स्थितम्॥

(११) **किं नेदमागमसिद्धमित्थमित्यतो नानेन व्यभिचार** इति। किं न—नैवेदमागमसिद्धं वस्तु चित्तचैत्तसहोपलम्भनियमलक्षणम्। इत्थं यथा प्राञ्जलवृत्त्याऽवबुध्यते तथा वर्तते इत्यतः कारणान्नानेन व्यभिचारः प्रेरणीयः। अयमभिप्रायः—इदमागमसिद्धं वस्तु [6]यथा भवद्भिर्व्याख्यायते प्रतीयते च तथा न वर्तत एवेति। यथा नानेन व्यभिचार इति सहोपलम्भनियमाख्यहेतोः कार्ये इति बौद्धाभिप्रायो भविष्यति कदाचित्॥

(१४) **बुद्धश[7]रद्वतीपुत्रोदय** इति। बौद्धागमशास्त्रविशेषकः कश्चित् सम्भाव्यते॥

---

१ 'चेति' इति क-पाठ। २ 'सरस्वतीपुत्रो०' इति ङ-पाठ। ३ 'लब्धेरिति' इति क-पाठ। ४ 'कालज्ञान०' इति क-पाठ। ५ 'योज्यन्ते' इति च-पाठ। ६ 'यदा' इति च-पाठ। ७ 'शरीरद्धतिपुत्रादय इति' इति ख-पाठ। ८ 'तद्विषय इति' इति क-पाठ।

(मूलम्)

तथापि च ज्ञानमयः प्रकाशः
प्रत्यक्षपक्षस्य तथाविरासीत् ॥"[1]

तथा "प्रेतवत् पुनः सन्तानोनियमः सिद्धः", तथा "नरकवत् पुनः सर्वं सिद्धम्" इत्यादि वचनसमर्थनात्, अन्यथा विचारायोगः स्वमात्रवेदनातिरेकेण सर्वानिश्चितेरिति। एवं न केवलमनैकान्तिकः

(स्वो० व्या०)

तथैव तथापि च ज्ञानमयः प्रकाशस्तत्त्वसंवादी प्रत्यक्षपक्षस्य तथाविरासीत्–प्रकटो बभूव। "तथा 'प्रेतवत् पुनः सन्तानानियमः सिद्धः" विंशिकायां भावनाधिकारे उक्तम्। तथा "नरकवत् पुनः सर्वं सिद्धम्" इत्यादि विंशिकोक्तवचनसमर्थनात्। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–अन्यथा विचारायोगः। कथमित्याह–स्वमात्रवेदनातिरेकेण सर्वानिश्चितेः विज्ञानादन्यस्यानभ्युपगमाद् भवता इति भावः। एवम्–उक्तनीत्या न केवलमने

(विवरणम्)

(९) प्रत्यक्षपक्षस्येति। प्रत्यक्षाः–सर्वे पक्षाः साध्यानि यस्य स तथा तस्य। एतच्च धूर्त बुद्धस्यवचनसम्बन्धि ॥

(१०) प्रेतवत् पुनः सन्तानानियमः सिद्ध इति। अयमत्रार्थः सम्भाव्यते–न हि प्रेतो मृत्वा पुनः प्रेत एव भवति, किन्त्वन्यो मनुष्यादिरेव। ततः प्रेत वदन्येषामपि प्राणिनां मृतानां पुनर्द्वितीयवारं सन्तानस्य–सजातीयस्यैवानियमः–नियमाभावः सिद्धः, कदाचिद् विजातीयसन्तानतयाऽप्युत्पादादिति ॥

(११) नरकवत् पुनः सर्वं सिद्धमिति। सर्वमपि सांसारिकं वस्तु दुःखबहुलतया नरकवत् सिद्धम्, प्रतीतमित्यर्थः। 'पुनः'शब्दस्तु विंशतिकोक्तपाश्चात्यार्थापेक्षया विशेषार्थो द्रष्टव्यः ॥

(१२) इत्यादि विंशिकोक्तवचनसमर्थनादिति। यथैतेषां वचनानामर्थः समर्थ्यते भवता (तथा) विषयचेतसहोपलम्भनियमलक्षणोऽर्थः किमिति न समर्थ्यत इत्यर्थः। अत्र च 'प्रोक्त न तस्य ग्रहणं न तेन' इत्यादिना वृत्तेन बुद्धज्ञानस्वरूपं प्रतिपादितम्। अमेतनपारम्पर्येण तु बाह्यार्थसत्ता समर्थिता ॥

१ तथाविः। २ नियमसिद्धः इति क–पाठः। ३ तथाविरोधीत् इति क–पाठः।

४–५ अत्रार्थे क–टिप्पणं यथा–भावनायमुख्यपुण्यैव विंशतिमात्रतासिद्धिप्रकरणद्वये 'विंशतिकाख्ये' इति नामकमेकं प्रकरणम्। तत्र तृतीया तुरीया च कारिके यथा—

देशादिनियमः सिद्धः स्वप्नवत् प्रेतवत् पुनः। सन्तानानियमः सर्वैः पूयनद्यादिदर्शने ॥ ३ ॥

स्वप्नोपघातवत् कृत्यक्रिया नरकवत् पुनः। सर्वं नरकपालादिदर्शने तैश्च बाधने ॥ ४ ॥"

तृतीयकारिकायां सिद्ध इति वर्तते चतुर्थकारिकायां तु सिद्धमिति वैलक्षण्यम् इति।

६ 'सम्यक् प्रकटीभूत' इति क–पाठः। ७ 'नरकं भूतनैरयिकम्' इति ख–पाठः। ८ 'शब्दस्य सर्वं' इति क–पाठः।

(मूलम्)

असिद्धश्च, सहोपलम्भनियमस्योभयासिद्धत्वात्, भवतः सहार्थायोगात् तदपरस्यानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे च साधनवैफल्यादिति। परस्यापि नीलेन सह तद्धिय उपलम्भो नाभेदेन सिद्धः। भेदेन तु सहार्थसिद्धौ न साधनमिष्टसाधकमितरस्येति। न चाभेदस्य सहोपलम्भनियमस्य च व्याप्यव्यापकभावः, अन्यथाऽप्यस्याविरोधात् ज्ञानज्ञेयतत्स्वभावत्वत एव नियमोपपत्तेः, ज्ञानस्यार्थग्रहणस्वभावस्य सतः स्वसंविदितरूपत्वात् चित्रस्वभावतया तथात्वाविरोधात्, अर्थस्य च ज्ञानविविक्ततया तथा तथा तद्ग्राह्यस्वभावत्वात्। इत्यपि सहोपलम्भनियम उपपद्यत एव, तद्योग्यतालक्षणप्रतिबन्धसामर्थ्यादिति। अनेनैतदप्यपाकृतमेव

(स्वो० व्या०)

कान्तिको हेतुः सहोपलम्भनियमाख्यः। किं तर्हि? असिद्धश्च[1]। कथमित्याह— सहोपलम्भनियमस्य नील-तद्धियोः उभयासिद्धत्वात्, वादिप्रतिवाद्यसिद्धत्वादित्यर्थः। एतत्प्रकटनायाह—भवतः—तव सहार्थायोगात् नीलाभावेन। अत एवाह—तदपरस्यानभ्युपगमाद् धियो व्यतिरेकेण नीलस्येत्यर्थः। अभ्युपगमे तदपरस्य नीलस्य साधनवैफल्यात्, बाह्यसिद्ध्यैव इति। परस्यापि— प्रतिवादिनो नीलेन सह तद्धियः—नीलधिय उपलम्भो नाभेदेन सिद्धः, भेदाभ्युपगमात्। भेदेन तु सहार्थसिद्धौ सत्यां नील-तद्धियोः। किमित्याह—न साधनं प्रस्तुतमिष्टसाधकमितरस्य, साधनवादिन इति अर्थः। न चेत्यादि। न च अभेदस्य साध्यतयेष्टस्य सहोपलम्भनियमस्य च साधनत्वेनाभिहितस्य व्याप्यव्यापकभावः। कथं नेत्याह—अन्यथाऽपि[2]—अभेदमन्तरेणापि अस्य—सहोपलम्भनियमस्य अविरोधात्। एनामेवाह—ज्ञानज्ञेयतत्स्वभावत्वत एव कारणात् सहोपलम्भनियमोपपत्तेः। ज्ञान-ज्ञेययोस्तत्स्वभावत्वमभिधातुमाह— ज्ञानस्यार्थग्रहणस्वभावस्य सतः स्वसंविदितरूपत्वात् चित्रस्वभावतया कारणेन तथात्वाविरोधात् ज्ञानस्य अर्थस्य च ज्ञानविविक्ततया हेतुभूतया तथा तथा—तेन तेन प्रकारेण स्पष्टेतरादिना तद्ग्राह्यस्वभावत्वात्—ज्ञानग्राह्यस्वभावत्वात्। इत्यपि—एवमपि सहोपलम्भनियम उपपद्यत एव तद्योग्यतालक्षणप्रतिबन्धसामर्थ्यात् तयोः—ज्ञानार्थयोरेवम्भूतयोग्यतालक्षण-

---

१ 'असिद्धेश्च' इति ङ–पाठ.। २ 'अन्यथा भेदमन्तरेणापि' इति ङ–पाठ ।

(मूलम्)

यथाहुरेके—“प्रत्यक्षोऽर्थः परोक्षं तु ज्ञानं तत्प्रत्यक्षतयाऽर्थापत्तिसमवसेयम्” इति। अपाकरणं चास्य परोक्षत्वे ज्ञानस्यार्थप्रत्यक्षताऽसिद्धेः, ज्ञानेन ह्यर्थः प्रत्यक्षीक्रियते। तच्चेत् परोक्षं कथमर्थः प्रत्यक्षो नाम?। तेन प्रत्यक्षीकृतत्वादिति चेत्, न, आत्मानमप्रत्यक्षीकुर्वतोऽन्यप्रत्यक्षीकरणासिद्धेः। इन्द्रियवत् सिद्धिरिति चेत्, न, तस्य बहिष्करण-

(स्वो० व्या०)

प्रतिबन्धसामर्थ्यादिति। एतेन—अनन्तरोदितेन एतदप्यपाकृतमेव—वक्ष्यमाणं यदाहुरेके—मीमांसकाः। किमाहुरित्याह—प्रत्यक्षोऽर्थः—नीलादिः, परोक्षं तु विज्ञानं तद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षतया—अर्थप्रत्यक्षतया कारणेन अर्थापत्तिसमवसेयं ज्ञानमिति, यथोक्तं ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति। कथमपाकृतमित्याह अपाकरणं चेत्यादिना। अपाकरणं च अस्य परोक्षत्वे ज्ञानस्य तात्त्विके सति। किमित्याह—अर्थप्रत्यक्षताऽसिद्धेः कारणात्। एतदेव भावयति ज्ञानेन यस्मादर्थः प्रत्यक्षीक्रियते। तच्चेत् ज्ञानं परोक्षम्, एवं सति कथमर्थः प्रत्यक्षो नाम? नैवेत्यर्थः। तेन—ज्ञानेन प्रत्यक्षीकृतत्वादिति चेत् मन्यसे। एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि। न, आत्मानमप्रत्यक्षीकुर्वतः—ज्ञानस्य अन्यप्रत्यक्षीकरणासिद्धेः—

(विवरणम्)

(१२) ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति। ज्ञाते—परिच्छिन्ने (तु) पुनरर्थे पश्चा यावदनुमानात् प्रकाशादवगच्छति—बुध्यते ज्ञानं, यतोऽयमर्थो मम प्रत्यक्षः समजनि। तज्ज्ञाने नूनमेतद्विषयं मम ज्ञानमभूदित्युल्लेखेनेत्यर्थः। यथार्थापत्तिसमवसेयं ज्ञानमित्युक्त्वा अनुमानादवगच्छतीत्युक्तं तदर्थापत्त्यनुमानयोरत्र न भेद इति कृत्वा॥

(१५) एवं सति कथमर्थः प्रत्यक्षो नामेति। यतो हि परोक्षं विज्ञानं कथमर्थं प्रत्यक्षीकरोति?। न ह्यप्रतीतं विशेषणं विशेष्ये बुद्धिं जनयति। यथाहि—नीलत्वेऽनवबुद्धे सति न भवत्येवेदृशी बुद्धिर्यदुत नीलं सरोजमिति। एवमत्राप्यर्थ इति विशेष्यस्य विशेषणं प्रत्यक्ष इति। एतच्च प्रत्यक्षत्वलक्षणं विशेषणमप्रतीतमेव ज्ञानस्य परोक्षत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽतः कथं तेनार्थो विशेष्यत इति?॥

(१७) अन्यप्रत्यक्षीकरणासिद्धेरिति। यदि हि ज्ञानमात्मानमात्मनाऽवबुध्यते यद्वाऽर्थग्रहणरूपतया परिणतं तदा बुध्यते तेनान्यस्य ग्रहणम्। यदा तु ज्ञानमात्मीयस्वरूपावबोधं प्रति लेष्टुप्रायं तदा कथमेषोऽर्थः प्रत्यक्ष इति भवत्यध्यवसायः?॥

१ 'बहिः करण' इति क-पाठः। २ 'तस्यैव ज्ञानं' इति ख-पाठः। ३ 'यथा' इति क-पाठः। ४ 'स्युल्लेखेन' इति ख-पाठः। ५ 'यतो हि' इति ख-पाठः। ६ 'ज्ञानं' इति क-पाठः। ७ 'तदा' इति ख-पाठः। ८ 'प्रति लेष्टुप्रायं' इति ख-पाठः।

(मूलम्)

त्वेन तद्भावोपपत्तेः। अन्तःकरणे को दोष इति चेत्, न खलु ततः कर्त्तरि क्रियाधानमिति। यद्येवं ततः किमिति चेत्, न तेन युक्तितः कस्यचित् तत्प्रत्यक्षीकरणम्। तथाहि–परोक्षं ज्ञानमात्मनः सर्वथा भिन्नं नातिशयाधायि तत्रार्थप्रत्यक्षताहेतुरिति न न्यायोपेतमेतत्। यदि त्वात्मनि द्रव्यमनोवद् बोधक्रियाधायकं

(स्वो० व्या०)

अर्थप्रत्यक्षीकरणासिद्धेः। **इन्द्रियवत् सिद्धिरिति चेत्** अर्थप्रत्यक्षतासिद्धिः। तथाहीन्द्रियमात्मानमप्रत्यक्षीकुर्वदर्थं प्रत्यक्षीकरोतीति सिद्धम्। एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि। न–नैतदेवं **तस्य**–इन्द्रियस्य **बहिष्करणत्वेन** हेतुना **तद्भावोपपत्तेः**–स्वपरोक्षस्याप्यर्थप्रत्यक्षीकरणभावोपपत्तेः। **अन्तःकरणे**–ज्ञाने **को दोष इति चेत्**, तद्भावोपपत्तेरिति[1] प्रक्रमः। एतदाशङ्क्याह–**न खलु ततः**–अन्तःकरणात् **कर्त्तरि क्रियाधानं** यथा[2] बहिष्करणा**दिति**। **यद्येवं** न ततः कर्त्तरि क्रियाधानम्। **ततः किम्?। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न तेन**–अन्तःकरणेन **युक्तितः**–नीत्या **कस्यचित् तत्प्रत्यक्षीकरणं**–अर्थप्रत्यक्षीकरणम्। एतद्भावनायैवाह **तथाही**त्यादिना। तथाहि–**परोक्षं ज्ञानमात्मनः**–जीवस्य **सर्वथा भिन्नम्**–एकान्तेनान्यत् **नातिशयाधायि तत्र**–आत्मनि एवं सत् **अर्थप्रत्यक्षताहेतु**रिति–एवं **न न्यायोपेतमेतत्**[3]। **यदि त्वात्मनि द्रव्यमनोवदसद्-**

(विवरणम्)

(१४) **यथा बहिष्करणादि**ति। बहिष्करणं हि जडं जडत्वाच्चासंविदितम्[4], ततस्तादृशं सत् तदन्तःकरणेन स्वसंविदितेनोपष्टम्भमानीतमात्मनि क्रियाधानायालं भवति। यदा त्वन्तःकरणमपि परोक्षं तदा उभयोरपि करणयोः परोक्षत्वात् कथं कर्त्तरि[5] क्रियाया अर्थावबोधलक्षणाया[6] आधानं भवेत्?। अयं चार्थस्तथाहीत्यादिना अनन्तरमेव वक्ष्यमाणेन स्फुटीभविष्यतीति ॥

(१६) **कस्यचित् तत्प्रत्यक्षीकरण**मिति। अत्र कस्यचित्–प्रमातुः ॥

(१८) **एकान्तेनान्यदि**ति। मीमांसकमते हि जीवाद् धर्मिणो भिन्नमेव ज्ञानं धर्मरूपम्, तस्य क्षणिकत्वेनाभ्युपगमात्, "न हि तत्क्षणमप्यास्ते" इत्यादि **कुमारिल**वचनप्रामाण्यात्। आत्मा तु अनुवृत्तिव्यावृत्तिस्वरूपो व्यापी तन्मते, अतः कथमेकान्तक्षणिकं संज्ञान[7]मात्मधर्मः स्यादिति? ॥

१ 'पत्ताविति' इति ङ–पाठः। २ 'तथा बहि करणा०' इति क–पाठ। ३ 'मेतत् किं यदि' इति क–पाठः। ४ 'जडत्वास्वास्वस०' इति च–पाठः। ५ 'कर्तृक्रियाया' इति ख–पाठः। ६ 'लक्षणो आत्मामं भवेत्' इति च–पाठः। ७ 'सज्ञान' इति ख–च–पाठः।

(मूलम्)

स्यात्, स्यात् तद्धेतुः, किन्त्वेवं सैव तत्त्वत आत्मसमवायिनी ज्ञानं न भवत्कल्पितबुद्ध्याख्यम् । सा ह्यात्मधर्मत्वात् कथञ्चित् तदभेदात् तथास्वभावत्वात् प्रतीत्यनुग्रहप्रवृत्तेः स्वसंविदितैवेति ज्ञानप्रत्यक्षतासिद्धिः ॥

स्यादेतत् यदि तदात्मक्रियारूपमेवास्वसंविदितं सदर्थप्रत्यक्षताकारि स्यात् को दोषः स्यात्? । उच्यते—सदैव (तस्यैव) तदप्रत्यक्षतायां प्रमातुः क्रियान्तराभावात् अर्थप्रत्यक्षतैव न स्यादिति । इ(?उ)ल्लेखादिशून्यो हि सुप्तकल्पोऽसौ कथं किञ्चित् प्रत्यक्षीकुर्यात्,

(स्वो० व्या०)

म्युपगतं बोधक्रियाधायकं स्यात् ज्ञानं स्यात् तद्धेतुः—मवेदर्थप्रत्यक्षताहेतुः, किं त्वेवं परिकल्प्यमाने सैव—बोधक्रिया तत्त्वतः—परमार्थेन आत्मसमवायिनी ज्ञानं न भवत्परिकल्पितं बुद्ध्याख्यं ज्ञानम् । ततः किमित्याह—सा च—बोधक्रियाऽऽत्मधर्मत्वात् कारणात् कथञ्चित् तदभेदात्—आत्मनोऽभेदात् तथास्वभावत्वात्—स्वसंविदितस्वभावत्वात् प्रतीत्यनुग्रहप्रवृत्तेः तथाऽनुभवभावेन स्वसंविदितैवेति—एवं ज्ञानप्रत्यक्षतासिद्धिः स्वसंविदितत्वेन ॥

स्यादेतत्—अथैवं मन्यसे यदि तत्—ज्ञानम् आत्मक्रियारूपमेवास्वसंविदितं सदेकरूपतयाऽर्थप्रत्यक्षताकारि स्यात् को दोषः स्यात्? । न कश्चिदित्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह—उच्यते यो दोषः स्यात् । तस्यैव—अधिकृतज्ञानस्य तदप्रत्यक्षतायाम्—आत्माप्रत्यक्षतायां सत्यां प्रमातुः—आत्मनः क्रियान्तराभावात् कारणात् अर्थप्रत्यक्षतैव न स्यादिति अयं दोषः स्यात् । तत्समर्थनायैवाह—इ(?उ)ल्लेखादिशून्यो यस्मादिक्रियः सुप्तकल्पोऽसौ—आत्मा कथं

(विवरणम्)

(२१) आत्माप्रत्यक्षतायामिति । ज्ञानेनात्मीयं स्वरूपं नावबुध्यत एव यदुतार्थग्रहणरूपतया परिणतमिति ॥

(२१ २२) क्रियान्तराभावादिति । ज्ञानस्वरूपैव तदाऽऽत्मनः क्रिया, न त्वन्या । सा चैत्स्वासंविदितेति कथमर्थप्रत्यक्षता? ॥

(२२) उल्लेखादिशून्य इति । उल्लेखस्तात्त्विको विशिष्टोऽध्यवसायः । 'आदि'शब्दात् स्वलाभिमतः ॥

1 'परिगृहि ज्ञानम्, न भवेद् कश्चित्' इति ग-पाठः । 2 'कथमसौ कर्म' इति क-पाठः । 3 भवेद्' इति क-पाठः । 4 अर्थप्रकाश इति क-पाठः । 5 वा वदं इति च पाठः ।

(मूलम्)

तदधि(? वि)कृतौ कर्मविशेषाधानस्याकिञ्चित्करत्वात्? प्रदीपाद्यव-

(स्वो० व्या०)

किञ्चित् प्रत्यक्षीकुर्यात्? नैवेत्यर्थः। कुत इत्याह–**तदधि(? वि)कृतौ**–आत्मा-विकृतौ सत्यां **कर्मविशेषाधानस्य**–अर्थगतविशेषाधानस्य **अकिञ्चित्करत्वात्।** एव च ज्ञानेनार्थे विशेषः क्रियत इत्यप्यपास्तम्, इतरेतरसापेक्षः कर्तृकर्मक्रियाविधिरिति

(विवरणम्)

(६) **कर्मविशेषाधानस्येति** । कर्मणः–घटादेः पदार्थस्य विशेषाधानं–प्रकटताकरणं तस्य । कर्मशब्दश्चैवं व्युत्पाद्यते—क्रियते–ज्ञानेन प्रकटरूपतया निष्पाद्यते इति कर्म–घटादिवस्तु तद् । अयमभिप्रायः–अर्थस्य प्राकट्यलक्षणे विकारे सम्पन्नेऽपि यावन्नाद्याप्यात्मनो विकारोऽर्थग्रहणप्रवणतारूपः सञ्जायते तावन्नार्थप्रत्यक्षता सम्पद्यत इति ज्ञानेनार्थविशेषः क्रियते इति । यथाहि दात्रेण लव्यस्यैव विकारः क्रियते, न तु लावकस्य, तस्य तदवस्थस्यैवोपलम्भात् । एवं ज्ञानेनाप्यर्थविशेषः प्रकटनारूपो विधीयते, न तु पुरुषे इति **मीमांसकाभिप्रायः** ॥

(७, पृ. ६८, पं. ८) **इतरेतरसापेक्षः कर्तृकर्मक्रियाविधिरिति कृत्वेति** । कर्तृकर्मणोः क्रियाविधिः–क्रियाविशेषः, क्रियाभेद इत्यर्थः । स कीदृशो वर्तत इत्याह–इतरेतरसापेक्षः। इतरः कर्त्ता कर्म वा इतरस्य कर्मणः कर्तुर्वा सापेक्षो यत्र स तथा । कर्त्ता हि क्रियमाणं पदार्थमपेक्ष्य कर्तृत्वं लभते । कर्म च कर्त्तारमङ्गीकृत्य कर्मत्वमाप्नोति । ततश्च कर्त्ता नियमात् कर्मणा विकारमानीयते आत्मकर्तृत्वप्रवणतालक्षणम्, अन्यथा प्रागवस्थायामकुर्वाणोऽपि कर्तृव्यपदेशमश्नुवीत । न चैतत् दृष्टमिष्टं वा । कर्म तु कर्त्रा विकारमारोप्यत इति प्रतीतमेव । एवं चेतरेतरसापेक्षः कर्तृकर्मक्रियाविधिरिति सिद्धं भवति । यच्च दात्रदृष्टान्तात् ज्ञानेन करणभूतेनार्थ एव विशेषः क्रियते, न ज्ञातरि पुरुषे इत्युच्यते तदप्यनुपासितगुरोर्वचः । यदि हि दात्रेण लवितुर्न विशेषः कश्चिदाधीयत इति पक्षीक्रियते तदा दात्रसम्बन्धात् प्राग्वद् दात्रसम्बन्धेऽपि न स्याल्लवनक्रिया पुरुषस्य तिलतुषत्रिभागमात्रस्यापि, तत्र विकारस्याभावात् । तस्मादभ्युपगन्तव्यमेतद् यदुत दात्रेण साधकतमेन कृत्वा पुरुषे कश्चिद् विकारः क्रियत इति । एवं ज्ञानेनापि ज्ञातरि अर्थग्रहणप्रवणतालक्षणो विशेषः क्रियते एवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । सर्वथा अनाहितातिशयस्य त्वात्मनः प्रागवस्थायामिव विवक्षितज्ञेयविषयो बोधो न स्यात्, तस्माद् विवशेनाप्यभ्युपगन्तव्यमिदं यदुत ज्ञानमात्मन कथञ्चिदभिन्नं स्वसंविदित च, अन्यथा तु न कथञ्चनाप्यर्थग्रहणमुपपद्यत इति।

१ 'यावन्नाद्यात्मनो' इति च-पाठ । २ 'कर्मणो विकारं' इति च-पाठ । ३ 'यत्वदात्र०' इति च-पाठ । ४ 'लवितरि विशेष.' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

भासितानामप्यन्धादिभिर्घटादीनामदर्शनात् । क्रियान्तराभ्युपगमे च तत्राप्ययमेव वृत्तान्तोऽस्मन्मतानुवादो वेत्यलं प्रपञ्चेन ॥

निर्णीतमेतदस्मद्गुरुभिः प्रमाणमीमांसादिषु "परोक्षप्रकृतेरर्थप्रत्यक्षताऽयोगात्, स्वप्रत्यक्षीकरणे च चेतनायाः कथं तत्रात्मावेदनम्

(स्वो० व्या०)

कृत्वा । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—प्रदीपाद्यवभासितानामप्यन्धादिभिः—प्रमातृभिः स्वक्रियाशून्यैर्घटादीनामदर्शनात् लौकिकमेतत् । क्रियान्तराभ्युपगमे च आत्मनः किमित्याह—तत्राप्ययमेव वृत्तान्तः—अनन्तरोदितः अस्मन्मतानुवादो वा ज्ञानात्मधर्मतया । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥

निर्णीतमेतदस्मद्गुरुभिः—पूर्वाचार्यैः प्रमाणमीमांसादिषु ग्रन्थेषु । किंविशिष्टेन ग्रन्थेनेत्याह—परोक्षप्रकृतेरिति । एवमादिनेति योगः[1] । परोक्षप्रकृतेः—परोक्षभावस्य, ज्ञानस्येति प्रक्रमः, अर्थप्रत्यक्षताऽयोगात्, स्वप्रत्यक्षीकरणे च—आत्मप्रत्यक्षीकरणे च, अर्थस्येति प्रक्रमः, ज्ञातताकरणेनेत्यर्थः, चेतनायाः—बुद्धेः

(विवरणम्)

न चैतद् वाच्यं यथा दात्रेण भिन्नेनाप्यतिशयः क्रियते पामरस्य, एवं ज्ञानेनापि भिन्नेन सता पुरुषस्य विशेषः करिष्यते इति । यतो नैव दात्रेणैकान्तेनाविद्यमाना शक्तिः पामरस्याधीयते, किन्तु तस्मादभिन्नैव सा तेन पुष्टीक्रियते । तथा चोक्तम्—

"न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते" इति ।

यदि त्वविद्यमानाऽपि शक्तिर्दात्रेण छिदुराधीयते तदोपलशकलेऽपि किं न क्रियते, अविद्यमानताया अविशेषात् ? । तस्माच्छिदुरात्मभूतैव शक्तिः, कार्यं तु करणमपेक्षत उपष्टम्भाय, न त्वविद्यमानायाः शक्तेर्जननाय । यत् त्वन्तरङ्गं करणं तत् कथं भिन्नं सदतिशयमाधत्ते, अन्तरङ्गत्वव्याघातप्रसङ्गात् ? । न सर्वथा भिन्नेन वस्तुना भिन्नस्य वस्तुनोऽतिशयः क्रियते, मेरु-मकराकरयोरपि परस्परमतिशयकरणप्रसङ्गात् । तस्मादभिन्नमेव ज्ञानमात्मनाऽतिशयाधायकमिति स्थितम् ॥

(१५) अर्थस्येति प्रक्रम इति । अर्थस्य—घटादेः सम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षीकरणे इत्यर्थः । केन यत् (?) प्रत्यक्षीकरणमित्याह—(१५) ज्ञातताकरणेनेति । ज्ञायते यः कर्मतापन्नः स ज्ञातः, ज्ञातस्य भावो ज्ञातता तस्याः करणं—विधानं तेन, ज्ञायमानस्वरूपकरणेनेत्यर्थः ॥

---

१ इदम् ७१तमं पृष्ठम् । २ 'यथोऽनेनैव' इति क-पाठः । ३ 'पत्रमिति' इति क-पाठः । ४ 'प्रतिक्रम इति' इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

वेदने वा [1]चेतनात्वम्? । न हि परप्रकाशनात् स्वात्माप्रकाशक इह प्रकाशो नाम । न च तदनुभवमन्तरेण स्मृतिः । अस्ति चेयं ज्ञानविषयाऽपि, तथाऽर्थदर्शनरूपैवेयमिति न लौकिकम्, तदा तथा-

(स्वो० व्या०)

कथं तर्ह्यात्मावेदनमवेदने वाऽऽत्मनश्चे**तनात्वं** कथम्? **न हि परप्रकाशनादेव आ(?स्वा)त्माप्रकाशकः** सन् **इह**—लोके **प्रकाशो नाम**, प्रकाशश्च ज्ञानमिति। इहैवाभ्युच्चयमाह—**न** चेत्यादि। **न च तदनुभवं**—चेतनानुभवम्, ज्ञानानुभवमित्यर्थः, **अन्तरेण**- विना **स्मृति**र्युज्यते। **अस्ति चेयं**—स्मृतिः **ज्ञानविषयाऽपि,** तथाऽनुभूतेः, [3]अर्थान्तरस्मृतिनिबन्धनत्वेनार्थदर्शनं **तथाऽर्थदर्शनं** तदेव **रूपं** यस्याः सा तथाविधा। एतदुक्तं भवति—अर्थदर्शनात् प्राग्दृष्टेऽर्थे स्मृतिस्ततस्तदा बुद्ध्यनुमानं

(विवरणम्)

(७) **कथं तर्ह्यात्मावेदनमिति** । [4]अर्थप्रत्यक्षताकरणो हि चेतनाया नियमादात्मीयस्वरूपावभासः समस्ति यदुताहमेतस्यार्थस्य ग्रहणरूपतया परिणतेति ॥

(७) **चेतनात्वं** [6]**कथमिति** । यो य आत्मीयं स्वरूपं नावबुद्ध्यते स स न चिद्रूपः, यथा लेष्टुः । नावबुध्यते चात्मीयं स्वरूपं चेतना मीमांसकमते, अतः कथं सा चेतनात्वमाप्नुयादिति ? ॥

(८-९) **प्रकाशश्च ज्ञानमिति** । इह यो यः प्रकाशः स स स्वपरोभयप्रकाशको दृष्टः, यथा प्रदीपादिप्रकाशः। प्रकाशश्च ज्ञानम्, अतः स्वपरोभयप्रकाशकं भवत्विति॥

(११) **तथाऽनुभूतेरिति**। ज्ञानगोचराऽपि स्मृतिरनुभूयते लोके यदुत मम पूर्वकाले नीलाकारं ज्ञानमभवदिति। न चेयमस्वसंविदितज्ञानवादिनो मते घटते, ज्ञानस्य पूर्वकालेऽननुभवात्। न चाननुभूतेऽपि विषये स्मृतिः प्रवर्त्तते, अतिप्रसङ्गव्याघातात्। अतोऽभ्युपगन्तव्यमेतद् यदुत पूर्वकाले ज्ञानेनात्मीयं स्वरूपमात्मनैवावबुद्धमासीत्। ततः प्राच्यामवस्थां ज्ञानमात्मप्रतिबद्धां स्मरतीति स्मृतिरुत्पद्यत [7]इत्यभिप्रायः ॥

(१२) **ततस्तदा बुद्ध्यनुमानमिति**। तत —प्राग्दृष्टार्थस्मृते. सकाशात् तदा—अतीते काले यका बुद्धिस्तस्या अनुमान भवति। यतो ममातीतार्थगोचरा स्मृतिः साम्प्रतमुत्पन्ना अत(ः) ज्ञाने(?ते) नूनं मम प्राक्काले तद्विषया बुद्धिरभवदिति रूप(? स्थित)म् ॥

१ 'चेतनत्वं न हि' इति ग—पाठ । २ 'चात्मन०' इति ङ—पाठ । ३ 'तथार्थान्तर०' इति ङ—पाठ । ४ 'अथ प्रत्यक्षता' इति ख—पाठ । ५ 'भास प्रकाशश्च ज्ञाह(?)मेतस्यार्थ०' इति ख—पाठ. । ६ 'कथ यमिति' इति ख—पाठ । ७ 'इति पराभिप्राय.' इति ख—पाठ ।

(मूलम्)

तदभावात् कस्यचिदपवर्गोपपत्तेरिति। एतेन निर्विषयज्ञानाभाव उक्तः। न चात्र प्रमाणम्, अनुमानाभावात् तल्लक्षणायोगात् अर्थापत्तेरप्य

(स्वो० व्या०)

ततस्तत्स्मृतिरिति। एवमर्थदर्शनरूपैवेय—स्मृतिरिति न लौकिकं तदा—तस्मिन् अर्थग्रहणकाले तथा—तेन स्मर्तव्यग्रहणरूपेण तदभावात् तस्य—स्मर्तव्यस्यार्थस्याभावात्। अभावश्च कस्यचिदपवर्गोपपत्तेर्विनाशसम्भवात्। ततश्च निर्विषयं तदर्थस्मरणमित्यर्थः, न च निर्विषयं ज्ञानमिष्यते परैः। अत एवाह—एतेनेत्यादि। एतेन—अनन्तरोदितेन **निर्विषयज्ञानाभाव उक्तः**, तैमिरिककेशादिज्ञानाभाव इत्यर्थः। **न चात्र प्रमाणम्**, अर्थज्ञानाद् बुद्धाविति प्रक्रमः। नन्वस्त्यनुमानं यदाह भाष्यकारः—"ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति" इति। एतदाशङ्क्याह—**अनुमानाभावात्**। अभावश्च **तल्लक्षणायोगात्**—अनुमानलक्षणायोगात्

(विवरणम्)

(६) ततस्तत्स्मृतिरिति। ततः—तथा बुद्ध्यनुमानात् तत्स्मृतिः तस्याः—तथा बुद्धेः स्मृतिः—स्मरणम् ॥

(७) एवमर्थदर्शनरूपैवेयं स्मृतिरिति न लौकिकमिति। एवम्—उक्तेन प्रकारेणार्थदर्शनरूपैव—वार्तमानिकार्थदर्शनरूपैवेयं स्मृतिरित्येतत् परकीयं मतं न—नैव लौकिकम्, अपि तु लोकमार्गोत्तीर्णम्। अयमत्र भावः—साम्प्रतकालभाविनोऽर्थदर्शनात् प्रागदृष्टेऽर्थे स्मृतिस्तदवस्था बुद्ध्यनुमाने ततस्तत्स्मृतिर्भवति। यदत्वो वार्तमानिकार्थदर्शनरूपैवेयमस्तु, तदेतदुक्तत्वात् सैषा इति यदुच्यते मीमांसकेन तदलौकिकमेवेति ॥

(८) विनाशसम्भवादिति। यदि मौन्यार्थस्मरणात् तद्विषयज्ञानस्य स्मृतिरित्यङ्गीक्रियते, तदा विद्युदादिः क्षणिकः पदार्थस्तत्कालविनष्टः कथं साम्प्रतं स्वज्ञानस्मृतिहेतुः स्यादिति ?। यदि तु ज्ञानं स्वसंविदितमभ्युपेयते तदा तस्य साम्प्रतमपि पर्यायान्तरापिहितस्य सन्निहितत्वात् स्मृतिर्युज्यत एवेति ॥

(१०) तैमिरिककेशादिज्ञानाभाव इति। तैमिरिकस्य यत् केशादिज्ञानं तस्याभावो भट्टमते प्राप्नोतीत्यर्थः। तथाहि—तैमिरिकस्य खपरिहितमगोचरमुत्पद्यते ज्ञानम्, तत्र च बाह्यविषयस्यासत्त्वात्। अतः कथं तत्र बाह्यार्थः प्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयते ?। न ह्यविद्यमानोऽर्थः प्रकटो भवति, अतो विज्ञानमेव तदाकारसमुत्पन्नरूपं स्वसंविदितमभ्युपगन्तव्यम्। स्वसंविदिते हि तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने आत्मीयस्वरूपावबोध आत्मनैवोपपद्यते, अन्यथा तु भ्रान्तविज्ञानाभाव एव स्यादिति ॥

(११) अर्थज्ञानाद् बुद्धाविति प्रक्रम इति। अर्थज्ञानात्—अर्थप्राकट्याद् बुद्धौ साध्यायां इत्येषोऽर्थः प्रक्रमादवसेय इत्यर्थः ॥

---

१ 'न त्वस्तु' इति क-पाठः। २ 'एवं दर्शनरूपे' इति क-पाठः। ३ 'तस्मिन्' इति क-पाठः। ४ 'आप्यार्थ' इति ख-पाठः। ५ 'स्वसंविदितेऽर्थतदि तस्मि' इति ख-पाठः।

(मूलम्)

भावेऽप्रवृत्तेर्बुद्धिव्यक्तेश्च तदाऽसत्त्वेनाभावात् तदव्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्येतरस्यापि [1]तदग्रहणे ग्रहणात् । इति स्वात्मन्यपि तत्सम्बन्धिचेष्टाऽग्रहे परावबोधाय शास्त्रकरणमयुक्तमित्येवमादिना"॥

(स्वो० व्या०)

पक्षधर्मत्वाद्यभावेन अर्थापत्तिरनुमानशब्देनाभिप्रेतेत्येतदाशङ्क्याह–**अर्थापत्तेरप्यभावेऽप्रवृत्तेः** कारणात् भावोपलम्भकप्रमाणान्तर्गतत्वेन । यदि नामैवं ततः किमित्याह–**बुद्धिव्यक्तेश्च** अनुमेयायाः **तदा**–तस्मिन्ननुमानकालेऽ**सत्त्वेन** हेतुना क्षणिकतयाऽ**भावात् तदव्यतिरिक्तस्य च**–बुद्ध्यव्यतिरिक्तस्य च **सामान्यस्य** बुद्धिसामान्यस्याभावात् **इतरस्यापि**–व्यतिरिक्तस्य व्यतिरिक्ततया [2]बुद्धिसामान्यस्य **तद्ग्रहे** । किमित्याह–**अग्रहणात्** । **इति**–एवं **स्वात्मन्यपि तत्सम्बन्धिचेष्टाऽग्रहे**–बुद्धिसम्बन्धिचेष्टाऽग्रहे सति **परावबोधाय शास्त्रकरणमयुक्तमेव**(?), परपरिज्ञानासम्भवादिति भावः । **एवमादिना** ग्रन्थेन निर्णीतमेतदस्मद्गुरुभिः । निर्णीता हेतुवक्तव्यता ॥

(विवरणम्)

(७) **पक्षधर्मत्वाद्यभावेनेति** । अर्थप्राकट्याद्धेतोः सकाशादर्थगोचरज्ञानस्य सत्त्वं साध्यते **मीमांसकैः** । न [3]चार्थप्राकट्यस्य ज्ञानेन सह पक्षधर्मत्वादयो हेतुधर्माः परिच्छेत्तुं पार्यन्ते, क्षणिकत्वेन [4]ज्ञानस्यार्थप्राकट्यसमये प्रलयप्राप्तत्वात् । ननु यद्यप्यर्थप्राकट्यसमये विवक्षितबुद्धिक्षणो नास्ति, तथापि बुद्धिसामान्यं भविष्यतीत्याह–

(१०-१२) **तदव्यतिरिक्तस्येत्यादि यावद् ग्रहणादिति** । अयमभिप्रायः–तद्बुद्धिसामान्यं विवक्षितबुद्धिक्षणादव्यतिरिक्तं व्यतिरिक्तं वा इति विकल्पयुगलम् । तत्र यद्यव्यतिरिक्तमिति पक्षः कक्षीक्रियते स न घटत एव, विवक्षितबुद्धिक्षणनाशे तदव्यतिरिक्ततया तत्सामान्यस्यापि विनष्टत्वात्, अन्यथा ह्यभेद एव न स्यात् । अथ व्यतिरिक्तमङ्गीक्रियते तर्हि बुद्धिव्यतिरिक्तेन ग्रहणे गृह्यत एव । ततो न हि गोचरप्रतीता गोत्वप्रतीतिः कस्याप्युपजायते । न च बुद्धिव्यतिरिक्ते ग्रहणे कश्चिदुपायस्ते सम्भवति, अर्थप्रा[5]क्कालबुद्धेर्विनष्टत्वात् ॥

(१३) **बुद्धिसम्बन्धिचेष्टाऽग्रहे** इति । बुद्धिसम्बन्धिन्याश्चेष्टाया अग्रहे । मदीया बुद्धिरेवं च [6]भवत्येवंविधविरोधाभावे इत्यर्थः ॥

(१४) **एवं परिज्ञानासम्भवादिति** । न ह्यात्मन्यज्ञाते सति परः परिज्ञायत इति ॥

१ 'ग्रहेऽग्रहणात्' इति तु व्याख्यायाम् । २ 'बुद्धिरव्यक्तग्रहे किमित्याह' इति ङ–पाठ । ३ 'चार्थप्राक्लचार्थप्राकट्यस्य' इति ख–पाठ । ४ 'तस्यार्थप्राकट्य०' इति क–पाठः । ५ 'प्राकट्या[र]काले बुद्धे०' इति ख–पाठः । ६ 'भाव्ये त्येवं०' इति ख–पाठ. ।

(मूलम्)

साम्प्रतं यदुक्तं[1] 'द्विचन्द्रादिवत्' इत्येतन्निरूप्यते । अयं दृष्टान्तो हि वर्तते । अस्य चायमर्थोऽभिप्रेतः—योऽयं द्वितीयचन्द्रोऽलीकप्रतिभासस्तस्य सहोपलम्भनियमोऽस्ति । न चासौ ततो भिन्नः, भेदेऽवस्तुत्वप्रसङ्गात् । ततश्च विज्ञानमेव तत्तादृशं बाह्यार्थग्रहणस्वभावमिवावभासमानमप्यबहिर्गोचरमेव । एवमखिलमेव विज्ञानमिति । एतच्चानालोचितसुन्दरम्, तस्य भ्रान्तत्वेन तथात्वाविरोधात् । भ्रान्तत्वं च बाधकप्रत्ययोपलब्धेर्दोषजत्वेन सकललोकसिद्धत्वात् तदनुभव एव तथाप्रतीतेः । एवं तद्बलात् तज्जातीयानामेव तत्त्वव्यवस्थापनं युक्तम्, न तु सामान्येन सर्वेषाम्, अतिप्रसङ्गात् । न हि भ्रान्ता

(स्वो० व्या०)

साम्प्रतं यदुक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे[1] एव—द्विचन्द्रादिवदिति निदर्शनत्वेन एतन्निरूप्यते । अयं हि दृष्टान्तो वर्तते । अस्य चायमर्थोऽभिप्रेतो दृष्टान्तस्य—योऽयं द्वितीयचन्द्रः । किंविशिष्ट इत्याह—अलीकप्रतिभासो बहिस्तदभावेन तस्य सहोपलम्भनियमोऽस्ति बहिश्चन्द्रेण । न चासौ—चन्द्रस्ततः—अलीकप्रतिभासाद् भिन्नः । कुत इत्याह—भेदे वस्तुत्वप्रसङ्गाद् बहिर्द्वितीयचन्द्रस्यापि वस्त्वभिप्रायः । ततश्चेत्यादि । ततश्च विज्ञानमेव तत्तादृशं—द्विचन्द्राकारं बाह्यार्थग्रहणस्वभावमिव अवभासमानमपि तथाप्रतीतेः । किमित्याह—अबहिर्गोचरं—बहिस्तस्य द्वितीयचन्द्रमसोऽभावात् । अयं भावः—किल परस्यापि सिद्ध एव दृष्टान्तः । अयमर्थोपनयः । एवं द्विचन्द्रवदखिलमेव विज्ञानं बाह्यार्थग्रहणस्वभावमिव अबहिर्गोचरमिति । अत्राह सिद्धान्तवादी—एतच्चानालोचितसुन्दरम्—अनन्तरोदितम् । कथमित्याह—तस्य—द्विचन्द्रविज्ञानस्य भ्रान्तत्वेन हेतुना तथात्वाविरोधात्—अबहिर्गोचरत्वाविरोधात् । भ्रान्तत्वं च तस्य बाधकप्रत्ययोपलब्धेः तिमिरापगमेन । एतत्स्थिरीकरणायैवाह—दोषजत्वेन तिमिरमधिकृत्य सकललोकसिद्धत्वात् द्विचन्द्रज्ञानस्य तदनुभव एव—द्विचन्द्रानुभव एव सति तैमिरिकस्यापि तथाप्रतीतेः—दोषजत्वेन प्रतीतेः । प्रतीतिश्च चिकित्साकरणगम्या एवं च कृत्वा तद्बलात्—द्विचन्द्रज्ञानबलात् तज्जातीयानामेव भ्रान्तानां तत्त्वव्यवस्थापनं युक्तं साधर्म्यसिद्धेः । न तु सामान्येन सर्वेषां

(विवरणम्)

(२०) परस्यापीति । आचार्यस्य ॥

१-१ ५१तमे पृष्ठे । ३ अर्थोऽपि इति क-पाठः । ४ 'एतस्या' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

कारादिमद् विज्ञानमनुभूयत इति तत्तत्स्वभावतया सर्वस्यैव तथाविधत्वकल्पनं न्यायोपपन्नं बुद्धविज्ञानानामतथाविधत्वात्। न चेदमतथाविधत्वममीषां तदितरेभ्यो [1]भेदकभेदमन्तरेण, न्यायतोऽनुपपत्तेः, पृथग्जनविज्ञानानामपि प्रमाणतदाभासाभ्युपगमात्, तत्रापि संवादिज्ञानजनकानां तदितरेभ्यस्तथैव भेदात्, भेदकमन्तरेण समानभेदहेतुमात्रात् तथाभेदासिद्धेः, अतिप्रसङ्गादिति। एवं द्विचन्द्रेतरादिविज्ञानानामपि भेदको भेदः समभ्युपगन्तव्यः। स च [2]भेद-

---

(स्वो० व्या०)

–ज्ञानानाम्। कुत इत्याह–**अतिप्रसङ्गात्**। एनमेवाह **न** **ही**त्यादिना। न हि **ग्राह्याकारादिमत्**, 'आदि'शब्दात् ग्राहकाकारपरिग्रहः, **विज्ञानमनुभूयत इति** कृत्वा **तत्स्वभावतया** कारणेन **सर्वस्यैव**–विज्ञानस्य **तथाविधत्वकल्पनं**–ग्राह्याकारादिमत्त्वकल्पनं **न्यायोपपन्नम्**। कथं नोपपन्नमित्याह–**बुद्धविज्ञानानां** परपक्षेऽपि **अतथाविधत्वा[3]त्**, अग्राह्याकारादिमत्त्वादित्यर्थः। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**न चेदमि**त्यादि। न **चेदमतथाविधत्वम्**–अनन्तरोदित**ममीषां**–बुद्धविज्ञानानां **तदितरेभ्यः**–ग्राह्याकारादिमद्विज्ञानेभ्यः सकाशाद् **भेदकभेदं**–भेदकविशेष**मन्तरेण**–विना। कुत इत्याह–**न्यायतोऽनुपपत्तेः**, अतथाविधत्वस्य, समानहेतूनामसमानत्वायोगादित्यर्थः। समानं च बोधमानं परनीत्या सर्वविज्ञानहेतुस्तदपराभावेनेति भावनीयम्। तथा **पृथग्जनविज्ञानानामपि**–ग्राह्याकारादिमतां **प्रमाणतदाभासत्वाभ्युपगमात्** कारणात्। एवं च **तत्रापि**–पृथग्जनविज्ञानसमुदाये **संवादिज्ञानजनकानां** प्रमाणानां **तदितरेभ्यः**–तदजनकेभ्यः प्रमाणाभासेभ्यः सकाशात्। किमित्याह–**तथैव**–तत्तदाभासतया पृथग्जनबुद्धविज्ञानवद् **भेदात्**। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**भेदकं**–वस्त्वन्तर**मन्तरेण** **समानभेदहेतुमात्रादेव**–केवलात् **तथा**–जातिभेदेन **भेदासिद्धेः**। असिद्धिश्च **अतिप्रसङ्गात्**, बुद्धविज्ञानानामपि जातिभेदप्रसङ्गेनेति। एवं **द्विचन्द्रेतरादिविज्ञानानामपि** **भेदकः** कश्चिद् **भेदः** **समभ्युपगन्तव्यो** येन तानि

---

१ 'भेदकम्, भेद०' इति ग–पाठः। २ 'भेदकार्थं' इति क–पाठः। ३ 'त्वात् ग्राह्य०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

कोऽयं एवास्तु, किमन्येन स्वहेतुपरम्पराजनितहेतुभेदादिना कल्पितेन बोधमात्रतत्त्ववादिनोऽस्य प्रदीर्घपरम्परायामपि तन्मात्रातिरेकेण विशेषासिद्धितोऽभिधानमात्रत्वादिति । अर्थस्तु सत्क्षयोपशमादिमतोऽभ्रान्तज्ञानहेतुरितरस्य तु विपर्ययहेतुरिति न किञ्चिद्बाधकम्, लोकसमयसिद्धत्वात् । आह–आन्तरहेतोरेव तद्भेदाभ्युपगमे को दोषः ? । ननु न कश्चित्, अपि तु बाह्यार्थसिद्धिरेव । बोधमात्रतत्त्वानि हि सर्वचित्तानि, न तदतिरिक्तं भेदकमिति तन्मात्रनिबन्धनत्वाद् विजातीयभेदासिद्धेः, अस्य चानुभवसिद्धत्वात् तद्भेदापादकं तत्कालुष्यकारि वस्तु सत् कर्माङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा बुद्धस्येव

(स्वो० व्या०)

तदन्येभ्यो बुद्धादिविज्ञानेभ्यो भिद्यन्त इति । स च भेदकः–भेदं अर्थ एव अस्तु बाह्य, किमन्येन स्वहेतुपरम्पराजनितहेतुभेदादिना कल्पितेन ! 'आदि'शब्दाद् वासनाक्षय्यादिग्रहः । किमिति तत्कल्पनाऽयुक्तेत्याह–बोधमात्रतत्त्ववादिनः–वादिनः अस्य–स्वहेतुपरम्पराजनितहेतुभेदादेः प्रदीर्घपरम्परायामपि सत्या तन्मात्रातिरेकेण–बोधमात्रातिरेकेण विशेषासिद्धितः कारणादभिधानमात्रत्वादस्येति । अर्थस्तु बाह्यः सत्क्षयोपशमादिमतः पुंस, 'आदि'शब्दात् सातोदयादिग्रहः, अभ्रान्तज्ञानहेतुः–एकचन्द्रादिज्ञानहेतुः । इतरस्य तु–असत्क्षयोपशमादिमतः विपर्ययहेतुः–द्विचन्द्रादिज्ञानहेतुरिति–एवं न किञ्चिद्बाधकम्–बाधकम् । तथाहि–नैकचन्द्रादिव्यतिरेकेण कृष्णपक्षादौ द्विचन्द्रज्ञानोदय इत्यपालोचनीयमिति न किञ्चिद्बाधकम् । कुत इत्याह–लोकसमयसिद्धत्वात् । आह–आन्तरहेतोरेव सकाशात् तद्भेदाभ्युपगमे–द्विचन्द्रादिज्ञानभेदाभ्युपगमे, प्रक्रमाद् बुद्धादिज्ञानेभ्यः, को दोष इति ? । एतदाशङ्क्याह–न कश्चिदन्यः, अपि तु बाह्यार्थसिद्धिरेव । कथमित्याह–बोधमात्रस्वतत्त्वानि–बोधमात्रस्वलक्षणानि यस्मात् सर्वचित्तानि, न तदतिरिक्तं–बोधातिरिक्तं भेदकं वस्तु इति–एवं तन्मात्रनिबन्धनत्वात्–बोधमात्रनिबन्धनत्वात् विजातीयभेदासिद्धेः ग्राह्याकारादिमत्त्वेन अस्य च–विजातीयभेदस्य अनुभवसिद्धत्वात् हेतोः । किमित्याह–तद्भेदापादकं–विजातीयभेदापादकं बुद्धविज्ञानेभ्यः, पृथग्

१ जनविज्ञानानामिति प्रक्रमः । तत्कालुष्यकारि–बोधमात्रकालुष्यकारि वस्तु सत्–अपरिचिन्तितं कर्माङ्गीकर्तव्यं ज्ञानावरणीयादि, अन्यथा–तदनभ्युपगमे बुद्धस्येव

१ तन्मात्रनिबन्धन० इत्यपरिमितः । २ तत्त्व-भेदक इति क–प्रतौ ।

(मूलम्)

प्रभूतबुद्धानां वा स्वरूपभेदेऽपि चित्तमात्राद् भ्रान्तेतरभेदाभाव इति बाह्यार्थसिद्धिः । इयं चैवमर्थतोऽसकृदुक्तैवाभिनिविष्टस्त्वत्र पर इति पौनःपुन्येनोच्यते ॥

एवं स्वप्नविज्ञानमपि जाग्रद्विज्ञानविजातीयम्, आविलबोधवद्, भूयस्तथादर्शकत्वेऽपि स्वमिथ्यात्वावसाय[1]हेतुः प्रवृत्तिनिवृत्तिकृदाविद्धदङ्गनादिसिद्धमनुभूतदृष्टादिनिमित्तं भ्रान्तमेव । न तन्निदर्शनात् तद्विजातीयमपि सर्वं तथा भवितुमर्हति । न च तदपि चित्तमात्रोद्भवम्, बुद्धादीनामसम्भवात्, अपि तु कर्माविलचित्तजमेव ।

(स्वो० व्या०)

कस्यचिदेकस्य **प्रभूतबुद्धानां वा** सन्तानभेदेन **स्वरूपभेदेऽपि** सति व्यत्ययपेक्षया **चित्तमात्रात्** केवलात् **भ्रान्तेतरभेदाभावः** बोधमात्राविशेषात् **इति**–एवं बोधाद् भिन्नकर्मभावेन **बाह्यार्थसिद्धिः** । परिभावनीयमेतत् **इयं च**–बाह्यार्थसिद्धिः **एवम्**–उक्तनीत्याऽ**र्थतः**–सामर्थ्येन **असकृदुक्त**वेहैव ग्रन्थेऽ**भिनिविष्टस्त्वत्र**–बोधमात्रतत्त्ववादे **पर इति** कृत्वा **पौनःपुन्येन उच्यते** बाह्यार्थसिद्धिः ॥

एवं स्वप्नविज्ञानमपि जाग्रद्विज्ञानविजातीयम् । किंविशिष्टमित्याह–**आविलबोधवत्**–अस्पष्टबोधवद् **भूयस्तथा**[2]**दर्शकं**–प्रायः पुनस्तथादर्शकं यथा सकृद् दृष्टमिति क्वचिद् **दर्शकत्वेऽपि** द्विस्तथा स्वप्नदर्शने **स्वमिथ्यात्वावसायहेतुः** प्रबुद्धविज्ञानतस्तथोपलब्धेः **प्रवृत्तिनिवृत्तिकृत्**–प्रवृत्तिनिवृत्तिकरणशीलं ततः प्रवृत्त्यसिद्धेः **आविद्धदङ्गनादिसिद्धं** स्वप्नविज्ञानमेवम्भूतम**नुभूतदृष्टादिनिमित्तम्**,

"अणु[3]हूयदिट्ठविं(?चिं)ति(अ)सुअप[4]गइविगारदेवयाणूवा ।
सुमिणस्स निमित्ताइं पुण्णं पावं च णाभावो ॥"[5]

इत्यादिवचनादत एवम्भूतमेतद् **भ्रान्तमेव । न तन्निदर्शनात्**–स्वप्नविज्ञानोदाहरणेन **तद्विजातीयमपि**–जाग्रद्विज्ञानं **सर्वं तथा भवितुमर्हति**–भ्रान्तं भवितुमर्हति । **न च तदपि**–स्वप्नज्ञानं **चित्तमात्रोद्भवम्** । कुत इत्याह–**बुद्धादीनामसम्भवात्** स्वप्नविज्ञानस्य, **अपि तु कर्माविलचित्तजमेव** स्वप्नविज्ञानम्

(विवरणम्)

(२३) [6]**अणूवा** इति । अनूपः सजलो देशः ॥

१ 'हेतुप्रवृत्ति०' इति ग–पाठ । २ 'अदर्शक' इति ङ–पाठ । ३ 'हूयदिट्ठतिअसुअ०' इति क–पाठ. । ४ 'पयइविगारदेवयाणूवं' इति ङ–पाठ । ५ छाया–अनुभूतदृष्टचिन्तित(?चिन्तित)श्रुतप्रकृतिविकारदेवताऽनूपा (?) । स्वप्नस्य निमित्तानि पुण्य पाप च नाभाव ॥ ६ 'अणूपा' इति च–पाठ ।

(मूलम्)

न ततोऽपि न बाह्य(?ह्यार्थ)सिद्धिरित्यवहितैर्भावनीयम् ॥

इतश्च बाह्यार्थसिद्धिः, विज्ञानमात्रस्यैवायोगात्, विकल्पानुपपत्तेः। विज्ञानं हि ग्राह्यरूपं वा स्याद् ग्राहकरूपमुभयरूपमनुभयरूपम्, प्रकारान्तरासम्भवात्। तत्र ग्राह्यरूपत्वे सकलविज्ञानानामेव रूपान्तराभावादेकस्वभावत्वाद् ग्राहकविज्ञानानुपपत्तेः ग्राह्यरूपत्वायोगात् निमित्ताभावादतिप्रसङ्गापत्तेस्तदभावप्रसङ्गतः प्रतीत्यादिबाधा ॥

ग्राहकरूपत्वेऽप्यभिधानान्तरेणाप्यस्यैवानुवृत्तेरिति। ग्राहकमेव

(स्वो० व्या०)

अन्यत्र भ्रान्तं न ततोऽपि—स्वप्नविज्ञानात् न बाह्यार्थसिद्धिः, किन्तु बाह्यार्थसिद्धिरेव कर्मादिलक्षितत्वेन तद्विपक्षकर्मसिद्धेरित्यवहितैर्भावनीयमिति ॥

अभ्युच्चयमाह इतश्च बाह्यार्थसिद्धिरित्यादिना। कथमित्याह—विज्ञानमात्रस्यैव—केवलस्य अयोगात्। अयोगश्च विकल्पानुपपत्तेः। एनामेवाह—विज्ञानं हि ग्राह्यरूपं वा स्यादेकान्तेन ग्राहकरूपमुभयरूपमनुभयरूपं वेति विकल्पा एतावन्त एव, प्रकारान्तरासम्भवात्। किमतः? सर्वथाऽपि दोष इत्येतदाह तत्रेत्यादिना। तत्र ग्राह्यरूपत्वे विज्ञानस्यैकान्तिके किमित्याह—सकलविज्ञानानामेव अण्वादिरूपवद् रूपान्तराभावात्। अभावश्च एकस्वभावत्वात्। यदि नामैवं ततः किमित्याह—ग्राहकविज्ञानानुपपत्तेः। यद्येवं ततः किमित्याह—ग्राह्यरूपत्वायोगात्। अयोगश्च निमित्ताभावात्, सम्बन्ध्यभावादित्यर्थः। तदभावेऽपि ग्राह्यरूपत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गापत्तेः—ग्राहकरूपत्वापत्त्या तदभावप्रसङ्गतः—ग्राह्यरूपत्वाभावप्रसङ्गतः। किमित्याह—प्रतीत्यादिबाधा उभयाभावेन। 'आदि'शब्दात् तदभ्युपगमभङ्गः ॥

ग्राहकरूपत्वेऽपि ज्ञानस्यैकान्तेनाभ्युपगम्यमाने किमित्याह—अभिधानान्तरेणास्यैव—अनन्तरोदितस्य अनुवृत्तेः कारणात् प्रतीत्यादिबाधेति। इह चाभिधानान्तरयोजनैवं कार्या—तत्र ग्राहकरूपत्वे सकलविज्ञानानामेव रूपान्तराभावादेकस्वभावत्वाद् ग्राह्यविज्ञानानुपपत्तेः ग्राहकरूपत्वायोगान्निमित्ताभावादतिप्रसङ्गापत्तेः

(विवरणम्)

१ (१२) अन्यत्र भ्रान्तमिति। अन्यदपि यद् भ्रान्तं ज्ञानं मृगतृष्णिकादिगोचरं तदपि कर्मादिलक्षितजमेव। इत्यिहत्वा [?] सुखावबोधाय सूत्रमिरपेक्षमुक्तमिति ॥

१ 'बाह्यान्तरेणैवानुवृत्तेरिति' ग—पाठः। २ 'अन्यत्रभ्रान्तमिति' इति घ—पाठः।

(मूलम्)

सत् तत् संवेदनान्तरग्राह्यमिति चेत्, न, तस्योभयरूपतापत्तेः। न हि तद् येनैव स्वभावेन ग्राहकं संवेदनान्तरस्य तेनैव ग्राह्यम्, सर्वथा तदेकत्वे तद्ग्राह्यग्राहकयोस्तुल्यतापत्तिः, तत्सम्बन्धिस्वभावैकत्वान्यथाऽनुपपत्तेः, सम्बन्धमन्तरेण तत्तद्भावासिद्धिः, अतिप्रसङ्गा-

(स्वो० व्या०)

तदभावप्रसङ्गतः प्रतीत्यादिबाधा इति । **ग्राहकमेव सत्**–भवत् **तत्**–विज्ञानं **संवेदनान्तरग्राह्यं**–विज्ञानान्तरग्राह्यम् । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न, तस्य**–विज्ञानस्य **उभयरूपतापत्तेः** । आपत्तिश्च **न** यस्मात् **तत्**–विज्ञानं **येनैव स्वभावेन** आत्मसत्ताख्येन **ग्राहकं संवेदनान्तरस्य**–विज्ञानान्तरस्य कर्मरूपस्य **तेनैव ग्राह्यं** संवेदनान्तरस्येति युज्यते । कुत इत्याह–**सर्वथा**–सर्वैः प्रकारैः **तदेकत्वे** तयोः–स्वभावयोरेकत्वे । किमित्याह–**तद्ग्राह्यग्राहकयोः** तस्य–विज्ञानस्य ग्राह्य-ग्राहकयोः संवेदनान्तरे तयोरित्यर्थः । तयोः किमित्याह–**तुल्यतापत्तिः** । कथमित्याह–**तत्सम्बन्धिस्वभावैकत्वान्यथाऽनुपपत्तेः** तयोः–ग्राह्य-ग्राहकयोः संवेदनान्तरयोः सम्बन्धिस्वभावैकत्वं तद्ग्राह्यग्राहकत्वेनाधिकृतविज्ञानस्य तदन्यथाऽनुपपत्तेरिति । एतद्भावनायैवाह–**सम्बन्धमन्तरेण** एषां ग्राहकत्वादिस्वभावलक्षणं **तत्तद्भावा-**

(विवरणम्)

(१३-१४) **ग्राह्य-ग्राहकयोः संवेदनान्तरे** इति । विवक्षितं हि ज्ञानमेकस्य संवेदनस्य ग्राह्यम्, अन्यस्य च ग्राहकम् । ततश्च तद् येनैव स्वभावेन ग्राह्यं तेनैव यदि ग्राहकमित्यङ्गीक्रियते तदा नियमाद् ग्राह्य-ग्राहकयोर्विज्ञानयोरैक्यमायाति, अन्यथा विवक्षितज्ञानस्यैकस्वभावत्वाभावात् ॥

(१५-१६) **संवेदनान्तरयोः सम्बन्धिस्वभावैकत्वमिति** । ग्राह्यग्राहकलक्षणे ये संवेदनान्तरे तयोः सम्बन्धि यत् स्वभावैकत्वं विवक्षितज्ञानस्य । केन हेतुनेत्याह–(१६) **तद्ग्राह्यग्राहकत्वेनाधिकृतविज्ञानस्येति** । तयोः–ज्ञानान्तरयोर्ग्राह्यं [3]वैकस्य ग्राहकं वा परस्य तद्ग्राह्यग्राहकं तस्य भावः–तत्त्वं तेन [4]कृत्वाऽधिकृतविज्ञानस्य यत् संवेदनान्तरयोः सम्बन्धि स्वभावैकत्वम् ॥

(१६) **तदन्यथाऽनुपपत्तेरिति** । तस्य–स्वभावैकत्वस्यान्यथा–अन्येन प्रकारेण ग्राह्यग्राहकज्ञानयोरेकत्वाभावलक्षणेनानुपपत्तेः–अघटनात् । अयमत्र भावः–विवक्षितज्ञानस्य ग्राह्य[5]ग्राहकसंवेदने प्रतीत्य यत् स्वभावैकत्व तत् तयोरेकत्वाभावे न घटत एवेति ॥

(१७) **सम्बन्धमन्तरेणैषां ग्राहकत्वादिस्वभावलक्षणमिति** । अत्रैषां–ज्ञानानां

१ 'पत्ते.' इति ङ–पाठ । २ 'पत्तेस्तथाऽर्थग्राह्य०' इति क–पाठ । ३ 'चैकस्य' इति च–पाठ. । ४ 'कृताधिकृत०' इति च–पाठ । ५ 'ग्राहके संवेदने' इति क–पाठ. ।

(मूलम्)[1]

द्विति तत्तत्स्वभावतालक्षणः सोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा च सति उक्तदोषापत्तिरेवेति सूक्ष्मधिया भावनीयम् ॥

(स्वो० व्या०)

सिद्धिः तस्य–अधिकृतविज्ञानस्य तयोश्च–ग्राह्यग्राहकसंवेदनान्तरयोस्तद्भावासिद्धि[2]–ग्राहकत्वादिभावासिद्धिः । कुत इत्याह–**अतिप्रसङ्गात्** । अतिप्रसङ्गश्च यथेदमधिकृतविज्ञानमनधिकृतसंवेदनग्राहकं न तथाऽधिकृतसंवेदनग्राहकमपि न, तत्स्वभावत्वलक्षणसम्बन्धाभावाविशेषात् । एवं तदपि संवेदनान्तरं यथा विज्ञानान्तरग्राह्यं न तथाऽधिकृतविज्ञानग्राह्यमपि न, उक्तलक्षणसम्बन्धाभावाविशेषादेव । एवं संवेदनान्तरेऽप्यधिकृतविज्ञानग्राहके योजना कार्या । ततश्च यथा संवेदनान्तरस्य ज्ञानान्तराणां तथाभावग्राहकत्वाद्यभावस्तथाऽधिकृतसंवेदनान्तरादीनामपि । तथाऽप्यधिकृतानां तद्भावाभ्युपगमे तद्वदनधिकृतानामपि तद्दोषादेव तद्भावः प्राप्नोतीत्यतिप्रसङ्ग[3] । अतः **तत्तत्स्वभावतालक्षणः** तस्य–अधिकृतविज्ञानस्य संवेदनान्तरयोश्च तत्स्वभावतालक्षण[4]तत् तद्ग्राहकादिस्वभावं ते च तद्ग्राह्यादिस्वभावे इत्येवम्भूत[5] **सम्बन्धोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा च सति**–एवं च सति **उक्तदोषापत्तिरेव**–तद्ग्राह्यग्राहकयो[6] तुल्यता

(विवरणम्)

विवक्षितं हि ज्ञानमितरसंवेदनद्वयापेक्षया ग्राह्यं ग्राहकं च तदपेक्षया तु ज्ञानान्तरमेकं ग्राह्यम्, अन्यत् तु ग्राहकम्, अतो ग्राहकत्वाद् विलक्षणः सम्बन्धोऽमीषां सिद्ध इति ॥

(१० ११) एवं संवेदनान्तरेऽप्यधिकृतविज्ञानग्राह्यग्राहके योजना कार्येति । इह क्रमेण बिन्दुकत्रिकं व्यवस्थाप्य यथेदमित्यादेर्योजना कार्येत्येतद्व्यस्य मैव्यस्य भावना क्रियते(०००) । तत्र मध्यबिन्दुकं ग्राहकज्ञानमधिकृतवक्ष्यमाणाभ्यामपेक्ष्य नैतद् ग्राह्यम् । एवदप्यधिकृतवक्ष्यमाणम् । एते च द्वे एवाधिकृत्य यथेदमधिकृतविज्ञानमित्याद्युक्तलक्षणसम्बन्धाभावाविशेषादेवेत्यन्तो ग्रन्थो भावनीय एव । संवेदनेत्यादिकस्तु योजना कार्येत्येवमन्तः प्रथमद्वितीयबिन्दुके प्रतीत्य भावनीयः । यतोऽत्र प्रथमबिन्दुकं ग्राहकविज्ञानतया विवक्षितम्, मध्यबिन्दुकं च ग्राह्यविज्ञानतयेति ॥

(१५) तत् तद्ग्राहकादिस्वभावमिति । तत्–अधिकृतसंवेदनं तयोः–ज्ञानयोः ग्राहकादिस्वभावम् । एकस्य ग्राहकमन्यस्य च ग्राह्यमित्यर्थः ॥

(१५) ते च तद्ग्राह्यादिस्वभावे इति । ते च–द्वे ज्ञाने पुनस्तस्य–अधिकृतज्ञानस्य ग्राह्यादिस्वभावे । एकं ग्राहकस्वभावम्, अन्यत् तु ग्राहकस्वभावमित्यर्थः ॥

---

१ तत्स्वभाव इति क–पाठः । २ 'सम्बन्धाविशेषात्' इति क–पाठः । ३ भावं चेत(?) ग्राह्यादि इति क–पाठः । ४ 'प्रथमभावना' इति ख–पाठः । ५ इत्थं सम्ब इति ख–पाठः । ६ 'इत्थं सम्ब' इति क–ख–पाठः ।

(मूलम्)

उभयरूपत्वे विरोधः, एकस्यानेकत्वायोगात्। तथाहि—यदि ग्राह्यरूपं तत् कथं ग्राहकरूपम्?। ग्राहकरूपं चेत्, कथं ग्राह्यरूपम्? इतरेतरात्मकत्वेन तत्स्वरूपाभावः ॥

अनुभयरूपत्वे तु स्फुटमसत्त्वम्, तदितरलक्षणासिद्धेः। किं हि तत् सद् यद् ग्राह्यरूपं ग्राहकरूपं[1] च न भवति? को वा तत्प्रतिपत्त्युपायः, परं प्रति प्रति[2]पादनोपायो वा? न कश्चिदन्यो ध्यान्ध्यसामर्थ्यादिति। स्यादेतदनभ्युपगतोपालम्भ एषः, चरमपक्षे[3]ऽस्यैवास्माभिरिष्टेः, तस्य[4] चान्यार्थत्वात्। तथाहि—अनुभयरूपमद्वयमुच्यते

(स्वो० व्या०)

पत्तिरेव। इति—एवं सूक्ष्मधिया भावनीयमेतत्—सूक्ष्माभोगगम्यमेतत् वस्तुतो वाचामगोचरः ॥

पक्षान्तरमधिकृत्याह—उभयरूपत्वे, प्रक्रमाद् ग्राह्यग्राहकोभयरूपत्वे विज्ञानस्य अभ्युपगम्यमाने विरोधः। कथमित्याह—एकस्यानेकत्वायोगात्, न ह्येकमनेकं युज्यत इति। एतद्भावनायैवाह—तथाहीत्यादि। तथाहीति पूर्ववत्। यदि ग्राह्यरूपं तत्—विज्ञानं कथं ग्राहकरूपम्? ग्राहकरूपं चेत् कथं ग्राह्यरूपम्? इतरेतरात्मकत्वेन हेतुना तत्स्वरूपाभावः तस्य—विज्ञानस्य स्वरूपाभावः ॥

चरमं विकल्पमधिकृत्याह—अनुभयरूपत्वे तु विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकरूपापेक्षया। किमित्याह—स्फुटमसत्त्वम्। कुत इत्याह—तदितरलक्षणासिद्धेः—ग्राह्यग्राहकाभ्यामन्यलक्षणासिद्धेः सत्त्वस्य। एतदेव भावयति किं हि तदित्यादिना। किं हि तत्—वस्तु सदस्ति यद् ग्राह्यरूपं ग्राहकरूपं[5] च न भवति? नैव तत् सदित्यर्थः। को वा तत्प्रतिपत्त्युपायः ग्राह्यादिरूपाभावेन कश्चित् परं प्रति प्रतिपादनोपायो वा क इति न कश्चिदन्यो ध्यान्ध्यसामर्थ्यात्—अज्ञानविजृम्भितादिति। स्यादेतदनभ्युपग[6]तोपालम्भ एषः—अनन्तरोदितः, चरमप[7]क्षेऽस्यैवास्माभिरिष्टेस्तस्य—चरमपक्षस्य अन्यार्थ[8]त्वात्। अन्यार्थत्वमेवाह तथा-

(विवरणम्)

(१८) तस्य विज्ञानस्य स्वरूपाभाव इति। यदि हि ग्राह्यं ग्राहकं चाभ्युपगम्यते ज्ञानं तदा ग्राह्यत्वेन ग्राहकत्वं बाध्यते, ग्राहकत्वेन च ग्राह्यत्वं बाध्यत इति स्वरूपाभावः प्राप्नोति ज्ञानस्य ॥

१ 'वा' इति ग-पाठ । २ 'पादितोपायो' इति क-पाठ । ३ 'पक्षस्यैवा' इति ग-पाठ । ४ 'तस्माच्चान्या०' इति ग-पाठ । ५ 'रूपं वा न' इति क-पाठ । ६ 'गतोपलम्भ०' इति ङ-पाठ. । ७ 'पक्षस्यैवा०' इति ङ-पाठ । ८ 'ज्ञानस्य तस्य विज्ञानस्य स्वरूपाभाव इति। कार्यान्यथा' इति ख-पाठ. ।

(मूलम्)

ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तं यदि, तर्हि ग्राह्यग्राहकद्वयमपि नास्ति किमपरं विज्ञानस्यावि(व)शिष्टं यत् तस्य तत्त्वं स्यात्? न हि ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तमपरं रूपमर्वाग्दर्शिभिः संवेद्यते। संवेदने वा तत्त्वदर्शित्वं स्यात्, तथा चायत्नमुक्ताः स्युर्देहिनः। नाप्यनुमानात् तस्य निश्चयः। तथाहि—न स्वभावलिङ्गजं तत्रानुमानं सम्भवति, तत्स्वभावस्यैव साध्यत्वात्। नापि कार्यलिङ्गजम्, अद्वयेन रूपेण प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनस्य कार्यकारणभावस्यासिद्धेः। नापि कार्यव्यतिरेकलक्षणात् कार्यकारणभावसिद्धिरस्ति, कार्यस्यैवासिद्धेः। तथाहि—योगाचारस्य तदेवाद्वयं कार्यं तच्च न प्रमाणसिद्धम्। यच्च द्वयरूपं भासते तच्च शशविषाणप्रख्यत्वात् न कार्यमिति॥

(स्वो० व्या०)

हीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। अनुभयरूप(मद्वय)मुच्यते। किमुक्तं भवति? ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तम्। एतदाशङ्क्याह—यदि तर्हीत्यादि। यदि तर्हि ग्राह्यग्राहकद्वयमपि नास्ति रूपद्वयं किमपरं विज्ञानस्यावि(व)शिष्टं यत् तस्य तत्त्वं स्यात्?। न हि ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तमपरं रूपमर्वाग्दर्शिभिः—प्रमातृभिः संवेद्यते। संवेदने वा परस्य रूपस्य तत्त्वदर्शित्वं स्यात्। तथा च—एवं च अप्रयत्नमुक्ताः स्युर्देहिनः, नाप्यनुमानात् तस्य निश्चयः अद्वयस्य रूपस्य। तथाहि—न स्वभावलिङ्गजं तत्र—अद्वयरूपेऽनुमानं सम्भवति। कुत इत्याह—तत्स्वभावस्यैव—अद्वयस्वभावस्यैव साध्यत्वात्, साधनत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। नापि कार्यलिङ्गजम्, 'तत्रानुमानं सम्भवति' इति वर्तते। कुत इत्याह—अद्वयेन रूपेण सह प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनस्य कार्यकारणभावस्यासिद्धेः कारणात्। नापि कार्यव्यतिरेकलक्षणात्—विज्ञानाच्चक्षुर्वत् कार्यकारणभावसिद्धिरस्ति। कुत इत्याह—कार्यस्यैवासिद्धेः। एतामेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीत्युपप्रदर्शने। योगाचारस्य—विज्ञानवादिनः तदेव—विज्ञानमद्वयं ग्राह्यग्राहकाकारद्वयरहितं कार्यं तच्च न प्रमाणसिद्धम्, इत्यलमेव। यच्च विज्ञानं द्वयरूपं ग्राह्यग्राहकाकारवद् भासते तच्च शशविषाणप्रख्यत्वात्

(विवरणम्)

(२४) कार्यव्यतिरेकलक्षणादिति। कार्यान्यथानुपपत्तिलक्षणात्॥

---

१ रूपमर्वाग्दर्शिनेः संवेद्यते' इत्यशुद्धः क–पाठः। २ तत्रानुमानं' इति ग–पाठः। ३ तच्च प्रमाण इति ग–पाठः।

(मूलम्)

स्यादेतज्जाड्याद् द्वयानभिज्ञैरिदमभिधीयते, यतो न ग्राहकशब्देनान्तर्बोधरूपं हर्षविषादाद्यनेकविवर्त्तं स्वसंविदितमुच्यते येन तस्याप्यभावः स्यात् किन्तु यदेतद् विज्ञानाद् बहिरिव नीलादि भासते, तदेकानेकविचाराक्षमत्वान्न तत्त्वम्, अतो न तावद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तं परमार्थतो ग्राह्यमस्ति, तदभावाच्च तदपेक्षाप्रकल्पितं बोधरूपस्य यत् कर्तृरूपम्–अस्य ग्राह्यस्यायं ग्राहक इति तदिह ग्राहकं रूपं–तन्नास्तीत्युच्यते, कर्तृ-कर्मणोः परस्परापेक्षाप्रकल्पितत्वात् । अत एवोक्तम्–"परस्परापेक्षया तयोर्व्यवस्थानात्" इति । न[1] तु बोध-

(स्वो० व्या०)

अविद्यमानग्राह्याकाराद्यव्यतिरेकेण न कार्यमिति–न ह्यसदुत्पद्यते भवतामिति ॥

स्यादेतत्–अथैव मन्यसे जाड्यात् हेतोः द्वयानभिज्ञैरिदम्–अनन्तरोदितमभिधीयते । कथमित्याह–यतो न ग्राहकशब्देनान्तर्बोधरूपं–बहिर्मुखावभासशून्यं हर्षविषादाद्यनेकविवर्त्तं प्रवाहचित्रं स्वसंविदितं तथाऽनुभूतेः उच्यते येन तस्याप्यभावः स्याद् ग्राहकनिषेधेन, किन्तु यदेतद् विज्ञानाद् बहिरिव–न तत्त्वतो बहिर्नीलादि भासते वस्त्विव तत्–बाह्यं एकानेकविचाराक्षमत्वात् अवयव्यणवाद्यपेक्षया न तत्त्वं–न वस्तु, अतः–तदतत्त्वात् न तावद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तम्–अन्यत् परमार्थतो[2] ग्राह्यमस्ति तदभावाच्च–व्यतिरिक्तग्राह्याभावाच्च तदपेक्षाप्रकल्पितं–व्यतिरिक्तग्राह्यापेक्षाप्रकल्पितं बोधरूपस्य–स्वसंविदितस्य यत् कर्तृरूपं तस्य विशिष्टकर्मताकारि । एतदेवाह–अस्य ग्राह्यस्यायं ग्राहकः–विज्ञानकार इति तदिह ग्राहकं रूपं–विज्ञानगतं तन्नास्तीत्युच्यतेऽस्माभिः । कुत इत्याह–कर्तृ-कर्मणोः परस्परापेक्षाप्रकल्पितत्वात्, विशिष्टकर्मापेक्षया कर्तृत्वं विशिष्टकर्तृत्वापेक्षया च कर्मत्वमिति । अत एवोक्तं न्यायविदा–परस्परापेक्षया–उदितस्वरूपया तयोः–

(विवरणम्)

(१२) अविद्यमानग्राह्याकाराद्यव्यतिरेकेणेति । ग्राह्यत्वग्राहकत्वलक्षणौ हि आकारौ एकान्तेन तुच्छरूपौ भवतां मते, ततस्तयोरव्यतिरिक्तं स[3]ञ्ज्ञानमपि खरविषाणप्रख्यमेवातः कथं तत् कार्यं स्यात् ? ॥

(१२) न ह्यसदुत्पद्यते भवतामिति । व्योमारविन्दादि नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥

१ 'ननु' इति ग-पाठः । २ 'अन्यतरमार्थतो' इति ङ-पाठ. । ३ 'सज्ञान०' इति च-पाठः ।

(मूलम्)

रूपं स्वसंवेदनमात्रं ग्राहकशब्देनोच्यते । न हि बोधरूपं परस्परापेक्षामकल्पितम्, स्वहेतोरेव तथोत्पन्नत्वात् । तदेव तु बोधरूपं स्वसंवेदनमात्रे स्थितं यथोक्तेन ग्राह्यग्राहकद्वयेन रहितत्वादद्वयमित्युच्यते । तथा चोक्तम्—

"नीलपीतादि यत् ज्ञानाद् बहिर्वदवभासते ।
तन्न सत्यमतो नास्ति विज्ञेयं तत्त्वतो बहिः ॥
तदपेक्षया च संवित्तेर्मता या कर्तृरूपता ।
साऽप्यतत्त्वमतः संविदद्वयेति विभाव्यते ॥"

इत्यादि । एतदप्यसत्, प्रायो दत्तोत्तरत्वात् । तथाहि—नीलादेरेकानेकविचाराक्षमत्वमसिद्धम्, आत्यन्तरत्वेनैकानेकात्मकत्वात् तथा परिणतिस्वभावत्वादित्युक्तप्रायम् । इत्थं कथं तदतत्त्वमिति ? 'अतो न

(व्या० व्या०)

कर्तृ-कर्मणो' व्ययस्यानादिति । ततश्चैतद् व्यतिरिक्तग्राह्यग्राहकमेव रूपं ग्राहकशब्देनोच्यते, न तु बोधरूपम् । किंविशिष्टमित्याह—स्वसंवेदनमात्रं ग्राहकशब्देनोच्यते कस्यचिद् ग्राहकमिति । अत एवाह—न हि बोधरूपं परस्परापेक्षामकल्पितं प्रवर्तते । कुत इत्याह—स्वहेतोरेव तस्य बोधरूपस्य तथोत्पन्नत्वात्—बोधरूपतयोत्पन्नत्वात् । तदेव तु बोधरूपं स्वसंवेदनमात्रे स्थितं तत्त्वेन यथोक्तेन ग्राह्यग्राहकद्वयेन व्यतिरिक्तग्राह्याद्यपेक्षारूपेण रहितत्वात् कारणादद्वयमित्युच्यते । तथा चोक्तं न्यायविदा वार्तिके—नीलपीतादि यत्—वस्तु ज्ञानाद् बहिर्वदवभासते तन्न सत्यमुक्तनीत्या । अतो नास्ति विज्ञेयं तत्त्वतः—परमार्थेन बहिरिति । तदपेक्षया च—बहिर्विज्ञेयापेक्षया च संवित्तेः—ज्ञानस्य मता या कर्तृरूपता परैर्या साऽप्यतत्त्वम्, तदभावादेव । अतः संविदद्वयेति 'विभाव्यते इत्यादि । एवं पराभिप्रायमाशङ्क्याह—एतदप्यसत् । कुत इत्याह—प्रायो दत्तोत्तरत्वात् तेन तेन प्रकारेण । तथाहि—नीलादेः वस्तुन एकानेकविचाराक्षमत्वमसिद्धम् । कथमित्याह—जात्यन्तरत्वेन एकानेकात्मकत्वात्प्रतीतेः । एतदेवाह—तथापरिणतिस्वभावत्वादणादीनामित्याद्युक्तप्रायं—प्रायेणोक्तं अवयविनिरूपणायां । इत्थं कथं तत्—नीलादि अतत्त्वम्—अपरमार्थं ? नैवातत्त्वमित्यर्थः । अतः—अस्मात् कारणात् न

१ अत आरभ्य बोधरूपं परस्परा[illegible] पाठो न प्रतौ नास्ति । २ मुद्रक । ३ 'इत्येवं' [illegible] इति क-पाठः । ४ मुद्रक । ५ 'महत्तीत' इति क-पाठः । ६ 'अस्मिन् वर्तेते' इति क-पाठः । ७ 'वस्तु भिन्नम्' इति क-पाठः । ८ 'विभाव्यत नीलेतरमि' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

तावद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तं परमार्थतो ग्राह्यमस्ति' इत्ययुक्तम्[1], तस्यैव ग्राह्यत्वात्, तथाऽनुभूतेः, अद्वयस्य चाननुभवात्, अनुभवे वा सर्वेषां तत्त्वदर्शितैव स्यात् त्वन्नीतितः 'तथा चायत्नमुक्ताः स्युर्देहिनः' इत्युक्तम्[2]। [3]स्यादेतदद्वयमेव बोधरूपं स्वसंवित्तिसिद्धम्। न च सर्वेषां तत्त्वदर्शिताप्रसङ्गो यतो गृहीतेऽपि तस्मिन्निरंशत्वादद्वये बोधरूपे भ्रान्तिबीजानुगमान्न यथाबोधमद्वयावसायो जायते, ततो गृहीतमपि तदगृहीतकल्पमित्यननुभूतिर्न तत्त्वत इति। नैतदेवम्, कल्पनामात्रत्वात् [4]सदाऽद्वयाननुभूतेः व्यवसायाभावात्, तथापि तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्गात्, नीलादेरप्यतत्त्वापत्तेः [5]शुक्लादिस्वसंविद्वत् तद्-

(स्वो० व्या०)

तावद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तं परमार्थतो ग्राह्यमस्तीति एतत् पूर्वपक्षो[6]क्तमयुक्तम्। कुत इत्याह—तस्यैव—एकानेकात्मकस्य नीलादेर्विज्ञानव्यतिरिक्तस्य ग्राह्यत्वात्। ग्राह्यत्वं च तथाऽनुभूतेर्बहिर्मुखावभासतया अद्वयस्य चाननुभवात् विज्ञानस्य अनुभवे वाऽद्वयस्य सर्वेषां तत्त्वदर्शितैव स्यात् [7]प्रमातॄणां त्वन्नीतितः। तथा चायत्नमुक्ताः स्युर्देहिन इत्युक्तं [8]प्राक्। स्यादेतदद्वयमेव बोधरूपं स्वसंवित्तिसिद्धम्। न च सर्वेषां—प्रमातॄणां तत्त्वप्रदर्शिताप्रसङ्गः। कथमित्याह—यतो गृहीतेऽपि तस्मिन्निरंशत्वात् कारणात् अद्वये बोधरूपे भ्रान्तिबीजानुगमात् हेतोः न यथाबोधं—यथा बोधस्तत्त्वेन तथाऽद्वयावसायः—अद्वयनिश्चयो जायते, ततो गृहीतमपि तत्—अद्वयमगृहीतकल्पम्। इति—एवं अननुभूतिरद्वयस्य न तत्त्वत इति, तत्त्वेन त्वनुभूतिरेव। एतदाशङ्क्याह—नैतदेवम्। कुत इत्याह—कल्पनामात्रत्वात्। कल्पनामात्रत्वं च सदाऽद्वयाननुभूतेः कारणात्। अननुभूतिश्च व्यवसायाभावात्, निश्चयाभावादित्यर्थः। तथापि—एवमपि निश्चयाभावेऽपि तत्कल्पने—अद्वयकल्पने किमित्याह—अतिप्रसङ्गात्। एनामेवाह—नीलादेरपि—बोधादितत्त्वस्य अतत्त्वापत्तेः। आपत्तिश्च शुक्लादिस्वसंविद्वदिति निदर्शनम्। तद्-

(विवरणम्)

(२७) शुक्लादिस्वसंविद्वदिति निदर्शनमिति। यदि हि भ्रान्तत्ववृत्त्या ग्राह्यग्राहका-

१ द्रष्टव्य ८१तमं पृष्ठम्। २ ८०तमे पृष्ठे। ३ 'स्यादेतद् द्वय०' इति क-पाठ। ४ 'तदाऽद्वयानुभूते' इति ग-पाठ। ५ 'शुक्लादिस्व०' इति क-पाठ। ६ ८१तमे पृष्ठे। ७ 'प्रमातृगोत्व०' इति क-पाठ। ८ ८०तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

भ्रान्तिबीजानुगमान्न यथाबोधमवसीयत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्, युक्त्यनुपपत्तेरुभयत्र तुल्यत्वात्, अद्वयस्याप्यनुभवायोगात्, युक्तीनामपि बोधात्मकत्वेन विपर्ययाशङ्कानिवृत्तेः, अन्यथा प्रतिभाससम्भवात् ताभ्यस्तत्त्वव्यवस्थायोगात्, बोधमात्रस्य चायुक्तित्वात् व्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतदिति । न च बोधमात्र

(स्वो० व्या०)

भ्रान्तिबीजानुगमात्—नीलादिभ्रान्तिबीजानुगमाद्धेतो न यथाबोधमवसीयत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्, वाङ्मात्रेण युक्त्यनुपपत्तेरुभयत्र—नील-शुक्लसंविदि अद्वये च तुल्यत्वात् । तुल्यत्वं च अद्वयस्या(प्य)नुभवायोगात् केन्द्रोधमात्रेण यथा शुक्लसंविदो नीलादित्वेनेति भावः । युक्तीनामपि—ग्राह्याकारादि निराकरणपराणां बोधात्मकत्वेन हेतुना विपर्ययाशङ्कानिवृत्तेः, ग्राह्याद्याकारसद्बोधवैतथ्यदर्शनेनेति भावः । अत एवाह—अन्यथा प्रतिभाससम्भवात् बोधस्य अद्वयतत्त्वपक्षेऽपि द्वयप्रतिभासवदित्यर्थः । एवं च सति ताभ्यः—युक्तिभ्यः तत्त्वव्यवस्थायोगात् विपक्षाशङ्कयेति भावनीयम् । बोधमात्रस्य च—अद्वयस्य अयुक्तित्वादविकल्पत्वेन एव व्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति यत्किञ्चित्

(विवरणम्)

कारमाणि विज्ञाने समनुभूयमानेऽपि भ्रान्तिबीजानुगमान्न यथाबोधमवसीयत इत्युच्यते तदा एतदपि वक्तुं शक्यत एव यथा शङ्खादौ पदार्थे निर्विकल्पकज्ञानेन शुक्लतयाऽनुभूतेऽपि पश्चात् काचकामलादिभ्रान्तिबीजानुगमसद्भावात् पीताद्यध्यवसायो जायते, एवमसत्कल्पनया शुक्लतया नीलाद्यननुभूतेऽपि निर्विकल्पज्ञानेन [3]योऽयं नीलाद्यवसायो जायते स भ्रान्तिबीजानुगमसद्भावात् ॥

(१३ १४) ग्राह्याद्याकारवद्बोधवैतथ्यदर्शनेनेति । ग्राह्याद्याकारो विद्यते यस्य असौ ग्राह्याद्याकारवान्, स चासौ बोधश्च ग्राह्याद्याकारबोधस्तस्य वैतथ्यं—मिथ्यारूपता तस्य दर्शनम्—अवलोकनम् । ग्राह्याद्याकारयुक्तो हि बोधो मिथ्यारूपो भवतां मते विबोधितः, अतो ग्राह्याद्याकारनिराकरणपरायणा युक्तयोऽपि मिथ्यारूपा भवन्तिति ॥

१ 'न्द्रोधमात्रेण' इति ख-पाठः । २ 'यमाद् यथा' इति क-पाठः । ३ 'बोऽयं नीला' इति क-पाठः । ४ 'गमाद् भावात्' इति ख-पाठः । ५ 'भवन्ति । न हि' इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

तत्त्ववादिनो भ्रान्तिवीजमपि किञ्चित्, बोधमात्रस्यैवानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे चाभ्रान्तबोधायोगात्, तस्यैव तत्त्वात्। बोधभिन्नभ्रान्तिवीजभावे तु बाह्यसिद्धिरेव। एवं चानुभूत्यादिसिद्धे बाह्यग्राह्यभावे नास्य ग्राह्यस्यायं ग्राहकः। इति ग्राहकरूपप्रतिषेधो युक्तः, तदात्मकत्वेन ज्ञानस्यैव प्रतिषेधापत्तेः॥

किञ्च कथं पुनरिदं व्यज्ञायि भवता यथेदं विज्ञानं व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलमिति?। न तावत् तदनुभव एव निमित्तम्, तस्य वैपरीत्येन प्रवृत्तेः, आविद्धदङ्गनादिसिद्धत्वात्। वस्तुस्थित्या तत् तथेति तथास्वभावत्वात् ज्ञायत एवेति चेत्, तत् तथेति कुतोऽयमाप्तवादः? प्रतिभासमानाकारशून्यतेति चापूर्वा वस्तुस्थिति[1]स्तथास्वभावत्वाभि-

---

(स्वो० व्या०)

एतत्-परोदितमिति। न च बोधमात्रतत्त्ववादिनः-योगाचारस्य भ्रान्तिवीजमपि किञ्चित्। कथमित्याह-बोधमात्रस्यैवानभ्युपगमात् भ्रान्तिवीजत्वेन। अभ्युपगमे च बोधमात्रस्यैव भ्रान्तिवीजत्वेन किमित्याह-अभ्रान्तबोधायोगात्। अयोगश्च तस्यैव-बोधमात्रस्य तत्त्वात्-भ्रान्तिबीजत्वात्। बोधभिन्नभ्रान्तिवीजभावे तु को दोष इत्याह-बाह्यसिद्धिरेव। एवं च-उक्तनीत्याऽनुभूत्यादिसिद्धे[2] बाह्यग्राह्यभावे किमित्याह-नास्य ग्राह्यस्यायं ग्राहकः। इति-एवं पूर्वपक्षग्रन्थे ग्राहकरूपप्रतिषेधो युक्तः। कुत इत्याह-तदात्मकत्वेन-बाह्यग्राह्यात्मकत्वेन ज्ञानस्यैव प्रतिषेधापत्तेः कारणात्॥

किञ्च कथं पुनरिदं व्यज्ञायि-विज्ञातं भवता यथेदं व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलमिति?। न तावत् तदनुभव एव-अधिकृतविज्ञानानुभव एव निमित्तं तद्विज्ञान इति। कुत इत्याह-तस्य-तदनुभवस्य वैपरीत्येन प्रवृत्तेः-व्यतिरिक्तग्राहकाकारत्वेन प्रवृत्तेः। प्रवृत्तिश्च आविद्धदङ्गनादिसिद्धत्वात्। वस्तुस्थित्या तत्-विज्ञानं तथेति-व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलमिति तथास्वभावत्वात्-व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलस्वभावत्वात् ज्ञायत एव। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-तत् तथेति कुतोऽयमाप्तवादः?। तथा प्रतिभासमानाकारशून्यतेति चापूर्वा वस्तुस्थितिः। तथा तथास्वभावत्वाभिधानं[3] च अपूर्व-

---

१ 'स्थितिस्तत्तथास्व०' इति ग-पाठः। २ 'सिद्धेर्बाह्य०' इति ङ-पाठः। ३ 'धानं वाऽपूर्व०' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

धान च । किञ्च न च वस्तुस्थित्याऽपि व्यतिरिक्तग्राहकाकारशून्यत्वे सति तत् तथेति युक्तम् । एष हि तच्छून्यत्व तस्य स्यात्, यथसौ तत्र न भवेत् । न चान्यत्राभवतस्तत्राभवन न्याय्यमित्यन्यत्र तत्सिद्धिः, तत्कल्पिताभवने तु तत्र तदितरभवनापत्तिः । कल्पितवास्तव-

(स्वो० व्या०)

मेव । 'किञ्च नेत्यादि । न च वस्तुस्थित्याऽपि—न च तत्त्वनीत्याऽपि व्यतिरिक्त ग्राहकाकारशून्यत्वे इति व्यतिरिक्तस्स ग्राहक' स एवाकारः तेन शून्यत्वं तस्मिन् सति तत्—विज्ञानं तथेति युक्त—व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलमिति युक्तम् । कथं न युक्तमित्याह—एष यस्मात् तच्छून्यत्व—व्यतिरिक्तग्राहकाकारशून्यत्वं तस्य—विज्ञानस्य स्यात्—भवेत्, यथसौ—व्यतिरिक्तग्राहकाकारः तत्र—विज्ञाने न भवेत् । न त्विदमेवैतदित्याशङ्क्याह—न चान्यत्र—विज्ञानान्तरेऽभवतः-असत तत्र—अधिकृतविज्ञानेऽभवन न्याय्यम् । न हि शशविषाणस्य क्वचिद् भाव', न यत्रासौ तत्र शशविषाणभावप्रसङ्गात् । इति—एवमन्यत्र—विज्ञानान्तरे तत्सिद्धिः—व्यतिरिक्तग्राहकाकारसिद्धि' । तत्सिद्धौ चानिवारितं व्यतिरिक्तं ग्राह-मित्यर्थ' । आशङ्कान्तरनिरासायाह—तत्कल्पिताभवने तु स चासौ कल्पितश्च

(विवरणम्)

(१४ १५) न हि शशविषाणस्य क्वचिद्भाव इति । न—नैव हि—यस्माच्छश-विषाणस्य—तुच्छरूपस्य क्वचित्—प्रतिनियते प्रदेशेऽभावः साध्यते । शशविषाणस्य प्रदेशेऽभावो वर्तत इति न कश्चित् प्रतिपद्यतीत्यर्थः । कुत इत्याह—(१५) न यत्रासौ तत्र शशविषाणभावप्रसङ्गादिति । न यत्र तु प्रदेशे असौ—खर विषाणाभावः तत्र शशविषाणस्य भावप्रसङ्गात् । प्रतिनियते प्रदेशे शशशृङ्गस्याभावे साधिते सति प्रदेशान्तरे शशविषाणाभावस्याभावात् शशविषाणभावः स्यात् । एवमत्र दार्ष्टान्तिकयोजना कार्या—खरविषाणकल्पो व्यतिरिक्तग्राहकाकारः परमते तस्य पुरुषादिसम्बन्धिनः प्रतिनियते क्वापि ज्ञानेऽभावे साधयितुमुपक्रान्ते सति अन्यज्ञानेषु अर्वाग्दर्शिसम्बन्धिषु नियमाद् भावः स्यादिति । अत एवाह—(१५) अन्यत्र विज्ञानान्तरे तत्सिद्धिरिति । विज्ञानान्तरेऽर्वाग्दर्शनप्रमातृसम्बन्धिनि ॥

(१७) तत्कल्पिताभवने त्विति । अयमभिप्रायः—अर्वाग्दर्शनप्रमातृसम्बन्धिषु विज्ञानेषु यः परिकल्पितो वर्तते आकारस्तस्याभावो पुरुषादिविज्ञाने साध्यते इति कदाचिदभ्युपगमो भविष्यति परस्य ॥

१ 'चान्यत्राभावत' इति ग-पाठः । २ किञ्च नेत्यादि इति ख-पाठः । ३ भाव-प्रभावा' इति क-पाठः । ४ 'प्रदेशेऽभावः अतो इति क-पाठः । ५ 'पुरुषादिविज्ञाने साध्यते नियत क्वापि ज्ञाने इति ख-पाठः । ६ यस्मिनो भ(।)वर्तते' इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

तदाकारशून्यं तदिति चेत्, न, ततोऽन्यस्वभावत्वाभावे एतत्। न च तुच्छान्यस्वभावत्वमस्य, युक्तिविरोधात्, तदभावे हि तत् तथा।

(स्वो० व्या०)

तत्कल्पितः तस्याभवनं तस्मिन्। एतदुक्तं भवति–तस्य–व्यतिरिक्तग्राहकाकारस्य कल्पितस्य–अतात्त्विकस्य, अन्यत्र विज्ञानान्तर इति प्रक्रमः[1], अभवने पुनरभ्युपगम्यमाने **तत्र**–अधिकृतविज्ञान इति सामर्थ्यम्। किमित्याह–**तदितरभवनापत्तिः** सामर्थ्यादेवाधिकृतविज्ञानेऽकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारभवनापत्तिः। न कल्पिताभावोऽकल्पिततद्भावमन्तरेणेति भावनीयम्। तथाहि–कल्पितो नामासन्नभावो[2] न किञ्चित्। स च यथाऽनधिकृतविज्ञाने एवमधिकृतविज्ञानेऽपि। अतो न तात्त्विकस्य तस्य व्यतिरिक्तग्राहकाकारस्याभावेऽधिकृतविज्ञाने तस्य कल्पितस्याभावः सिध्यतीति भावनीयम्। **कल्पितेत्यादि**। कल्पित-**वास्तवौ** च तौ **तदाकारौ** च प्रक्रमाद् व्यतिरिक्तग्राहकाकारौ चेति विग्रहस्ताभ्यां **शून्यं तत्**–अधिकृतं विज्ञानम्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**नेत्यादि**। नेति प्रतिषेधे। **ततः** इति ताभ्यां कल्पितवास्तवतदाकाराभ्याम् **अन्यस्वभावत्वाभावे**ऽधिकृतविज्ञानस्य **एतत्**–कल्पितवास्तवतदाकारशून्यत्वम्। अन्यस्वभावत्वमेवं भवतु। का नो हानिरित्याशङ्क्याह–**न चेत्यादि**। न च–नैव **तुच्छान्यस्वभावत्वं** तुच्छात्–कल्पिताद् व्यतिरिक्तग्राहकाकारात् अन्यस्वभावत्वं–वस्तुनो व्यतिरिक्तत्वं **अस्य**–अधिकृतविज्ञानस्य। कुत इत्याह–**युक्तिविरोधात्**। एनमेवाह **तदभाव** इत्यादिना। तदभावे–तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावे सति यस्मात् **तत्**–अधिकृतविज्ञानं **तथे**ति तुच्छान्यस्वभावम्।

(विवरणम्)

(९-१०) **न कल्पिताभावोऽकल्पिततद्भावमन्तरेणेति भावनीयमिति**। न–नैव कल्पितस्य–व्यतिरिक्तग्राहकाकारस्य सम्बन्धी अभावोऽकल्पिततद्भावं[3]–पारमार्थिकग्राहकाकारभावमन्तरेण-विना भवतीति भावनीयम्। कल्पितस्य ग्राहकाकारस्याधिकृतविज्ञाने भावेऽभ्युपगम्यमाने सामर्थ्याद् वास्तवस्य तत्र भावः स्यादिति ॥

(१८) **तुच्छान्यस्वभावत्वमिति**। तुच्छाद्धि ग्राहकाकारादन्यस्वभावं विज्ञानं तदैव सिद्ध्यति यदि तत्र तस्य तुच्छस्याभावः–वास्तवस्य भावः स्यादिति ॥

(१८) **तुच्छात् कल्पिताद् व्यतिरिक्तग्राहकाकारादिति**। ग्राहकाकारो हि भवतां मते तुच्छो गगनारविन्दप्रख्यस्ततस्तस्मात् कारणादन्यत्वं[4] न घटतेऽधिकृतविज्ञानस्य, वक्ष्यमाणयुक्तिविरोधात् ॥

१ द्रष्टव्यं ८६तमं पृष्ठम्। २ 'नामाभन्न०' इति ङ–पाठ। ३ 'अभावोऽपि कल्पित तद्भाव' इति क–पाठ.। ४ 'सकाशान्यत्व' इति क–पाठ.।

(मूलम्)

न च तदभावस्तदितराभावे, केनचिदबाधितत्वात् विशेषानुपपत्तेः। तस्मादसद्व्यवहार्य एव तुच्छाभाव इति न तत्र व्यतिरिक्तग्राहकाकारवैकल्यावसायोपायः तदतत्स्वभावत्वादिति परिभाव्यतामेतत्॥

(स्वो० व्या०)

न त्विदमेवैतदित्याशङ्क्याह—न चेत्यादि। न च—नैव तदभावः—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावः तदितराभावे—अतुच्छाकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावे। कुतो नेत्याह—केनचिदबाधितत्वात् तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावस्य। एतद्भावनायैवाह—विशेषानुपपत्तेः—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावस्य। अयं चाधिकृतविज्ञानेऽप्येवंविध एव कथमेतदभावः तत्र, असति चैतदभावे कथमिदं तुच्छान्यस्वभावमिति परिभाव्यतामेतत्। यत एवं तस्मादसद्व्यवहार्य एव तत्त्वचिन्तायाम्। कोऽसावित्याह—तुच्छाभाव इति। तुच्छाभावश्च परनीत्या व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावः। एवं न तत्र—अधिकृतविज्ञाने व्यतिरिक्तग्राहकाकारवैकल्यावसायोपायः परनीत्यैवेति निदर्शितम्। एतदेवाह—तदतत्स्वभावत्वात् तस्य—अधिकृतविज्ञानस्यातत्स्वभावत्वात्, व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावास्वभावत्वादित्यर्थः, सतोऽन्यत्राभवतस्तदभावस्वभावत्वसिद्धेः इति परिभाव्यतामेतत्॥

(विवरणम्)

(१० ११) अयं चाधिकृतविज्ञानेऽप्येवंविध एवेति। अयं—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारभावः हिः—यस्मात् अधिकृतविज्ञानेऽपि—शुद्धादिसम्बन्धिनि एवम्भूत एव—यादृशोऽर्वाग्दर्शिप्रमातृज्ञानेषु इति कथं—केन प्रकारेण तस्य—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारस्याभावस्तत्र—शुद्धविज्ञाने। इदमुक्तं भवति—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारादन्यस्वभावं शुद्धज्ञानं तदैव भवति यदि तत्र बाह्यवस्त्वाकारस्य अभावः स्यात् अन्यथा तुच्छातुच्छयोर्विशेष एव न स्यादिति॥

(१६) व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावास्वभावत्वादिति। व्यतिरिक्तग्राहकाकारस्याभावो व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावः, न स्वभावोऽस्वभावः, व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावोऽस्वभावो यस्य ज्ञानस्य तत् तथा तद्भावः—तत्त्वं तस्मात्॥

(१७) सतोऽन्यत्राभवतस्तदभावस्वभावत्वसिद्धेरिति। तस्य—ग्राहकाकारस्याभावस्तदभावः तदभावः स्वभावो यस्य तत् तथा तद्भाव—तत्त्वं तस्य सिद्धिः—निष्पत्तिः तस्मात्। कीदृशस्य तस्य ग्राहकाकारस्येत्याह—सतः—विद्यमानस्यान्यत्र—ज्ञानान्तरेऽर्वाग्दर्शिसम्बन्धिनि अभवतः—अविद्यमानस्य सामर्थ्यादधिकृतविज्ञाने॥

१ 'तस्मादसौ व्यव' इति क-पाठः। २ 'तुच्छकल्पितव्यतिरिक्त' इति क-पाठः।

(मूलम्)

किञ्चैवं परिकल्पिताद्वयरू[1]पत्वे तत्त्वतोऽनुभूयरूपत्वासिद्धिरेव, स्वात्मसंवेदनात् कर्तृकर्मभावोपपत्तेः, अन्यथा तदयोगात्। न ह्यात्मन आत्मनाऽवेदने स्वसंवेदनं नाम। वेदने तु तच्चित्रस्वभावता, तस्यैव ग्राह्यग्राहकरूपत्वादिति। स्वात्मनि क्रियाविरोध इति चेत्, न, तथाऽनुभवे तदसिद्धेः। कथं तदसिद्धिरिति चेत्, विरोधे त[2]दयोगापत्तेः। तदयोगेऽपि किमिति चेत्, ननु च तदनुभवाभावः। तत् स्वहेतोरेव तादृगिति चेत्, किमनेनान्वयकथनेन? सर्वथाऽसंवेद्यासंवेदकस्वभावत्वे न स्वसंवेदनम्। सति चास्मिन् नियमतः स्वभाव-

---

(स्वो० व्या०)

किञ्चेत्यादि। किञ्चायमपरो दोषः। **एवं परिकल्पिताद्वयरूपत्वे**ऽपि सति यथा भवतोक्तं तथा। किमित्याह–**तत्त्वतः**–परमार्थेन **अनुभयरूपत्वासिद्धिरेव**। कथमित्याह–**स्वात्मसंवेदनात्**–स्वात्मसंवेदनेन, विज्ञानस्येति प्रक्रमः, **कर्तृकर्मभावोपपत्तेः**। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तदयोगात्**–स्वात्मसंवेदनायोगात्। एतदेव भावयति **न ही**त्यादिना। न यस्मात् **आत्मनः**–विज्ञानात्मनः **आत्मनैव अवेदने** सति। किमित्याह–**स्वसंवेदनं नाम**। **वेदने तु** स्वात्मनः किमित्याह–**तच्चित्रस्वभावता,** प्रक्रमाद् विज्ञानस्य चित्रस्वभावता। कुत इत्याह–**तस्यैव**–विज्ञानात्मनो **ग्राह्यग्राहकरूपत्वादिति**। **स्वात्मनि क्रियाविरोध इति चेत्**। न हि सुशिक्षितोऽपि कश्चित् स्वं स्कन्धमारोहति। एतदाशङ्क्याह–**न**–नैतदेवं **तथाऽनुभवे**–स्वसंविदि[3]तत्वेन स्वात्मनाऽनुभवे सति **तदसिद्धेः**–स्वात्मनि [4]क्रियाविरोधासिद्धेः। **कथं** तर्हि **असिद्धिरिति चेत्** स्वात्मनि क्रियाविरोधस्य। एतदाशङ्क्याह–**विरोध** इत्यादि। विरोधे सति स्वात्मनि क्रियायाः **तदयोगापत्तेः**, अक्रमात् कर्तृकर्मभावायोगापत्तेः **तदयोगेऽपि**–कर्तृकर्मभावायोगेऽपि **किम्? इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**ननु चे**त्यादि। ननु चेत्यक्षमायाम्। **तदनुभवाभावः**–विज्ञानानुभवाभावः। **तत्**–विज्ञानं **स्वहेतोरेव** सकाशात् **तादृगिति**–स्वसंवेदनस्वभावम्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**किमनेने**त्यादि। किमनेन स्वहेतोरेवेत्यादिना **अन्वयकथनेन,** [5]गोत्रकथनेनेत्यर्थः। कथमिदमनुपयोगीत्याह–**सर्वथे**त्यादि। सर्वथा–सर्वैः प्रकारै**रसंवेद्यासंवेदकस्वभावत्वे** वास्तवे विज्ञानस्य **न स्वसंवेदनं** निरूप्यतामेतत्। **सति चास्मिन्**–स्वसंवेदने **नियमतः स्वभाववैचित्र्येण** हेतुना **कथञ्चित्**–

---

१ 'रूपत्वे सति तत्त्वतो' इति क–पाठ। २ 'तदयोगोपपत्ते' इति ग–पाठ। ३ 'स्वसंविदिततत्त्वेन' इति क–पाठ। ४ 'क्रियामविरोधा०' इति ङ–पाठ। ५ 'नोऽत्र कथनेनेत्यर्थ' इति क–पाठ।

(मूलम्)

वैचित्र्येण कथञ्चित् कर्तृकर्मतायोग इति ॥

एतेन यदप्युच्यते—"गगनतलवर्त्यालोकवदकर्मकं स्वयमेवैतत् प्रकाशते" इत्यादि तदपि प्रतिक्षिप्तम्, यतो बोधरूपं तत्। न चानुच्यमानस्य किञ्चिद् बोधरूपता युज्यते इत्यात्मबोधोऽभ्युपेयः। तथा च सत्युक्तदोषानतिवृत्तिः स्वात्मसंवेदनादिति। एवं यथोक्तालोकेऽपि भावनीयम्। न ह्यसावपि किञ्चिदनालोकयन् आलोको नाम। एवं चाभिधानमात्रमेवाकर्मकत्वमिति तथ्यायासिद्धेः, आलोकनमालोक इति भावसाधनपक्षेऽपि स्वभावालोकनादिति। एवमपरोक्षस्वभावमित्याद्युक्तावपि स्वमप्रत्यक्षस्वभावमित्यादि

(स्वो० व्या०)

केनचित् प्रकारेण कर्तृकर्मतायोग इति कर्तृकर्मभावयोगः ॥

एतेन—कर्तृकर्मतायोगसाधनेन यदप्युच्यते, किमुच्यते इत्याह—गगनतलवर्त्यालोकवदिति निदर्शनम्। अकर्मकं—कर्मरहितं स्वयमेवैतत्, प्रक्रमाद् विज्ञानम्, प्रकाशते इत्यादि। तदपि प्रतिक्षिप्तं—निराकृतमिति। इहैव भावनामाह यत इत्यादिना। यतो बोधरूपं तत्—विज्ञानम्। न चानुच्यमानस्य किञ्चित्—आत्मादिवस्तु बोधरूपता युज्यते इति कृत्वा आत्मबोधोऽभ्युपेयः। आत्मनो बोधः आत्मबोधः सोऽभ्युपेयः—अभ्युपगन्तव्यः। तथा च सति—एवं च सति किमित्याह—उक्तदोषानतिवृत्तिः। भावितार्थैवम्। कथमित्याह—स्वात्मसंवेदनादिति। एवं यथोक्तालोकेऽपि—उदाहरणगते भावनीयम्। कथमित्याह—न हीत्यादि। न यस्मात् असावपि—गगनतलवर्त्यालोकः किञ्चिदनालोकयन्नालोको नाम, शब्दार्थानुपपत्तेः। एवं चाभिधानमात्रमेव—तत्त्वतोऽर्थशून्यम्। किं तदित्याह—अकर्मकत्वम्, विज्ञानस्य इति। कथमित्याह—तथ्यायासिद्धेः। असिद्धिश्च आलोकनमालोक इति—एवं भावसाधनपक्षेऽपि सति स्वभावालोकनात्—आत्मभावालोकनादित्यात्मन एव कर्मत्वम्, भिन्नकर्माभावं त्वधिकृत्य शाब्दिकैरकर्मकत्वं प्रतिज्ञातम्। न तु सदेकान्तत एव स्वपरिणामापेक्षया चानन्तपर्याये वस्तुनि व्यतिरिक्तकर्मापेक्षयाऽपि कथादिभावोऽप्यनिरिक्तकर्मापेक्षयाऽपीति। तथा च मन्यते वृक्षः स्वशाखाभारेणेत्यत्रा-

१ प्यनिरिक्तस्यापि स्वशाखाभारस्य करणत्वम्। न चेदं न तात्त्विकं वृक्षान्तरवदधिकृतवृक्षमहाभावप्रसङ्गादिति भावनीयम्। एवमपरोक्षस्वभावमित्याद्युक्तावपि तथा

१ अभिन्नार्थे इति क-पाठः।

(मूलम्)

वाक्यार्थापत्तित उक्तदोषानतिवृत्तिरेव ॥

किञ्च बोधमात्रतायां तन्नीलत्वादिभेदाभावो भेदकाभावात्, तमन्तरेण च तदनुपपत्तेः बोधमात्र[1]स्याविशिष्टत्वात् एकान्तैकस्वभावस्य विशिष्टत्वायोगात् तन्मात्रत्वात्; अन्यथा सर्वत्र बोधभावाभावादतत्स्वभावत्वात् स ह्यन्यत्र भवँस्तन्मिश्रणान्नैकः अमिश्रणे तन्मात्रत्वम्। तथातत्त्वस्यैव तथाभेदाभावः, तत्स्वभावभेदापत्तेः। सति चास्मिँस्तदन्यसिद्धिरेव। तत्स्वभावो हि न बोधमात्रात्मनो[2]

(स्वो० व्या०)

तथा [3]शठोपन्यस्तायां **स्वप्रत्यक्षस्वभावमित्यादिवाक्यार्थापत्तितः** कारणात् **उक्तदोषानतिवृत्तिरेव** कर्तृकर्मतायोगेनेति भावनीयम् ॥

किञ्च बोधमात्रतायां सत्यामेकान्तैकस्वभावत्वेन **तन्नीलत्वादिभेदाभावः** तस्य—बोधमात्रस्य नीलत्वादिभेदाभावः। कुत इत्याह—**भेदकाभावात् तमन्तरेण च**—भेदकमन्तरेण च **तदनुपपत्तेः**—नीलत्वादिभेदानुपपत्तेः। अनुपपत्तिश्च **बोधमात्रस्याविशिष्टत्वात्**। विशिष्टं बोधमात्रमेवैतदित्याशङ्कानिरासायाह—**एकान्तैकस्वभावस्य**, बोधमात्रस्येति प्रक्रमः। किमित्याह—**विशिष्टत्वायोगात्**। अयोगश्च **तन्मात्रत्वात्**—बोधमात्रतद्भावात्। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **सर्वत्र**—विवक्षितं देशं विहाय सामान्येन वा। किमित्याह—**बोधभावाभावात्**, बोधसत्तानुपपत्तेरित्यर्थः। एनामेवाह—**अतत्स्वभावत्वात्**, प्रक्रमादेकान्तैकस्वभावत्वात्। कथमेतदेवमित्याह—**स ही**त्यादि। स बोधो यस्मात् **अन्यत्र**—देशादौ **भवँस्तन्मिश्रणात्**—देशादिमिश्रणेन **नैकः**—नैकान्तैकस्व[4]भावः बोधत्वे सति तन्मिश्रणस्वभावत्वादित्यभिप्रायः। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अमिश्रणे**, देशादिनेति प्रक्रमः, **तन्मात्रत्वं**—बोधमात्रत्वम्। कथमित्याह—**तथे**त्यादि। तथा—तेन प्रकारेणाविशिष्टबोधमात्रभवनलक्षणेन **तत्त्वं** यस्य बोधमात्रस्य तत् तथाविधं तस्यैव **तथा**—देशादिभेदेन **भेदाभावः**। कुत इत्याह—**तत्स्वभावभेदापत्तेः**—बोधमात्रस्वभावभेदापत्तेः। **सति चास्मिन्**—तत्स्वभावभेदे किमित्याह—**तदन्यसिद्धिरेव**—बोधान्यसिद्धिरेव। एनामेव व्यतिरेकतो भावयन्

(विवरणम्)

(१८) **बोधमात्रतद्भावा**दिति। बोधमात्रस्यैव तस्य—ज्ञानस्य भावात्॥

१ 'मात्रस्यापि विशिष्ट०' इति क-पाठ। २ 'मात्रात्मनोऽभिन्न' इति ग-पाठ। ३ 'शवोप०' इति ङ-पाठ। ४ 'भावबोधत्वे' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

भिन्नः, स चाविशिष्टः प्रतिकलं तुल्यस्वभावतयेति भिन्नजातीयेनास्य भेद आपादनीय इत्यन्यसिद्धिः । तज्जातिभेदवत् किं नात्र स इति चेत्, नासौ सदादिमात्रस्य, नीलादीनां ततः कथञ्चिद् भेदात् तथाप्रतीतेः । न हि सत्प्रतीतिरेव नीलादिप्रतीतिः, तथाऽननुभवात् । एवं तर्हि तुच्छा नीलादयः, न ते कश्चित् सदननुविद्धाः । स्वतोऽसतां कथं

(स्वो० व्या०)

आह तत्स्वभाव इत्यादिना । तत्स्वभावः, अक्रमाद् बोधमात्रस्वभावः, यस्मात् न बोधमात्रात्मनः सकाशाद् भिन्नः । स च—बोधमात्रात्मा अविशिष्टः प्रतिकलं—कलां कलां प्रति तुल्यस्वभावतया कारणेन । व्यवस्थानमधिकृत्यैतदाह । अन्यथा कलाभेदोऽप्यसङ्गत एवेति भावनीयम् । इति—एवं भिन्नजातीयेन देशादिनाऽस्य—बोधमात्रात्मनो भेद आपादनीयः । इति—एवमन्यसिद्धिः, इह प्रक्रमे नीलादिसिद्धिरित्यर्थः । तज्जातिभेदवत्—नीलादिजातिभेदवत् किं नात्र—बोधमात्रात्मनि स इति चेत् नीलादिभेदः । एतदाशङ्क्याह—नासौ—जातिभेदः सदादिमात्रस्य । कथमित्याह—नीलादीनां ततः—सदादिमात्रात् कथञ्चित्—केनचित् प्रकारेण भेदात् भेदेन तथाप्रतीतेः—सदादिमात्रप्रतीतिभेदेन नीलादिमात्रप्रतीतेः । एतदेवाह—न हि सत्प्रतीतिरेव नीलादिप्रतीतिः । कुत इत्याह—तथाऽननुभवात्, सत्प्रतीतेः नीलादिप्रतीतित्वेनाननुभवादित्यर्थः । आह—एवं तर्हि सदाद्यन्यत्वेन तुच्छा नीलादयः । एतदाशङ्क्याह—न ते—नीलादयः कश्चित् सदननुविद्धाः । किं तर्हि ? सर्वेऽपि तदनुविद्धा एव । स्वतोऽसतां तुच्छतया कथं सदनुवेधः—सदनुवेधः ? । एतदाशङ्क्याह—सता सदनुवेधे—सदनुवेधे सति

(विवरणम्)

(११) कलां कलां प्रतीति । समयं समयं प्रतीत्यर्थः ॥

(१२) व्यवस्थानमधिकृत्यैतदाहेति । वस्तुस्थितिमभिप्रेत्यैतदुच्यते यदुक्तं प्रतिकलम् । कलाशब्देन हि समयः प्रोच्यते स च पारमार्थिक एव घटते, न तु ज्ञानमात्रवादिनो मते ॥

(१३) नीलादिसिद्धिरिति । नीलपीतादिबाह्यार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥

(१४) नीलादिजातिभेदवदिति । यथापि—वस्तुत्वमात्रस्याभेदेऽपि नीलः पदार्थो रक्तो वा इत्यादिजातिभेदा भवन्ति, तथा यदि ज्ञानमात्रस्याभेदेऽपि बाह्यार्थमन्तरेणापि नीलं पीतं ज्ञानमित्यादिर्भेदो भविष्यति तदा को दोष इत्याशयः परस्य ॥

१ कलां प्रति इति क-पाठः । २ भेदान्नभेदश्च इति क-पाठः । ३ सर्वथा इति क-पाठः । ४ 'नील पदार्थो रक्तो वा' इति क-पाठः । ५ तदा को इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

तदनुवेधः ? सदा तदनुवेधे नासत्त्वम्, सत्त्वमेव। एवं तत् तथाविधं तदितरानुविद्धमित्यस्तु केवल एव पुनः को दोषः ? तन्मात्रतया न नीलादित्वम् ॥

एवं हि न नीलमेव पीतम्। न च सत्त्वमात्रतत्त्वमेतत्। न चासदेव प्रतीतिहेतुः। प्रतीयते च तदन्यत्वेन। ततस्ततोऽन्यत् तदिति सिद्धम्। तन्मात्रताऽभावे तदेव तत्। तत्रैव किं मानमिति वाच्यम्। हन्त तथाऽनुपलम्भ एव। सोऽसिद्धो दूरोपलम्भेन। कोऽयम्? अनीलादिरूप इति। य एव तन्निश्चयाजनकः स मन्दो नीलादिग्रह एव, न, सत्त्वनिश्चयजनकत्वात्। न तत्रापि स केवलस्य, सत्यम्,

(स्वो० व्या०)

नासत्त्वं नीलादीनां **सत्त्वमेव**। **एवम्**—उक्तनीत्या **तत्**—नीलादि **तथाविधं**—विशिष्टम्। एतदाशङ्क्याह—**तदितरानुविद्धं**—नीलाद्यनुविद्धमित्यस्तु—भवतु सत्त्वमेव **केवल एव** तदितराननुविद्धे सत्त्वे तथाविध इति प्रक्रमः। **को दोष** इत्याशङ्क्याह—**तन्मात्रतया**—अविशिष्टसन्मात्रतया **न नीलादित्वम्** ॥

इदानीं निगमयन्नाह—**एवं** **ही**त्यादि। एवं यस्मात् **न नीलमेव पीतम्**, प्रतिभासभेदानुभवात्। **न च सत्त्वमात्रतत्त्वमेतत्**—नीलम्। **न चासदेव**—एकान्तेन **प्रतीतिहेतुः। प्रतीयते च** [1]**तदन्यत्वेन**—सत्त्वमात्रभेदेन यत एवं **ततः**—तस्मात् कारणात् **ततः**—सत्त्वमात्रात् **अन्य**न्नीलमिति **सिद्धम्**। [2]**तन्मात्रताऽभावे** सति **तदेव**—नीलाद्येव **तत्**—नीलादि। एवमपि किलैकस्वभावत्वसिद्धिरित्येतदाशङ्क्याह—**तत्रैव**—सन्मात्रताभावे **किं मानमिति वाच्यम्। हन्त** किमत्रोच्यते ?। **तथा**—सन्मात्रत्वेन **अनुपलम्भ एव** मानमिति। एतदाशङ्क्याह—**सः**—तथाऽनुपलम्भः। [3]किमित्याह—**असिद्धः**। कथमित्याह—**दूरोपलम्भेन** सन्मात्रस्येति भावः। **कोऽयं**—दूरोपलम्भः ? **अनीलादिरूप इति** परः। अत्रोत्तरम्—**य एव तन्निश्चयाजनकः**—नीलादिनिश्चयाजनकः। आह—**स मन्दः**—अस्पष्टो **नीलादिग्रह एव**। परिहारोऽत्र—**न सत्त्वनिश्चयजनकत्वात्** मन्दता-

(विवरणम्)

(२०-२१) **तन्मात्रताऽभावे सती**ति। नीलादेः सन्मात्रतया अभावे सतीति ॥

(२१) **नीलाद्येव तत्—नीलादी**ति। नील नीलमेव पीत पीतमेव, एवं सर्वत्र इत्थमप्येकस्वभावत्वमेव वस्तुन इत्यभिप्रायः परस्य ॥

१ 'तदन्यत्वे च त(?)सत्त्व०' इति ङ-पाठ। २ 'एतन्मात्रताभावे सति तन्मात्रताभावे तदेव' इति ङ-पाठ.। ३ 'किमित्याह सिद्ध' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

तन्निर्भासात्मगमकस्तु । तदन्यानुविद्ध सत्त्वमिति युक्तो जातिभेदः । न चैवमन्यानुविद्धो बोध इति तन्मात्रतत्त्ववादे त्वयुक्त एव ॥ एतेन

"नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोऽनुभवश्च सः ।
नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥"

इत्येतत् प्रत्युक्तम्, एकान्तैकस्वभावस्यात्र विवक्षितत्वात्, तस्य चोक्तवदयोगात् । न च नीलत्वादिभेदाभाव एव, आह्लादादिवत्

(स्वो० व्या०)

योग' । आह—न तथापि—दूरोपलम्भे स केवलस्य सत्त्वस्य अह', केवलसामान्यादित्यभिप्राय' । इह समाधि'—सत्त्व न तत्रापि स केवलस्य तन्निर्भासात्मगमकस्तु, प्रक्रमान्नीलादिनिर्भासात्मगमकः पुन' दूरोपलम्भ' सत्त्वस्य । उपसंहरन्नाह—तदन्यानुविद्धम्, नीलाद्यनुविद्धमित्यर्थ' । सत्त्वमिति कृत्वा युक्तो जातिभेदः, प्रक्रमान्नीलादीनाम् । न चैवमन्यानुविद्धो बोध इति—एवं तन्मात्रतत्त्ववादे—बोधमात्रतत्त्ववादे पुनरयुक्त इति परिभावनीयम् ॥

एतेनेत्यादि । एतेन—अनन्तरोदितेन

"नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोऽनुभवश्च सः ।
नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥"

इत्येतत् प्रत्युक्तम् । कथमित्याह—एकान्तैकस्वभावस्य बोधादेर्विवक्षितत्वात्, तस्य च—एकान्तैकस्वभावस्य उक्तवत्—यथोक्तं तथा अयोगात् । अभ्युच्चयमाह न चेत्यादिना । न च नीलत्वादिभेदाभाव एव । किं तर्हि ? भाव' । कुत इत्याह—आह्लादादिवदिति निदर्शनम् । स्पष्टसंवेदनस्यान्नीलादिभेदस्य

(विवरणम्)

(१७ १८) "नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोऽनुभवश्च स' ।
नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥"

इति । नीलादिरूपः—नीलपीतस्वभावस्तस्य—नीलादिज्ञानस्य असौ सर्वजगज्जनप्रतीतः स्वभावः—स्वरूपं तथाऽनुभवश्च—अनुभवोऽपि स्वसंवेदनलक्षणो हि ज्ञानस्य नीलादिरूप एव । एवं सति किं सिद्धमित्याह—नीलाद्यनुभवः ख्यातः—लोकप्रसिद्धः स्वरूपानुभवोऽपि सन् नीलादिज्ञानस्य सम्बन्धी । इदमुक्तं भवति—नीलादिज्ञानस्य नीलादिरूपः स्वभावोऽनुभवश्च न तु बाह्यनीलाद्याकारः कश्चित् तत्रास्ति यद्वशात् नीलानुभव उच्यते । अतो ज्ञानस्य स्वरूपानुभव एव नीलाद्याकार इति ॥

१ तन्निर्भासात्मगमको इति क-पाठ । २ भवतु । ३ तदन्वितं ग' इति ख-पाठः । ४ स्वभावस्य इति क-पाठ । ५ [illegible] इति ख-पाठ । ६ नीलाद्यनुभवोऽनुभवोऽपि इति ख-पाठः । ७ [illegible] इति [illegible] । ८ 'ननु [illegible]' इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

स्पष्टसंवेदनत्वात् अपह्नवेऽतिप्रसङ्गादिति ॥

किञ्च विज्ञानमात्रवादिनो न कारकज्ञापकस्थितिः, न्यायानुपपत्तेः । तथाहि–अस्य न वीजाङ्कुरौ वस्तुतो विद्येते, किन्तु वीजाङ्कुरप्रतिभासाया बुद्धेर्ग्राह्याकारे वीजाङ्कुरव्यवस्था । ग्राह्याकारश्च बुद्धेः तत्त्वतो नास्ति, विप्लवत्वेनासत्त्वात् । तत् कथं तदाकारयोः कार्यकारणव्यवस्थानिवन्धनभूतयोरसत्त्वे वीजादङ्कुरस्य जन्मेति कारकव्यवस्था ? । स्यादेतद् वीजनिर्भासाया बुद्धेरनन्तरमेवाङ्कुरनिर्भासा बुद्धिरिति । वीजाङ्कुरनिर्भासानुगतयोर्बुद्ध्योः प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः । अयं च स्वसंवेदनलक्षणयोर्बुद्ध्योर्वस्तुत्वादविरोध्येव । वीजादिनिर्भासस्तु विचाराक्षमत्वादुपप्लव एव । न तस्य तत्त्वतः कार्यकारणभावः । लोकप्रतीत्यनुसारतस्तु तथाव्यवहाराय

(स्वो० व्या०)

अपह्नवे नीलादिभेद[1]विषयस्य स्पष्टसंवेदनस्य । किमित्याह–अतिप्रसङ्गात् ह्लादाद्यभावप्रसङ्गेन इति ॥

किञ्च विज्ञानमात्रवादिनो वादिनः किमित्याह–न कारकज्ञापकस्थितिः । कारकं बीजमङ्कुरस्य, ज्ञापकस्तु [2]धूमोऽग्नेरिति । कथं नैतत्स्थितिरित्याह–न्यायानुपपत्तेः । एनामेवाह तथाहीत्यादिना । तथाहि–अस्य–विज्ञानमात्रवादिनो न वीजाङ्कुरौ वस्तुतः–परमार्थेन विद्येते बाह्यौ, किन्तु वीजाङ्कुरप्रतिभासाया बुद्धेः ग्राह्याकारे–तथाप्रतिभासरूपे वीजाङ्कुरव्यवस्था । यद्येवं ततः किमित्याह–ग्राह्याकारश्च बुद्धेस्तत्त्वतः–परमार्थेन नास्ति । कथमित्याह–विप्लवत्वेन हेतुना असत्त्वात् । तत् कथं तदाकारयोः–बुद्ध्याकारयोः कार्यकारणव्यवस्थानिबन्धनभूतयोरसत्त्वे–अतात्त्विके बीजादङ्कुरस्य जन्मेति–एवं कारकव्यवस्था । स्यादेतद् वीजनिर्भासाया बुद्धेः अनन्तरमेवाङ्कुरनिर्भासा बुद्धिरिति कृत्वा । बीजाङ्कुरनिर्भासानुगतयोर्बुद्ध्योः किमित्याह–प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः । अयं च–कार्यकारणभावः स्वसंवेदनलक्षणयोर्बुद्ध्योर्वस्तुत्वात् कारणात् अविरोध्येव, [3]वस्तु वस्तुन उत्पद्यत एवेति कृत्वा । बीजादिनिर्भासस्तु किमित्याह–विचाराक्षमत्वाद् बाह्याभावेन उपप्लव एव । न तस्य–निर्भासस्य तत्त्वतः कार्यकारणभावः, लोकप्रतीत्यनुसारतस्तु–पृथग्जनापेक्षया–तथा

१ 'विषयस्पष्ट०' इति ङ–पाठ । २ 'धूमोऽग्निरिति' इति ङ–पाठ. । ३ 'वस्तु' इति पाठो नास्ति ङ–प्रतौ ।

(मूलम्)

अभिधीयत इति व्यवस्था । अहो बलवानयमसदभिनिवेशो य इत्थमप्यनालोचिताभिधान विबुधोऽपि प्रवर्त्तयतीति । अनालोचिताभिधानता चास्य बीजादिनिर्भासो निश्चीयमान उपप्लवः स तत्त्वतो नास्तीति तन्निश्चयाभावापत्त्या । न खलु बोधेऽप्यसतो निश्चयः, अतिप्रसङ्गात्, खरविषाणादिनिश्चयापत्तेः, असत्त्वाविशेषात् । न च तत्र सत्त्व एवोपप्लवता, बोधादभिन्नत्वात्, तस्य चानुपप्लवत्वेनेष्टेः, भिन्नसत्त्वेऽर्थापत्तिः । विशिष्टो बोध एवोपप्लव इति चेत् तन्मात्रतत्त्वनीतौ कुतोऽस्य वैशिष्ट्यमित्युक्तप्रायम् । वक्ष्यते च–[1]स्वसंवेदन

(स्वो० व्या०)

[2]निर्भासोद्धारणेन व्यवहारायाभिधीयत इति–एवं व्यवस्था, नरकगोचरेति प्रक्रमः । एतदाशङ्क्याह–अहो बलवानसदभिनिवेशः यः–असदभिनिवेश इत्थमपि–यथोक्त तयाऽनालोचिताभिधान विबुधोऽपि–पण्डितस्तापि प्रवर्त्तयतीति । अनालोचिताभिधानता चास्य–परोदितस्य बीजादिनिर्भासो निश्चीयमानस्तथाऽनुभवेन उपप्लवः स तत्त्वतो नास्ति । इति–एवं तन्निश्चयाभावापत्त्या–अनुभूयमानबीजादिनिर्भासनिश्चयाभावापत्त्या अनालोचिताभिधानतेति । एतद्भावनायैवाह–न खल्वित्यादि । न खलु–नैव बोधेऽप्यसतः, निर्भासस्येति प्रक्रमः । किमित्याह–निश्चयः । कथं नेत्याह–अतिप्रसङ्गात् । एतमेवाह–खरविषाणादिनिश्चयापत्तेः । आपत्तिश्च–असत्त्वाविशेषात् । इहैवाभ्युच्चयमाह–न चेत्यादि । न च तत्र–बोधे सत्त्व [3]एवोपप्लवता, निर्भासस्येति प्रक्रमः । कुत इत्याह–बोधादभिन्नत्वान्निर्भासस्य, तस्य च–बोधस्य अनुपप्लवत्वेनेष्टेः, भिन्नसत्त्वे बोधान्निर्भासस्य । किमित्याह–अर्थापत्तिः निर्भासानाम् । विशिष्टो बोध एव वितथप्रतिभास उपप्लवः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–तन्मात्रतत्त्वनीतौ–बोधमात्रतत्त्वनीतौ कुतोऽस्य बोधस्य वैशिष्ट्यमित्युक्त

(विवरणम्)

(२१) न च तत्र–बोधे सत्त्व एवोपप्लवता निर्भासस्येति । बोधे विषयभूते निर्भासस्य सत्त्वे एव–विद्यमानत्वे एव सति न च–नैवोपप्लवता निर्भासस्य ॥

(२२) अर्थापत्तिर्निर्भासानामिति । यदि हि बोधात् सकाशाद् भिन्ना निर्भासाः समभ्युपगम्यन्ते तदा न बाह्यार्थो रूपा (?) प्राप्नुयादीत्यर्थः ॥

१ तत्त्वेनाथा इति घ-पाठः । २ 'निर्भासोद्धारणेन' इति क-पाठः । ३ 'एवोपप्लवता' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

लक्षणे च बुद्धी सर्वथा बोधमात्रत्वादद्वयत्वा[1]दविशिष्टबुद्धित्वेन तदन्यग्राहकबुद्धिशून्ये च'। इति प्रत्यक्षानुपलम्भा प्रवृत्तिरेव। न हि भिन्नकालभाविबुद्धिद्वयमन्वयविकलतयोपकारादिनिरपेक्षं तथाविधावध्यभावे तदितरावसायकमिति न स्वसंवेदनलक्षणयोरपि बुद्ध्योः कार्यकारणभावावसाये समुपायः। ततश्च सोऽनयोर्वस्तुत्वादविरोधीत्यज्ञा[2]नाभिधानम्। तत्पृष्ठभावि विकल्पज्ञानमपि तथाविधबीजाङ्कुरनिर्भासाभावेन भवन्नीत्या असम्भव्येव, न ज्ञानहेतुरिति भावनीयम्। एवं च 'लोकप्रतीत्यनुसारतस्तु तथाव्यवहारायाभिधीयते'[3] [4]इति अपि वचनमात्रमेव, सर्वथाऽसतो लोकेऽप्यप्रतीतेः, तुच्छस्य अनुभवविरोधात्, अकार्यकारणभूतस्य च तुच्छत्वात्, व्यवहारस्य

(स्वो० व्या०)

प्रायं-प्रायेणोक्तमधः। वक्ष्यते च ऊर्ध्वं स्वसंवेदनलक्षणे च बुद्धी निर्विकल्पिके सर्वथा बोधमात्रत्वात् कारणात् अद्वयत्वात् ग्राह्यग्राहकाकारविरहेण अविशिष्टबुद्धित्वेन तथा तदन्यग्राहकबुद्धिशून्ये च तथाऽभ्युपगमात्। इति-एवं प्रत्यक्षानुपलम्भा प्रवृत्तिरेव कार्यकारणभावे। एतदेव भावयति न हीत्यादिना। न यस्माद् भिन्नकाल(भावि)बुद्धिद्वयं निरन्वयनाशतोऽन्वयविकलतया कारणेन उपकारादिनिरपेक्षम्-उपकारवासनानिरपेक्षमन्वयविकलतयैव तथाविधावध्यभावे-इतरेतरावध्यभावे तदितरावसायकं-स्वरूपेतरावसायकम्। नहि इति न स्वसंवेदनलक्षणयोरपि बुद्ध्योः कार्यकारणभावावसाये समुपायोऽस्ति। ततश्च सः-कार्यकारणभावः अनयोः-स्वसंवेदनलक्षणयोर्बुद्ध्योर्वस्तुत्वादविरोधीत्यज्ञानाभिधानं पूर्वपक्षे। तत्पृष्ठभावि-स्वसंवेदनलक्षणबुद्धिपृष्ठभावि विकल्पज्ञानमपि तथाविधबीजाङ्कुरनिर्भासाभावेन भवन्नीत्या-त्वन्न्यायेनैव असम्भव्येव। विकल्पज्ञानं न ज्ञानहेतुः प्रक्रमात् कार्यकारणभावे इति एतद् भावनीयम्। एवं च कृत्वा 'लोकप्रतीत्यनुसारतस्तु तथाव्यवहारायाभिधीयते' इति अपि वचनमात्रमेव पूर्वपक्षे, विवक्षितार्थशून्यमित्यर्थः। कथमित्याह-सर्वथाऽसतो निर्भासस्य लोकेऽप्यप्रतीतेः कारणात्। एतदेवाह-तुच्छस्यानुभवविरोधात्। तुच्छश्चाधिकृतनिर्भासः परनीत्या। अत एवाह-अकार्यकारणभूतस्य च तुच्छत्वात्। अकार्यकारण-

१ 'त्वादविशिष्टे बुद्धि०' इति ग-पाठ। २ 'ज्ञाताभिधानम्' इति ग-पाठ। ३-४ द्रष्टव्यं ९५तमं पृष्ठ ९६तम च।

(मूलम्)

चार्थक्रियारूपत्वात्, असतस्तावदर्थायोगादिति। असच्चन्द्रद्वयं प्रतीयत इति चेत्, असत् प्रतीयत इति च व्याहतम्। कं तर्हि तत् सत्? ननु सत्प्रतीतौ। किमत्र मानम्? तदनुभव एव। तदसत्त्वे को दोषः? तदनुभवाभावः। कुतस्तर्हि तत्? सहेतुजातात्। किं पुनः तदस्य? दोषादृष्टविषयादि। कथं तर्हि भ्रान्तम्? अदृष्टाध्यारोपात्। यथैव नास्ति तथैव तत इति चेत्, न, अध्यारोपग्रहणरूपतया भावात्। इति सती च सनिबन्धना च सप्रतीत्या सर्वलोकप्रतीतिः। असँश्च बीजाङ्कुरनिर्भासः त्वन्नीत्या, उत्पत्त्याद्यसिद्धेः। इति न बीजात् अङ्कुरस्य जन्मेति कारकव्यवस्था॥

(स्वो० व्या०)

भूतश्च परनीत्याऽधिकृतनिर्भासः। तथाप्यव्यवहारायाभिधीयत इति [1]विशेषणेनैनमवयव मधिकृत्याह—व्यवहारस्य चार्थक्रियारूपत्वात्, असतो निर्भासस्य ताव दर्थायोगात्—व्यवहारार्थायोगादिति। इहैव आशङ्काक्षेपनिवृत्त्यर्थमाह—असच्चन्द्र द्वयं प्रतीयत इति चेत्, एवमधिकृतनिर्भासोऽपि भविष्यतीति पराभिप्रायः। एतदाशङ्क्याह—असत् प्रतीयत इति च व्याहतम्। न सर्वथाऽसत् प्रतीति रित्यर्थः। क तर्हि तत्—चन्द्रद्वयं सदिति परः। ननु सत्प्रतीतौ—चन्द्र द्वयप्रतीतावित्याचार्यः। किमत्र मानमिति पर एव ([2]आह)। तदनुभव एवेति सिद्धान्तवादी। तदसत्त्वे—चन्द्रद्वयासत्त्वे को दोषः?। अत्रोत्तरम्—तदनु भवाभावः—चन्द्रद्वयानुभवाभाव। कुतस्तर्हि तत्—चन्द्रद्वयं बहिरसदित्यभि प्रायः। इह समाधि—स्वहेतुजातात् तदिति। किं पुनस्तत्—हेतुजातं अस्य— दोषप्रतिभासिनश्चन्द्रद्वयस्य?। अत्र निर्वचनम्—दोषादृष्टविषयादि। 'आदि'- शब्दात् देशकालादिग्रहः। एतदभावेऽभावादिति भावः। कथं तर्हि भ्रान्त हेतुजातोद्भवं सदित्यभिप्रायः। अत्रोत्तरम्—अदृष्टाध्यारोपात्, कर्मसामर्थ्येन विपर्ययादित्यर्थः। यथैवमध्याध्यारोपात् नास्ति तच्चन्द्रद्वयं तथैव तत्। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—न, अध्यारोपग्रहणरूपतया—आधिक्यग्रहणरूपतया भावात्। इति—एवं सती—विद्यमाना सनिबन्धना च—विशिष्टनिबन्धनापेक्षया च सप्रतीत्या—सम्यक्प्रतीतया सर्वलोकप्रतीतिः। असँश्च बीजाङ्कुरनिर्भासः

१ 'पुनरर्थे' इत्' इति क-पाठः। २ विशेषणेनैतमव इति ख-पाठः। ३ न ह इति ख-पाठः।

(मूलम्)

एतेन ज्ञापकव्यवस्था प्रत्युक्ता, धूमादग्निप्रतिपत्त्ययोगात्, अयं धूमोऽयमग्निरिति निर्भासाभावात्, तमन्तरेण च तथाप्रतीत्यनुपपत्तेः, अद्वयबोधमात्रस्य च गगनतलवर्त्यालोककल्पत्वादिति । एवं च यदाह न्यायवादी–

"बीजादङ्कुरजन्माग्नेर्धूमात् सिद्धिरितीदृशी ।
बाह्यार्थाश्रयणी याऽपि कारकज्ञापकस्थितिः ॥[1]
साऽपि त[2]द्रूपनिर्भासा तथा नियतसङ्गमाः ।
बुद्धीराश्रित्य कल्प्येत यदि किं वा विरुध्यते ? ॥"[3]

इत्यादि, तदसाम्प्रतमिति दर्शितं भवति ॥

इतश्च ज्ञापकस्थितिः अयुक्ता, धूमप्रतिभासकालेऽग्निप्रतिभासा-

(स्वो० व्या०)

त्वन्नीत्या । कुत इत्याह–**उत्पत्त्याद्यसिद्धेः । इति–एवं न [4]बीजादङ्कुरस्य जन्म । इति–एवं कारकव्यवस्था** त्वन्नीत्येति भावनीयम् ॥

एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन निर्भासनिषेधेन **ज्ञापकव्यवस्था प्रत्युक्ता** । कथमित्याह–**धूमादग्निप्रतिपत्त्ययोगात्** । अयोगश्च **अयं धूमोऽयमग्निरिति निर्भासाभावात्** त्वन्नीत्या, **तमन्तरेण च**–निर्भासं विना च **तथाप्रतीत्यनुपपत्तेः**–धूमादग्निप्रतीतिरूपतया प्रतीत्यनुपपत्तेरिति । इहैव भावार्थमाह–**अद्वयबोधमात्रस्य गगनतलवर्त्यालोककल्पत्वा**न्निराकारतयेति । **एवं च** कृत्वा **यदाह न्यायवादी–धर्मकीर्त्तिः** तदसाम्प्रतम्–अशोभनमिति दर्शितं भवतीति योगः । किं तदित्याह–**बीजादङ्कुरजन्म तथाऽग्नेर्धूमात् सिद्धिः इतीदृशी**–एवम्भूता **बाह्यार्थाश्रयणी याऽपि कारकज्ञापकस्थितिः साऽपि तद्रूपनिर्भासा**–बीजादिरूपनिर्भासा **तथा नियतस[5]ङ्गमाः** पौर्वापर्योत्पादादिना **बुद्धीः [6]आश्रित्य कल्प्येत यदि किं वा विरुध्यते ?** न किञ्चिदित्यर्थः । **इत्यादि तदसाम्प्रतमिति निदर्शितं भवती**ति व्याख्यातमेतत् ॥

अभ्युच्चयमाह–**इतश्च ज्ञापकस्थितिरयुक्ता, धूमप्रतिभासकालेऽग्नि-**

(विवरणम्)

(१४) **उत्पत्त्याद्यसिद्धे**रिति । भवन्मते हि अवस्तुत्वान्निर्भासस्य नोत्पत्ति-नाशौ स्तः । यस्य चोत्पाद-व्ययौ न विद्येते तदसदेव यथा खरविषाणम् । तथा च **बौद्ध**मते सर्वोऽपि निर्भास इति असत्त्वमेव तस्य ॥

१ अनुष्टुप् । २ 'सद्रूपनिर्मासा' इति क–पाठ । ३ अनुष्टुप् । ४ 'मीजादकुदंकुरस्य' इति ङ–पाठ । ५ 'ससमा' इति ङ–पाठ । ६ 'आसृत्य साकल्पेत या(?य)दि तत् किं' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

भावात्, तथासंवित्तेः पश्चाद्भावित्वात् । अनग्निप्रतिभासजोऽप्येष धूमप्रतिभासः स्यात्, लिङ्गभूतस्यास्य न्यायतः पूर्वमग्निप्रतिभासासिद्धेः । तथाहि–अन्तर्ज्ञेयवादिनोऽप्यनुमानकाले धूमप्रतिभास एव पूर्वमुत्पद्यते, नाग्निप्रतिभासः, अनुमानाप्रवृत्तेः, अनुमेयस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति पूर्वोऽनग्निप्रतिभास एव । एवं च कार्यात् कारणगत्ययोगः । धूमप्रतिभासोऽग्निप्रतिभासहेतुस्ततस्तद्गतिरिति चेत्, न, व्यभि

(स्वो० व्या०)

प्रतिभासाभावात् । अभावश्च तथासंवित्तेः–यौगपद्येनोभयासंवित्तेः । असंवित्तिश्च पश्चाद्भावित्वात् प्रयोगकालेऽग्निप्रतिभासस्य । यदि नामैवं ततः किमित्याह–अनग्निप्रतिभासजोऽप्येष धूमप्रतिभासादग्निप्रतिभासस्य उत्पत्तौ सत्यां धूमप्रतिभासः स्यात् प्रयोगकालभावी । कुत इत्याह–लिङ्गभूतस्यास्य–धूमप्रतिभासस्य न्यायतः–न्यायेन पूर्वमग्निप्रतिभासासिद्धेः । अनग्निप्रतिभासजत्वमिति । एतद्भावनायैवाह–तथाहीत्यादि । तथाहि–अन्तर्ज्ञेयवादिनोऽपि–विज्ञानवादिन अनुमानकाले प्रयोगमधिकृत्य धूमप्रतिभास एव पूर्वमुत्पद्यते लिङ्गभूतो नाग्निप्रतिभास । कुत इत्याह–अनुमानाप्रवृत्तेः । अप्रवृत्तिश्च अनुमेयस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । इति–एवं पूर्वोऽनग्निप्रतिभास एव प्रयोगकालभाविनो धूमप्रतिभासस्य । एवं च कृत्वा कार्यात् कारणगत्ययोगः प्रयोगकालभाविनो धूमप्रतिभासस्याग्निप्रतिभासजन्यत्वादित्यर्थः । धूमप्रतिभासः यदि कृतः किल अग्निप्रतिभासहेतुस्ततः–धूमप्रतिभासात् तद्गतिः इति चेत्–

(विवरणम्)

(१४) पूर्वमग्निप्रतिभासासिद्धेरिति । प्रयोगकाले धूमप्रतिभासात् पूर्वमानन्तर्येणाग्निप्रतिभासो नास्त्यपेक्षार्थः ॥

(१७) अनुमानाप्रवृत्तेरिति । धूमप्रतिभासाद् यदि पूर्वमप्यग्निप्रतिभासः स्यात् तदा किमनुमानेनेत्यर्थः ॥

(१८) अनुमेयस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति । अनुमेयस्यैव–अग्निप्रतिभासस्य ॥

(२१) पश्चादग्निप्रतिभासहेतुरिति । किमेतावतासमर्थसूचनार्थः । अग्निप्रतिभासस्य हेतुरग्निप्रतिभासहेतुः । अयमभिप्रायः–योऽयं प्रयोगकाले धूमप्रतिभासः (स) आसन्नानन्तरसमयाग्निप्रतिभासं जनयिष्यतीति कृत्वा धूमप्रतिभासादग्निप्रतिभासगतिरिति ॥

१ अग्नयवादिनो इति क–पाठः । २ 'पूर्वो भावि इति ग–पाठः । ३ भावयत्येव इति ग–पाठः । ४ 'हेतुभूतो धूम इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

चारसम्भवात्, नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्तीत्यभ्युपगतत्वाद् व्यभिचाराच्च ॥

स्यादेतद् धूमनिर्भासो न सर्वस्माज्ज्ञानादुत्पद्यते, किन्तु यद् विज्ञानमग्निनिर्भासस्य सन्तानपरिणामेन उत्पादनसमर्थं तत एव । न ह्यग्निनिर्भासस्याकारणभूतं क्वचिद् धूमनिर्भासकारणत्वेन दृश्यते, महानसादावग्निनिर्भाससहितस्यैव धूमनिर्भासस्य समुपलम्भात् । एवं च नाग्निनिर्भास एव धूमनिर्भासकारणम् । किं तर्हि ? अग्निनिर्भासजननसमर्थं निर्भासान्तरमपि । एतदपि तत्समर्थमेव नान्यदिति

(स्वो० व्या०)

अग्निप्रतिभासगतिरिति चेत् । एतदाशङ्क्याह–**न, व्यभिचारसम्भवात्** । सम्भवश्च **नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्तीत्यभ्युपगतत्वाद् व्यभिचाराच्च** । धूमप्रतिभासादनग्निप्रतिभासोऽपि दृश्यत एवेति व्यभिचारः ॥

[2]**स्यादेतद् धूमनिर्भासो न सर्वस्माज्ज्ञानादुत्पद्यते** सामान्येन, **किन्तु यद् विज्ञानमग्निनिर्भासस्य**, अन्याकारस्य विशिष्टस्य विज्ञानस्येत्यर्थः; **सन्तानपरिणामेन**–प्रबन्धवृत्त्या **उत्पादनसमर्थं तत एव** उत्पद्यत इति । भावनामाह न हीत्यादिना । न हि **अग्निनिर्भासस्याकारणभूतं** विज्ञानं **क्वचिद् धूमनिर्भासकारणत्वेन दृश्यते,** सन्तानपरिणामेनेति प्रक्रमः । कथमित्याह–**महानसादा**वित्यादि, महानसादावित्यत्र 'आदि'शब्देन दवाग्निपरिग्रहः, **अग्निनिर्भाससहितस्यैव धूमनिर्भासस्य समुपलम्भात्** कारणात् । [3]एवं चेत्यादि । एवं च कृत्वा **नाग्निनिर्भास एव**–केवलो **धूमनिर्भासकारणम्** । **किं तर्हि ? अग्निनिर्भासजननसमर्थं** सन्तानपरिणामेन **निर्भासान्तरमपि** । **एतदपि**–निर्भासान्तरं **तत्समर्थमेव**–धूमनिर्भासजननसमर्थमेव । **नान्यदि**त्यनेन

(विवरणम्)

(१३) **तद्वन्तीति** । कार्यवन्तीति । अभ्युपगममात्रमेवेदं भविष्यति यदुत नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्ति । व्यभिचारस्तु न भविष्यतीत्याह–(१३) **व्यभिचाराच्चेति** । व्यभिचारमेव भावयन्नाह–(१४) **धूमप्रतिभासादग्निप्रतिभासोऽपि दृश्यत एवेति व्यभिचार** इति । वल्मीकोद्भवाद् धूमप्रतिभासाद् दृश्यत एवानग्निप्रतिभास इति स्पष्ट एव व्यभिचारः ॥

१ 'पगमाद् व्यभि०' इति क–पाठः । २ 'स्यादेतद्धूपनिर्भासो' इति क–पाठः । ३ 'एवेत्यादि एव च' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

लिङ्गभूतधूमनिर्भासस्य पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासादपि विशिष्टादुत्पत्तिः सफलैव । तथाहि—यद्यप्यनग्निनिर्भासानन्तरं धूमनिर्भासः संवेद्यते तदापि अग्निनिर्भासजननसमर्थमालयाख्यमेव विज्ञानं धूमनिर्भासहेतुः, तस्मात् सन्तानपरिणामेनाग्निनिर्भासजननसमर्थाद् विज्ञानसन्तानादुत्पन्नो धूमनिर्भासः कारणभूतस्य विज्ञानसन्तानस्याग्निनिर्भासजननसामर्थ्यमनुमापयति । एवं च कार्यात् कारणमेवानुमितं भवति । धूमविज्ञाने स्वोपादानपूर्वकं विज्ञानमग्निनिर्भासजननसमर्थमनुमापयताऽर्थतो भाव्यग्निनिर्भास एवानुमितो भवति, धूमनि

(स्वो० व्या०)

अतिप्रसङ्गव्यावृत्तिमाह—इति—एवं लिङ्गभूतधूमनिर्भासस्य पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासादपि विशिष्टात्—सन्तानपरिणामेन तज्जननसमर्थात् उत्पत्तिः सफलैव—सप्रयोजनैव । एतद्भावनायैवाह—तथाहीत्यादि । तथाहीति पूर्ववत् । यद्यप्यनग्निनिर्भासानन्तरं क्वचित् धूमनिर्भासः संवेद्यते तदापि—तस्मिन्नपि काले अग्निनिर्भासजननसमर्थमालयाख्यमेव विज्ञानं—चित्रप्रवृत्तिविज्ञानकारणं धूमनिर्भासहेतुः । यस्मादेवं तस्मात् सन्तानपरिणामेनाग्निनिर्भासजननसमर्थात् कुत इत्याह—विज्ञानसन्तानात् सकाशात् । किमित्याह—उत्पन्नो धूमनिर्भासः कारणभूतस्य सामान्येन विज्ञानसन्तानस्य । किमित्याह—अग्निनिर्भासजननसामर्थ्यमनुमापयति । एवं च किं सिद्धं भवतीत्याह—कार्यात् कारणमेवानुमितं भवति । कथमूर्ध्वमग्निनिर्भासप्राप्तिरित्येतदाह धूमविज्ञानेत्यादिना । धूमविज्ञानेनाधिकृतेन स्वोपादान—स्वकारणभूतं किमित्याह—पूर्वकं विज्ञानं सामान्येन अग्निनिर्भासजननसमर्थं सन्तानपरिणामेनैव अनुमापयता सताऽर्थतः—सामर्थ्येन । किमित्याह—भाव्यग्निनिर्भासः

(विवरणम्)

(१२) अतिप्रसङ्गव्यावृत्तिमाहेति । भाव्यधूमाभावे किमिति सर्वज्ञानानन्तरं धूमप्रतिभासो न भवतीत्येवंरूपो योऽतिप्रसङ्गस्तस्य व्यावृत्तिमाह ॥

(१२ १३) पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासादिति । पूर्वभाव्यनग्निनिभासादिति पूर्वभावी—धूमप्रतिभासप्राक्कालभावी स चासावनग्निनिभासश्च पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासस्तस्मात् ॥

२ (१३) तज्जननसमर्थादिति । अग्निप्रतिभासजनने समर्थ(निमित्त) ॥

१ तथाप्यग्नि इति क-पाठः । २ स्वोपादानपूर्वकं इति ग-पाठः । ३ समर्थनात् इति क-पाठः । ४ समर्थनात् पुनः इति क-पाठः । ५ यतः सतोऽर्थतः इति क-पाठः । ६ सामर्थ्ये न किमित्याह इति क-पाठः । ७ अनग्निरिता । कारण इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

र्भासस्य कारणभूतो ज्ञानसन्तान उत्तरोत्तरक्षणपरिणामेन अग्निनिर्भासस्य हेतुरित्येवमनुमानात् ॥

एवं चार्थक्रियार्थिनोऽपि प्रवृत्तिरविरुद्धा, प्रतिबन्धकाभावे दाहपाकादिनिर्भासहेतुरग्निनिर्भासो भविष्यति अत्र इत्येवमभिप्रायस्य प्रवृत्तेरिति । अत्रोच्यते–यत्किञ्चिदेतत्, उपपत्तिविरोधात्, लिङ्गभूतधूमनिर्भासस्य अनग्निनिर्भासान्तरादप्युत्पत्तौ अग्निनिर्भासजन्यत्वनियमाभावात्, अग्निनिर्भासजन्यस्वभावस्य सकृदप्यन्यतोऽभावात्, भावे तत्स्व[1]भावत्वहानिः ॥

(स्वो० व्या०)

एवानुमितो भवति । एवमूर्द्धमप्यग्निनिर्भासप्राप्तिः कार्याच्च र(?)कारणानुमानं धूमनिर्भासस्य कारणभूतो विज्ञानसन्तान उत्तरोत्तरक्षणपरिणामेनाग्निनिर्भासस्य हेतुरित्येवमनुमानात्, कारणधर्मानुमानादित्यर्थः ॥

एवं चेत्यादि । एवं च–कारणधर्मानुमानत एव अर्थक्रियार्थिनोऽपि–पुरुषस्य प्रवृत्तिरविरुद्धा । कथमित्याह–प्रतिबन्धकाभावे दाहपाकादिनिर्भासहेतुः [2]अग्निनिर्भासो भविष्यत्यत्र इत्येवमभिप्रायस्य–प्रमातुः प्रवृत्तेरिति । एतदाशङ्क्याह–अत्रोच्यते–यत्किञ्चिदेतत्–असारमनन्तरोक्तम् । कुत इत्याह–उपपत्तिविरोधात् । एनमेवाह लिङ्गभूतेत्यादिना । लिङ्गभूतधूमनिर्भासस्य अनग्निनिर्भासान्तरादप्युत्पत्तौ सत्याम् । किमित्याह–अग्निनिर्भासस्य जन्यत्वनियमाभावात् । अभावश्च अग्निनिर्भासजन्यस्वभावस्य धूमनिर्भासस्य सकृदपि–एकमपि वारं अन्यतः–प्रतिभासान्तरात् अभावात् । भावेऽन्यतः किमित्याह–तत्स्वभावत्वहानिः–अग्निनिर्भासजन्यस्वभावत्वहानिः प्रस्तुतधर्मनिर्भासस्य ॥

(विवरणम्)

(१४) कारणधर्मानुमानादिति । धूमप्रतिभासस्य यः कारणभूतः प्राच्यविज्ञानसन्तानस्तस्यायं धूमो यदुत सन्तानपरिणामेन पावकप्रतिभासं जनयिष्यतीति ततः कारणधर्मस्यानुमानं कारणधर्मानुमानं तस्मात् ॥

१ 'भावहानि.' इति ग–पाठ. । २ 'अनमि०' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

एष च शक्रमूर्ध्नोऽपि तद्भावाविरोधः, तस्यानग्निनिर्भासवदनग्नेरपि धूमजननस्वभावत्वात्। अनग्निनिर्भासोऽग्निनिर्भासजननसमर्थ इति चेत्, न, ततो धूमनिर्भासभावविरोधात्। नानन्तरमेव, अपि तु पारम्पर्येणेत्यविरोध इति चेत्, कुतः किं न परम्परयेत्यसमाधिरेषः। व्यवहारकालभाव्यत्र पारम्पर्यं न दीर्घतरमिति चेत्, शक्रमूर्ध्नोऽप्यग्निभावे सम्भवत्येवैतत्, कथं पुनरेतदेवमिति स्पष्टमभिधीयतामिति चेत्, तद्विकारतदन्याग्निनिर्भासोपपत्तेरुक्तमेवेति। न

(स्वो॰ व्या॰)

–एष च कृत्वा शक्रमूर्ध्नोऽपि सकाशात् प्रतिभासरूपात् –तद्भावाविरोधः– धूमप्रतिभासभावाविरोध। कुत इत्याह–तस्य–शक्रमूर्ध्नोऽनग्निनिर्भासवदिति निदर्शनम्, अनग्नेरपि धूमजननस्वभावत्वादिति। अनग्निनिर्भासोऽपि कृतः अग्निनिर्भासजननसमर्थः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–न, ततः–अनग्निनिर्भासाद् धूमनिर्भासभावविरोधात् अनग्निनिर्भासजननसामर्थ्येन इति भावः। नान्तरमेवानग्निनिर्भास अनग्निनिर्भासजननसमर्थः[1], अपि तु पारम्पर्येण सन्तानपरिणामत इत्यविरोधः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–कुतः किं न परम्परया–संसारानादितया इत्यसमाधिरेषः। व्यवहारकालभाव्यत्र पारम्पर्यं गृह्यते, न दीर्घतर–संसारानादित्वरूपम्। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–शक्रमूर्ध्नोऽप्यधिकृतात् अग्निभावे सति सम्भवत्येवैतद्–व्यवहारकालभावि पारम्पर्यम्। कथं पुनरेतत्–अधिकृतमेवमिति स्पष्टमभिधीयताम्। इति

(विवरणम्)

(११) शक्रमूर्ध्नोऽपीति। वल्मीकात्॥

(१२-१३) अनग्निनिर्भासवदिति निदर्शनमिति। यथाहि प्रयोगकाले बाष्पात् अनग्निरूपात् प्रतिभासात्–धूमप्रतिभासाद् धूमप्रतिभासः समजनि, एवं शक्रमूर्ध्नोऽपि भवतु, तस्याप्यनग्नित्वात्॥

(१३) अनग्नेरपीति। अनग्नेरपि–पावकविलक्षणस्यापि सतः शक्रमूर्ध्नः॥

(१५) अनग्निनिर्भासजननसामर्थ्येनेति। अग्निनिर्भासजनने समर्थोऽग्निनिर्भासजननसमर्थः, तस्य भावोऽग्निनिर्भासजननसामर्थ्यं तेन। यद्यपि ह्यनोऽनग्निनिर्भासजननसमर्थस्तदा कथं ततो धूमप्रतिभासः प्रादुःष्यादिति ?॥

१ तद्भावाविरोधः इति ग-पाठः। २ अजननसमर्थस्तदा जननसमर्थेनेति क-पाठः।

(मूलम्)

शक्रमूर्धप्रतिभासजो धूमप्रतिभास एव । किं न तथासंवेद्यमानोऽपि? तत्त्वतो भ्रान्तिसंवेदनात् । किमन्यस्य तत्संवेदनादधिकं रूपम्? ननु विशिष्टहेतुजन्यत्वम् । का पुनर्हेतोर्विशिष्टता? अग्निप्रतिभासजननसामर्थ्यम् । न हि न तत् तथा शक्रमूर्धप्रतिभासस्यापीत्युक्तम् । न च तत्र नियमेनेति वक्तुं युक्तम्, इतरस्या(?त्रा)पि तुल्यत्वात् । न हि प्रतिभासान्तरादपि धूमप्रतिभासोत्पत्तौ नियम-

(स्वो० व्या०)

चेत्, एतदाशङ्क्याह—**तद्विकारतदन्याग्निनिर्भासोपपत्तेः**—शक्रमूर्धविकारात् तदन्याग्निनिर्भासोपपत्तेः कारणात् **उक्तमेवेति**—अभिहितमेवेति । एतदुक्तं भवति—शक्रमूर्ध्नोऽपि धूमवत् तदन्याग्निनिर्भासोऽपि क्वचिद् भवत्येव । आह—**न शक्रमूर्धप्रतिभासजो धूमप्रतिभास एव,** तदाभासत्वादित्यभिप्रायः । अत्रोत्तरम्—**किं न तथा**—धूमप्रतिभासतया **संवेद्यमानोऽपि?** । आह—**तत्त्वतः**—परमार्थेन [1]**भ्रान्तिसंवेदनात्** नेति । अत्रोत्तरम्—**किमन्यस्य**—अभ्रान्तस्य **तत्संवेदनाधिकं**—धूमप्रतिभासवेदनातिरिक्तं **रूपम्?** । आह—**ननु विशिष्टहेतुजन्यत्वम**धिकं रूपमित्यत्रोच्यते । **का पुनर्हेतोः** प्रस्तुतस्य **विशिष्टता?** । आह—**अग्निप्रतिभासजननसामर्थ्यं** विशिष्टता इह समाधिः । **न हि न तत्**—अग्निप्रतिभासजननसामर्थ्यं **तथा**—क्वचित् तद्भावने **शक्रमूर्धप्रतिभासस्यापि** । किं तर्हि? अस्त्येव **इत्युक्तम्** । इहैवाभ्युच्चयमाह **न चे**त्यादिना । न च—**न तत्र**—शक्रमूर्धप्रतिभासे **नियमेन** अधिकृतसामर्थ्य**मिति**—[2]एवं **वक्तुं युक्तम्** । कुत इत्याह—**इतरत्रापि**—अभिप्रेतहेतौ **तुल्यत्वात्** कारणात् । एतद्भावनायाह—**न ही**त्यादि । न हि **प्रतिभासान्तरादपि** परहेतुत्वाभिमताद् **धूमप्रतिभासो-**

(विवरणम्)

(१०) **शक्रमूर्धविकारादि**ति । (११) **तदन्याग्निनिर्भासोपपत्तेरि**ति । शक्रमूर्ध्नो विकारस्तस्मादनन्तरं तदन्यस्य—केवलधूमावलोकक[3]प्रमातृविलक्षणस्य प्रमातुरग्निनिर्भासोपपत्तेः । तदयमभिप्रायः—कोऽपि प्रमाता शक्रमूर्ध्नोऽनन्तरं धूमं पश्यति, तदनु चान्यत् किञ्चित् । अन्यस्तु प्रमाता प्रथमतः शक्रमूर्द्धानं वेदयते, तदनु तद्विकारं धूमनिर्भासम् । ततश्च तत्रैव प्रदेशे प्रस्तावायातमनग्निनिर्भास वेदयते इत्यस्ति शक्रमूर्ध्नः परम्परयाऽग्निनिर्भासजननसामर्थ्यमिति ॥

१ 'भ्रान्त सवेदनात्' इति ङ-पाठ. । २ 'एवं युक्त कुत' इति ङ-पाठ. । ३ 'विलक्षप्र॰ मातु॰' इति ख-पाठ' ।

(मूलम्)

त्तोऽग्निनिर्भासः, विध्यापितादौ कचिदसम्भवात्। न च प्रतिबन्धकाभावविशेषणान्न तुल्यत्वमिति युक्तं वचः, अस्येतरत्रापि वक्तुं शक्यत्वात्। तथाहि–शक्रमूर्द्धप्रतिभासादपि धूमप्रतिभासोत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावे सति उक्तवद् भवत्येवाग्निप्रतिभासः, तद्विकारादभ्यन्तराभवनस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। प्रतिबन्धग्रहणकाले न शक्रमूर्द्धप्रतिभासेन धूमप्रतिभासस्य ग्रहणमिति चेत्, समानमेतदनग्निप्रतिभासतस्तद्भावे, तत्प्रतिभासान्तरेण लोके तथाऽदर्शनात्,

(स्वो॰ व्या॰)

त्पत्तौ सत्यां नियमतः–अवश्यन्तया अग्निप्रतिभासः। कथं न इत्याह–विध्यापितादौ कचित्–दैवेन असम्भवात् अग्निप्रतिभासस्य। न चेत्यादि। न च प्रतिबन्धकाभावविशेषणात् असति प्रतिबन्धक इत्यस्मात् न तुल्यत्वमिति–एवं युक्तं वचः। कुतो न युक्तमित्याह–अस्य–वचस इतरत्रापि–प्रस्तुतप्रतिभासान्तरे वक्तुं शक्यत्वात्। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहि–शक्रमूर्द्धप्रतिभासादपि प्रक्रान्ताद् धूमप्रतिभासोत्पत्तौ सत्यां प्रतिबन्धकाभावेऽपि सति असति प्रतिबन्ध इति उक्तवत्–यथोक्तं तथा भवत्येवाग्निप्रतिभासो न भवति। कुत इत्याह–तद्विकारात्, प्रक्रमात् शक्रमूर्द्धविकारात्, अभ्यन्तराभवनस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। प्रतिबन्धेत्यादि। प्रतिबन्धग्रहणकाले लिङ्गलिङ्गिनोर्न शक्रमूर्द्धप्रतिभासेन सह धूमप्रतिभासस्य लिङ्गभूतस्य ग्रहणम्। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–समानमेतत्–अनन्तरचोदितं सामान्येन अनग्निप्रतिभासतः सकाशात् तद्भावे–धूमप्रतिभासभावे तत्प्रतिभासान्तरेण–अनग्निप्रतिभासान्तरेण धूमप्रतिभासकारणतयेष्टेन सहेति भावः।

(विवरणम्)

(१८ १९) शक्रमूर्द्धविकारात् अभ्यन्तराभवनस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति। शक्रमूर्द्धविकारादनन्तरं यदभ्यन्तरस्याभवनम्–अग्निविशेषस्याभवनं तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। परस्य ह्ययमाशयः–प्रतिबन्धकाभावे विवक्षितानग्निनिर्भासाद् व्यवहारकालभाविपारम्पर्येण भवत्येवाग्निनिर्भासः। आचार्योऽप्येवमाह–प्रतिबन्धकाभावे सति शक्रमूर्द्धोऽपि परम्परया भवत्येवानलप्रतिभासः। प्रतिबन्धनं चैतदेवात्र यच्छक्रमूर्द्धविकाराद्नन्तरं क्वचिदग्निप्रतिभासविशेषस्याभवनमिति ॥

१ मगोत्सा मो ... इति ग–पाठः। २ 'दभ्यन्तराभ्यभवन इति ग–पाठः। ३ मूर्द्धो इति ङ–पाठः। ४ प्रतिभासस्य ग्रहण इति ग–पाठः।

(मूलम्)

अन्यथाऽयोगाद् व्यवहारासिद्धेरिति । अस्तु वाऽग्निप्रतिभासजननसमर्थादेव प्रतिभासान्तरादस्य जन्म, तथापि ततस्तत्सामर्थ्यतो भाव्यग्निप्रतिभासानुमानात् कारणात् कार्यावसायप्रसङ्गः ॥

स्यादेतद् यतो धूमप्रतिभासस्ततोऽग्निप्रतिभासोऽपि । इति तत्त्वतो धूमप्रतिभासोऽग्निप्रतिभासेन सहैकसामग्र्यधीनस्ततोऽयं स्वकारणस्यैवाग्निप्रतिभासजननयोग्यतां [1]नाम धर्ममनुमापयति । इति

(स्वो० व्या०)

कथमेतदेवमित्याह—**लोके तथाऽदर्शनात्**—तेन सह प्रतिबन्धग्रहणादर्शनात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—**अन्यथाऽयोगात्** । एवं च भवन्नीत्यैव **व्यवहारासिद्धेरिति** । अभ्युच्चयमाह **अस्तु** वेत्यादिना । अस्तु वा—भवतु वा **अग्निप्रतिभासजननसमर्थादेव प्रतिभासान्तरात्**—पराभिप्रेतात् [2]**अस्य जन्म**, प्रक्रमाद् धूमप्रतिभासस्य, **तथापि**—एवमपि सति **ततः**—धूमप्रतिभासात् **तत्**[3]**सामर्थ्यतः**—प्रस्तुतप्रतिभासान्तरसामर्थ्येन **भाव्यग्निप्रतिभासानुमानात्** कारणात् । किमित्याह—**कारणात्** सकाशात् **कार्यावसायप्रसङ्गः** । एवं च लिङ्गसङ्ख्यानियमो विरुध्यत इति ॥

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्—अथैवं मन्यसे **यतो धूमप्रतिभासः** प्रतिभासान्तरात् **ततोऽग्निप्रतिभासोऽपि** भावी । **इति**—एवं **तत्त्वतः**—परमार्थेन **धूमप्रतिभासोऽग्निप्रतिभासेन सह** किमित्याह—**एकसामग्र्यधीनो** वर्तते **ततोऽयं**—धूमप्रतिभासः **स्वकारणस्यैव**—प्रक्रान्तप्रतिभासान्तरस्य **अग्निप्रतिभासजननयोग्यतां नाम धर्ममनुमापयति**, तदव्यतिरिक्तत्वात् तस्य ।

(विवरणम्)

(११) **अन्यथाऽयोगा**दिति । अनग्निप्रतिभासेन सह धूमप्रतिभासस्य प्रतिबन्धग्रहणदर्शनेऽभ्युपगम्यमानेऽयोगात्—अघटनात् प्रतिबन्धस्यैव ॥

(१६-१७) **एवं च लिङ्गसङ्ख्यानियमो विरुध्यत** इति । भवतो हि मते त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि अनुपलब्धिः स्वभावः कार्यं चेति वचनान्नियतसङ्ख्यानियमस्त्रिरूप एव । यदा च कारणादनग्निनिर्भासरूपात् धूमप्रतिभासहेतोर्भाव्यग्निप्रतिभासरूपं कार्यमनुमीयते तदा आपद्यते कारणात् कार्यावसायः । एवं च कारणलिङ्गं चतुर्थं प्राप्नोति । तच्च प्रस्तुतसङ्ख्यानियमविरोधाधायकमिति ॥

१ 'नाम' इति पाठो न विद्यते क-प्रतौ । २ 'तस्य' इति ङ-पाठः । ३ 'सामर्थ्यात् भाव्यग्नि०' इति ङ-पाठः ।

(मूलम्)

कार्यादेव कारणानुमानम् । तद्योग्यताप्रतिपत्तिरेव च तत्त्वतः अग्निप्रतिभासप्रतिपत्तिः । इति न कारणात् कार्यानुमानापत्तिः । एतदप्यसत्, प्रतीतिबाधितत्वात् । न वै धूमप्रतिभासादुक्तलक्षणात् कारणप्रतिपत्तिः, तथाऽननुभवात्, तदुत्तरकालमेव कस्यचित् अग्निप्रतिभासानुभूते । न सा हेतुप्रतिभासस्य तथायोग्यतां विहाय इति चेत्, अस्त्येतत्, किन्त्वसौ नार्वाग्दर्शिना तथाऽवगन्तुं पार्यते, तथाप्रतीतेः, अवगमेऽपि बलात् कारणात् कार्याध्यवसायप्रसङ्गः, तावल्लक्षणव्यवहिताग्निप्रतिभासावधित्वात् तस्या इति । 'एवं चार्थक्रियार्थिनोऽपि प्रवृत्तिरविरुद्धा, प्रतिबन्धकाभावे दाहपाकादिनिर्भासहेतुरग्निप्रतिभासो भविष्यत्यग्रेऽस्यैवमभिप्रायस्य प्रवृत्तेरिति" अपि वचनमात्रमेव, उक्तवत् कार्यानुमानव्यतिरेकेण तदप्रवृत्तेः । तथा

(स्वो॰ व्या॰)

इति-एवं कार्यादेव कारणानुमानम् । तत्त्वतः तद्योग्यताप्रतिपत्तिरेव च-विवक्षितकारणयोग्यताप्रतिपत्ति । इति-एवं न कारणात् कार्यानुमानापत्तिः इति । एवं पराभिप्रायमाशङ्क्याह-एतदप्यसत्-अशोभनम् । कुत इत्याह-प्रतीतिबाधितत्वात् । एतदेवाह-न वै धूमप्रतिभासात्-अधिकृतात् उक्तलक्षणयोग्यतासचिवा(त्) कारणप्रतिपत्तिः । कुत इत्याह-तथाऽननुभवात् । न हि तदा तद्योग्यतानुभव, अग्निप्रतिभासयोग्यताऽनुभवे हि तदैवाग्निप्रतिभासापत्ते रिति भावनीयम् । तदुत्तरेत्यादि । तदुत्तरकालमेव-धूमप्रतिभासोत्तरकालमेव योग्यताप्रतीतिव्यवधानमन्तरेण कस्यचिदग्निप्रतिभासानुभूतेः कारणात् । न सा-अनुभूति हेतुप्रतिभासस्य-अधिकृतस्य तथा-तेन प्रकारेण योग्यतां विहाय । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-अस्त्येतत् यदुक्तं भवता, किन्त्वसौ-योग्यता नार्वाग्दर्शिना-इत्यग्जनेन प्रमात्रा तथा-तेन प्रकारेण अवगन्तुं पार्यते । कुत इत्याह-तथाप्रतीते कारणात् । अवगमेऽपि कथञ्चिद् योग्यताया बलात् कारणात् कार्याध्यवसायप्रसङ्गः । कथमित्याह-तावल्लक्षणव्यवहिताग्निप्रतिभासावधित्वात् तस्या -योग्यताया इति । एवं चार्थक्रियार्थिनोऽपि-प्रमातु प्रवृत्तिरविरुद्धा । कथमित्याह-प्रतिबन्धकाभावे सति दाहपाकादिनिर्भासहेतुरग्निप्रतिभासो भविष्यत्यग्रेऽस्यैवमभिप्राय स्य-प्रमातु प्रवृत्तेरित्यपि पूर्वपक्षादित' वचनमात्रमेव, निरर्थकमित्यर्थ । कुत

१ द्रष्टव्य १ १तमे पृष्ठम् । २ 'प्रवृत्तेरित्यपि' इति क-पाठः । ३ १ १तम पृष्ठे भाष्यम् ।

(मूलम्)

कार्यानुमानसिद्धौ च तदनन्तरप्रतिभासस्यापि जलौदनादिरूपस्य तत एवानुमानप्रसङ्गः, प्रस्तुतधूमप्रतिभासहेतोस्तद्योग्यताया अपि भावात्, अभावे तद्भावविरोधात् सन्तानोच्छेदापत्तेः, तदभ्युपगमे च प्रतीतिबाधा। न तत्रार्थितादय इत्यप्रसङ्ग इति चेत्, वस्तुस्थितिस्तावदेवम्, अर्थितादयस्त्वितरत्रापि चिन्त्याः, बाह्याभावे स्वसंवेद्यक्षणिकज्ञानमात्रपक्षे तेषां दुर्घटत्वात्। किं वा न तेऽपि? अज्ञानमत्रापराध्यति। यदा पुनरुक्तवत् तद्योग्यतावगमसम्भवः

(स्वो० व्या०)

इत्याह—**उक्तवत्**—यथोक्तं तथा **कार्यानुमानव्यतिरेकेण तदप्रवृत्तेः**—अर्थक्रियार्थ्यप्रवृत्तेः। अभ्युच्चयमाह **तथे**त्यादिना। तथा **कार्यानुमानसिद्धौ च** सत्यां **तदनन्तरप्रतिभासस्यापि**—अग्निप्रतिभासान्तरप्रतिभासस्यापि **जलौदनादिरूपस्य** चित्रस्य **तत एव**, धूमप्रतिभासादिति प्रक्रमः। किमित्याह—**अनुमानप्रसङ्गः**। कथमित्याह—**प्रस्तुतधूमप्रतिभासहेतोः** प्रतिभासान्तरस्य **तद्योग्यताया अपि**—जलौदनादिरूपप्रतिभासयोग्यताया अपि **भावात्**। तदभावेऽग्निप्रतिभासानन्तरं कथं क्वचिज्जलौदनादिप्रतिभास इति भावनीयम्। अत एवाह—**अभावे तद्भावविरोधात्** अभावेऽधिकृतयोग्यताया तद्भावविरोधात्—जलौदनादिरूपप्रतिभासविरोधात् तथा **सन्तानोच्छेदापत्तेः** अपराभावेन **अभ्युपगमे च** सन्तानोच्छेदस्य **प्रतीतिबाधा**। तदूर्ध्वमपि जलौदनादिरूपप्रतिभासप्रतीतेः। **न तत्रे**त्यादि। तत्र—जलौदनादिरूपे प्रतिभासान्तरे **अर्थितादय इति** कृत्वा **अप्रसङ्गः**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**वस्तुस्थितिस्तावदेवं** यथोक्ता, **अर्थितादयास्त्वितरत्रापि**—अग्निप्रतिभासादौ **चिन्त्याः**। कथमित्याह—**बाह्याभावे** सति **स्वसंवेद्यक्षणिकज्ञानमात्रपक्षे तेषाम्**—अर्थितादीनां **दुर्घटत्वात्**। **किं वा न तेऽपि**—अर्थितादयः? । **अज्ञानमत्रापराध्यति** योग्यतायाः। **यदा पुनरुक्तवत् तद्**-

(विवरणम्)

(१९) **अपराभावेने**ति। अपरस्य—जलौदनादेः प्रतिभासस्याभावेन। अयमभिप्रायः—प्रतिभासानां निर्मूलोच्छिन्नत्वात्॥

(२४-२५) **किं वा न तेऽपि—अर्थितादय** इति। जलौदनादिविषया अपि अर्थितादयः किं वा न भवन्ति? भवन्त्येव जैनमते कस्यचित् प्रमातुरित्यर्थः॥ यतः (२५) **अज्ञानमत्रापराध्यति योग्यताया** इति। अज्ञातायां हि आद्यविज्ञानलक्षणस्य योग्यतायामर्थितादयो जलादिगोचरा न भवन्ति॥

१ 'भासादिति प्रवि प्रक्रम' इति ङ-पाठ। २ 'मर्थितायामर्थितादयो' इति ख-पाठः।

(मूलम्)

तदा तेऽपि तदर्थितया पुंसामयत्नोपनता इति प्रवर्तन्त एव, सातबहुलत्वाल्लोकस्य। न च कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव, प्रतिपच्चन्द्रेण 'पूर्णिमाचन्द्रानुमानसिद्धेः, यज्ञासनाद् विशिष्टज्ञानानुमानवद् व्यभिचारासम्भवात्। एवं च सर्वमसमञ्जसमिति

(स्वो० व्या०)

योग्यतावगमसम्भवस्तदा तेऽपि—अर्थिवादय तदर्थितया कारणेन 'पुंसामयत्नोपनता इति कृत्वा प्रवर्तन्त एव। कुत इत्याह—सातबहुलत्वात्—सुखबहुलत्वात् कारणात् लोकस्य। तथाहि—प्रासङ्गिकमर्थित्वं भवत्यपरसम्पादनादि च

(विवरणम्)

(८) तदर्थितयेति। जलौदनाद्यर्थितया॥

(१०) प्रासङ्गिकमर्थित्वं भवत्यपरसम्पादनादि चेति। अर्थित्वं प्रासङ्गिकं भवति, अपरसम्पादनादि च प्रासङ्गिकं भवतीत्यर्थः। तत्र पाककार्थिनः प्रमातुः जलौदनादिविषयमर्थित्वं प्रासङ्गिकं तथा तस्यैवापरस्य जलौदनादेर्यत् सम्पादनादि निकटीकरणस्थालीनिक्षेपचुल्लीमस्तकारोपणादि तदपि प्रासङ्गिकम्। पावके समासादिते सति सर्वमेतत् प्रसङ्गत एव सिध्यतीति भावः॥ क्वचित् (१०) अपरसम्पादना द्देवेति पाठो दृश्यते। तत्र प्रासङ्गिकमर्थित्वं भवतीति सं(ईसा)[मा]न्मेऽप्य हेतुरुपन्यस्तः। अस्य चायमर्थः—पाककार्थिनः प्रमातुः जलौदनादिविषयमर्थित्वं प्रासङ्गिकं भवति, पावकेन शीतापनोदव्यतिरिक्तस्यापरस्याप्योदनादेः सम्पादनात्॥

अत्रान्तरे वृत्तिकृता सूत्रखण्डमेकं न व्याख्यातम्। तच्च केषुचिदेव सूत्रपुस्तकेषु दृश्यते यथा (४ ६) न च कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव, प्रतिपच्चन्द्रेण पूर्णिमाचन्द्रानुमानसिद्धेः, यज्ञासनाद् विशिष्टज्ञानानुमानवद् व्यभिचारासम्भवादिति। अथास्यार्थः किञ्चित् प्रेक्ष्यते। परो हि आचार्येण कारणात् कार्यानुमाने प्रसाधिते तन्निराकरणं कृतवान्। तद्दूषणाय च सूरिराह—न च—नैव कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव। कुत इत्याह—प्रतिपच्चन्द्रेण—लोकप्रतीतेन पूर्णिमाचन्द्रस्य—लोकप्रतीतस्यैव अनुमानसिद्धेः। कारणादनुमीयते हि प्रति(?)व्यभिचारस्यासम्भवात्। अयमभिप्रायः—यज्ञासने प्रकल्पमाने सति नियमाद् विशिष्टज्ञानमुत्पद्यत इति भवतां कृतान्तः। ततो यथा यज्ञासनादनुमीयमानेन व्यभिचारसम्भव एवं प्रति

१ 'पूर्णिमा' इति ग-पाठः। २ 'पुंसामयत्नोपनता' इति क-पाठः। ३ 'तदर्थितया' [illegible] इति क-पाठः। ४ [illegible] इति ङ-पाठः। ५ 'प्रतापदे' इति क-पाठः। ६ [illegible] इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

परिभाव्यतामेतत्। बाह्यान्वयिचित्रवस्तुभावे चायमदोषः, लिङ्गप्रतिपत्तिकाले लिङ्गिन एव सत्त्वात्, लिङ्गस्यापि वैशिष्ट्योपपत्तेः, अग्निजन्यस्वभावत्वस्यापि धूमे भावात्, तदाभासे चाभावात्, अन्यथा तत्तदनुपपत्तेः शक्रमूर्द्धादेरप्यग्नित्वप्रसङ्गादिति चित्रस्वभावता धूमस्य, धूममात्रप्रतिभासजननस्वभावाधिकस्वभावभावात्, अन्यथा तन्मात्रप्रतिभासाविशेषात्, तन्मात्रादुत्पत्तेः, तत्तदाभासावसायाभाव इति। अस्ति चायमाविद्वदङ्गनादिसिद्धः

(स्वो० व्या०)

इति। एवं चेत्यादि। एवं च कृत्वा **सर्वमसमञ्जसमिति परिभाव्यतामेतत्**–अनन्तरोदितमिति। बाह्येत्यादि। **बाह्यान्वयिचित्रवस्तुभावे** सति **अयम्**–अनन्तरोदितः **अदोषः**। कथमित्याह–**लिङ्गप्रतिपत्तिकाले** सति **लिङ्गिन एव सत्त्वात्** अन्वयित्वेन तथा **लिङ्गस्यापि**–धूमादेः **वैशिष्ट्योपपत्तेः**। कथमित्याह–**अग्निजन्यस्वभावत्वस्यापि धूमे भावात्** चित्रवस्तुभावेन, **तदाभासे च**–धूमाभासे च शक्रमूर्द्धादिप्रभवेऽ**भावात्** अग्निजन्यस्वभावत्वस्य। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तत्तदनुपपत्तेः**, तस्य–तदाभासस्य तदनुपपत्तेः–तदाभासत्वानुपपत्तेः अग्निजन्यस्वभावत्वस्य भावेन। किमित्याह–**शक्रमूर्द्धादेरप्यग्नित्वप्रसङ्गात्** अग्निजन्यस्वभावधूमजनकत्वेन। न चैतदेवमिति **चित्रस्वभावता धूमस्य**। इहैवोपपत्तिमाह–**धूममात्रप्रतिभासजननस्वभावाधिकस्वभावभावात्**। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा तन्मात्रप्रतिभासाविशेषात्**–धूममात्रप्रतिभासाविशेषात्। अविशेषश्च **तन्मात्रात्**–धूममात्रा**दुत्पत्तेः**, **तत्तदाभासावसायाभावः**–धूमधूमा-

(विवरणम्)

पचन्द्राद् भविष्यन् पौर्णिमाशशधर इति। न च वाच्यं व्यभिचारोऽत्र भविष्यति, यतो वज्रासनात्–प्रधानाद् योगिप्रतीततदासनविशेषात् सकाशाद् विशिष्टज्ञानमनुमानवद्–दिव्यज्ञानानुमान इव व्यभिचारस्यासम्भवात्। अयमभिप्रायः–वज्रासने प्रकर्षप्राप्ते सति नियमाद् दिव्यज्ञानमुत्पद्यत इति भवतां कृतान्तः। ततो यथा वज्रासनादनुमीयमानेन व्यभिचारसम्भवः, एवं प्रतिपच्चन्द्राद् पौर्णिमाशशधरानुमानेऽपि व्यभिचाराभाव एवेति ॥

(११) सर्वमसमञ्जसमिति। बाह्यार्थसद्भावसाधकमिदं सर्वमपि प्रागुक्तम्, अतो भवत्पक्षे सर्वमसमञ्जस प्राप्तम्, अभ्युपगमस्य व्यवहारेण बाधितत्वात् ॥

१ 'सर्व समञ्जस' इति क–पाठः।

(मूलम्)

(तथाप्रतीते) विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनवेदनाच्च । बाह्यार्थगोचरः, स्वनिवृत्त्यपरोत्पत्तिद्वयनिष्पादनैकस्वभावत्वेन च तद्विचित्रतापत्त्या वस्त्वन्वयानुसारी फलवान् चित्रक्षयोपशमसम्भूतचित्रज्ञानसंवेद्य इति परिभाव्यतामेतत् ॥

आह–एवमपि तत्तदाभासविशेषो दुष्परिज्ञान एव, उभयत्र धूमवेदनात् । उच्यते–अस्ति तावदसौ, परिज्ञाने तु यत्नः कार्यो न

(स्वो० व्या०)

भासावसायाभाव इति । अस्ति चायं–तत्तदाभासावसायः आविद्वदङ्गनादिसिद्धः तथाप्रतीतेः विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनवेदनाच्च । अयं बाह्यार्थगोचरस्तथाप्रतीतेरेव तथा स्वनिवृत्त्यपरोत्पत्तिद्वयनिष्पादनैकस्वभावत्वेन च हेतुना तद्विचित्रतापत्त्या कारणेन वस्त्वन्वयानुसारी फलवान् तद्गुणस्वभावत एव चित्रक्षयोपशमसम्भूतचित्रज्ञानसंवेद्य इति परिभाव्यतामेतत् सर्वमेवेति ॥

आह–एवमपि–यथोक्तं भवतु तथापि तत्तदाभासविशेषः–धूमधूमाभासविशेषो दुष्परिज्ञान एव । कुत इत्याह–उभयत्र–तत्तदाभासे धूमवेदनात् । उच्यतेऽत्र समाधिः–अस्ति तावदसौ–तत्तदाभासविशेषः परिज्ञाने तु

(विवरणम्)

(१२) तथाप्रतीतेरेवेति । प्रतीयते हि लोके बाह्यार्थरूपोऽभ्रान्तो धूमो धूमत्वेन, वल्मीकेन्धनस्तु धूमाभासत्वेन ॥ भवतु नाम बाह्यार्थगोचरस्तत्तदाभासावसायः, परं वस्त्वन्वयानुसारी न भविष्यतीत्याह–(१२-१३) तथा स्वनिवृत्त्यपरोत्पत्तिद्वयनिष्पादनैकस्वभावत्वेन च हेतुना तद्विचित्रतापत्त्या कारणेन वस्त्वन्वयानुसारीति । वस्तुनः–धूमादेरन्वयः कार्येऽनुगमो वा वस्त्वन्वयस्तमनुसरति–अनुवर्तत इत्येवंशीलो वस्त्वन्वयानुसारी तत्तदाभासावसायः वस्तूनामन्वयं साक्षात् कुर्वाणस्तत्तदाभासावसायः प्रवर्तत इत्यर्थः । कथं यो वस्त्वन्वय इत्याह–तद्विचित्रतापत्त्या तस्य–वस्तुनश्चित्रतापत्त्या कारणेन । एषाऽपि कुत इत्याह–स्वनिवृत्तिश्च–आत्मनः क्षणविनाशः अपरोत्पत्तिश्च–कार्योत्पादः एवंलक्षणं यद् द्वयं तन्निष्पादने एकः स्वभावो यत् तथा तस्य भावः–तस्य तेन हेतुना । इदमुक्तं भवति–धूमादिवस्त्वात्मानं निवर्तयति कार्यं च जनयतीति चित्रस्वभावत्वाद्वास्तवान्वयः, तदन्वयं च तत्तदाभासावसायोऽनुसरतीति ॥

---

१ 'संवेदनाच्च' इति ग–पाठः । २ 'भावत्वे च तद्विच' इति ग–पाठः । ३ 'लोके बाह्यार्थ' [illegible] पर्यन्तमिदं सर्वमपि मुद्रितम् अत्र भवन्ति ... 'तद्विचित्रतापत्त्या' इति ख–पाठः । ४ 'भव(?)न्तं' इति ख–पाठः । ५ 'एवद् तत्ताभासावसायात् तथा तस्य' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

अविवेचितं लिङ्गं लिङ्गिनं गमयति, न चायमसम्भवीति, कार्यकारणभावस्य सर्वत्र नियतत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः। एवमपि नो [1]दोषाभाव एव, अनग्नेर्धूमवदधूमाद् धूमज्ञानाविरोधादिति ॥

शक्रमूर्द्धनि धूमासिद्धेः अधूमान्न जातुचिद् धूमज्ञानमिति चेत्, न, बाष्पादौ भावात् तथालोकप्रतीतेः। तस्य तदाभासत्वे शक्रमूर्द्धधूमेऽपि समानः प्रसङ्गः, उत्पातजत्वेन तस्याप्यधूमत्वात्। इति नियत एव कार्यकारणभावोऽभ्युपगन्तव्यः। तथा च सति बाष्पादौ तदितरविशेषपरिज्ञानवत् शक्रमूर्द्धधूमादावपि तत्सम्भवादुक्त-

(स्वो० व्या०)

यत्नः कार्यो भवता। किमित्यत आह–**नाविवेचितं लिङ्गं लिङ्गिनं गमयति। न चायमसम्भवी** परिज्ञानयत्नः। कथमित्याह–**कार्यकारणभावस्य सर्वत्र नियतत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः**–कार्यकारणभावानुपपत्तेः। **एवमपि**, तदनियतत्वेऽपीत्यर्थः, **नः**–अस्माकं **दोषाभाव एव**। कथमित्याह–**अनग्नेः**–शक्रमूर्ध्नो **धूमवदिति** निदर्शनं **अधूमात्** सकाशात् **धूमज्ञानाविरोधादिति ॥**

आह–**शक्रमूर्द्धनि धूमासिद्धेः** कारणादधूमात् सकाशात् **न जातुचित्**–न कदाचिद् **धूमज्ञानम्। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न बाष्पादौ भावात्**, 'आदि'शब्दाद् विशिष्टरेण्वादिग्रहः, **तथा**–धूमतया **लोकप्रतीतेरिति। तस्येत्यादि।** तस्य–बाष्पादेः **तदाभासत्वे**–धूमाभासत्वे। किमित्याह–**शक्रमूर्द्धधूमे**[2]**ऽपि समानः प्रसङ्गः।** सोऽपि धूमाभास एवेति **उत्पातजत्वेन** हेतुना **तस्यापि**–शक्रमूर्द्धजधूमस्य **अधूमत्वात्। इति**–एव **नियत एव कार्यकारणभावोऽभ्युपगन्तव्यः। तथा च सति**–एवं च सति **बाष्पादौ** [3]**तदितरविशेषपरिज्ञानवत्**–धूमेतरविशेषपरिज्ञानवदिति निदर्शनम्, **शक्रमूर्द्धधूमादावपि** अधिकृते **तत्सम्भवात्**–तदितरविशेषपरिज्ञानसम्भवात्। किमित्याह–**उक्तदोषाभावः।**

(विवरणम्)

(२१) उत्पातजत्वेनेति। शक्र[4]मूर्द्धप्रभवो हि धूम उत्पातज एव, अरिष्टरूपत्वात् ॥

(२३-२४) तदितरविशेषपरिज्ञानसम्भवादिति। तस्माद्–धूमादितरस्य–धूमाभासस्य सम्बन्धिनो विशेषस्य यत् परिज्ञान तस्य सम्भवात् ॥

१ 'दोषभाव.' इति ग–पाठ। २ 'मूर्धे धूमेऽपि' इति ङ–पाठ.। ३ 'तदपरविशेषपरिज्ञानवत्' इति ङ–पाठ। ४ 'मूर्द्धप्रभावो' इति ख–पाठ।

(मूलम्)

दोषाभावः । इति बाह्यभाव एव ज्ञापकस्थितिः, नान्तर्ज्ञेयभावे, उक्तवदयोगात् ॥

एतेन स्वभावानुपलब्ध्योरपि ज्ञापकत्वं व्युदस्तम् । न हि स्वभावा कथमपि लिङ्गमप्राप्तबहिःसत्ताकमद्वयबोधमात्रतया ज्ञापकत्वाय अलम्, ज्ञाप्यस्यातदात्मकत्वाच्च । न हि कृतकत्वादिज्ञानमनित्यत्वादिज्ञानात्मकम्, तथाऽननुभवात्, अनात्मभूतज्ञानान्तरगमकत्वे च स्वभावत्वहानिः । तद्धि कारणभूतं वा गम्येत कार्यभूतं वेत्युभयथाऽपि न युक्तियुक्तं स्वभावत्वम्, नियमतोऽभेदात् । एवं केवलभूतलादिज्ञानादपि घटाभावज्ञानादौ योजना कार्या । इति लिङ्गान्तरस्याभावो भवत्नीत्या, तत्त्वतस्तथाऽननुभूतेरिति । एवं च यदिदमाशङ्क्य

(स्वो० व्या०)

इति—एवं बाह्यभाव एव सति ज्ञापकस्थितिः, नान्तर्ज्ञेयभावे । कुत इत्याह—उक्तवदयोगात् अन्तर्ज्ञेयवादे ज्ञापकस्थितेरिति ॥

एतेन—अनन्तरोदितेन स्वभावानुपलब्ध्योरपि हेत्वो ज्ञापकत्वं व्युदस्तम्—अपाकृतम् । कथमित्याह—न हीत्यादि । न यस्मात् स्वभावाकथमपि लिङ्गं कृतकत्वादिरूपमप्राप्तबहिःसत्ताकमद्वयबोधमात्रतया कारणेन ज्ञापकत्वायालम्, ज्ञाप्यस्यातदात्मकत्वाच्च । एतदेवाह न हीत्यादिना । न हि कृतकत्वादिज्ञानं अनित्यत्वादिज्ञानात्मकम् । कथं नेत्याह—तथाऽननुभवात्—कृतकत्वादिज्ञानस्यानित्यत्वादिज्ञानात्मकत्वेनाननुभवात् । अनात्मभूतज्ञानान्तरगमकत्वे च कृतकत्वादिज्ञानस्य स्वभावत्वहानिः । तद्धीत्यादि । तद् यस्मादनित्यत्वादिज्ञानं कारणभूतं वा गम्येत तेन कार्यभूतं वा । उभयथाऽपि—एवं न युक्तियुक्तं स्वभावत्वम् । कुत इत्याह—नियमतः अभेदावनयो । एवं केवलभूतलादिज्ञानादपि सकाशाद् घटाभावज्ञानादौ साध्ये योजना कार्या । इति—एवं लिङ्गान्तरस्याभावो भवत्नीत्या—द्वयबोधमात्रतया तत्त्वतः—परमार्थेन तथा—लिङ्गतया अननुभूतेरिति । एवं च

(विवरणम्)

(१४) बाह्यभाव एवेति । बाह्यार्थसद्भाव एवेत्यर्थः ॥

---

१ 'अलं न हि ज्ञाप्य' इति क-पाठः । २ 'दाम्यबोधमा' इति क-पाठः । ३ 'लिङ्गमितितया' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

“अनग्निजन्यो धूमः स्यात् तत् कार्यात् कारणे गतिः ।
न स्यात् कारणतायां वा कुत एकान्ततो गतिः ? ॥[1]
तत्रापि धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनाम् ।
जनयेदग्निनिर्भासां धियमेव न पावकम् ॥[2]
तद्योग्यवासनागर्भ एवं धूमावभासिनीम् ।
व्यनक्ति चित्तसन्तानो धियं धूमोऽग्नितस्ततः ॥”[3]

इत्यादि वार्त्तिककारेणोक्तं तदुक्तिमात्रमेव, उक्तवदयोगादिति ॥

अन्यस्त्वाह–संव्यवहारार्थमनुमानलक्षणप्ररूपणम् । स च उक्तस्वरूपात् ततः सिद्ध्यत्येव, अन्यथा तदसिद्धेः; परमार्थतस्त्वद्वयं बोधमात्रं तत्त्वमिति नानुमानानुमेयव्यवस्था । एतदप्यसत्, विचाराक्षमत्वात् । तथाहि–कोऽयं संव्यवहारः ? अन्यतोऽन्यप्रतिपत्तिः ।

(स्वो० व्या०)

सति यदिदमाशङ्क्य अनग्निजन्यो धूमः स्यादित्यादि वार्त्तिककारेणोक्तं तदुक्तिमात्रमेवेति योगः । अनग्निजन्यो धूमः स्यात् प्रतिभासान्तरोत्पादेन तत्–तस्मात् कार्यात्–धूमात् कारणे गतिर्न स्यादग्नौ कारणतायां वा धूमस्याग्नौ तदुत्तरकालं तत्प्रतिभासभावतः कुत एकान्ततो गतिः, धूमादग्नेः नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्ति[4] इति कृत्वा । इहोत्तरम्–तत्रापीत्यादि । तत्रापि–व्यतिकरे धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनां विशिष्टां जनयेदग्निनिर्भासां धियमेव, न पावकं–नाग्निम् । एवमपि कथमग्नेर्धूम इत्याह–तद्योग्यवासनागर्भः–अग्निनिर्भासधीयोग्यवासनागर्भः एवं धूमावभासिनीं धियं व्यनक्ति चित्तसन्तानः इति तत[5]ः–सन्तानापेक्षया धूमो[6]ऽग्नित इत्युच्यते । इत्यादि वार्त्तिककारेणोक्तं यत् तदुक्तिमात्रमेव । कथमित्याह–उक्तवदयोगादिति ॥

अन्यस्त्वाह–संव्यवहारार्थमनुमानलक्षणप्ररूपणम् । स च–संव्यवहार उक्तस्वरूपात् ततः–अनुमानलक्षणात् सिद्ध्यत्येव, अन्यथा–उक्तलक्षणानुमानव्यतिरेकेण तदसिद्धेः–व्यवहारासिद्धेः । परमार्थतस्त्वद्वयं बोधमात्रं तत्त्वं ग्राह्यग्राहकाकारशून्यमिति नानुमानानुमेयव्यवस्था । एतदाशङ्क्याह–एतदप्यसत्–अशोभनम् । कुत इत्याह–विचाराक्षमत्वात् । एतदेवाह तथाहीत्यादिना । तथाहि–कोऽयं संव्यवहारो नाम ? । एवं पृष्टः पर आह–अन्यतोऽन्य-

१–३ अनुष्टुप् । ४ ‘प्रयोगसादृश्यार्थं द्रष्टव्यं १०१तम पृष्ठम् । ५ ‘तव सन्ताना०’ इति क–पाठ । ६ ‘धूमोऽग्निवत इत्यु०’ इति क–पाठ ।

(मूलम्)

यद्येवं कथमद्वय बोधमात्रं तत्त्वम्? । न सा परमार्थत इति । नास्त्येव तर्हि किं तदर्थमनुमानलक्षणप्ररूपणया? । अथ साऽप्यसती, कथं शास्त्रप्रणयनम्? । तदप्यसदेवेति । तदिदं विहारकक्षाप्रवेशनमित्यलमत्र निर्बन्धेन ॥

किञ्चाद्वये बोधमात्रे तत्त्वे न भवापवर्गविशेष इति न युक्ता तत्तत्त्वकल्पना । कथं न विशेषो ग्राह्यादिप्रपञ्चवतो भवत्वात् तद्रहितस्य चापवर्गत्वादिति, न, अद्वये बोधमात्रे ग्राह्यादिप्रपञ्चाभावात्, भावे वाऽद्वयत्वविरोधात् निमित्तासिद्धेश्च । तथाहि—किमस्य निमित्तम्? अनिमित्तत्वेऽभावप्रसङ्गः । बोधमात्रनिमित्तत्वे सदापत्तिः । अविद्या

(स्वो० व्या०)

प्रतिपत्तिः, लिङ्गात् लिङ्गिप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एतदाशङ्क्याह—यद्येवं कथमद्वय बोधमात्रं तत्त्वम्? । अत्राह—न सा—अन्यतोऽन्यप्रतिपत्तिः परमार्थत इति कृत्वा । एतदाशङ्क्याह—नास्त्येव तर्हि सा किं तदर्थम्—अन्यतोऽन्यप्रतिपत्त्यर्थमनुमानलक्षणप्ररूपणया? न किञ्चिदित्यर्थः । पराभिप्रायमाह—अथ साऽप्यसती—अनुमानलक्षणप्ररूपणा । एतदाशङ्क्याह—कथं शास्त्रेण प्रणयनम्? अस्ति चैतत् । अत्राह—तदप्यसदेवेति शास्त्रप्रणयनम् । एतदाशङ्क्याह—तदिदं विहारकक्षाप्रवेशनं सर्वापलापेन इत्यलमत्र निर्बन्धेन, दुःस्थितत्वादस्य ॥

अभ्युच्चयमाह किञ्चेत्यादिना । किञ्चाद्वये ग्राह्याकारादिरहिते बोधमात्रे तत्त्वे—वस्तुनि न भवापवर्गविशेष इति कृत्वा न युक्ता तत्तत्त्वकल्पना—अद्वयबोधमात्रतत्त्वकल्पना । अत्राह—कथं न विशेषः, भवापवर्गयोरिति प्रक्रमः, ग्राह्यादिप्रपञ्चवतो बोधस्येति सामर्थ्यं भवत्वात्—संसारत्वात् तद्रहितस्य—ग्राह्यादिप्रपञ्चरहितस्य चापवर्गत्वात्—मोक्षत्वादिति । एतदाशङ्क्याह—न, अद्वये बोधमात्रे तत्त्वे ग्राह्यादिप्रपञ्चाभावात्, भावे वा ग्राह्यादिप्रपञ्चस्य—अद्वयत्वविरोधात् तथा निमित्तासिद्धेश्च ग्राह्यादिप्रपञ्चस्य । तथाहि—किमस्य—ग्राह्यादिप्रपञ्चस्य निमित्तम्? अनिमित्तत्वे सत्यभावप्रसङ्गोऽस्य । बोधमात्रनिमित्तत्वे सदापत्तिस्तस्यापवर्गेऽपि भावात् । अविद्या निमित्तम् । इति चेत्,

(विवरणम्)

१ (१८-१९) विहारकक्षाप्रवेशनमिति । सर्वविचारपरिहारेण मठैककोणप्रवेश इत्यर्थः ॥

१ नास्त्येव तर्हि इति ग-पाठः । २ ग्राह्याकारादि इति ङ-पाठः । ३ मठैककोण इति ग-पाठः ।

(मूलम्)

निमित्तमिति चेत्, [1]बाह्यार्थसिद्धिः। बोधमात्रमेवाविद्येति चेत्, ननूक्तो दोषः। क्लिष्टं तदेव सेति चेत्, कुतः क्लिष्टत्वम्?। स्वभावत एवेति चेत्, न [2]ततः शुद्धिः, अबोधक्षणस्यैव ततोऽक्लिष्टस्यानुदयात्। अक्लिष्टश्चासौ [3]शुद्धिः, स चायुक्तः ततः, सङ्क्लेशमात्रत्वात्। तद्धि स्वस्वभावेनाजनयज्जनकधर्मतामतिपतति जनयच्च तेन भिन्नजातीयम्। न हि शुद्धबोधमात्रादशुद्धबोधजन्म, तत्तत्स्वभावनियमात्, न नीलात् शुक्लोदयवददोषः, तन्मात्रान्नीलान्तरवत् तदसिद्धेः, शक्त्यन्तरोपादानं हि तदिष्यते,

(स्वो० व्या०)

एतदाशङ्क्याह—**बाह्यार्थसिद्धिः**, बोधमात्रतोऽन्यत्वात् तस्या इति भावः। **बोधमात्रमेवाविद्या**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**ननूक्तो दोषः**—बोधमात्रनिमित्तत्वे सदापत्तिः[4]। **क्लिष्टं तदेव**—बोधमात्रं **सा**—अविद्या। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**कुतः क्लिष्टत्वं** बोधमात्रस्य? **स्वभावत एव। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**न ततः शुद्धिः**, न क्लिष्टादक्लिष्टजन्मेत्यर्थः। एतदेवाह **अबोधे**त्यादिना। [5]**अबोधक्षणस्यैवे**ति निदर्शनम्। **ततः**—क्लिष्टाद् बोधमात्रात् **अक्लिष्टस्यानुदयात्** तस्यैव। **अक्लिष्टश्चासौ**—बोधः **शुद्धि**रुच्यते। **स** चैवम्भूतो**ऽयुक्तः ततः**—क्लिष्टाद् बोधमात्रात्। कुत इत्याह—**सङ्क्लेशमात्रत्वात्** तस्य। **तद्धि**—क्लिष्टं बोधमात्रं **स्वस्वभावेन**—आत्मीयेन रूपेण क्लिष्टतालक्षणेन **अजनयत्**। किमित्याह—**जनकधर्मतामतिपतति, जनयच्च तेन**—स्वस्वभावेन (**भिन्नजातीयं**—) विजातीयं कार्यं जनकधर्मतामतिपतति। एतदेव निदर्शनान्तरेणाह—**न हि शुद्धबोधमात्रात्** [6]सकाशाद् **अशुद्धबोधजन्म**। कुत इत्याह—**तत्तत्स्वभावनियमात्** तस्य—शुद्धबोधमात्रस्य शुद्धबोधमात्रजननस्वभावनियमादिति। **न नीलाद्** बोधमात्राच्छु**क्लोदयवददोषः**, किन्तु दोष एव। कुत इत्याह—**तन्मात्रात्**—नीलमात्रात्, **नीलान्तरवदि**ति निदर्शनं सजातीयमेव। **तदसिद्धेः**—शुक्लोदयासिद्धेः। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—

(विवरणम्)

(१७) **तस्यैवेति**। अक्लिष्टक्षणहेतोर्विवक्षितानन्तरक्लिष्टक्षणस्यैव। अयमभिप्रायः—यथाऽयमक्लिष्टक्षणहेतुतया परिकन्कि(? क्लि)ष्टक्षणहेतुतया परिकल्पितः क्लिष्टो ज्ञानक्षणः स्वकारणात् क्लिष्टक्षणात्, एवमस्मादपि क्लिष्टात् क्लिष्टस्यैवोत्पादो युक्तः, नाक्लिष्टस्येति॥

१ 'बाह्यार्थसिद्धे' इति ग-पाठ। २ 'तत अबोध०' इति ग-पाठ। ३ 'शुद्ध स' इति ग-पाठ। ४ द्रष्टव्यं ११६तम पृष्ठम्। ५ 'अबोधे क्षण०' इति ङ-पाठ। ६ 'सङ्काशाद्' इति क-पाठ।

(मूलम्)

"कस्यचित् किञ्चिदेवान्तर्वासनायाः प्रबोधकम् ।
ततो धियां विनियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥"

इत्यादिवचनात् । न बाह्योपादाननिमित्तभावो ज्यायान्, कस्यचित् कचित् सहकारित्वायोगादिति निर्लोठितं प्रपञ्चेन ॥

अनन्तरविज्ञानशक्तिपक्षे तु न नीलाच्छुक्लजन्म, तथाऽनुभवभावेऽपि तच्छायायोगात्, हेत्वभेदे फलभेदानुपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, नीलाच्छुक्लवच्छुद्धादप्यशुद्धजन्माविरोधात् । न शुद्धोऽशुद्धजननस्वभावः । इतर इतरस्वभावः कथम् ?, सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तेः

(स्वो० व्या०)

शक्त्यन्तरोपादानं, शुक्लस्त्वनुपादानमित्यर्थः, यस्मात् तत्–शुक्लमिष्यते भवद्भिः । कुत इत्याह–कस्यचित्–बोधमात्रस्य किञ्चिदेव–शक्तिरूपं अन्तर्वासनायाः प्रबोधकं भवति, ततो धियां विनियमो नीलशुक्लादितया, न बाह्यार्थव्यपेक्षया इत्यादिवचनात् कारणात् । न बाह्योपादाननिमित्तभावो ज्यायान् । कुत इत्याह–भवत्पक्षे कस्यचित् कचित् सहकारित्वायोगादिति एतन्निर्लोठितं प्रपञ्चेन अधस्तात् ॥

अनन्तरेत्यादि । अनन्तरविज्ञानशक्तिपक्षे पुनस्तस्यैवैषा शक्तिरित्यस्मिन् न 'नीलाद् विज्ञानात् शुक्लजन्म–शुक्लविज्ञानोदयः । तथाऽनुभवभावेऽपि सति किमित्याह तच्छायायोगात् । अयोगश्च हेत्वभेदे सति फलभेदानुपपत्तेः । अभिन्नं नीलविज्ञानं नीलशुक्लहेतुः, शक्तिरपि तदेवेत्यभिप्रायः । एवं चोक्तदोषसिद्धिरेव । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एनमेवाह–नीलाच्छुक्लवदिति निदर्शनम् । शुद्धादपि बोधादशुद्धजन्माविरोधात् । आह–न शुद्धोऽशुद्धजननस्वभावः, बोध इति प्रक्रमः । अत्रोत्तरम्–इतरः–क्लिष्ट इतरजननस्वभावः–शुद्धजननस्वभावः । कथम् ? अत्राह–सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तेः–निरन्वयसङ्क्लेश-

(विवरणम्)

(१८) अनन्तरविज्ञानशक्तिपक्षे इति । नीलज्ञानस्यैवेदृशी शक्तिर्येन तदनन्तरं शुक्लज्ञानमुत्पद्यते इत्यस्मिन् शुद्धबोधेऽपि तुल्यैवेयम् ॥

(२५) सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तेरिति । अत्र 'सर्वथा'शब्दस्याग्रतोऽकारप्रक्षेपः कार्यः । तदाऽसङ्क्लेशनिवृत्तेरिति भवति । अत्र चायं भावार्थः यथा सङ्क्लिष्टक्षणादनन्तरं सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तौ सत्यां शुद्धः क्षण उत्पद्यत इत्यङ्गीक्रियते तथाऽसङ्-

१ अशुद्धः । २ 'विपर्ययः अस्मात् तत् शुक्लमसर्पं अस्मात्' इति क–पाठः । ३ 'ज्यायते' इति क–पाठः । ४ 'नीलादित्यनात्' इति क–पाठः ।

(मूलम्)

शुद्धबोधेऽपि तुल्यैवेयम् । कथं भूयस्तद्भावः एव? मा भवत्विति निषिध्यते । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथा यस्य सर्वथा निवृत्तिस्तस्यानन्तरं तत्सदृशेनैव भवितव्यमित्युक्तदोषानतिवृत्तिरेव ॥

किञ्चाद्वये बोधमात्रे तत्त्वे सङ्क्लिष्टोऽसङ्क्लिष्टश्च बोध इत्येतदेवासम्भवि अन्यत्र वचनमात्रात् उभयत्र बोधमात्रभावात्, अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धेः, तदतिरिक्तस्य चाभावाद् बोधभेदमात्रस्याप्रयोजकत्वात्, तस्मिन् सत्यपि जातिभेदायोगात् शुद्धबोधभेदेषु तदनुपपत्तेः। एवमपि तदङ्गीकरणे इष्टबाधा [1]शुद्धबोधानामपि क्लिष्टेतरत्वप्रसङ्गात्,

(स्वो० व्या०)

नाशतो विजातीयजननस्वभावसिद्धेरित्यर्थः । एतदाशङ्क्याह–शुद्धबोधेऽपि तुल्यैवेयं–सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तिः, अतो विजातीयजननस्वभाव[2]सिद्धेः क्लिष्टबोधो [3]भवतीति अभिप्रायः। अत्राह–कथं भूयः–पुनस्तद्भावः–शुद्धबोधभावः?। एतदाशङ्क्याह–मा भवत्विति निषिध्यते । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमनन्तरोदितम् । अन्यथा–एवमनभ्युपगमे सति यस्य सर्वथा निवृत्तिस्तस्यानन्तरं तत्सदृशेनैव भवितव्यं सर्वथा निवृत्त्याऽपि विजातीयजनन[4]स्वभावताक्षेपादिति–एवमुक्तदोषानतिवृत्तिरेव । न क्लिष्टाच्छुद्धजन्मेति भावः ॥

[5]अभ्युच्चयमेवाह किञ्चेत्यादिना । किञ्च अद्वये बोधमात्रे तत्त्वे सङ्क्लिष्टः असङ्क्लिष्टश्च बोध इत्येतदेवासम्भवि तत्त्वतः, अन्यत्र वचनमात्रात्, निरर्थकादिति। एतदेवाह–उभयत्र–सङ्क्लिष्टेऽसङ्क्लिष्टे च बोधमात्रभावात्, अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धेः–बोधमात्रतत्त्वासिद्धेः तदतिरिक्तस्य च–बोधमात्रातिरिक्तस्य च अभावाद् बोधभेदमात्रस्य च केवलस्य अप्रयोजकत्वात् । कथमित्याह–तस्मिन् सत्यपि–बोधभेदमात्रे जातिभेदायोगात् । अयोगश्च शुद्धबोधभेदेषु नानासन्तानान्तरवर्तिषु तदनुपपत्तेः–जातिभेदानुपपत्तेः । एवमपि–बोधभेदमात्रतायां तदङ्गीकरणे–जातिभेदाङ्गीकरणे इष्टबाधा । कथमित्याह–[6]शुद्धबोधानामपि सन्तानान्तरवर्तिनां क्लिष्टेतरत्वप्रसङ्गात् ।

(विवरणम्)

क्लिष्टक्षणादनन्तर सर्वप्रकारैरसङ्क्लेशनिवृत्तेस्तुल्यत्वात् क्लिष्टः क्षण उत्पद्यत इत्यप्यभ्युपगम्यतां, सर्वथा निवृत्तेरुभयत्राप्यविशिष्टत्वात् ॥

१ 'बुद्धबोधा०' इति ग–पाठ । २ 'सिद्धे क्लिष्ट०' इति क–पाठ । ३ 'भवत्विति' इति ङ–पाठ । ४ 'स्वनाक्षेपा०' इति ङ–पाठ. । ५ 'अभ्युच्चयमाह' इति ङ–पाठ. । ६ 'बुद्धबोद्धा०' इति ङ–पाठ ।

(मूलम्)

तेषामपि मिथो भेदात्, तन्मात्रस्य च तद्भावहेतुत्वात्, अन्यथाऽधिकभावसिद्धिः, क्लिष्टो बोध इति क्लेशस्य बोधविशेषणत्वात्, असतो विशेषणत्वायोगात् अतिप्रसङ्गात्, तदितरत्राप्यविशिष्टत्वात्। तथाहि—बोधो बोध इति तत्त्वे क्लेशाभाव उभयत्राविशिष्ट एवेति। न च निरंशं तत्त्वमिति तत्त्वतो न विशेषणविशेष्यभावः, क्लिष्टो बोध इति तत्त्वानुपपत्तेर्निरंशस्यैकस्वभावत्वात् तस्य च बोध एवोपयोगात्, अन्यथा तदबोधतापत्तेः क्लिष्ट इति शब्दहेत्वभावात् तत्त्वतस्तत्त्वाविशेषात्। इति यथोदिततत्त्वानुपपत्तिः॥

एतेन यदुच्यते—"तदेवाङ्गीकृत्य बोधमात्रं तथास्वभावत्वात् तथाऽवभासमान ग्राह्यादिरूपत्वात् विकल्पात्मकत्वात् क्लिष्टो बोध

(स्वो० व्या०)

प्रसङ्गश्च तेषामपि—शुद्धबोधानां मिथः—परस्परं भेदात्, तन्मात्रस्य च—भेदमात्रस्य च तद्भावहेतुत्वात्—क्लिष्टेतरभावहेतुत्वात्। अन्यथा—एवमनभ्युपगमेऽधिकभावसिद्धिः क्लिष्टो बोध इति—एवं क्लेशस्य बोधविशेषणत्वात्, असतः—क्लेशस्य विशेषणत्वायोगात्। अयोगश्च अतिप्रसङ्गात्। तदितरत्रापि—शुद्धबोधेऽविशिष्टत्वात् असद्विशेषणस्य। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहि—(बोधो) बोध इति तत्त्वे क्लेशाभाव उभयत्र—बोधे अविशिष्ट एवेति तदितरत्राप्यविशिष्टत्वसिद्धिः। न चेत्यादि। न च निरंशं तत्त्वमिति कृत्वा तत्त्वतः—परमार्थेन हेतुना न विशेषणविशेष्यभावः। कुत इत्याह—क्लिष्टो बोध इति—एवं तत्त्वानुपपत्तेः। अनुपपत्तिश्च निरंशस्यैकस्वभावत्वात् तस्य च—एकस्य स्वभावस्य बोध एवोपयोगात्। इदं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा—एवमनभ्युपगमे तदबोधतापत्तेः तस्य—बोधस्याबोधतापत्तेः। एवं क्लिष्ट इति शब्दहेत्वभावात् बोधैकस्वभावतया। अत एवाह—तत्त्वतः—परमार्थेन तत्तत्त्वाविशेषात्—बोधतत्त्वाविशेषात्। इति—एवं यथोदिततत्त्वानुपपत्तिः, क्लिष्टबोध इति तत्त्वानुपपत्तिरित्यर्थः॥

एतेन यदुच्यते परैः—तदेवाङ्गीकृत्य बोधमात्रं वस्तु तथास्वभावत्वात् कारणात् तथाऽवभासमान ग्राह्यादिरूपतयैव ग्राह्यादिरूपत्वात् कारणात्

(विवरणम्)

(१९) बोधो बोध इति। कोऽर्थः ? । बोधो बोध इति क्लिष्टता हेतोरन्यस्य कस्यचिदभावात्॥

१ 'इत्यबोध' इति ग-पाठः। २ 'शुद्धबोधानां' इति ङ-पाठः। ३ 'भावमावित्व' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

उच्यते" इत्यादि तदपि प्रतिक्षिप्तम्, अद्वयस्य निरंशत्वात्, असतश्चानुभवात्। इति कर्मलक्षण एव क्लेशोऽस्तु। सत्यस्मिन्नपरिकल्पिते तद्योगात् क्लिष्टता तद्वियोगाच्च परमार्थत एव शुद्धिरित्युपपद्यते भवापवर्गविशेषो नान्यथा। एवं च तस्य कर्मणः सत्त्वादचेतनत्वाद् बाह्यसिद्धिरेवेत्यलं प्रसङ्गेन ॥

इतश्च बाह्यप्रतिक्षेपो[1]ऽयुक्तः, आप्तवचनविरोधात्, "सञ्चितालम्बना पञ्च विज्ञानकायाः" इति वचनप्रामाण्याद् बाह्यसञ्चयस्येष्टत्वात्, आलम्बनत्वेन तद्वस्तुत्वसिद्धेः, विज्ञानजनकत्वात्, अवस्तुनो जनकत्वायोगात्, उक्तवत् तद्भावाविरोधाच्च। तथाहि–'तन्नैरन्तर्यावस्थानमेव तेषां तथास्वभावतया कथञ्चिदपृथग्[2]भूततथाविधैक[3]परि-

(स्वो० व्या०)

विकल्पात्मकत्वादेव क्लिष्टो बोध उच्यते इत्यादि यदुच्यते तदपि प्रतिक्षिप्तम्। कथमित्याह–अद्वयस्यैकतया निरंशत्वात्, असतश्च–क्लेशस्य अनुभवात्। इति–एवं कर्मलक्षण एव क्लेशोऽस्तु। सत्यस्मिन्नपरिकल्पिते–कर्मलक्षणे क्लेशे तद्योगात्–कर्मलक्षणक्लेशयोगात् क्लिष्टता तद्वियोगाच्च–अपरिकल्पितक्लेशवियोगाच्च परमार्थत एव शुद्धिरिति–एवमुपपद्यते। किमित्याह–भवापवर्गविशेषो नान्यथा। एवं च सति तस्य कर्मणः क्लेशरूपस्य सत्त्वादचेतनत्वाद् बाह्यसिद्धिरेव बोधभेदेन इत्यलं प्रसङ्गेन॥

इतश्च बाह्यप्रतिक्षेपोऽयुक्तः। कुत इत्याह–आप्तवचनविरोधात्। विरोधश्च सञ्चितालम्बनाः पञ्च रूपादिज्ञानभेदतः विज्ञानकाया इति वचनप्रामाण्यादेवं बाह्यसञ्चयस्येष्टत्वादिति। आलम्बनत्वेन हेतुना तद्वस्तुत्वसिद्धेः। [4]सिद्धिश्च [5]विज्ञानजनकत्वात् अवस्तुनो जनकत्वायोगात् उक्तवत्–यथोक्तं तद्भावाविरोधाच्च–सञ्चयभावाविरोधाच्च। प्रागुक्तस्मरणार्थमाह तथाहीत्यादिना। तथाहि–तन्नैरन्तर्यावस्थानमेव, अक्रमात् परमाणुनैरन्तर्यावस्थानमेव तेषां–परमाणूनां तथास्वभावतया कारणेन कथञ्चिदपृथग्भूततथाविधैकपरिणामवत्, तन्नैरन्तर्यावस्थानं तत्समूहः–परमाणुसमूहः

१ 'प्रतिक्षेपो युक्त' इति क–पाठ। २ 'भूतभूततथा०' इति क–पाठ। ३ 'परिणामवत्समूहः' इति ग–पाठ। ४ 'सिद्धेऽसिद्धिश्च' इति ङ–पाठ। ५ 'सिद्धिश्च तद्विज्ञान०' इति क–पाठ.।

षष्ठोऽधिकारः ।

(मूलम्)

यथोक्तम्[1]–'विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपत्वात् वस्तुनोऽनेकान्तवादिनो मुख्यभावप्रसङ्गः' इत्येतदपि सूक्ष्मेक्षिकया मुक्तिमार्गमनालोच्यैवोक्तमिति, उक्तवत् सत्त्वानित्यत्वादीनां विरोधित्वासिद्धेः, अन्यथा वस्त्वभावप्रसङ्गात् । किञ्च तथाभूतवस्त्वभावे सत्येकान्तवादिन एव मुख्यभावप्रसङ्गः । तथाहि–यदि तदात्माऽङ्गना भवन मणि-कनक धन धान्यादिकमेकान्तेनैवानात्मकत्वादिधर्मयुक्तं भावनालम्बनमिष्यते, हन्त तर्हि सर्वथाऽनात्मकत्वात् भावकभाव्याभावात् तत्परिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावतः कुतः कस्य वा दोषप्रहाणमिति कथ्यतामिदम् ॥

स्यादेतत् परपरिकल्पिताविचलितैकस्वभावात्मापेक्षया तदनात्म

(स्वो० व्या०)

यथोक्तमित्यादि । 'यथोक्तं मूलपूर्वपक्षे'[4]–'विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपत्वात् वस्तुनोऽनेकान्तवादिनो मुख्यभावप्रसङ्गः' इत्येतदपि सूक्ष्मेक्षिकया मुक्तिमार्गमनालोच्यैवोक्तमिति । कुत इत्याह–उक्तवत्–यथोक्तं तथा सत्त्वानित्यत्वादीनां धर्माणां विरोधित्वासिद्धेः कारणात् । अन्यथा–एवमनभ्युपगमे किमित्याह–वस्त्वभावप्रसङ्गात् निर्णीतमेतत् । किञ्च तथाभूतवस्त्वभावे सति अनेकान्तात्मकवस्त्वभाव इत्यर्थः, एकान्तवादिन एव–वादिनो मुख्यभावप्रसङ्गः । एतदेवाह तथाहीत्यादीना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । यदि तदात्माऽङ्गना भवन-मणि-कनक धन धान्यादिकमेकान्तेनैव–सर्वथैव अनात्मकत्वादिधर्मयुक्तं भावनालम्बनमिष्यते, हन्त तर्हि सर्वथाऽनात्मकत्वात् कारणात् भावकभाव्याभावात् हेतो तत्परिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावत–एकान्तेनैव अनात्मकत्वादिवस्तुपरिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावेन कुतः कस्य वा दोषप्रहाण–रागादिप्रहाणमिति कथ्यतामिदम् ॥

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे परपरिकल्पितश्चासौ अविचलितैकस्वभावश्चेति विग्रहः, एवम्भूतश्चासावात्मा च तदपेक्षया तत्–

1 प्रथमे खण्डे १७तमे पृष्ठे । 2 भावप्रसङ्गात् इत्येतदपि इति ग–पाठः । 3 'कल्पिताविचलितैक इति ग–पाठः । 4 प्रथमे खण्डे १७तमे पृष्ठे ।

(मूलम्)

कमभ्युपगम्यते, न पुनः प्रतिक्षणनश्वरात्मापेक्षयेति। एतदप्यसारम्, विकल्पानुपपत्तेः। तथाहि—तत् कथञ्चित् प्रतिक्षणनश्वरं स्यात् सर्वथा वा?। यदि कथञ्चिदर्हन्मतानुवाद एव। तथा चोक्तमर्हन्मतानुसारिभिः—

"सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः।
[1]सत्योश्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानात्॥"[2]

इत्यादि। अथ सर्वथा, हन्त तर्ह्यैहिकामुष्मिक[3]सकललोकसंव्यवहाराभावप्रसङ्गः। तथाहि—प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सत्यात्मादिवस्तुनो ग्राह्यग्राहकभाव-स्मरण-प्रत्यभिज्ञान-कुतूहलविरमणादि आविद्वदङ्गनादिप्रतीतमपि नोपपद्यते। न हि ग्राह्यार्थ-तद्ग्राहकसंवेदनयोः

(स्वो० व्या०)

अवस्तु **अनात्मकमभ्युपगम्यते, न पुनः प्रतिक्षणनश्वरात्मापेक्षयेति।** **एतदपि**—परसम्मतम**सारम्**। कथमित्याह—**विकल्पानुपपत्तेः**। एनामेवाह **तथाही**त्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। **तत्**—वस्तु **कथञ्चित्**—पर्यायापेक्षया **प्रतिक्षणनश्वरं स्यात् सर्वथा वा। यदि कथञ्चिदर्हन्मतानुवाद एव।** एनमेवाह **तथा चोक्त**मित्यादिना। तथा चोक्त**मर्हन्मतानुसारिभिः**—पूर्वाचार्यैः। किमुक्तमित्याह—**सर्वव्यक्तिषु**—घटाद्यासु **नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वम्,** क्षण[4]सम्बन्धभेदात्। **अथ च न विशेषः** कथञ्चित् सदादिरूपतया। भावार्थमाह—**सत्योश्चित्यपचित्योः** चित्रसहकारिसामर्थ्येन **आकृतिजातिव्यवस्थानात्**—संस्थानसत्त्वव्यवस्थानादित्यादि। **अथ सर्वथा** प्रतिक्षणनश्वरं तन्न। **हन्त तर्ह्यैहिकामुष्मिकसकललोकसंव्यवहाराभावप्रसङ्गः।** एतदेव भावयति **तथा**हीत्यादिना। तथाहि—**प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति**—प्रतिक्षणं सर्वथा निरनुवृत्तिनशनशीलत्वे सति **आत्मादिवस्तुनो ग्राह्यग्राहकभाव**श्च **स्मरणं** च **प्रत्यभिज्ञानं** च **कुतूहलविरमणादि** चेति द्वन्द्वः, एत**दाविद्वदङ्गनादिप्रतीतमपि नोपपद्यते**—न घटते। **न ही**त्यादि। न यस्मात् **ग्राह्यार्थ-तद्ग्राहक-**

---

१ 'सत्योश्चित्र्यत्यपचित्र्योत्पराकृति०' इति क-पाठो भ्रान्तिमूलक। २ आर्या। ३ 'सकले लोक०' इति क-पाठ.। ४ 'सम्बन्धविभेदात्' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

णामवत् तत्समूहः' इत्युक्तम्। समूहः सञ्चय इति चानर्थान्तरमेव। न चेद गम्भीरदेशनायोग्यतापादनाय विनेयानुगुण्यत उक्तमिति युक्तम्, प्रमाणाभावात्, तद्विवक्षाया अप्रत्यक्षत्वात् तथाऽनुभवाभावात्, तथापि तत्कल्पने अतिप्रसङ्गादिति। न च "चित्तमात्रं भो जिनपुत्र यदेतत् त्रैधातुकम्" इत्यादि बाधक वचनमेव प्रमाणमत्र, तद्वनासतापत्तेः विरुद्धार्थाभिधानात् तुल्ययोगक्षेमत्वात्, अस्यैव चान्यार्थत्वादिति। तथाहि—इदमेव युक्तं यदास्यानिष्टस्यार्थस्य संयोग वियोगाभ्यां हर्षादिकरणेन सङ्कल्पमात्ररमणीयताकथनम्, अन्यथा बाह्याभावेन दानपारमितादीनां तन्निबन्धनगुणानाम्

(स्वो० व्या०)

इत्युक्तं प्राक्। मा भूत् समूह-सञ्चययोर्भेदप्रतिपत्तिरित्याह—समूहः सञ्चय इति चानर्थान्तरमेव। न चेद चेतितात्मना इत्यादि गम्भीरदेशनायोग्यतापादनाय, विज्ञानदेशनायोग्यतापादनायेत्यर्थः, विनेयानुगुण्यतः—शिष्यानुगुण्येन उक्तमिति युक्तं वक्तुम्। कुत इत्याह—प्रमाणाभावात्, तद्विवक्षायाः—आप्तविवक्षाया अप्रत्यक्षत्वात्—परोक्षत्वात्। अप्रत्यक्षत्वं च तथाऽनुभवाभावात्—तद्विवक्षाग्रहणतयाऽनुभवाभावात्। तथापि—एवमपि तत्कल्पने—विनेयानुगुण्यत उक्तमिति कल्पने किमित्याह—अतिप्रसङ्गादिति। न च "चित्तमात्रं भो जिनपुत्र यदेतत् त्रैधातुकं"—काम-रूपा-ऽरूपधातुरूपमित्यादि बाधकं वचनमेव प्रमाणमत्र विनेयानुगुण्यत उक्तमिति कल्पनायाम्। कुत इत्याह—तद्वनासतापत्तेः आप्तस्यानाप्ततापत्तेः। आपत्तिश्च विरुद्धार्थाभिधानात् तथा तुल्ययोगक्षेमत्वात्। एतदेवाह—अस्यैव—चित्तमात्रमित्यादेर्वचनस्य अन्यार्थत्वादिति। इदमेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। इदमेव युक्तं यदास्यानिष्टस्यार्थस्य—अर्थस्य संयोग वियोगाभ्यां हर्षादिकरणेन, 'आदि'शब्दाद् विषादादिग्रहः, सङ्कल्पमात्ररमणीयताकथनम्। अन्यथा—एवमनभ्युपगमे बाह्याभावेन हेतुना दानपारमितादीनाम्। 'आदि'शब्दाच्छीलपारमितादि

(विवरणम्)

(२७) दानपारमितादीनामिति। दानस्य प्रकर्षप्राप्तिर्दानपारमिता। एवमन्या अपि॥

१ १५५तमे पृष्ठे। २ तद्वनासत्तेः इति ग-पाठः। ३ अस्यैवान्यार्थं इति ग-पाठः। ४ १५५तमे पृष्ठे। ५ 'चेतितात्मिका' इति क-पाठः। ६ 'बोधार्थं' इति क-पाठः। ७ 'बाह्यग्रामभावेन' इति क-पाठः।

(मूलम्)

भावः, तदभावाच्च तस्यैव भगवतोऽभावप्रसङ्गः। न च विज्ञानमात्र-सम्पादनीया एव ते, लोके तथाऽदर्शनात्, दानादिज्ञानभावेऽपि पर-प्रीत्याद्यभावात्, अतः शून्यतावचनवन्न्यायबाधितत्वात् प्रमाण-भावाज्जातियुक्तियोगात् त्रैधातुकास्थानिवृत्त्यर्थमेवैतदिति युक्तम्। एवं चाप्तवचनतोऽपि सिद्धे बाह्येऽर्थे व्यवस्थितं सदसदादित्वं घटस्य॥

(स्वो० व्या०)

ग्रहः। **तन्निबन्धनगुणानाम्**—आप्तनिबन्धनगुणानाम**भावः, तदभावाच्च**—तन्निबन्धनगुणाभावाच्च **तस्यैव भगवतः**—आप्तस्य **अभावप्रसङ्गः। न च विज्ञानमात्रसम्पादनीया एवैते**—दानपारमितादयः। कुत इत्याह—**लोके तथाऽदर्शनात्**। अदर्शनं च **दानादिज्ञानभावेऽपि परप्रीत्याद्यभावात्** परोऽत्र सम्प्रदानम्। 'आदि'शब्दाद् भुक्त्यादिग्रहः। उपसंहरन्नाह—**अतः शून्यता-वचनवदिति** निदर्शनम्। शून्याः सर्वसंस्कारा इत्यादि **न्यायबाधितत्वात्** हेतोः **प्रमाणभावात्** शून्यतायां **जातियुक्तियोगात्** एतद्युक्तीनां **त्रैधातुकास्थानिवृत्त्यर्थमेव तत्**—वचनं यदुत "चित्तमात्रम्"इत्यादि **इति युक्तं** वक्तुम्। **एवं चाप्तवचनतोऽपि सिद्धे बाह्येऽर्थे** किमित्याह—**व्यवस्थितं सदसदादित्वं घटस्य**॥

(विवरणम्)

(१५) जातियुक्तियोगादिति। जातियुक्तिभिर्योगात्—सम्बन्धात्॥

(१५) एतद्युक्तीनामिति। एतद्युक्तीना—शून्यतावादयुक्तीनाम्॥

(१५-१६) त्रैधातुकास्थानिवृत्त्यर्थमेवेति। [2]रूपा-ऽरूपा-कामाख्यो धातवः। एतत् स्वरूपं च बौद्धराद्धान्तसिद्धमिति॥

इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचिते अनेकान्तजयपताकोद्द्योत-दीपिकावृत्तिटिप्पणके योगाचारमतवादः॥

---

१ 'भावोऽपि' इति ङ-पाठ। २ 'रूप्या-ऽरूप्य-काम्याख्यो' इति च-पाठ।

षष्ठोऽधिकारः।

(मूलम्)

यथोक्तम्[1]—'विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपत्वात् वस्तुनोऽनेकान्तवादिनो मुक्त्यभावप्रसङ्गः' इत्येतदपि सूक्ष्मेक्षिकया मुक्तिमार्गमनालोच्यैवोक्तमिति, उक्तवत् सत्त्वानित्यत्वादीनां विरोधित्वासिद्धेः[2], अन्यथा वस्त्वभावप्रसङ्गात्। किञ्च तथाभूतवस्त्वभावे सत्येकान्तवादिन एव मुक्त्यभावप्रसङ्गः। तथाहि—यदि तदात्माऽङ्गना भवन मणि-कनक धन धान्यादिकमेकान्तेनैवानात्मकत्वादिधर्मयुक्तं भावनालम्बनमिष्यते, हन्त तर्हि सर्वथाऽनात्मकत्वात् भावकभाव्याभावात् तत्परिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावतः कुतः कस्य वा दोषप्रहाणमिति कथ्यतामिदम्॥

स्यादेतत् परपरिकल्पिताविचलितैकस्वभावात्मापेक्षया तदनात्म

(स्वो० व्या०)

[4] यथोक्तमित्यादि। यथोक्तं मूलपूर्वपक्षे—'विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपत्वात् वस्तुनोऽनेकान्तवादिनो मुक्त्यभावप्रसङ्गः' इत्येतदपि सूक्ष्मेक्षिकया मुक्तिमार्गमनालोच्यैवोक्तमिति। कुत इत्याह—उक्तवत्—यथोक्तं तथा सत्त्वानित्यत्वादीनां धर्माणां विरोधित्वासिद्धेः कारणात्। अन्यथा—एवमनभ्युपगमे किमित्याह—वस्त्वभावप्रसङ्गात् निर्णीतमेतत्। किञ्च तथाभूतवस्त्वभावे सति अनेकान्तात्मकवस्त्वभाव इत्यर्थः, एकान्तवादिन एव—वादिनो मुक्त्यभावप्रसङ्गः। एतदेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीत्युपप्रदर्शने। यदि तदात्माऽङ्गना भवन मणि-कनक-धन धान्यादिकमेकान्तेनैव—सर्वथैव अनात्मकत्वादिधर्मयुक्तं भावनालम्बनमिष्यते, हन्त तर्हि सर्वथाऽनात्मकत्वात् कारणात् भावकभाव्याभावात् हेतोः तत्परिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावतः—एकान्तेनैव अनात्मकत्वादिवस्तुपरिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावेन कुतः कस्य वा दोषप्रहाण—रागादिप्रहाणमिति कथ्यतामिदम्॥

स्यादेतदित्यादि। स्यादेतत्—अथैवं मन्यसे परपरिकल्पितआत्मा अविचलितैकस्वभावेति विग्रहः, एवम्भूतश्चासावात्मा च तदपेक्षया तत्—

---

१ प्रथमे खण्डे १५०तमे पृष्ठे। २ भावप्रसङ्गस्वभावप्रसङ्गात् इत्येतदपि इति ग-पाठः। ३ चलितविचलितैक इति ग-पाठः। ४ प्रथमे खण्डे १५०तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

कमभ्युपगम्यते, न पुनः प्रतिक्षणनश्वरात्मापेक्षयेति। एतदप्यसारम्, विकल्पानुपपत्तेः। तथाहि–तत् कथञ्चित् प्रतिक्षणनश्वरं स्यात् सर्वथा वा?। यदि कथञ्चिदर्हन्मतानुवाद एव। तथा चोक्तमर्हन्मतानुसारिभिः–

"सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः।
सत्योश्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानात्॥"[2]

[1] इत्यादि। अथ सर्वथा, हन्त तर्ह्यैहिकामुष्मिकसकललोकसंव्यवहाराभावप्रसङ्गः[3]। तथाहि–प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सत्यात्मादिवस्तुनो ग्राह्यग्राहकभाव-स्मरण-प्रत्यभिज्ञान-कुतूहलविरमणादि आविद्वदङ्गनादिप्रतीतमपि नोपपद्यते। न हि ग्राह्यार्थ-तद्ग्राहकसंवेदनयोः

(स्वो० व्या०)

अवस्तु अनात्मकमभ्युपगम्यते, न पुनः प्रतिक्षणनश्वरात्मापेक्षयेति। एतदपि–परसम्मतमसारम्। कथमित्याह–विकल्पानुपपत्तेः। एनामेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। तत्–वस्तु कथञ्चित्–पर्यायापेक्षया प्रतिक्षणनश्वरं स्यात् सर्वथा वा। यदि कथञ्चिदर्हन्मतानुवाद एव। एनमेवाह तथा चोक्तमित्यादिना। तथा चोक्तमर्हन्मतानुसारिभिः–पूर्वाचार्यैः। किमुक्तमित्याह–सर्वव्यक्तिषु–घटाद्यासु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वम्, क्षणसम्बन्धभेदात्[4]। अथ च न विशेषः कथञ्चित् सदादिरूपतया। भावार्थमाह–सत्योश्चित्यपचित्योः चित्रसहकारिसामर्थ्येन आकृतिजातिव्यवस्थानात्–संस्थानसत्त्वव्यवस्थानादित्यादि। अथ सर्वथा प्रतिक्षणनश्वरं तत्। हन्त तर्ह्यैहिकामुष्मिकसकललोकसंव्यवहाराभावप्रसङ्गः। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहि–प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति–प्रतिक्षणं सर्वथा निरनुवृत्तिनशनशीलत्वे सति आत्मादिवस्तुनो ग्राह्यग्राहकभावश्च स्मरणं च प्रत्यभिज्ञानं च कुतूहलविरमणादि चेति द्वन्द्वः, एतदाविद्वदङ्गनादिप्रतीतमपि नोपपद्यते–न घटते। न हीत्यादि। न यस्मात् ग्राह्यार्थ-तद्ग्राहक-

१ 'सत्योश्चित्र्यत्यपचित्र्योत्पराकृति०' इति क-पाठो भ्रान्तिमूलक। २ आर्या। ३ 'सकले लोक०' इति क-पाठ। ४ 'सम्बन्धविभेदात्' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

कथञ्चिदपि तुल्यकालताऽभ्युपगम्यते, तयोर्हेतुफलभावाभ्युपगमात्। उक्तं चे–"भावता विदुर्हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम्" इति। एवं च सति ग्राह्यग्राहकभाव एव ग्राहकसंवेदनप्रसूतेः तदभावभावित्वात् कुतस्तस्य तद्ग्राहकत्वमितरस्य च तद्ग्राह्यत्वमित्यादाय युक्तिप्रदीपं तिरस्कृत्य स्वदर्शनाभिनिवेशतिमिरं निभाल्यतामेतदिति।

आकारार्पणक्षमत्वमपि तस्यानिश्चितमेव, न यतोऽनन्तरातीतविषयाकारमेतत् संवेदनमिति विनिश्चेतुं शक्यते, तस्याग्रहणात् तदानीमसत्त्वादिति तदाकारमेतदतदाकारं न भवतीत्यवगमानुप

(स्वो॰ व्या॰)

संवेदनयोः कथञ्चिदपि तुल्यकालताऽभ्युपगम्यते परै[1], तयोः–ग्राह्यार्थतद्ग्राहकसंवेदनयोर्हेतुफलभावाभ्युपगमात्। उक्तं च धर्मकीर्तिना भावतां विदुरर्थस्य हेतुत्वमेव युक्तिज्ञाः–अनुमानादिविद[2]। किंविशिष्टं हेतुत्वमित्याह–ज्ञानाकारार्पणक्षममिति। एवं च सति ग्राह्यग्राहकभाव एव वस्तुस्थित्या ग्राहकसंवेदनप्रसूतेः। किमित्यत आह–तदभावभावित्वात्–ग्राह्यार्थाभावभावित्वात् संवेदनस्य। कुतस्तस्य–संवेदनस्य तद्ग्राहकत्वं–ग्राह्यत्वेनाभिमतार्थग्राहकत्वम्। इतरस्य च–अर्थस्य तद्ग्राह्यत्वं–तदुत्तरकालभाविसंवेदनग्राह्यत्वमित्यादाय युक्तिप्रदीपं सूक्ष्माभोगहस्तेन[3] तिरस्कृत्य स्वदर्शनाभिनिवेशतिमिरं निभाल्यतामेतत्–अनन्तरोक्तमिति ॥

उपचयमाह–आकारार्पणक्षमत्वमपि तस्य–अर्थस्य अनिश्चितमेव। कथमित्याह–न यतोऽनन्तरातीतविषयाकारमेतत् संवेदनमिति–एवं विनिश्चेतुं शक्यते। कुत इत्याह–तस्य–अनन्तरातीतविषयस्य अग्रहणात्। अग्रहणं च तदानीं–संवेदनकाले असत्त्वात् विषयस्य इति–एवं तदाकारम्–अनन्तरातीतविषयाकारम् एतत्–संवेदनमतदाकारम्–अन्याकारं न भवती

(विवरणम्)

अथ युक्तिज्ञे किञ्चिदवचूर्ण्यते–(१५) ज्ञानाकारार्पणक्षममिति। ज्ञाने स्वाकार ढौकनसहं हेतुत्वं युक्तिज्ञा विदुः ॥

१ धर्मकीर्तिना। २ भावयेयुः इति क–पाठः। ३ सूक्ष्माभोगे हस्तेन' इति क–पाठः।

(मूलम्)

पत्तिः । संवेद्यमानादेव संवेदनाकारात् तदाकारत्वावगम इति चेत्, तथाहि–न यद् यदाकारं न भवति तत् तद्ग्राहकं भवति, पीताकारमिव नीलस्य, तद्ग्राहकं चैतदिति कथं तदवगमानुपपत्तिरिति? । एतदप्ययुक्तम्, अविचारितरमणीयत्वात्, तत्प्रत्यक्षताऽनुपपत्तेः, अनुमीयमानत्वात्, न चानुमीयमानताऽपि, एवंविधाविनाभावव्यवस्थाकारिणः क्षणद्वयग्राहिणो विज्ञानस्याभावात्, क्षणिकत्वविरोधात्, कारणविज्ञानबोधान्वयव्यतिरेकेण कार्यविज्ञाने तद्वैशिष्ट्यायोगात् अतिप्रसङ्गादिति ॥

(स्वो० व्या०)

त्यवगमानुपपत्तिः । संवेद्यमानादेव संवेदनाकारात् तद्गतादेव **तदाकारत्वावगमः**–अनन्तरातीतविषयाकारत्वावगम **इति चेत्**, एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना । तथाहि–**न यद् यदाकारं न भवति** संवेदनं **तत् तद्ग्राहकं भवति । पीताकारमिव** संवेदनं **नीलस्य तद्ग्राहकम्**–अनन्तरातीतविषयग्राहकं **चैतत्**–अधिकृतसंवेदन**मिति**–एवं **कथं तदवगमानुपपत्तिः**–अनन्तरातीतविषयाकारत्वावगमानुपपत्तिरिति? । नैवेत्यर्थः । अत्राह–**एतदप्ययुक्तम**नन्तरोदितम् । कुत इत्याह–**अविचारितरमणीयत्वात्** । अस्याविचारितरमणीयत्वं च **तत्प्रत्यक्षतानुपपत्तेः**–अनन्तरातीतविषयाकारस्य प्रत्यक्षतानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च **अनुमीयमानत्वात्** तस्य । **न चानुमीयमानताऽ**प्यत्र । कुत इत्याह–**एवंविधाविनाभावव्यवस्थाकारिणः क्षणद्वयग्राहिणो विज्ञानस्याभावात्** । अभावश्च **क्षणिकत्वविरोधात्** । तदेवं विशिष्टं तद्व्यवस्थाकारीत्यारेकानिरासायाह–**कारणे**त्यादि । **कारणविज्ञानबोधान्वयव्यतिरेकेण कार्यविज्ञाने तद्वैशिष्ट्यायोगात्** तस्य–कार्यविज्ञानस्य वैशिष्ट्यायोगात् **अतिप्रसङ्गात्** तद्वदपरस्यापि वैशिष्ट्यापत्तेरिति ॥

(विवरणम्)

(२३) **कारणविज्ञानबोधान्वयव्यतिरेकेणे**ति । कारणरूपं विज्ञानं तस्य बोधः–चिद्रूपता तस्यान्वयः–अनुगमस्तद्व्यतिरेकेण–तदभावेन । (यदा) हि कारणविज्ञानस्य कार्यादिज्ञानेऽन्वयः स्यात् तदा वैशिष्ट्य स्यात् कार्यविज्ञानस्य । यदा त्वेकान्तक्षणि कतया निर्मूलं प्रलीने एव कारणज्ञाने कार्यस्य ज्ञानमुत्पद्यते तदा किं कृतं तस्य वैशिष्ट्य येनातीतविषयाकारगोचरमनुमानं ततो भवेदिति ॥

१ 'कारणविज्ञाने' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

स्यादेतत् समानकालयोरेव ग्राह्यग्राहकभाव । तथाहि—स्वहेतुभ्य एव तद् विज्ञानं विशिष्टसमानकालभाविभावग्राहकस्वभावम्, भावो ऽपि तद्ग्राह्यस्वभाव एवोत्पद्यत इति यथोक्तदोषानुपपत्तिः, न, तयोस्तादात्म्यतदुत्पत्त्यनुपपत्तेः प्रतिबन्धाभावात् । स्यादेतत् एकसामग्र्यधीनत्वादुभयोर्वस्तुतस्तदुत्पत्तिलक्षण एव प्रतिबन्धः । तथा हि—स्वकार्यसाधनप्रवृत्तग्राह्यनिमित्तस्वोपादानजन्यं विज्ञानम्, एवं स्वकार्यसाधनप्रवृत्तसमनन्तरविज्ञाननिमित्तस्वोपादानजन्यं च ग्राह्य

(स्वो॰ व्या॰)

स्यादेतत् समानकालयोरेवार्थसंवेदनयोर्ग्राह्यग्राहकभावः । तथाहि—स्वहेतुभ्य एव तद् विज्ञानं—विवक्षितं विशिष्टसमानकालभाविभावग्राहकस्वभावम्, भावोऽप्यसौ विवक्षितः तद्ग्राह्यस्वभाव एव—विवक्षितविज्ञानग्राह्यस्वभाव एव उत्पद्यत इति—एवं यथोक्तदोषानुपपत्तिः । एतदाशङ्क्याह—न तयोः—प्रस्तुतार्थसंवेदनयोः तादात्म्यतदुत्पत्त्यनुपपत्तेः कारणात् प्रतिबन्धाभावादिति । स्यादेतत्—मयैवं मन्यसे एकसामग्र्यधीनत्वात् कारणात् उभयोः—अर्थसंवेदनयोर्वस्तुतः—परमार्थेन तदुत्पत्तिलक्षण एव प्रतिबन्धः । एतद्भावनायैवाह—तथाहीत्यादि । तथाहीति पूर्ववत् । स्वकार्यसाधनप्रवृत्तं च तद् ग्राह्यं च तदेव निमित्तं यस्य स्वोपादानस्य विज्ञानसम्बन्धिनः तज्जन्यं विज्ञानं वर्तते । एवं स्वकार्यसाधनप्रवृत्तं च तत् समनन्तरवि

(विवरणम्)

(१५) तादात्म्यतदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति । समानकालभाविनोर्हि ज्ञेय-ज्ञानयोर्न तदुत्पत्तिलक्षणः सम्बन्धो घटते, एककालवर्तित्वेनैव परस्परमुपकार्योपकारकभावस्याभावात् । तादात्म्यं तु सुतरां न भवति, जडचिद्रूपस्वभावत्वादर्थ-संवेदनयोः । अतत्सम्बन्धद्वयाभावे कथं ग्राह्यग्राहकभावो भवितुमर्हति यथोपिकस्यापि मते ? । एतच्च परेण वैभाष्यमापितमत एव यदुत समानकालयोरेवार्थ-संवेदनयोर्ग्राह्यग्राहकभावः । न हि तन्मतमेवंविधं सम्भवि, विषयक्षणानन्तरं ज्ञानक्षणोत्पत्तिमभ्युपगमात् ॥

(८९) स्वकार्यसाधनप्रवृत्तग्राह्यनिमित्तस्योपादानजन्यं विज्ञानम् । एवं स्व

१ 'भावस्वभावं' इति क-पाठः । २ 'तदुत्पत्त्यनु' इति ग-पाठः । ३ 'कणः स्वभावः' इति ख-पाठः । ४ 'सामग्र्यधीनत्वात्' इति क-पाठः । ५ 'सर्वार्थ' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

मिति कथं न प्रतिबन्ध इति ? । उच्यते–ग्राह्य-ग्राहकयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावा[1]भावतस्तदुत्पत्त्यसिद्धेः, उक्तवदन्योन्यमनुपकारित्वेन निमित्तताऽनुपपत्तेश्च । ग्राह्यग्राहकभावलक्षण एव तयोः प्रतिबन्ध इति

(स्वो० व्या०)

ज्ञानं च तदेव निमित्तं यस्य स्वोपादानस्यार्थसम्बन्धिनस्तज्जन्यं च ग्राह्यमिति–एवं कथं न प्रतिबन्धोऽर्थसंवेदनयोरिति प्रतिबन्ध एवेति । एतदाशङ्क्याह–**उच्यते** । यथा न प्रतिबन्धः **ग्राह्य-ग्राहकयोः** प्रस्तुतयो**र्मिथः**–परस्परं **हेतुहेतुमद्भावा[2]भावात्** कारणात् **तदुत्पत्त्यसिद्धेः** समानकालतयेति भावः । **उक्तवत्**–यथोक्तं तथा**ऽन्योन्यमनुपकारित्वेन** हेतुना **निमित्तत्वानुपपत्तेश्च** कारणादिति । **ग्राह्येत्यादि** । ग्राह्यग्राहकभावलक्षण **एव तयोः**–

(विवरणम्)

कार्यसाधनप्रवृत्तसमनन्तरविज्ञाननिमित्तस्वोपादानजन्यं च ग्राह्यमिति कथं न प्रतिबन्ध इति ? । एवं सूत्रं तावद् व्याख्यायते–स्वकार्यसाधने प्रवृत्तं स्वकार्यसाधनप्रवृत्तम्, तच्च ग्राह्यं च–मृदादि तन्निमित्तं–सहकारि यस्य तत् तथा, तच्च तत् स्वोपादानं च–प्राच्यविज्ञानलक्षणरूपं तेन जन्यते त(य?)त् तत् स्वकार्यसाधनप्रवृत्तग्राह्यनिमित्तस्वोपादानजन्यं वर्तते विज्ञानम् । तथा एवम्–अनेनैव प्रकारेण स्वकार्यसाधनप्रवृत्तं च तत् समनन्तरं [3]विज्ञानं च, तन्निमित्तं–सहकारि यस्य तत् तथा, तच्च [4]तत् स्वोपादानं च–मृदादि तज्जन्यं वर्तते ग्राह्यं–घटादि । अयमभिप्रायः–विज्ञानस्य सम्बन्धी उपादानक्षणो विज्ञानं जनयन् आत्मसमकालभाविनमर्थक्षणमपेक्षते । अर्थस्यापि सम्बन्धी उपादानक्षणोऽर्थक्षणं जनयन् सन्नात्मसमकालवर्त्तिनं विज्ञानक्षणमपेक्षत इति । ततो यद्यपि समानकालभाविनाऽर्थक्षणेन न ज्ञानं जनितं तथापि तत्सजातीयेन पाश्चात्यक्षणेन जनितमिति कृत्वा समानकालभाविनोऽर्थस्य ग्राहकं [5]भवतु, तत्तुल्येन जनितत्वादिति । एतद्व्याख्यानानुसारेण वृत्त्यक्षराणि सुगमान्येवेति न व्याख्यातानि ॥

(११-१२) निमित्तत्वानुपपत्तेश्चेति । सहकारित्वस्याघटनादित्यर्थः ॥

---

१ 'भाव, तदु०' इति ग–पाठ । २ 'भावात् तदु०' इति ङ–पाठ । ३ 'विज्ञानं भूतनिमित्तं' इति ख–च–पाठ । ४ 'तेनस्[illegible]' [illegible]

(मूलम्)

चेत्, न, अस्य धर्मकीर्तिनाऽनङ्गीकृतत्वात्। किं तेन? मयाऽङ्गीकृतो न्याय्यत्वादिति चेत्, अङ्गीक्रियतां तर्हि कथञ्चित् तत्स्थैर्यमप्यनुभवन्यायसम्पन्नत्वात्, अन्यथा क्षणिकत्वाद्यवगतिविरोधात्। न ह्येकान्तेन क्षणस्थितिधर्मणा विज्ञानेनोपलब्धोऽपि भावः क्षणिकोऽयमिति गम्यते, तदनु तेन तदभावानवगमात् तमन्तरेणापि तद्गतावतिप्रसङ्गः शङ्खपीतज्ञानवदतथाभूतादपि ततः कुतश्चिन्निमित्तात् तत्तथाभूतभावाविरोधात्, सत् प्रतीत्य भवतस्तस्य ततस्तदुपकारानपे

(स्वो० व्या०)

अर्थ-संवेदनयोः प्रतिबन्धः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि। न अस्य–ग्राह्यग्राहकभावलक्षणस्य प्रतिबन्धस्य धर्मकीर्तिना–भदन्तार्किकचूडामणिनाऽनङ्गीकृतत्वात्। किं तेन? मयाऽङ्गीकृतो न्याय्यत्वाद्धेतोः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–अङ्गीक्रियतां तर्हि कथञ्चित्–केनचित् प्रकारेण प्रत्यभिज्ञार्थतया तत्स्थैर्यमपि–अर्थसंवेदनस्थैर्यमपि, अनुभवन्यायसम्पन्नत्वात्, अन्यथा–एवमनभ्युपगमे क्षणिकत्वाद्यवगतिविरोधात्। एनमेवाह–न हीत्यादि। न यस्मात् एकान्तेन क्षणस्थितिधर्मणा विज्ञानेन उपलब्धोऽपि सन् भावः क्षणिकः अयमिति गम्यते, तदनु–तदुत्तरं तेन–विज्ञानेन तदभावानवगमात्, तुल्यकालनिवृत्त्येति भावः। न–तदभावावगममन्तरेणापि तद्गतौ–क्षणिकत्वगतौ अतिप्रसङ्गः, अक्षणिकत्वाधिगत्यापत्तेः। एतद्भावनायैवाह–शङ्खपीतज्ञानवत् इति निदर्शनम्, अतथाभूतादपि ततः–वस्तुन इह तावत्स्थितादपि कुतश्चिन्निमित्तादान्तरदोषतोऽध्यक्षाभेददर्शनादेः तत्तथाभूतभावाविरोधात्। इदं तत् तथाभूतं च तत्तथाभूतं तस्य भावस्तत्तथाभूतभावस्तस्याविरोधात्। एतदुक्तं भवति–नित्यादपि वस्तुनो यथोक्तनिमित्तात् क्षणिकविज्ञानभावाविरोधादिति। एतद्भावनायैवाह–सत् प्रतीत्येत्यादि। सत्–अनित्यं वस्तु प्रतीत्य भवतो विज्ञानस्य

(विवरणम्)

(२४) यथोक्तनिमित्तादिति। अध्यक्षाभेददर्शनलक्षणात् ॥

१ 'तदपि निमित्तविरोधात्' इति ग-पाठः। २ 'एतामेवाह' इति क-पाठः। ३ [illegible] इति क-पाठः; ख-पाठस्तु [illegible] इति। ४ 'तत्र तथाभूतं' इति क-पाठः। ५ 'प्रतीत्य एवं' इति क-पाठः।

(मूलम्)

क्षिणः तद्भावाभावाविशेषेण नित्यादपि तद्भावसिद्धेः। [1]भावोऽपि नावगम्यत इति चेत्, को वा किमाह? । आत्मानुमानतः क्षणिकताधिगतिरिति चेत्, न, आत्माभावे तस्याप्यप्रवृत्तेः। इत्यलं प्रसङ्गेन विजृम्भितमेवात्रास्मत्[2]स्वयूथ्यैरिति ॥

स्मरणाद्यसम्भवस्तु प्रति[3]क्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति वस्तुनः सुभाव्य एव । न ह्यन्येनान्यस्मिन्ननुभूतेऽन्यस्यान्योपलब्धौ स्मरणप्रत्यभिज्ञानादयो युज्यन्त इति। एवमैहिकसकललोकसंव्यवहाराभाव इति स्थितम् । आमुष्मिकव्यवहारस्तु सुतरामसङ्गतः, कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । तथाहि—यः कुशले प्रवर्त्तते स तदैव सर्वथा

(स्वो० व्या०)

तत्त्वतः—परमार्थेन तदुपकारानपेक्षिणोऽन्वयाभावेन तद्भावाभावाविशेषेण तस्य—वस्तुनो भावाभावाभ्यामविशेषः परमार्थतस्तेन हेतुना नित्यादपि—वस्तुनः तद्भावसिद्धेः—अधिकृतविज्ञानभावसिद्धेः। भावोऽपि तस्य वस्तुनः क्षणस्थितिधर्मणा विज्ञाने नावगम्यत इति चेत्, को वा किमाह? एवमेवैतदित्यर्थः। आत्मानुमानतो ज्ञानेन क्षणिकताधिगतिरिति चेत् वस्तुन इति। एतदाशङ्क्याह—न, आत्माभावे ज्ञानस्य क्षणिकतया निवृत्तेः तस्यापि—अनुमानस्यापि अप्रवृत्तेः। इत्यलं प्रसङ्गेन विजृम्भितमेवात्र—व्यतिकरेऽस्मत्स्वयूथ्यैः—दिवाकरादिभिः सन्मत्यादिषु इति ॥

स्मरणाद्यसम्भवस्तु प्रागुपन्यस्तः प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति वस्तुनः—सचेतनादेः सुभाव्य एव। न यस्मादन्येन—प्रमात्रा अन्यस्मिन्—प्रमेयेऽनुभूते सति अन्यस्य—प्रमातुरन्योपलब्धौ—प्रमेयान्तरोपलब्धौ स्मरणप्रत्यभिज्ञानादयो युज्यन्त इति । एवम्—उक्तनीत्या ऐहिकसकललोकसंव्यवहाराभाव इति स्थितम्। आमुष्मिकव्यवहारस्तु पारलौकिकः कर्मफलसम्बन्धादिः सुतरामसङ्गतः। कुत इत्याह—कृतनाशाकृताभ्यागम-

(विवरणम्)

(१४) भावाभावाभ्यामविशेष इति । अन्वयाभावे हि ज्ञानस्य [4]जायमानेऽस्य विषयवस्तुनः सम्बन्धिभ्यां भावाभावाभ्यां न कश्चिद् विशेष इति ॥

१ 'भावो नावगम्यत' इति क-पाठ । २ श्रीसिद्धसेनदिवाकरादिभि । ३ 'क्षणं निरन्वय०' इति ग-पाठ. । ४ 'जायमानस्य विषय०' इति ख-च-पाठ. ।

(मूलम्)

विनश्यति। कुशलमपि च कर्मात्मलाभसमनन्तरमेव निरन्वयमपैति। अतः कृतनाशः। क्षणान्तरस्य च चिरनष्टात् कर्मणः पुनरायत्यां फलोदयाभ्युपगमे सत्यकृताभ्यागम इति। न चैतद् युक्तियुक्तम्। तथा मुक्तिरपि प्राणिनामसङ्गतैव। तथाहि—तीव्रतरवेदनानिर्भिन्नशरीरः संसारविमुखया प्रज्ञया विभावितसंसारदोषो निरास्थो जिहासुर्भवमुपादित्सुर्निर्वाणं रागादिक्लेशपक्षविक्षोभक्षममामुखीकृत्य मार्गममलं क्रमेणावदायमानचित्तसन्ततिः निरतिशयपेशलरसामास्वादयति निर्वृतिमिति न्यायः। अथ च प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति आत्मादिवस्तुनो न घटामुपैति। तथाहि—अन्य एव दुःखैः सांसारिकैः

(स्वो० व्या०)

प्रसङ्गात्। एनमेवाह—तथाहीत्यादि। तथाहीति पूर्ववत्। यः कुशले प्रवर्तते स तदैव सर्वथा विनश्यति, निरन्वयनश्वरत्वात्। कुशलमपि च कर्म—पुण्याख्यमात्मलाभसमनन्तरमेव निरन्वयमपैति। अतः कृतनाशः, तस्य फलमदत्त्वैव नाशात्। क्षणान्तरस्य च—कर्तृक्षणादन्यस्य चिरनष्टात् कर्मणः पुनरायत्याम्—आगामिनि काले फलोदयाभ्युपगमे सति किमित्याह—अकृताभ्यागम इति। न चैतत्—अनन्तरोदितं युक्तियुक्तम्। तथा मुक्तिरपि प्राणिनामसङ्गतैव निरन्वयक्षणिकतायाम्। कथमित्याह—तथाहीत्यादि। तथाहीति पूर्ववत्। तीव्रतरवेदनानिर्भिन्नशरीरः सन् जरादिना संसारविमुखया प्रज्ञया लोकोत्तरया विभावितसंसारदोषो जन्मादिभावेन निरास्थः—संयोगवियोगसारत्वात् संसारस्यास्थारहित[1] जिहासुः—हातुमिच्छुर्भवमुपादित्सुः—उपादातुमिच्छुर्निर्वाणं रागादिक्लेशपक्षविक्षोभक्षमम्। किमित्याह—आमुखीकृत्य मार्गं—सम्यग्दर्शनादिलक्षणं अमलं—निरतिचारं क्रमेणावदायमानचित्तसन्ततिः, विशुद्ध्यमानचित्तसन्तान इत्यर्थं[2], निरतिशयपेशलरसां—परमपेशलप्रीतिमास्वादयति [3]निर्वृतिमिति न्यायः। अथ च—न्यायः प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति आत्मादिवस्तुनो न घटामुपैति। एतदेव दर्शयति तथाहीत्यादिना। तथाहि—अन्य एव दुःखैः सांसारिकैः शारीरमानसै

१ निर्भिन्नः शरीरी संसार इति ग-पाठः। २ निर्भिन्नशरीरः इति क-पाठः। ३ निर्वृति-निमित्तम्यामः इति क-पाठः।

(मूलम्)

पीड्यतेऽन्यश्च निर्विद्यतेऽन्यस्य च विरागमुक्ती इत्यतोऽशोभनमेतत्, अतिप्रसङ्गात्। एवमामुष्मिकव्यवहारोऽप्यसङ्गत इति स्थितम् ॥

स्यादेतद् विशिष्टकार्यकारणभावनिबन्धनः सर्व एवायमैहिकामुष्मिकव्यवहारः। तथाहि–विशिष्टां रूपादिसामग्रीं प्रतीत्य विशिष्टमेव संवेदनमुपजायते, ततश्च तदेव तस्य ग्राहकमभिधीयते, न पुनरन्यत्, अतिप्रसङ्गात्। एवं स्मरणाद्यपि भावनीयमिति ॥

कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गोऽप्यत्रानवकाश एव, क्षणभेदेऽपि उपादानोपादेयभावेनैकस्यामेव सन्ततौ आहितसामर्थ्यस्य कर्मणः फलदानात्, अतो य एव सन्तानः कर्त्ता स एवोपभोक्तेति। तथाहि–

(स्वो० व्या०)

पीड्यतेऽन्यश्च निर्विद्यते, तदत्यन्तभेदात्। अन्यस्य च [1]विरागमुक्ती, इति–अत एव हेतोः अतोऽशोभनमेतत्–अनन्तरोदितम्, अतिप्रसङ्गात्, [2]सन्तानान्तरफलापत्तेः नानात्वाविशेषादित्यर्थः। एवमामुष्मिकव्यवहारोऽप्यसङ्गत इति स्थितम् ॥

स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–विशिष्टकार्यकारणभावनिबन्धनः सर्व एवायम्–अनन्तरोदितः ऐहिकामुष्मिकव्यवहारः। तथाहीत्यादि। विशिष्टाम्–अपेक्षकार्यजननसमर्थां रूपादिसामग्रीं प्रतीत्य विशिष्टं संवेदनमुपजायते। ततश्च तदेव–संवेदनं तस्य–रूपादेर्ग्राहकमभिधीयते; न पुनरन्यत्–संवेदनान्तरम्, अतिप्रसङ्गात्। एवं स्मरणाद्यपि भावनीयं तत्संस्कारनिबन्धनत्वेन इति ॥

कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गोऽप्यत्र–विशिष्टकार्यकारणभावपक्षे अनवकाश एव। कथमित्याह–क्षणभेदेऽपि सति उपादानोपादेयभावेन, हेतुफलभावेनेत्यर्थः। एकस्यामेव सन्ततौ किमित्या[3]ह–आहितसामर्थ्यस्य कर्मणः प्रतीत्य भवनद्वारेण फलदानात् कारणात्, अतो य एव सन्तानः कर्ता सामान्येन स एव (उप)भोक्तेति, यथोक्तमसद्वृद्धैः–

(विवरणम्)

(२२) तत्संस्कारनिबन्धनत्वेनेति। तस्य–ज्ञानस्य संस्कारः–वासनारूपो निबन्धनं–कारणं यस्य स्मरणादेस्तत् तथा तस्य भावः–तत्त्वं तेन ॥

१ 'विरागविरागमुक्ती' इति ङ–पाठ। २ 'सन्तानान्तरे सन्तानान्तर०' इति ङ–पाठ.। ३ 'त्याह हित०' इति ङ–पाठ.।

(मूलम्)

'यः कुशले प्रवर्त्तते स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति' तथापि निरुप्यमानः स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थं सामर्थ्यं विज्ञानसन्ततौ आधाय निरुप्यते। यतः सामर्थ्यविशेषादुत्तरोत्तरक्षणपरिणामेन कालान्तरपरिणामसञ्जातवासनापरिपाकात्मकारिप्रत्ययसमवधानोपनीतप्रबोधात् फलमिष्टमनिष्टं चोपजायते, ततो न यथोक्तदोषः। प्रतीतश्चा

(स्वो० व्या०)

"यस्मिन्नेव तु सन्ताने आहिता कर्मवासना।
फलं तत्रैव सन्ताने कर्पासे रक्तता यथा॥"[1]

तथाहि—यः कुशले प्रवर्त्तते स यद्यपि तदैव—प्रवृत्तिकाल एव सर्वथा विनश्यति तथापि निरुप्यमानः स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थं सामर्थ्यं विशिष्टं प्रतीत्योत्पादेन विज्ञानसन्ततावाधाय निरुप्यते। यतः सामर्थ्यविशेषादाहितात् उत्तरोत्तरक्षणपरिणामेन प्रशान्तवाहितया कालान्तरपरिणामेन सञ्जातश्चासौ वासनापरिपाकश्च, स एव आत्मकारी चासौ प्रत्ययश्च तस्य समवधानं तेन उपनीतप्रबोधात् सामर्थ्यविशेषात् फलमिष्टमनिष्टं चोपजायते ततो न यथोक्तदोष ऐहिकामुष्मिकव्यवहारोच्छेदलक्षण।

(विवरणम्)

(१४) प्रशान्तवाहितयेति। प्रशान्तः—निरुत्सुकः सन् वहति—प्रवर्तते सर्वकार्येषु यः स तथा तस्य भावः—तत्ता तया। कुशलानुष्ठातृपुरुषापेक्षया चेदं विशेषणम्, अकुशलानुष्ठायिनस्त्वप्रशान्तवाहितैव॥

(५–७) कालान्तरपरिणामसञ्जातवासनापरिपाकात्मकारिप्रत्ययसमवधानोपनीतप्रबोधादिति सूत्रम्। अत्रैव समासः—कालान्तरपरिणामेन सञ्जातो वासनायाः परिपाको यस्य सामर्थ्यविशेषस्य सः, तथाऽऽत्मानं कामसम्पर्पिणं कुर्वन्तीत्येवंशीला आत्मकारिणः, ते च ते प्रत्ययाश्च—कारणानि तेषां समवधानं—निकटीभावः तेनोपनीतः—ढौकितः प्रबोधो यस्य स तथा। ततः कालान्तरपरिणामेन सञ्जातो वासनापरिपाकश्चासौ आत्मकारिप्रत्ययसमवधानोपनीतप्रबोधश्च तस्मात् सामर्थ्यविशेषात्॥

(१६ १७) इष्टमनिष्टं चोपजायत इति। प्रशान्तवाहितायामिष्टम्, अन्यथा त्वनिष्टमित्यर्थः॥

---

१ अनुमानार्थे दृश्यं १११ तमे पृष्ठे ११२ तमे च। २ 'स्वार्थे समर्थं' इति क-पाठः। ३ प्रबुद्ध। ४ सामर्थ्यं तो च इति ङ-पाठः। ५ 'कुशले प्रवर्तते' इति घ-पाठः।

(मूलम्)

यमर्थः। तथाहि—रसायनादिभिः प्रथमोपनिपातवेलायामाहितो विशेषो [1]देहे तदुत्तरोत्तरावस्थाभेदोपजननेन पश्चाद् देहाद्यतिशयस्य बल-मेधा-ऽऽरोग्यादेर्निष्पादकः, तथा लाक्षारसनिषेकोपनीतसामर्थ्यं मातुलिङ्गकुसुममुत्तरोत्तरविशेषोपजननेन फलोदरान्तवर्तिनः केशरस्य [2]रक्तताहेतुर्भवत्येवेति दृष्टत्वान्मुच्यतामभिनिवेशवैशसम् ॥

यच्चोक्तम्[3]—'मुक्तिरपि प्राणिनामसङ्गतैवेत्यादि यावदयं च प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सत्यात्मादिवस्तुनो न घटामुपैति' इति, तदप्ययुक्तम्, प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरात्मपक्ष एव युज्यमानत्वात्। तथाहि—नैरात्म्यवादिनः क्षणिकाः पदार्था यथाहेतुसन्निधानं वि-

(स्वो० व्या०)

प्रतीतश्चायमर्थो लोकेऽपि। तथाहि—रसायनादिभिः—सञ्जीवनादिलक्षणैः [4]प्रथमोपनिपातवेलायामाहितो विशेषो जरादिविघातबीजलक्षणः [5]देहे तदुत्तरोत्तरावस्थाभेदोपजननेन—विशिष्टविशिष्टतरभेदतः पश्चाद् देहा(द्य)तिशयस्य—प्रकृष्टदेहादेः बल[6]मेधारोग्यादेर्निष्पादको भवति। निदर्शनान्तरमाह तथेत्यादिना। तथा लाक्षारसनिषेकोपनीतसामर्थ्यं मातुलिङ्गकुसुमं—बीजपूरकपुष्पमुत्तरोत्तरविशेषजननेन तत्सन्तान एव फलोदरान्तरवर्त्तिनः केशरस्य मातुलुङ्गसम्बन्धिन एव रक्तताहेतुर्भवत्येव। इति—एवं [7]दृष्टत्वात् कारणात् मुच्यतामभिनिवेशवैशसम्—अभिनिवेशव्यसनम् ॥

यच्चोक्तं[8] सिद्धान्तवादिना—'मुक्तिरपि [9]प्राणिनामसङ्गतैवेत्यादि यावदयं च प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सत्यात्मादिवस्तुनो न घटामुपैति' तदप्ययुक्तम्। कुत इत्याह—प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरात्मपक्ष एव युज्यमानत्वात् मुक्तेः। एतदेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। नैरात्म्यवादिनः क्षणिकाः पदार्था यथाहेतुसन्निधानं ते विक्रियामात्मसात्कुर्वाणाः

(विवरणम्)

(२४-२५) नैरात्म्यवादिनः क्षणिकाः पदार्था इति। नैरात्म्यवादिनः—बौद्धस्य मते क्षणिकाः [10]पदार्थाः विज्ञानसन्तानरूपा एवात्र गृह्यन्ते, तेषामेव 'समुपरोधहेतुभिर्दण्डादिभिर्यदा पीड्यन्ते' इत्यादि [11]विशेषणानां घटमानकत्वात् ॥

१ 'देहतदुत्तरो०' इति ग-पाठ। २ 'रक्ततो हेतु०' इति क-पाठ। ३ १३२तमे पृष्ठे। ४ 'प्रथमोपरिपात०' इति क-पाठ। ५ 'देहोत्तरोत्तरा०' इति ङ-पाठः। ६ 'मेधारोग्यनिष्पादको' इति ङ-पाठ। ७ 'दृष्टान्तत्वात्' इति ङ-पाठ। ८ १३२तमे पृष्ठे। ९ 'प्राणिनामसम्भवेत्यादि' इति क-पाठ। १० 'पदार्थो स(?)विज्ञान०' इति ख-पाठः। ११ 'विशेषानां' इति ख-पाठ।

(मूलम्)

क्रियामात्मसात्कुर्वाणाः समुपरोधहेतुभिर्यदा पीड्यन्ते दुःखविशेषाध्यासितोत्तरक्षणोत्पत्तितस्ततस्ते निर्विघ्नोत्तरोत्तरक्षणसमुत्पादान्निर्विण्णाः सदुत्तरोत्तरश्रुतभावनादिना अक्लिष्टानेकक्षणपरम्परोत्पादेन दान-दम-संयमाद्यनेकप्रकारशुभधर्माभ्यासाद् रागादिबीजोन्मूलनसमर्थमार्गभावनातः प्रतिकलमवदायमानविशुद्धपर्यन्तवर्तिक्षणोत्पादाधिगतविमुक्तयः कथ्यन्त इत्यनवद्यम्, अन्यथाऽऽत्मनोऽव्यवस्थितत्वाद् वेदनाऽभावाद् भावेऽपि विकारान्तराभावात् प्रतिपक्षाभ्यासेनाप्यनाधेयातिशयत्वान्मुक्त्यसम्भवः। इत्येतदपि तत्त्वापरिज्ञानविजृम्भितमेव, भवत्पक्षे कार्यकारणभावस्यैवायोगात्, अयोगश्च विकल्पानुपपत्तेः। तथाहि—तत् कार्यमुत्पद्यमानं नष्टाद्

(स्वो० व्या०)

क्षणिकतयैव समुपरोधहेतुभिः—ज्वरादिभिः यदा पीड्यन्ते दुःखविशेषाध्यासितोत्तरक्षणोत्पत्तितः प्रबन्धेन ततस्ते—क्षणिका पदार्था निर्विघ्नोत्तरोत्तरक्षणसमुत्पादात् प्रबन्धेन निर्विण्णाः सन्त सदुत्तरोत्तरश्रुतभावनादिना अक्लिष्टानेकक्षणपरम्परोत्पादेन दान-दम-संयमाद्यनेकप्रकारशुभधर्माभ्यासात्—प्रस्तुतधर्माभ्यासेन रागादिबीजोन्मूलनसमर्थमार्गभावनातः, नैरात्म्यभाव इत्यर्थः, प्रतिकलं कलां कलां प्रति अवदायमानाः—शुद्ध्यमानाश्च ते विशुद्धपर्यन्तवर्तिक्षणोत्पादाधिगतविमुक्तयश्चेति समासः त एवम्भूता कथ्यन्त इत्यनवद्यम्। इदं चैवदङ्गीकर्तव्यमिति विपक्षे बाधामाह अन्यथेत्यादिना। अन्यथा—एवमनभ्युपगमे आत्मनो व्यवस्थितत्वात् अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावतया वेदनाऽभावात् भावेऽपि वेदनाया विकारान्तराभावात् प्रतिपक्षाभ्यासेनापि शास्त्रविहितेन अनाधेयातिशयत्वाच्च कारणात् मुक्त्यसम्भवः। इति—एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह सिद्धान्तवादी—एतदपि—अनन्तरोक्तं तत्त्वापरिज्ञानविजृम्भितमेव। कथमित्याह—भवत्पक्षे कार्यकारणभावस्यैवायोगात् कारणात्। अयोगश्च अस्य विकल्पानुपपत्तेः। एतामेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। तत् कार्यमुत्पद्यमानं नष्टाद्

१ 'भावनादिना क्रिया' इति ग-पाठः। २ 'शुभकर्मा' इति ग-पाठः। ३ समासत एव म्भूता इति ग-पाठः।

(मूलम्)

वा हेतुत उत्पद्येतानष्टाद् वा नष्टानष्टाद् वेति। कारणमप्यनेकमेकस्वभावस्य कार्यस्य जनकं भवेत्, यद्वाऽनेकस्वभावस्य, अथवैकमेकस्वभावस्य, यदि वा अनेकस्वभावस्येति सर्वथाऽपि दोषः। तथाहि—न नष्टादुत्पद्यते, तस्य तदानीमसत्त्वात् तदहेतुकत्वापत्तेः, सदाभावाभावप्रसङ्गात्। नाप्यनष्टात्, कार्य-कारणयोर्यौगपद्यापत्तेः, सव्येतरगोविषाणादिषु तदनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे च प्रतीतिविरोधात्। नापि नष्टानष्टात्, नियोगतो विरोधापत्तेः, तस्यैव तथाभवनायोगात्, योगेऽप्यभ्युपगमप्रकोपादिति॥

अथ तुलोन्नामावनामवद्धेतुविनाशकाले कार्योत्पादान्नायं दोष

(स्वो० व्या०)

वा हेतुत उत्पद्येत तदभावेऽ**नष्टाद्** वा सद्भाव एव[1] **नष्टानष्टाद् वेति**। परिणतिमत्[2] **कारणमपि** तत् **अनेकं**—रूपादि **एकस्वभावस्य कार्यस्य**—विज्ञानादेः **जनकं भवेत्, यद्वाऽनेकस्वभावस्य** चित्रधर्मणः। **अथवैकं**[3] कारणं—रूपाद्येव **एकस्वभावस्य**—रूपादेरेव कार्यस्य। **यदि वाऽनेकस्वभावस्य**—कार्यस्य एकमेव कारणमिति एतावन्तः पक्षाः। इह च **सर्वथाऽपि दोषः**। तमाह **तथाही**त्यादिना। तथाहि—**न नष्टादुत्पद्यते** कारणात् कार्यम्, **तस्य**—नष्टस्य **तदानीं**—कार्यकाले **असत्त्वात्, तदहेतुकत्वापत्तेः** तस्य—कार्यस्याहेतुकत्वापत्तेः। एवं च **सदाभावाभावप्रसङ्गात्**, तस्याहेतुकत्वाविशेषेणेति भावः। **नाप्यनष्टात्**, कारणात् कार्यमुत्पद्यत इति प्रक्रमः। कुत इत्याह—**कार्य-कारणयोर्यौगपद्यापत्तेः**। ततः किमित्याह—**सव्येतरगोविषाणादिषु तदनभ्युपगमात्**—कार्यकारणभावानभ्युपगमात्, **अभ्युपगमे**ऽपि तत्र कार्यकारणभावस्य **प्रतीतिविरोधात्**। **नापि नष्टानष्टात्** कारणात् कार्यमुत्पद्यते, **नियोगतो विरोधापत्तेः**, नष्टानष्टविरोधस्य अनुभवा-ऽनुमानाभ्यामविरोधेऽप्यभ्युपगमविरोधादित्यर्थः। तथा चाह—**तस्यैव**—कारणस्य **तथा**—कार्यतया **भवनायोगात्, योगे**ऽपि तत्तत्स्वभावतया **अभ्युपगमप्रकोपादिति**॥

अथ तुलोन्नामावनामवदिति निदर्शनम्। **हेतुविनाशकाले कार्योत्पा-**

---

१ 'तद्भाव एव' इति ङ-पाठ। २ 'णतिमतः कारण०' इति ङ-पाठ। ३ 'अथैक' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

इति समाधिरास्थीयते । तत्रापि वक्तव्यम्—कोऽयं हेतुविनाशः? किं हेतुस्वभाव एव, यथाऽऽहुः—"क्षणस्थितिधर्मा भाव एव नाश इति?" किं वा हेतुप्रत्यस्तमयः, यथाऽऽहुः—"न भवत्येव केवलम्"? । किञ्चातः यदि हेतुस्वभावः सैव हेतु-फलयोर्यौगपद्यापत्तिः, तन्नाशोत्पादयोरेव तत्त्वात्, तयोश्च यौगपद्याभ्युपगमात् । अथ हेतुप्रत्यस्तमयः, न तस्य कार्योत्पादसमानकालता, निःस्वभावत्वेन कादाचित्कत्वायोगात्, तत्त्वे वा तस्य सहेतुत्ववस्तुत्व(त्वादि)प्रसङ्गादिति ॥

स्यादेतद् द्वितीये क्षणे कार्यस्य सत्तोत्पादात्मिका । प्रथमे तु कारण जातम् । तच्चाविनष्टमेव तदा । स हि तस्य स्वसत्तायाः कालः, क्षण भावित्वात् तु तत् फलकाले निवर्त्तते, अनुवृत्तावपि तस्य नैरर्थक्य

(स्वो० व्या०)

वात् कारणात् नाय दोषः—अनन्तरोदित इति समाधिरास्थीयते । तत्रापि—समाधौ वक्तव्य भवता—कोऽयं हेतुविनाशो नाम? । किं हेतुस्वभाव एव हेतुविनाशो यथाऽऽहुः तार्किकचूडामणयः—"क्षणस्थितिधर्मा भाव एव नाश इति"? किं वा हेतुप्रत्यस्तमयः—हेतुविनाश यथाऽऽहुः त एव—"न भवति एव केवलम्" इति? । किञ्चातः? उभयथाऽपि दोषः । तेनाह—यदि हेतुस्वभावः हेतुविनाश सैव हेतु-फलयोः । किमित्याह—यौगपद्यापत्तिः । कथमित्याह—तन्नाशोत्पादयोरेव—हेतुफलनाशोत्पादयोरेव तत्त्वात्—हेतुफलत्वात् तयोश्च—तन्नाशोत्पादयोर्यौगपद्याभ्युपगमादिति ॥

अथ हेतुप्रत्यस्तमयः—हेतुविनाश न तस्य—हेतुप्रत्यस्तमयस्य कार्योत्पाद समानकालता । कुत इत्याह—निःस्वभावत्वेन हेतुना कादाचित्कत्वायोगात् तस्य तत्त्वे वा—कादाचित्कत्वे वा तस्य सहेतुत्ववस्तुत्वादिप्रसङ्गादिति ॥

स्यादेतदिति पूर्वपक्षोपन्यासः । द्वितीये क्षणे—कारणानन्तरभाविनि कार्यस्य सत्ता । किम्भूतेत्याह—उत्पादात्मिका । प्रथमे तु क्षणे कारण जातम् । तच्च कारणमविनष्टमेव तदा—स्वक्षणे । किमित्यत आह—स यस्मात् तस्य—कारणस्य स्वसत्तायाः कालो वर्तते क्षणभावित्वात् तु तत्—कारणं फलकाले निव र्त्तते, द्वितीयक्षण इत्यर्थः । अनुवृत्तावपि तस्य—कारणस्य फलकाले नैरर्थक्य

1 तत्त्वे वा सहेतु इति ग-पाठः । 2 'भावो भाव' इति क-पाठः । 3 'तथाऽऽह' इति क-पाठः । 4 स्वक्षणे' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

निष्पत्तेस्तदानीं कार्यस्य, तदित्थं कारणक्षणानन्तरभावित्वात् कार्यस्य अविनष्टाच्च हेतोरुत्पादः, न च यौगपद्यप्रसङ्ग इति। एतदप्यचारु, स्वतन्त्रविरोधात्, कारणभावाविच्छेदित्वेन कार्यभावस्यान्वयापत्तेः, भावा[1]विच्छेदस्यान्वयत्वात्, तस्य चेत्थमङ्गीकरणात्, सदैव भावाभावाभावादिति। कारणभावादन्य एव कार्यभाव इति चेत्, न, एकान्तेन अन्यत्वासिद्धेः[2], तत्त्वतो भेदकाभावात् तदतिरिक्तक्षणानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे तदक्षणिकत्वप्रसङ्गात् तस्याप्यपरक्षणानुपपत्तेः अनवस्थाप्रसङ्गात्, अप्रसङ्गेऽपि तद्भावाभेदकत्वेनान्वयापत्तेः,

(स्वो० व्या०)

निष्पत्तेः कारणात् **तदानीं**–द्वितीयक्षणे **कार्यस्य, तदित्थं कारणक्षणानन्तरभावित्वात् कार्यस्य**। किमित्याह–**अविनष्टाच्च हेतोरुत्पादः** कार्यस्य **न च यौगपद्यप्रसङ्गो** हेतु-फलयोरिति। एतदाशङ्क्याह–**एतदप्यचारु**। कुत इत्याह–**स्वतन्त्रविरोधात्**। एनमेवाह–**कारणभावाविच्छेदित्वेन** उक्तनीतेः **कार्यभावस्य अन्वयापत्तेः** कारणात्। आपत्तिश्च **भावाविच्छेदस्यैवान्वयत्वात् तस्य च**–भावाविच्छेदस्य **इत्थम्**–उक्तनीत्याऽङ्गीकरणात्। भावार्थमाह–**सदैव भावाभावाभावात्**, नाशाव्यवधानादिति। **कारणभावादन्य एव कार्यभाव इति चेत्**, नैवं भावाविच्छेद इत्यभिप्रायः। एतदाशङ्क्याह–**न, एकान्तेन**–सर्वथा **अन्यत्वासिद्धेः**। असिद्धिश्च **तत्त्वतः**–परमार्थेन **भेदकाभावात्**। अभावश्च **तदतिरिक्तक्षणानभ्युपगमात्**–कारणभावाद्यतिरिक्तक्षणानभ्युपगमात्। **अभ्युपगमे** तदतिरिक्तक्षणस्य **तदक्षणिकत्वप्रसङ्गात्**–क्षणस्याक्षणिकत्वप्रसङ्गात्। प्रसङ्गश्च **तस्यापि**–क्षणस्य **अपरक्षणानुपपत्तेः**। अनुपपत्तिश्च **अनवस्थाप्रसङ्गात्** तस्याप्यपरक्षणाभावेनाक्षणिकत्वात्, क्षणोऽस्य

(विवरणम्)

(१८) **नाशाव्यवधानादिति**। नाशेनाव्यवधानं नाशाव्यवधानं तस्माद्। भावानन्तरं भाव एवोत्पन्नो न तुच्छोऽभाव इति भावाविच्छेदादन्वय एव ॥

(२१-२२) **कारणभावाद्यतिरिक्तक्षणानभ्युपगमादिति**। कारणस्य भावः–सत्ता कारणभावः। 'आदि'शब्दात् कार्यभावपरिग्रहः। तदतिरिक्तक्षणस्यानभ्युपगमात् ॥

१ 'विच्छेदस्त्वान्वय०' इति क–पाठ। २ 'अन्यथासिद्धे' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

उभयत्र भावाविशेषादिति । आकारादिभेदादविशेषासिद्धिरिति चेत्, न, तद्वद् भावभेदाभावात् तथाऽनुभवसिद्धत्वात्, अन्यथा अन्यतराभावापत्ते[1], तदात्मनाऽपि विशेषात्, तत्तथाऽभावेन तदवस्त्वापत्तेति ॥

स्यादेतत्-हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्तादवस्थ्येन हेतुफलभावानुपपत्तेः निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च विरुद्धत्वात्, तन्निवृत्तावेव तदनन्तरभावित्वेन तत्कार्यसिद्धिः गत्यन्तराभावादिति, न, अनेकदोषप्रसङ्गात्,

(स्या० व्या०)

भवतीति क्षणिक इति कृत्वा । अप्रसङ्गेऽपि अनवस्थाभावात् तत्कार्याभेदकत्वेन-कारणाभिभावाभेदकत्वेन हेतुना । किमित्याह-अन्यथाऽपत्ते । भावयन्नाह-उभयत्र-कारणे कार्ये च भावाविशेषादिति । आकारादिभेदात् तयोः अविशेषासिद्धिरिति चेद् भावस्य । एतदाशङ्क्याह-न, तद्वत्-आकारादिभेदवद् भावभेदाभावात्, कार्य-कारणयोरिति प्रक्रमः । अभावश्च तथाऽनुभवसिद्धत्वात् भावाभेदतयेति । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा-एवमनभ्युपगमे अन्यतरस्य-कारणतादेरभावापत्ते । आपत्तिश्च तदात्मनाऽपि-भावात्मनाऽपि विशेषात् । उपचयमाह-तथा तत्तथाऽभावेन तस्य-कारणस्य तथा-कार्यतया अभावेन हेतुना । किमित्याह-तदवस्त्वापत्तेति तस्य-कारणस्यानुपादानत्वापत्तेरिति । न हि सर्वथा कारणनिवृत्तौ अभावात्मने कार्यस्योपादानमिति भावनीयम् ॥

स्यादेतत्-हेत्वनिवृत्तिपक्षे स्वरूपनित्यतया तत्तादवस्थ्येन तस्य-हेतोः तादवस्थ्येन हेतुना हेतुफलभावानुपपत्तेः निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च हेतुगतस्य विरुद्धत्वात् तन्निवृत्तावेव-हेतुनिवृत्तावेव तदनन्तरभावित्वेन-तदनन्तरभावित्वेन तत्कार्यसिद्धिः-फलभावसिद्धिः गत्यन्तराभावादिति ।

(विवरणम्)

(१७-१८) भावात्मनाऽपि विशेषादिति । यदि हि कार्य-कारणयोः परस्परं भावात्मनाऽपि-सत्तात्मनाऽपि भेदः स्यात् तदाऽन्यतरस्य भाव एव स्यात् [illegible] भावात्मना भिन्नत्वेन भवति यदि तदा कश्चिद् भावः सताभावो भवतीति ॥

1 [illegible]
2 [illegible]

(मूलम्)

तन्निवृत्तावेव तदनन्तरभावित्वे तस्य परमार्थतोऽसत एव सद्भावापत्तिः, अपरस्य तथाभाविनोऽभावात्, सा चायुक्ता निरुपाख्यस्य खरविषाणादेरिव जन्मार्थविशेषायोगात्, अन्यथा सर्व एवासन्तः यतः कुतश्चिज्जन्मासादयेयुरिति हेतुफलनियमो न भवेत् ॥

स्यादेतत् प्रतिनियतशक्तयो हि भावास्तेभ्यः कुतश्चित् किञ्चिदेवोत्पद्यते, न सर्वमसत्त्वाविशेषेऽपीति, तदयुक्तम् । यदि हि कार्यैः संक्लि(?श्लि)ष्टमूर्त्तयः प्रत्ययाः स्युस्तदा तेषां प्रतिनियतकार्यसम्बन्ध-

(स्वो० व्या०)

एतदाशङ्क्याह—**न, अनेकदोषप्रसङ्गात्** । एतमेवाह—**तन्निवृत्तावेव**—हेतुनिवृत्तावेव **तदनन्तरभावित्वे**—हेत्वनन्तरभावित्वे (**तस्य**—) फलस्य **परमार्थतः असत एव सद्भावापत्तिः** । कथमित्याह—**अपरस्य**—कस्यचित् **तथाभाविनः** फलतया भाविनो**ऽभावात्** । **सा चायुक्ता** [1]असत एव सद्भावापत्तिरिति **निरुपाख्यस्य खरविषाणादेरि**वेति निदर्शनं, **जन्मार्थविशेषायोगा**दिति युक्तिः । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथा सर्व एवासन्तः** वान्ध्येयादयः **यतः कुतश्चिज्जन्मासादयेयुरिति** कृत्वा **हेतुफलनियमो न भवेत्** ॥

स्यादेतत्—प्रतिनियतशक्तयो हि [2]**भावास्तेभ्यः**—भावेभ्यः **कुतश्चित्**—भावात् **किञ्चिदेवोत्पद्यते**, न किञ्चिदेवोत्पद्यते । **न सर्वमसत्त्वाविशेषेऽपि इति** । एतदाशङ्क्याह—**तदयुक्तम्** । कथमित्याह—**यदि हि कार्यैः** [3]**संश्लिष्टमूर्त्तयः प्रत्ययाः स्युस्तदा तेषां**—प्रत्ययानां **प्रतिनियतकार्यसम्बन्ध-**

(विवरणम्)

(१३-१४) **अपरस्य कस्यचित् तथाभाविनः फलतया भाविनोऽभावादिति** । सर्वथा कारणनिर्वृत्तौ कार्यसत्तामङ्गीक्रियमाणायां नास्त्यभावमपहाय अपरः कश्चिद् वस्तुविशेषो यः कार्यरूपतया परिणतिं लभत इत्यर्थः । अतः सामर्थ्यादसत एव सद्भावापत्तिरायाता ॥

(१५) **जन्मार्थविशेषायोगादिति** । जन्म—उत्पादलक्षणो योऽर्थविशेषः—धर्मभेदरूपस्तस्याभावादभावस्य—तुच्छरूपस्य ह्यभावस्य नास्ति जन्मलक्षणार्थविशेषः । अन्यथा वान्ध्येयादीनामपि जन्म स्यात् ॥

(२०-२१) **कार्यैः संक्लि(?श्लि)ष्टमूर्त्तयः प्रत्ययाः स्युरिति** । शक्तिरूपतया यदि कार्याणि कारणेषु भवेयुरित्यर्थः ॥

१ 'असत्य एव' इति ङ-पाठ । २ 'भावा वर्तन्ते तेभ्य' इति ङ-पाठ. । ३ 'सद्क्लिष्टमूर्त्तय' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

उभयत्र भावाविशेषादिति। आकारादिभेदादविशेषासिद्धिरिति चेत्, न, तद्वत् भावभेदाभावात् तथाऽनुभवसिद्धत्वात्, अन्यथा अन्यतराभावापत्तेः, तदात्मनाऽपि विशेषात्, तत्तथाऽभावेन तद दलत्वाचेति ॥

स्यादेतत्—हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्तादवस्थ्येन हेतुफलभावानुपपत्तेः निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च विरुद्धत्वात्, तन्निवृत्तावेव तदनन्तरभावित्वेन तद्भावसिद्धिः गत्यन्तराभावादिति, न, अनेकदोषप्रसङ्गात्,

(स्यो० व्या०)

भवतीति क्षणिक इति कृत्वा। अप्रसङ्गेऽपि भवनस्यायाः तद्भावाभेदकत्वेन—कारणादिभावाभेदकत्वेन हेतुना। किमित्याह—अन्वयापत्तेः। भावार्थमाह—उभयत्र—कारणे कार्ये च भावाविशेषादिति। आकारादिभेदात् तयोः अविशेषासिद्धिरिति चेद् भावस्य। एतदाशङ्क्याह—न, तद्वत्—आकारादिभेदवत् भावभेदाभावात्, कार्य-कारणयोरिति प्रक्रमः। अभावश्च तथाऽनुभवसिद्धत्वात् भावाभेदतयेति। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा—एवमनभ्युपगमे अन्यतरस्य—कारणतादेरभावापत्ते। आपत्तिश्च तदात्मनाऽपि—भावात्मनाऽपि विशेषात्। उपचयमाह—तथा तत्तथाऽभावेन तस्य—कारणस्य तथा—कार्यतया अभावेन हेतुना। किमित्याह—तदवलत्वाचेति तस्य—कार्यस्यानुपादानत्वाचेति। न हि सर्वथा कारणनिवृत्तौ अभावात्ते कार्यस्योपादानमिति भावनीयम् ॥

स्यादेतत्—हेत्वनिवृत्तिपक्षे कारणनित्यतया तत्तादवस्थ्येन तस्य—हेतोः तादवस्थ्येन हेतुना हेतुफलभावानुपपत्तेः निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च हेतुगतस्य विरुद्धत्वात् तन्निवृत्तावेव—हेतुनिवृत्तावेव तदनन्तरभावित्वेन—हेत्वनन्तरभावित्वेन तद्भावसिद्धिः—फलभावसिद्धिः गत्यन्तराभावादिति।

(विवरणम्)

(१५-१८) भावात्मनाऽपि विशेषादिति। यदि हि कार्य-कारणयोः परस्परं भावात्मनाऽपि—सत्तारूपेण विशेषः स्यात् तदाऽन्यतरस्य भाव एव स्यात् यतो भावात्मना भिन्नयत्नैव भवति, यदि पुनः कश्चिद् भावः सत्ताभावो भवतीति ॥

१ तत्ताभावेनानन्तरभावा इति क-पाठः। २ च इति पाठो ग-प्रतौ नास्ति। ३ नि० पत्र इति ग-पाठः।

(मूलम्)

यदि हि कार्यस्वभावसम्बद्धं कारणं भवेत् तदा कार्यमपि कारणवन्निष्पन्नमेव। इति किं कुर्वत् कारणं स्यात्?। किञ्च क्रियमाणं कार्यमिति व्यतिरिक्तावधिविकलमेवोक्तवद् विशिष्टं तत्सामर्थ्यमिति यथोक्तदोषाभावः। एतदप्यसमीचीनम्, प्रलापमात्रत्वात्। तथाहि–'यदेव हि यदुत्पादने शक्तं तत एव तदुत्पादः, नान्यतः'[१] इत्यत्र न सामर्थ्यप्रतिनियतिस्तदतिरेकेण[२], अपि तु तत्सत्तामात्रम्। तच्च सर्वासतामविशिष्टम्। इति कथं ततस्तस्यैवोत्पादः?। तस्यैव तथास्वभावत्वादिति चेत्, असत्तामात्रगोचरमिदमस्य अकारणवत्सलत्वं न तदविशेषे विशेषप्रवृत्त्येदमपनेतुं न्याय्यम्। असतः

(स्वो० व्या०)

किमित्याह–**कारणत्वव्यवस्थितिः। यदि हि कार्यस्वभावसम्बद्धं कारणं भवेत् तदा**–तस्मिन् काले **कार्यमपि कारणवन्निष्पन्नमेव**[३]। **इति**–एवं **किं कुर्वत् कारणं स्यात्?**। न किञ्चिदपीत्यर्थः। **किञ्च क्रियमाणं कार्यमिति**–एवं **व्यतिरिक्तावधिविकलमेव** अभूतभवनतया **उक्तवद् विशिष्टं** हेतुपरम्परात एव **तत्सामर्थ्यमिति**–एवं **यथोक्तदोषाभावः। एतदप्यसमीचीनम्**–अशोभनम्। कुत इत्याह–**प्रलापमात्रत्वात्**। एतदेवाह **तथाही**त्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। **यदेव हि यदुत्पादने शक्तं तत एव तदुत्पादः, नान्यत इत्यत्र न सामर्थ्यप्रतिनियति**र्भवत्परिकल्पिता **तदतिरेकेण**–अधिकृतशक्त्यतिरेकेण, **अपि तु तत्सत्तामात्रम्**–अधिकृतकारणसत्तामात्रमेकान्तेनैकस्वभावं **तच्च**–तत्सत्तामात्रं **सर्वासतामविशिष्टमे**कस्वभावतया। **इति**–एवं **कथं ततः**–तत्सत्तामात्रात् **तस्यैव**–विवक्षितस्य कार्यस्यासत **उत्पाद** इति सर्वासदविशिष्टतया तस्य न युक्तोऽयमित्यभिप्रायः। एतदनादृत्य आह–**तस्यैव**–तत्सत्तामात्रकस्य **तथास्वभावत्वात्**–[४]विवक्षितसज्जननस्वभावत्वात्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**असत्ते**त्यादि। **असत्तामात्रगोचरं**[५] वस्तुस्थित्या **इदं**–तथास्वभावत्वं नाम **अस्य**–अधिकृतसत्तामात्रस्य **अकारणवत्सलत्वम**वधिरहितं तथास्वभावत्वं **न तद्**[६]**विशेषे**–असत्तामात्रविशेषे सति **विशेषप्रवृत्त्या**–असद्विशेषगोचरतया **इदं**–तथास्वभावत्वमकारणवत्सलाख्य**मपनेतुं न्याय्यम्**। अपनीयते च ततोऽसद्विशेष-

१ द्रष्टव्य १४२तम पृष्ठम्। २ 'प्रतिनियमस्तदति०' इति क–पाठ। ३ 'कारणवशान्निष्पन्न०' इति ङ–पाठ। ४ 'विवक्षितासजनन०' इति ङ–पाठ। ५ 'मात्रे गोचरं' इति ङ–पाठ। ६ 'तदविशेषे सत्ता०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

भावात् तस्मिन् कार्ये शक्तिनियमः स्यात्। न चैतदेव, सतोऽसता सम्श्लेषायोगात्, तस्मान्निरवधिकमेव सामर्थ्यमवस्थितमिति सर्वतः सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्निवारः। स्यादेतत् न दुर्निवारः, सामर्थ्यप्रतिनियमधर्मितेषु भावेषु तदप्रवृत्तेः। यदेव हि यदुत्पादने शक्तं तत एव तदुत्पादः, नान्यतः। सा च तस्य सामर्थ्यप्रतिनियतिः स्वहेतोः तस्याप्यात्मनिमित्तादिति अनादित्वात् कार्यकारणपरम्पराया नानवस्थाऽपीष्टबाधिका। आदौ हि परिकल्प्यमाने तस्याहेतुकत्वं स्यात्। तथा चायुक्तम्, नित्य सदसत्त्वापत्तेः, अत एव न कार्यसंश्लेषाभावतः कारणस्य निरवधिकसामर्थ्यदोषः हेतुपरम्परातस्तस्यैव तथास्वभाव स्यादिति॥

किञ्च कारणस्य कार्यस्वभाववियोगादेव कारणत्वव्यवस्थितिः।

(स्वो० व्या०)

भावात् कारणात् तस्मिन् कार्ये प्रतिनियत एव शक्तिनियमः स्यात् अवधिभावेनेति भावः। न चैतदेव कथमित्याह—सतः—कारणभावस्य असता—कार्यभावेन संश्लेषायोगात् तस्मान्निरवधिकमेव सामर्थ्यं कारणभावस्य अवस्थितम्। इति—एवं सर्वतोऽभावात् सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्निवार इति भावनीयम्। स्यादेतत्—न दुर्निवारः सामर्थ्यप्रतिनियमधर्मितेषु भावेषु—पदार्थेषु तदप्रवृत्तेः—सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गस्याप्रवृत्तेः। यदेव हि कारणं यदुत्पादने शक्तं—यत्कार्योत्पादने समर्थं तत एव कारणात् तदुत्पादः—तत्कार्यप्रभवः, नान्यतः—कारणान्तरात्। सा च तस्य सामर्थ्यप्रतिनियतिः विवक्षितकारणस्य स्वहेतोस्तस्यापि एषा आत्मनिमित्तादपरत। इति—एवमनादित्वात् कार्यकारणपरम्पराया न अनवस्थाऽपि इष्टबाधिका। आदौ हि परिकल्प्यमाने तस्य—कार्यादेरहेतुकत्वं स्यात्। तथा चायुक्तम् अहेतुकत्वम्। कुत इत्याह—नित्य सदसत्त्वापत्तेः, अक्रमात् कार्यादेरिति, अत एव न कार्यसंश्लेषाभावतः कारणस्य निरवधिकसामर्थ्यदोषः, हेतुपरम्परातस्तस्यैव—कारणस्य तथास्वभावत्वात्—विशिष्टकार्यजननस्वभावत्वादिति॥

अभ्युच्चयमाह किञ्चेत्यादिना। किञ्च कारणस्य कार्यस्वभाववियोगादेव

१ 'परिकल्पमाने' इति क-पाठः। २ 'कार्यश्लेषाभावतः' इति ग-पाठः। ३ 'स्यात्' इति ग-प्रतौ न विद्यते। ४ भावतः सर्वतः सर्व इति क-पाठः।

(मूलम्)

यदि हि कार्यस्वभावसम्बद्धं कारणं भवेत् तदा कार्यमपि कारणवन्निष्पन्नमेव। इति किं कुर्वत् कारणं स्यात्?। किञ्च क्रियमाणं कार्यमिति व्यतिरिक्तावधिविकलमेवोक्तवद् विशिष्टं तत्सामर्थ्यमिति यथोक्तदोषाभावः। एतदप्यसमीचीनम्, प्रलापमात्रत्वात्। तथाहि-'यदेव हि यदुत्पादने शक्तं तत एव तदुत्पादः, नान्यतः'[1] इत्यत्र न सामर्थ्य[2]प्रतिनियतिस्तदतिरेकेण, अपि तु तत्सत्तामात्रम्। तच्च सर्वासतामविशिष्टम्। इति कथं ततस्तस्यैवोत्पादः?। तस्यैव तथास्वभावत्वादिति चेत्, असत्तामात्रगोचरमिदमस्य अकारणवत्सलत्वं न तदविशेषे विशेषप्रवृत्त्येदमपनेतुं न्याय्यम्। असतः

(स्वो० व्या०)

किमित्याह-कारणत्वव्यवस्थितिः। यदि हि कार्यस्वभावसम्बद्धं कारणं भवेत् तदा-तस्मिन् काले कार्यमपि [3]कारणवन्निष्पन्नमेव। इति-एवं किं कुर्वत् कारणं स्यात्?। न किञ्चिदपीत्यर्थः। किञ्च क्रियमाणं कार्यमिति-एवं व्यतिरिक्तावधिविकलमेव अभूतभवनतया उक्तवद् विशिष्टं हेतुपरम्परात एव तत्सामर्थ्यमिति-एवं यथोक्तदोषाभावः। एतदप्यसमीचीनम्-अशोभनम्। कुत इत्याह-प्रलापमात्रत्वात्। एतदेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। यदेव हि यदुत्पादने शक्तं तत एव तदुत्पादः, नान्यत इत्यत्र न सामर्थ्यप्रतिनियतिर्भवत्परिकल्पिता तदतिरेकेण-अधिकृतशक्त्यतिरेकेण, अपि तु तत्सत्तामात्रम्-अधिकृतकारणसत्तामात्रमेकान्तेनैकस्वभाव तच्च-तत्सत्तामात्रं सर्वासतामविशिष्टमेकस्वभावतया। इति-एवं कथं ततः-तत्सत्तामात्रात् तस्यैव-विवक्षितस्य कार्यस्यासत उत्पाद इति सर्वासदविशिष्टतया तस्य न युक्तोऽयमित्यभिप्रायः। एतदनादृत्य आह-तस्यैव-तत्सत्तामात्रकस्य तथास्वभावत्वात्-[4]विवक्षितसजननस्वभावत्वात्। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-असत्तेत्यादि। असत्ता[5]मात्रगोचरं वस्तुस्थित्या इदं-तथास्वभावत्वं नाम अस्य-अधिकृतसत्तामात्रस्य अकारणवत्सलत्वमवधिरहितं तथास्वभावत्व न [6]तदविशेषे-असत्तामात्रविशेषे सति विशेषप्रवृत्त्या-असद्विशेषगोचरतया इदं-तथास्वभावत्वमकारणवत्सलाख्यमपनेतुं न्याय्यम्। अपनीयते च ततोऽसद्विशेष-

१ द्रष्टव्यं १४२तमं पृष्ठम्। २ 'प्रतिनियमस्तदति०' इति क-पाठ। ३ 'कारणवशान्निष्पन्न०' इति ङ-पाठ। ४ 'विवक्षितासज्जनन०' इति ङ-पाठ। ५ 'मात्रे गोचरं' इति ङ-पाठ। ६ 'तदविशेषे सत्ता०' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

को विशेष इति चेत्, वयमप्येतदेव ब्रूम इत्यनुपालम्भ एवोऽसद्विधानाम्। ततथास्वभावत्वविभवप्रतिनियमाददोष इति चेत्, भवत्वदोषो यस्य कस्यचिदसतः तत्सम्पादनेन, नियमतस्सम्पादन तु तद्विशेषाभावीति तद्विशेषत्वादेव न सर्वथा तदसत्त्वमिति परिचिन्त्यतामेतत्। एवं च निरवधिकसामर्थ्यदोषस्तदवस्थ एव। सति

(स्वो० व्या०)

भावेनेति भावनीयम्। असतः को विशेष इति चेत् निरुपाख्यतया, न कश्चिदित्यर्थः। एतदाशङ्क्याह–वयमप्येतदेव ब्रूम इति–एवमनु(?मनु)पालम्भ एवोऽस्मद्विधानां–सर्वासदविशिष्टजननैकस्वभावतः असद्विशेषभवनवादिपर्यनुयोगपराणाम्। ततथास्वभावत्वविभवप्रतिनियमात् तस्य–अधिकृतसत्तामात्रस्य तथास्वभावत्वविभवप्रतिनियमात्–कार्यविशेषकरणस्वभावत्वविभवप्रतिनियमाददोषः इति चेत् अनन्तरोदितः। एतदाशङ्क्याह–भवत्वदोषो यस्य कस्यचिदसतो यदृच्छया तत्सम्पादनेन, नियमतस्सम्पादन तु–नियमेनासत्त्वविशेषसम्पादन पुनस्तद्विशेषाभावि–अधिकृतसत्तामात्रस्य तथास्वभावत्वविशेषाभावि। इति–एवं तद्विशेषत्वादेव–अधिकृतसत्तामात्रस्य तथास्वभावत्वविशेषादेव न सर्वथा तदसत्त्व–भाविकार्यासत्त्वमवधिभावेनाधिकृतभावविशेषत्वादिति परिचिन्त्यतामिति। एवं च कृत्वा निरवधिकसामर्थ्यदोषस्तदवस्थ एव य उक्तः

(विवरणम्)

(११-१२) सर्वासदविशिष्टजननैकस्वभावतः असद्विशेषभवनवादिपर्यनुयोगपराणामिति। असद्विशेषस्य भवनम्–उत्पादं वदतीत्येवंशीलोऽसद्विशेषभवनवादी तत्पर्यनुयोग परः–प्रकृष्टो येषां ते तथाविधाः। तेषां कुतो यदसद्विशेषभवनमित्याह–अविशिष्टः सम् जननोऽविशिष्टजननः सर्वासतामविशिष्टजनन एकः स्वभावो यस्य वस्तुनस्तत् तथा तस्मात्॥

(१३) कार्यविशेषक(?का)रणस्वभावत्वविभवप्रतिनियमादिति। कार्यविशेषस्य कारणं–प्रतिनियतकार्यहेतुः स्वभावो यस्य तत् तथा, तस्य भावः कार्यविशेषकारणस्वभावत्वम्, तदेव विभवः–विभूतिस्तस्मात् प्रतिनियमः–नैयत्यं तस्मात्॥

१ 'दो विद्विशेष' इति ट–पाठः। २ 'विशिष्टजननः सर्वासतामविशिष्ट' इति ट–पाठः।

(मूलम्)

हि बीजादिसत्ताकालेऽङ्कुरादीनां तथाभाविनाऽपि रूपेण सर्वथाऽसत्त्वादङ्कुरादिप्रतिनियतशक्तीदं कारणमित्येवं सावधिकः सामर्थ्यनियमो नास्तीत्ययमर्थोऽस्माभिर्विवक्षितः, स चापरिहृत एव, सर्वथा प्रतियोग्यभावादिति ॥

स्यादेतत्—अङ्कुरादौ यत् सामर्थ्यमुदितं बीजादेस्तत् तदा विशेषतो व्यपदेष्टुमशक्यम्, अवध्यनिष्पत्तेः; तत्र तु तत् सिद्धमेव, यतोऽनन्तरमङ्कुराद्युत्पत्तिः, सति च तादृशि वस्तुनि तथाव्यपदेशनिवृत्तावपि न किञ्चिद् व्याहन्यते; न हि नामायत्ता वस्तूत्पत्तिः, तस्याप्रयोजकत्वादिति। एतदप्ययुक्तम्, तत्त्वतो विहितोत्तरत्वात्। तथाहि—

(स्वो० व्या०)

प्राक्। एतद्भावनायैवाह—सति हीत्यादि। सति यस्माद् बीजादिसत्ताकाले अङ्कुरादीनां—कार्याणां तथा—तत्प्रतिनियततया भाविनाऽपि रूपेण सर्वथाऽसत्त्वात् अङ्कुरादिप्रतिनियतशक्तीदं कारणं—बीजादि इत्येवं सावधिकः सामर्थ्यनियमो नास्तीत्ययमर्थोऽस्माभिर्विवक्षितः प्राक्। स च भवता अपरिहृत एव, सर्वथा प्रतियोग्य[1]भावात्, तदभावे स्वभावप्रतिनियमाभावादित्यर्थः ॥

स्यादेतत्—अङ्कुरादौ—कार्ये यत् सामर्थ्यमुदितं बीजादेः—कारणस्य तत् तदा—कारणकाले विशेषतो व्यपदेष्टुमशक्यम्। कुत इत्याह—अवध्यनिष्पत्तेः; तत्र तु—बीजादौ तत् सिद्धमेव सामर्थ्यम्। कथमित्याह—यतोऽनन्तरमङ्कुराद्युत्पत्तिः सति च [2]तादृशि वस्तुनि वस्तुस्थित्या तथाव्यपदेशनिवृत्तावप्यवध्यभावेन न किञ्चिद् व्याहन्यते, तात्त्विकहेतुभावसिद्धेः। न हि नामायत्ता वस्तूत्पत्तिः, तस्याप्रयोजकत्वात् नाम्न इति। एतदाशङ्क्याह—एतदप्ययुक्तं परोक्तम्। कुत इत्याह—तत्त्वतो विहितोत्तरत्वात्।

(विवरणम्)

(१७-१८) तदभावे स्वभावप्रतिनियमाभावादिति। तस्य—प्रतियोगिनः कार्यस्य शक्तिरूपतयाऽपि कारणेऽभावे सति स्वभावे प्रतिनियमस्य—प्रतिनियतस्यैव कार्यस्य कारणं—जनकमित्येवंलक्षणस्याभावात् ॥

१ 'भावात् एतदभावे' इति ङ-पाठ। २ 'तादृशवस्तुनि' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

न बीजादावुदितसामर्थ्यं तदतिरेकेण, अपि तु तत्सत्तामात्रमिति तदेवावर्त्तते । न चाङ्कुरादौ सामर्थ्यमिति तदा परिज्ञानोपायः, सर्वासद्भिविक्ततत्सत्तामात्रवेदनात् । न च तत्तत्स्वभावतया तदुपलम्भ एव, सर्वथाऽवध्यभावे तत्तत्स्वभावतासिद्धेः । न च स्वहेतुसामर्थ्यतस्तत्सिद्धिः, तत्राप्युक्तदोषानतिवृत्तेः । न च तत्रापि स्वहेतुसामर्थ्यमेव परिहारः, तुल्यदोषतयोपघातात् । न चानादिहेतुपरम्परा उपघातत्राणम्, अत एव हेतोः, प्रमाणानुपपत्तेश्च, तस्माच्च तत्तथाभावसङ्गता तद्योग्यतां विहाय अपरस्तत्परिज्ञानो

(स्वो० व्या०)

एतदेव योजयति तथाहीत्यादिना । तथाहि न बीजादौ—कारणे उदितसामर्थ्यमङ्कुरादिनिबन्धन तदतिरेकेण—बीजाद्यतिरेकेण, अपि तु तत्सत्तामात्र—बीजादिसत्तामात्रम् । इति—एव तदेवावर्त्तते, प्रागुक्तमिति । न चाङ्कुरादौ—कार्ये सामर्थ्यमिति—एव तदा—बीजकाले परिज्ञानोपायः । कुत इत्याह—सर्वासद्भिविक्ततत्सत्तामात्रवेदनात्—त्रैलोक्यगतासद्विविक्तबीजमात्रवेदनात् । न च तत्तत्स्वभावतया—बीजादेरङ्कुरादिजननस्वभावतया तदुपलम्भ एव—अङ्कुराद्युपलम्भ एव, उपाय इति वर्तते । कुत इत्याह—सर्वथाऽवध्यभावे तत् तत्स्वभावतासिद्धेः—बीजादेरङ्कुरादिजननस्वभावतासिद्धेः । न च स्वहेतुसामर्थ्यतस्तत्सिद्धिः—तत्तत्स्वभावतासिद्धिः । कुत इत्याह—तत्रापि—स्वहेतुसामर्थ्ये उक्तदोषानतिवृत्ते कारणात् । न च तत्रापि—अधिकृतहेतुसामर्थ्ये स्वहेतुसामर्थ्यमेव परिहारः अपरहेत्वपेक्षया । कुत इत्याह—तुल्यदोषतया कारणेन उपघातात् हेतो । न चानादिहेतुपरम्परा प्रागुपन्यस्ता उपघातत्राणम् । कुत इत्याह—अत एव हेतोः, तुल्यदोषतयोपघातादित्यर्थः । उपचयमाह—प्रमाणानुपपत्तेश्च—अनादिहेतुपरम्पराग्राहकप्रमाणाभावात्, आदिपरिकल्पनादोषप्रमाणस्य च जातिरूपत्वादिति । तस्मादित्यादि । यस्मादेव तस्मात् न तत्तथाभाव

(विवरणम्)

(१८ १९) तत्तत्स्वभावतासिद्धेरिति । तस्य—बीजादेस्तत्स्वभावता—अङ्कुरादिजननस्वभावता तस्याः सिद्धिः(द्धेः) ॥

१ यद्यप्यनादिहेतुपरम्पराग्राहकं प्रमाणं नास्ति तथाप्यादिपरिकल्पनायां दोषाद्वे प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—(२५ २६) आदिपरिकल्पनादोषप्रमाणस्य च

१ 'कार्यसामर्थ्य' इति क-पाठः । २-२ भवताऽसिद्धेः इति क-पाठः ।

(मूलम्)

पायः । न विशिष्टं सामर्थ्यं न [1]हेतुफलभावनियमः [2]सर्वथाऽसदुत्पद्यत इति प्रास्या न क्वचिद् व्यवस्थासिद्धिरिति ॥

स्यादेतन्न वै काचिदुत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ताऽस्ति यामाविशदसदुत्पद्यत इत्युच्यते, किन्तु कुतश्चिद् वस्तुनोऽनन्तरं कस्यचिद् वस्तुनो नियमवतः सत्ता सैव [3]तदात्मिकोत्पत्तिरभिधीयते । न त्वियं केनचित् सम्बद्धा । सा च प्राग् नासीदित्यसदुत्पद्यत इति व्यवह्रियते, न पुनरसतोऽवस्थान्तरावेशस्तदिति । अत्रोच्यते–यत्किञ्चिदेतत्,

(स्वो० व्या०)

सङ्गतां–न कारणस्यैव कार्यभावसङ्गतां **तद्योग्यतां**–कार्ययोग्यतां **विहाय अपरः**–अन्यस्तत्परिज्ञानोपायः–अधिकृतसामर्थ्यपरिज्ञानोपायः । **न विशिष्टं सामर्थ्यं** तत्तथाभावसङ्गतां तद्योग्यतां विहायावध्यभावेन **न हेतुफलभावनियमः** [तत्तथाभावसङ्गतां तद्योग्यतां विहाय] **सर्वथाऽसदुत्पद्यते । इति**–एवं **प्रास्या न क्वचिद् व्यवस्थासिद्धि**र्विशिष्टसामर्थ्यादाविति ॥

स्यादेतत्–न वै काचिदुत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ताऽस्ति–विद्यते **याम्**–उत्पत्तिमाविशत् सत् **असदुत्पद्यत [4]इत्युच्यते, किन्तु कुतश्चिद् वस्तुनो** विशिष्टा**दनन्तरं कस्यचिद् वस्तुनो नियमवतः**–अव्यभिचारिणः **सत्ता** भवति, **सैव**–सत्ता **तदात्मिका**–सत्तात्मिका **उत्पत्तिरभिधीयते । न त्वियम्**–उत्पत्तिः **केनचिद्** वस्तु**सम्बद्धा । सा च**–उत्पत्तिः **प्राग्**–अधिकृतक्षणान्ना**सीदिति** कृत्वा **असदुत्पद्यत इति**–एवं **व्यवह्रियते; न पुनरसतः अवस्थान्तरावेशस्तत्** स**दिति** । एतदाशङ्क्याह–**अत्रोच्यते । यत्किञ्चित्**–

(विवरणम्)

जातिरूपत्वादिति । आदिपरिकल्पनाया दोषाः–नित्यं सत्त्वमसत्त्वं चेत्याद[5]यस्त एव प्रमाणं तस्य पुनर्जातिरूपत्वात् । अयमभिप्रायः–अनादिहेतुपरम्पराग्राहकप्रमाणस्याभावे आदिपरिकल्पनादोषप्रमाणं प्रमाणाभासमेव बोध(?ध्य)स्य(?म्) ॥

१ 'हेतूत्पत्तिफलभावनियम' इति क–पाठ । २ 'सर्वथा सदु०' इति क–पाठ । ३ 'तदात्मकोत्पत्ति०' इति क–पाठ । ४ 'इत्युच्येत' इति ङ–पाठ । ५ 'दयस्त एतत् प्रमाण तत् प्रमाण तस्य' इति च–पाठ ।

(मूलम्)

अविचारितरमणीयत्वात् । तथाहि—नोत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ता । न चासौ गर्भवत् कारणाभिष्क्रामति, न चाम्बरतलात् पतति, न चास्ति सर्वथा प्राक्, न चासत् सद् भवति, भवति च कस्यचिदनन्तर—मरणसमय एवास्य रहितस्तदन्वयेन तत्सामर्थ्यप्रभवो नियमवाँश्चेति को न्वसमायमान इत्थं भाषते, अबोधग्रहगृहीताचापरः अनुषक्तीत्यपकर्ण्यमेतत्। आह—एवमपि पारिशेष्यानाश्रयणे हेतुफलभावोच्छेददोषोऽनिवारितप्रसर, हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्तादवस्थ्यात्,

(स्वो० व्या०)

असारमेतत्—अनन्तरोक्तम्, अविचारितरमणीयत्वात् हेतो । एतदेवाह (तथाहीत्यादिना) नोत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ता । न चासौ—भावो गर्भवत् कारणाभिष्क्रामति, मातुरुदरादिति गम्यते, न चाम्बरतलात्—आकाशतलात् पतति सहसा, न चास्ति सर्वथा—सर्वैः प्रकारैः प्राग्, उत्पत्तेरिति प्रक्रमः, न चासत् सद् भवति, अभावस्य भावत्वविरोधात्, भवति च कस्यचित्—वस्तुनोऽनन्तर मरणसमय एवास्य—कस्यचित् रहितस्तदन्वयेन—तत्सद्भावापत्त्यभावतः तत्सामर्थ्यप्रभवः—अनन्तरातीतवस्तुशक्तिजन्मा नियमवाँश्च भावः स एव नापर । इति को न्वसमायमानः सन् इत्थं भाषते? । अबोधग्रहगृहीता चापरः—अन्यः अनुषक्ति 'को न्वपर'?, न कश्चिदित्यर्थः । इत्यपकर्ण्यमेतत्। आह—एवमपि सति पारिशेष्यानाश्रयणे हेतुफलभावोच्छेददोषः । किमित्याह—अनिवारितप्रसरः । कथमित्याह—हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्ताद

(विवरणम्)

(६) मरणसमय एवास्येति । विनाशसमये एव घटादेर्घटादिरुत्पद्यत इत्यर्थः । एतच्च 'कस्यचिदनन्तरम्' (५ ६) इत्यस्यैव सौत्रपदस्य व्याख्यानं कृत सुखावबोधाय सूत्रकृता ॥

(२०) पारिशेष्यानाश्रयणे इति । हेतोरनिवृत्तिपक्षे साङ्ख्याभिमते तादवस्थ्यादेवेन भवते कार्यम् । निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्तु जैनाभिमतो विरुद्ध इति पारिशेष्याद् बौद्धाभिमत एव वस्तुनोऽनन्तरं वस्तूत्पद्यत इति । अस्मिन् पक्षे कार्यकारणभावव्यवस्थितिरिति पारिशेष्यं तस्यानाश्रयणे सति ॥

१ न चाम्बर इति ग पाठः । २ प्रभवनियम इति क—पाठः । ३ भावच्चेद हेतुफल इति क—पाठः । ४ 'हेतुनिवृत्तिपक्षे' इति ग—पाठः । ५ 'नैवासद्' इति क—पाठः । ६ 'कोऽपरः' इति ख—पाठः । ७ 'इत्यकस्मा(?द)पक्षे' इति ख—पाठः ।

(मूलम्)

निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च विरुद्धत्वादिति, न निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षे विरोधासिद्धेः, तस्यैव तथाभवनात् ॥

स्यादेतत्–तथाभवनमित्यन्यथाभवनमेतच्च शब्दार्थाननुगतं तदेवान्यथा भवतीति, (तदू) यदि तदेव कथमन्यथा भवति, अन्यथा चेद् भवति कथं तदेवेति ? । उच्यते–कथञ्चिदन्यथाभवनाददोषः, तदतादवस्थ्योपलब्धेः, मृदाद्यात्मककपालादिवेदनात् उभयनिश्चय[2]सिद्धेः अन्यतरस्यापि भ्रान्तत्वायोगात्, इतरत्राप्यनाश्वासापत्तेः तज्जातीयव्यभिचारदर्शनात् सतः सर्वथा[3]ऽसत्त्वानापत्तेः, कादाचित्कतया तदुत्पत्त्यादिप्रसङ्गात्, असतोऽपि सत्ताऽयोगात् स्वभाव[4]वैकल्येन तद्भाव[5]नियमासिद्धेरिति । न चैतन्न शब्दार्थानुगतमपि,

(स्वो० व्या०)

स्थ्यात्–हेतुतादवस्थ्येन **निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च**, प्रक्रमाद्धेतुगतस्य, **विरुद्धत्वादिति** । एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि । न–नैतदेवं **निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षे**ऽधिकृते । किमित्याह–**विरोधासिद्धेः** । असिद्धिश्च **तस्यैव**–हेतोस्तथा–कार्यतया **भवनात्** ॥

स्यादेतत्–तथाभवनमिति–एवम**न्यथाभवनम्** एतच्च–अन्यथाभवनं **शब्दार्थाननुगतम्** । कथमित्याह–**तदेवान्यथा भवति** । अयमर्थोऽत्र–**तद् यदि तत् कथमन्यथा भवति, अन्यथा चेद् भवति कथं तदेवेति** विरोधात् । एतदाशङ्क्याह–**उच्यते–कथञ्चिदन्यथाभवनाददोषः** । कथमित्याह–**तदतादवस्थ्योपलब्धेः** तस्य–हेतोः अतादवस्थ्योपलब्धेः । उपलब्धिश्च **मृदाद्यात्मककपालादिवेदनात्** । एतच्चानुभवसिद्धं **उभयनिश्चयसिद्धेः** मृदादि कपालादि चोभयम**न्यतरस्यापि**–मृदादेः **भ्रान्तताऽयोगात्** । अयोगश्चेतरत्रापि कपालादौ **अनाश्वासापत्तेः** । आपत्तिश्च **तज्जातीयव्यभिचारदर्शनात्** तथा **सतः सर्वथा**–एकान्तेन **असत्त्वानापत्तेः** । अनापत्तिश्च **कादाचित्कतया** कारणेन **तदुत्पत्त्यादिप्रसङ्गात्**–असत उत्पादनाशप्रसङ्गात्, तथा **असतोऽपि** सर्वथेति वर्तते **सत्ताऽयोगात्** । अयोगश्च **स्वभाववैकल्येन** असतः **तद्भावनियमासिद्धेः**–सद्भावविशेषनियमासिद्धेरिति । **न चैतत्**–कथञ्चिदन्यथाभवनं

१ समीक्ष्यतां १४०तम पृष्ठम् । २ 'सिद्धि अन्यतर०' इति ग–पाठ । ३ 'सर्वथानापत्ते. इति ग–पाठ. । ४ 'वैकल्पेन' इति ग–पाठ । ५ 'नियमासिद्धिरिति' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

कथञ्चिदन्यथाभवनस्य तदेवान्यथैवेत्येकान्तापोहेन प्रवृत्तेः, वस्तुन एव तत्स्वभावत्वात्, प्रतीत्यनुग्रहसिद्धेरुभयनिमित्तभावात्, अस्य च तदेवान्यथा भवतीत्यनेनैवाक्षेपोऽन्यथैतच्छब्दार्थायोगात्। इति पक्षान्तरोपपत्त्या पारिशेष्यानाश्रयणेऽपि न हेतुफलभावोच्छेददोष इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

न च कारणमप्यनेकमेकस्वभावस्य कार्यस्य जनकम्। यदि स्यात्तदानीं भिन्नस्वभावेभ्यः सहकारिभ्यः कार्योत्पत्तौ कारणभेदो भेदकः स्यात्, तत्रश्चाभेदोऽपि नाभेदको भवेत्, कारणभेदेऽप्यभेदात्। यदि भेदाद् भेद एव स्यात्, एवमभेदादभेदो युक्तः, अव्यभिचारनियमात्। इह तु नैवमित्यहेतुकौ विश्वस्य भेदाभेदौ स्याताम्। तद्-

(स्वो० व्या०)

अन्यभवनाक्षिप्त न शब्दार्थानुगतमपि, किन्तु शब्दार्थानुगतमेव, कथञ्चिदन्यथाभवनस्य तदेवान्यथैवेति–एव एकान्तापोहेन प्रवृत्तेः। कथमित्याह–वस्तुन एव तत्स्वभावत्वात्–निवृत्त्यनिवृत्त्यात्मकत्वेन अनेकान्तस्वभावत्वात्। तत्स्वभावत्व च प्रतीत्यनुग्रहसिद्धेरुभयनिमित्तभावात्। तदन्यथैत्युभयम्। अस्य च–उभयस्य तदेवान्यथा भवतीति। अनेनैवाक्षेपः अन्यथा–तदनाक्षेपे एतच्छब्दार्थायोगात्। इति–एवं पक्षान्तरोपपत्त्या कारणेन पारिशेष्यानाश्रयणेऽपि परोक्ते न हेतुफलभावोच्छेददोषः पक्षान्तरेणाप्युक्तनीत्या तदनुच्छेदसिद्धिरित्यलं प्रसङ्गेन ॥

विकल्पान्तरमधिकृत्याह–न च कारणमप्यनेक–रूपादि एकस्वभावस्य कार्यस्य जनक–ज्ञानादेः। यदि स्यादनेकमेकस्वभावस्य सत् तदानीं भिन्नस्वभावेभ्य सहकारिभ्यः–रूपादिभ्य कार्योत्पत्तौ–विज्ञानादिभावेऽपि। किमित्याह–कारणभेदो भेदक स्यात्, अनेकेभ्य एकोत्पत्तिरिति भाव। ततश्च–एवं च सति अभेदोऽपि कारणगतो नाभेदको भवेत् कार्ये। कथमित्याह–कारणभेदेऽपि उक्तवदभेदात् कार्यस्य। एतदेव भावयति–यदि भेदात्–कारणगतात् भेद एव स्यात् कार्यस्य, एवमभेदात्–कारणगतात् अभेदो युक्त कार्ये। कुत इत्याह–अव्यभिचारनियमाद्धेतो। इह तु–प्रक्रमे नैवमनेकस्मादेकभावाङ्गीकरणेन इत्यहेतुकौ विश्वस्य–जगत भेदाभेदौ स्याताम्

१ 'नेकस्वभावस्य' इति ग-पाठः। २ 'तत्र भेदोऽपि' इति ङ-पाठः। ३ 'न भेदक' इति ग-पाठः। ४ 'मत्रतत्र तदेदानीं' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

व्यतिरिक्तश्च न कश्चिद् भावः। इति सर्वे भावा अपरतन्त्रोत्पत्तयः स्युरिति ॥

स्यान्मतम्–भिन्नस्वभावेभ्यो[1] भिन्नस्वभावमेव सञ्जायते, कारणव्यापारविरचितानामसङ्कीर्णत्वात् कार्यस्वभावविशेषाणाम्, यथा विषयेन्द्रियमनस्कारबलभाविनो[2] ज्ञानस्य विषयात् तदाभता नेन्द्रियान्न मनस्कारात्, इन्द्रियाद् विषयग्रहणप्रतिनियमो नान्यतस्तस्यैव [3]मनस्काराद् बोधरूपता, न परतः। न च कारणव्यापारविषये[4] नानात्वेऽपि कार्ये[5] स्वभावभेदः, निर्विभक्तरूपस्यैवोपलम्भात्[6]। एतदप्ययुक्तम्, सन्न्यायविरोधात्। कथं हि नामैकस्वभावं कार्यं विशेषाश्च तदव्यतिरिक्ता एव [7]चित्रा इति चिन्त्यम्। नानात्वैकत्वयोः परस्पर-

(स्वो० व्या०)

उक्तवदुभयत्र नियमाभावात्। **तद्व्यतिरिक्तश्च**–भेदाभेदव्यतिरिक्तश्च **न कश्चिद् भावो** नाम। **इति**–एवं **सर्वे भावा अपरतन्त्रोत्पत्तयः**–कारणनिरपेक्षजन्मानः **स्यु**रित्यनिष्टं चैतत् ॥

स्यान्मतम्–भिन्नस्वभावेभ्यो भिन्नस्वभावमेव जायते, कारणेभ्यः कार्यमिति प्रक्रमः। कुत इत्याह–**कारणव्यापारविरचितानामसङ्कीर्णत्वात्** हेतोः। केषामित्याह–**कार्यस्वभावविशेषाणा**मिति। एतदेव भावयति त(?य)थेत्यादिना। यथा **विषयेन्द्रियमनस्कारबलभाविनो ज्ञानस्य** बलं–सामर्थ्यं[8] **विषयात् तदाभता**–तदाकारता, [9]**नेन्द्रियान्न मनस्कारात्** तदाभता, **इन्द्रियाद् विषयग्रहणप्रतिनियमो** रूपाद्यपेक्षया, **नान्यतः**–विषयादेः **तस्यैव**–विज्ञानस्य **मनस्कारात्** समनन्तराद् **बोधरूपता, न परतः**–इन्द्रियादेः। **न च कारणव्यापारविषये नानात्वेऽपि** सति **कार्ये स्वभावभेदः**। कुत इत्याह–**निर्विभक्तरूपस्यैवोपलम्भात्** कार्यस्येति। एतदाशङ्क्याह–**एतदप्ययुक्तम्**। कुत इत्याह–**सन्न्यायविरोधात्**। एनमेवाह **कथं** हीत्यादिना। **कथं हि नामैकस्वभावं कार्यं विशेषाश्च तदव्यतिरिक्ता एव**–एकस्वभावकार्याव्यतिरिक्ता **एव चित्रा इति चिन्त्यम्**। कथमित्याह–[10]**नानात्वैकत्वयोः**

१ 'भावेभ्योऽभिन्न०' इति ग–पाठ। २ 'भाविनो विज्ञानस्य' इति क–पाठ.। ३ 'मनस्कारोद्बोध०' इति ग–पाठ। ४ 'विषयनानात्वे' इति ग–पाठ। ५ 'कार्यस्वभाव०' इति ग–पाठ। ६ 'लम्भात्, तद०' इति ग–पाठ। ७ 'चित्रा इव इति' इति ग–पाठ। ८ 'भाविज्ञानस्य' इति ङ–पाठः। ९ 'नेन्द्रियामन०' इति ङ–पाठ.। १० 'नानात्वैक्यो.' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

व्यावृत्ते विषयनिर्भासितादयश्च विज्ञानाव्यतिरेकिणो यथा विषयादिभिः क्रियन्ते, तद्वत् तदव्यतिरिक्तबोधरूपकारिभिर्मनस्कारादिभिरपि। इति सर्वसर्वजन्यत्वे तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तिः। तदनुपपत्तिश्च न विषयात् तदाकारत्वसम्भवो बोधरूपाभेदात्। न चासम्भवः, तदाकारत्वात्। तथा न मनस्कारो बोधरूपजनकः, विषयाकाराव्यतिरेकात्। न चाजनकः, बोधरूपानन्यत्वादिति। इत्थमिन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यमिति मिथो विरोधसम्भवेतरापत्तिदोषतस्तदनुपपत्तिः॥

(स्वो० व्या०)

परस्परव्यावृत्ते कारणात् विषयनिर्भासितादयश्च-यथा विज्ञानाव्यतिरेकिण सन्तानभेदेनया परमार्थेन यथा विषयादिभिः-कारणभेदैः क्रियन्ते, तद्वत्-इत्थमेव तदव्यतिरिक्तबोधरूपकारिभिः-विज्ञानाव्यतिरिक्तबोधरूपकरणशीलैः मनस्कारादिभिरपि। इति-एवं सर्वसर्वजन्यत्वे सर्वेषां-विषयनिर्भासितादीनां सर्वजन्यत्वे-अशेषमनस्कारादिजन्यत्वे सति निरंशैक विज्ञानाव्यतिरेकेण तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तिः-विषयनिर्भासितादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिः। तदनुपपत्तिश्च-विषयनिर्भासितायनुपपत्तिश्च मूलत एव। एतामेवाह-(न) विषयात्-नीलादेः तदाकारत्वसम्भवः-नीलाद्याकारत्वसम्भवः, विज्ञानमेकं प्रक्रम। कुत इत्याह-बोधरूपाभेदा(दा)त्मनः। न चासम्भवः। कुत इत्याह-तदाकारत्वात्-नीलादिविषयाकारत्वात्। तथा न मनस्कारो बोधरूपजनकः। कुत इत्याह-विषयाकाराव्यतिरेकात् बोधरूपस्य। न चाजनकः। कुत इत्याह-बोधरूपानन्यत्वात् विषयाकारस्य इति। इत्थम्-एवमिन्द्रियादिष्वपि-चक्षुरादिषु द्रष्टव्यं विषयदर्शनशीलनियमादिषु। इति-एवं मिथः-परस्परं विरोधसम्भवभावेतरापत्तिमात्र एव दोषः। तत इत्याह-तदनुपपत्तिः-विषयनिर्भासितायनुपपत्तिः॥

(विवरणम्)

(१४) [illegible]

[illegible]

(मूलम्)

अथ मा भूदयं दोष इति विशेषाः कार्यतो व्यतिरिक्ता एव इष्यन्ते। एवमपि कारणव्यापारस्य तेष्वेवोपयुक्तत्वात् तत् कार्यमहेतुकमनुषज्यत इति यत्किञ्चिदेतत् ॥

एते[1]नानेकमनेकस्वभावस्येत्ये[2]तदपि प्रत्युक्तम्, एकस्यानेकस्वभावत्वविरोधात्। न[3] चैकमेकस्वभावस्य कारणं कार्यस्य जनकम्, विश्वस्यान्धबधिरादिभावप्रसङ्गात्, चक्षुरादीनां सजातीयक्षणोत्पादकत्वे विज्ञानाजननात्, विज्ञानजनकत्वे वा सजातीयक्षणाप्रतिसन्धानादिति। न चानेकरूपस्य, तदेकस्वभावतया केषाञ्चिदहेतुकत्वापत्तेः, तथाविधैकस्वभा[4]वताऽभ्युपगमे अतिप्रसङ्गात्, सामग्र्याः क्रमेण

(स्वो० व्या०)

अथ मा भूदेष दोषः—अनन्तरोदित इति **विशेषाः**—विषयनिर्भासितादयः **कार्यतः**, इह प्रक्रमे विज्ञानात्, **व्यतिरिक्ता एवेष्यन्ते। एवमपि** इष्यमाणे **कारणव्यापारस्य** विषयादिसम्बन्धिनः **तेष्वेव**—विशेषेषू**पयुक्तत्वात्** कारणात् **तत् कार्यं**—विज्ञानाख्य**महेतुकमनुषज्यत इति** कृत्वा **यत्किञ्चित्**—असार**मेतत्**—अनन्तरोदितमिति ॥

एतेनेत्यादि। एतेन—अनन्तरोदितेन **अनेकं** कारण**मनेकस्वभावस्य** कार्यस्य जनकमि**त्येतदपि प्रत्युक्तम्**। कुत इत्याह—**एकस्य** कार्यस्य **अनेकस्वभावत्वविरोधा**दिति। **न चैकं**—रूपादि **एकस्वभावस्य**—रूपादेरेव **कारणं कार्यस्य जनकम्**। कुत इत्याह—**विश्वस्य**—जगतः **अन्धबधिरादिभावप्रसङ्गात्**। प्रसङ्गः **चक्षुरादीनां** कारणानां **सजातीयक्षणोत्पादकत्वे** सति एकस्यैकस्वभावकार्यकारणतया **विज्ञानाजननात्, विज्ञानजनकत्वे वा** चक्षुरादीनां **सजातीयक्षणाप्रतिसन्धानात्** चक्षुराद्यजननात् एकस्यैकस्वभावकार्यकारणतया **इति** अन्धबधिरादिभावप्रसङ्गः। **न चानेकरूपस्य**, एकं कारणं कार्यस्य जनकमिति प्रक्रमः, **तदेकस्वभावतया** तस्य—कारणस्य एकस्वभावतया कारणेन **केषाञ्चित्**—कार्याणामनेककार्यमध्ये। किमित्याह—**अहेतुकत्वापत्तेः**, एकस्वभावस्य एकत्रैवोपयोगादिति गर्भः। **तथाविधैकस्वभावताऽभ्युपगमे**—अनेककार्यजननैकस्वभावताऽभ्युपगमेऽधिकृत[5]कारणस्य किमित्याह—**अतिप्रसङ्गात्**, कार्यान्तराणामपि तत एवोत्पत्तेरित्यर्थः। तथाविधैकस्वभावतया एवमपि प्रवृत्त्यविरोधात्।

---

१ 'नानेकस्वभाव०' इति ग-पाठ। २ द्रष्टव्यं १३७तम पृष्ठम्। ३ 'न वैकमेक०' इति ग-पाठ। ४ 'भावतयाऽभ्युपगमे' इति ग-पाठ। ५ 'कारणमित्याह' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

कार्याणामुदयदर्शनाच्चेति ॥

स्यादेतत्—नामी कारणविकल्पाः सर्व एव नो बाधायै, केषाञ्चिदनिष्टेः, आद्यस्यैवाभ्युपगमात्। यत् पुनरुक्तम्—'अनेकस्मादेककार्योत्पत्तौ न कारणभेदो भेदकः स्यात्' इति सोऽप्रसङ्गः, तयेष्टेः। तथाहि—न भिन्नस्वभावात् कारणाद् भिन्नस्वभावमभिन्नस्वभावाद्वाभिन्नस्वभाव कार्यमुत्पद्यते। इति कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्येते, किन्तु विलक्षणात् कारणकलापमयाद् 'विलक्षणमेव कार्यं

(स्वो० व्या०)

उपपद्यमाह—सामग्र्याः—रूपादिलक्षणायाः सकाशात् क्रमेण—तथाविधप्रबन्धापेक्षया कार्याणां—विज्ञानादीनामुदयदर्शनाच्च—उत्पत्तिदर्शनाच्च न चानेकरूपस्य इति अधिकृतविकल्पोपन्यास एव क्रिया ॥

स्यादेतदित्यादि । अथैवं मन्यसे—नामी कारणविकल्पाः—अनन्तरोदिताः सर्व एव नः—अस्माकं बाधायै—बाधार्थम्। कथमित्याह—केषाञ्चिद् विकल्पानामनिष्टेः कारणात्, आद्यस्यैव—कारणविकल्पस्य अभ्युपगमात् कारणात्। यत् पुनरुक्त तत्राद्यविकल्पे—अनेकस्मादेककार्योत्पत्तौ सत्यां न कारणभेदो भेदकः स्यादिति सोऽप्रसङ्गः। कथमित्याह—तयेष्टेः कारणात्। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। न भिन्नस्वभावात् कारणात् प्रत्येकरूपाद् भिन्नस्वभावम्, कार्यमिति गम्यते, अभिन्नस्वभावाच्च कारणादेव अभिन्नस्वभाव कार्यमुत्पद्यते। इति—एवं कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्येते नेति, किन्तु विलक्षणात्—विसदृशात् कारण

(विवरणम्)

(७–९) न भिन्नस्वभावात् कारणाद् भिन्नस्वभावम्, अभिन्नस्वभावाद्वाभिन्नस्वभावं कार्यमुत्पद्यते इति कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्येते इति। अयमस्य सूत्रवाक्यस्याशयः—रूप चक्षुरालोको मनस्कारश्चेत्यमी प्रत्येकं भिन्नस्वभावाः सन्तोऽभिन्नस्वभावमेव ज्ञानाख्यं कार्यं जनयन्तीत्येव कारणभेदाद् भेदो नाभ्युपगम्यते; यथा सुवर्णमभिन्नमेकं कारणमिति तत्कार्यैः सौवर्णिकाकारैः भाव्यम्, न तु घटशरावादिवद्या भिन्नैरित्येव कारणाभेदादभेदो नाङ्गीक्रियते कार्याणामिति। उत्तरग्रन्थोऽपि तु एतद्व्याख्यानुसारेण सुगमानीति किं व्याख्यानप्रयासेन ? ॥

१ 'विलक्षणं कार्यं' इति ग-पाठः। २ भेदाभेदाभ्यां कार्यस्य इति क-पाठः। ३ 'भेदाभेदावुच्येते इति मत मान्तुर इति क-पाठः।

(मूलम्)

जायत इत्येतावतांऽशेन हेतुभेदाभेदाभ्यां फलस्य ताविति, तद्-व्यतिक्रमे च नियमेन तदहेतुकत्वं प्रसजति[1]। यथोक्तम्—

"अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा यद्यग्निरेव सः।
अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत्? ॥"[2]

(स्वो० व्या०)

कलापद्वयात्—सामग्रीद्वयात् विलक्षणमेव—विसदृशमेव कार्यं जायत इति कृत्वा एतावतांऽशेन हेतुभेदाभेदाभ्यां सामग्र्यपेक्षया फलस्य—कार्यस्य ताविति भेदाभेदावित्यर्थः। तद्व्यतिक्रमे[3] च हेतुभेदाभेदाभ्यां फलस्य ताविति न्यायातिक्रमे च किमित्याह—नियमेन—अवश्यन्तया तदहेतुकत्वं प्रसजति[4]—तस्य फलस्याहेतुकत्वमापद्यते, हेतुधर्मान्वयव्यतिरेकाननुविधानादित्यर्थः[5]। यथोक्तमिति ज्ञापकमाह। अग्निस्वभावः, धूमजननस्वभाव इत्यर्थः। शक्रस्य—इन्द्रस्य मूर्द्धा—शिर इत्यादि। 'आदि'शब्दार्थमाह—यद्यग्निरेव सः—धूमजननस्वभावः, धूमजननस्वभावस्यार्थस्याग्नित्वात् अथानग्निस्वभावोऽसौ[6] न धूमजननस्वभावः।

(विवरणम्)

(९) एतावतांऽशेन हेतुभेदाभेदाभ्यां सामग्र्यपेक्षयेति। अयमत्राभिप्रायो बुध्यते—बौद्धमते न किञ्चित् कार्येण सार्द्धमभिन्नम्, कारणानामत्यन्तभेदित्वात्, किन्तु यानि कार्याणि एका[का]कारसामग्रीतः समुपजायमानानि विलोक्यन्ते लोके न तान्यभिन्नानीति प्रतिपाद्यते व्यवहारार्थम्, यथा घटशरावोष्ट्रिकोदञ्चनादीनि[7], यानि तु भिन्नाकारसामग्रीतः समुत्पद्यमानानि लक्ष्यन्ते तानि भिन्नानीति प्रतिपाद्यते, यथा घटपटज्ञानादीनि। एवं च कुतोऽपि सामग्र्याः किञ्चिदेव प्रतिनियतस्वभावं कार्यमुत्पद्यत इति सिद्धं भवति॥

(१४) 'आदि'शब्दार्थमाहेति। 'अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा' इत्यादीत्यत्र सूत्रे य 'आदि'शब्दस्तं वृत्तिकारः परिपूर्णश्लोककथनेन व्याचष्ट इत्यर्थः। परिपूर्णश्लोक-पाठश्चैवम्—

"अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा यद्यग्निरेव सः।
अथानग्निस्वभावोऽसौ[8] धूमस्तत्र कथं भवेत्? ॥"[9]

इति॥

---

१ 'प्रसञ्जयति' इति ग–पाठ। २ अनुष्टुप्। ३ 'व्यक्तिमेव हेतु०' इति क–पाठ। ४ 'प्रसज्यते' इति ङ–पाठ'। ५ 'हेतुकर्मान्वय०' इति क–पाठ। ६ 'सौ धूमजननास्वभाव' इति ङ–पाठ। ७ 'शरावोष्ट्रिकांददनादीनि' इति च–पाठ। ८ 'यदनग्नि०' इति क–पाठ। ९ अनुष्टुप्।

(मूलम्)

इत्यादि । यदा तु भिन्नस्वभावेभ्यो निर्भागैकस्वभावकार्यप्रतिनियतेभ्यो विजातीयानेकपदार्थव्यावृत्तमविभक्तैकस्वभावमेवैकमाविर्भवति कार्यं, तदा न कश्चिद् व्याघात, तद्रूपकार्योत्पादननियतस्वभावत्वादनेकस्मादेककार्योत्पत्तावहेतुकत्वप्रसङ्गोऽप्यनवकाश एव । भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गो यद्येकनियतात् स्वहेतुप्रकृत्यनुविधायिनोऽनेकस्मादनेकतावदेकमनेकं चोपजायेत हेतुधर्माननुकारादिति । अत्र

(स्वो० व्या०)

तत इदमाह—धूमस्तत्र कथं भवेत्, शक्रमूर्धनीति । यदा तु भिन्नस्वभावेभ्यः—रूपादिभ्यः क्षित्यादिभ्यो वा । किंविशिष्टेभ्य इत्याह—निर्भागैकस्वभावकार्यप्रतिनियतेभ्यः—तत्स्वभावकार्यप्रतिनियतेभ्यस्तत्स्वभावतया तज्जननं प्रति एवम्भूतेभ्यः । किमित्याह—विजातीयानेकपदार्थव्यावृत्तं तत्स्वभावतया अविभक्तैकस्वभावमेव हेतुभेदाना तथैव सामर्थ्यात् एकमाविर्भवति अभूतभवनेन कार्यं, तदा न कश्चिद् व्याघातः, हेतुफलभावं प्रति इति प्रक्रमः । एतदेव भावयति तद्रूपेत्यादिना । तस्य च तत्—विवक्षितरूपं विज्ञानादि कार्यं च तस्य उत्पादने नियतः स्वभावो यस्यानेकस्य तदेकापेक्षया तत् तथा तस्माव अनेकस्मात्—रूपादेः एककार्योत्पत्तौ सत्यां अहेतुकत्वप्रसङ्गोऽप्यनवकाश एव तत्तज्जननस्वभावतयाऽन्वयाभावेन । भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गो यद्येकनियताद् विवक्षितकार्यापेक्षया । अनेकस्मात् किम्भूतात् ? स्वहेतुप्रकृत्यनुविधा

(विवरणम्)

(७-८) भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गो यद्येकनियतात् स्वहेतुप्रकृत्यनुविधायिनोऽनेकस्मादनेकतावदेकमनेकं चोपजायेतेति । इदं सूत्रं तावद् व्याख्यायते—भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गः कार्यस्य, यद्यनियतादेकस्य—विज्ञानादौ कार्ये एकनियतस्वभावे प्रतिनियतात् अनेकस्मात्—रूपालोकमनस्कारचक्षुःप्रभृतीनाम् कारणकदम्बकात् । कीदृशादित्याह—स्वहेतुप्रकृत्यनुविधायिनः—आत्मीयहेतुस्वरूपानुकारिणः अन्यथा न जनकादित्यर्थः । अनेकतावत्—अनेकतास्वभाववदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । एवं—'विज्ञाना

(स्वो० व्या०)

यिनः—आत्महेतुस्वभावानुविधायिनः, अन्वयजनकादित्यर्थः। **अनेकस्मादनेकतावदिति** निदर्शनं व्यतिरेकि । **एकमनेकं [1]चोपजायेत, [2]अनेकान्वयतः एकत्वानुपपत्तेः, एकनियतत्वेनानेकानुपपत्तेश्च** । अत एवाह—न [3]चोपजायेत ।

(विवरणम्)

दन्यतरकार्यापेक्षया प्रतिनियतं किञ्चित् अनेकं वा रूपालोकमनस्कारचक्षुःसमुदयरूपमुप[4]जायते—निष्पद्यते । अयमभिप्रायः—यथाऽस्माभिरन्वयं विनैव अनेकस्मात्—रूपालोकमनस्कारचक्षुर्लक्षणात् कारणादनेकेषां कार्याणां रूपालोकमनस्कारचक्षुरुत्तरक्षणलक्षणानां भावोऽभ्युपगम्यते, एवं यदि जैनैरनेकस्मात् कारणादन्वयेनैव जनकादेकस्यानेकस्य वा कार्यस्योत्पाद इत्यभ्युपगम्यते तदा भवति कार्यस्याहेतुकत्वप्रसङ्गः। तथाहि—यदि [5]रूपालोकादयः कारणविशेषा ज्ञानलक्षणमेकं कार्यमात्मस्वरूपानुगमेन जनयन्ति तदा ज्ञानस्यैकता(हानिः) चतुःस्वभाव[6]प्रवेशस्तत्र। स्वरूपालोकादिभिः कारणै रूपालोकादीनि कार्याण्यनेकान्यन्वयेनैव जन्यन्ते तर्हि ज्ञानादीनि [7]कार्याणि प्रत्येकं चतुर्भिः रूपालोकादिभिरन्वयेन जन्यन्त इत्यायातम्। ततश्च [न] ज्ञानादावेव कर्त्तव्ये तेषां स्वरूपानुगमेन व्याप्टतानां कथमालोकादौ [8]कार्यान्तरे व्यापारः परिकल्प्यमानः साधीयान् स्यादिति ? ॥

अथ वृत्त्यक्षराण्यनुश्रियन्ते—(३–४) **अनेकतावदिति निदर्शनं व्यतिरेकीति**। अन्वयमन्तरेण हि अनेकस्मादनेककार्यप्रसवपक्षोऽन्वयपक्षापेक्षया व्यतिरेकीति ॥

(४–५) **अनेकान्वयत एकत्वानुपपत्तेरिति** । यदि हि रूपालोकमनस्कारचक्षुषा[9]मनेकेषां कार्ये ज्ञानलक्षणेऽनुगमः स्यात् तदा कथं तस्यैकत्वं स्यात् ? । अनेकेषां तत्र प्रवेशादिति अनेकस्मादेकोत्पादे दूषणम् ॥

अथानेकस्मादनेकोत्पादे प्राह—(५) **एकनियतत्वेनानेकानुपपत्तेश्चेति**। एकत्र—ज्ञानाद्यन्यतरकार्ये नियतत्वं—जनकतया प्रतिनियतत्वमने(?मे)कनियतत्वं तेनाने(?नै)कनियतत्वेन कारणानामनेकस्य कार्यस्यानुपपत्तेश्च—अघटनात् । यदि हि समग्राण्यपि

१ 'चोपजायते' इति ङ–पाठ । २ 'अनेक(का)न्वय एक०' इति ङ–पाठ । ३ 'चोपजायते' इति ङ–पाठ । ४ 'जायेत–निष्पद्येत' इति क–पाठ । ५ 'रूपालोकादीनि कार्याण्यनेकान्यन्वयेनैवं जन्यन्ते तर्हि ज्ञानादीनि स्वरूपानुगमेन जनयन्ति' इति ख–पाठ । ६ 'प्रदेशात् तत्रास्व०' इति ख–पाठ । ७ 'कार्योणं(?) प्रत्येकं' इति ख–पाठ । ८ 'कार्यान्तरव्यापार.' इति ङ–पाठः । ९ 'मनेकेषां तत्र प्रवेशादिति अनुगम स्यात्' इति ख–पाठ ।

(मूलम्)

उच्यते—यत्किञ्चिदेतत्, न्यायानुपपत्तेः । तत्र यत् तावदुक्तम्—'विलक्षणात् कारणकलापद्वयाद् विलक्षणमेव कार्यं जायते' इत्यादि, अत्र न कारणकलापस्तत्कारणातिरिक्तस्तानि च भिन्नस्वभावानि कथं निर्भागैककार्यं प्रति नियतानि तद्भावे च (? वा) कथं न व्याघातः, सर्वेषां तज्जननस्वभावत्वे नैकोऽपि न तज्जनकः तमन्तरेण तत्सर्गस्यायोगात्, निर्भागं च तदित्थं कथमनेकेभ्यो

(स्वो० व्या०)

कुत इत्याह—हेतुधर्मानुकारात् । अननुकारश्चानेकान्वयेनैकस्मिन्, एकनियतत्वेन चानेकस्मिन्निति भावनीयमिति । एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—अत्रोच्यते । किमित्याह—यत्किञ्चिदेतत्—असारमनन्तरोदितम् । कुत इत्याह—न्यायानुपपत्तेः । एतामेव दर्शयति तत्रेत्यादिना । तत्र यत् तावदुक्तं परेणादावेव । किं तदित्याह—'विलक्षणात् कारणकलापद्वयाद् विलक्षणमेव कार्यं जायते' इत्यादि । अत्र—उक्ते न कारणकलापः सामग्र्याख्यः तत् कारणातिरिक्तः—वैशेषिकाणामिवावयवी तानि च—कारणानि भिन्नस्वभावानि—रूपक्षित्यादीनि कथं निर्भागैककार्यं प्रति नियतानि, स्वभावभेदादेवेत्यर्थः । तद्भावे वा—निर्भागैककार्यभावे वा कथं न व्याघातः ? व्याघात एव । कथमित्याह—सर्वेषां—कारणानां तज्जननस्वभावत्वे—निर्भागैककार्यजननस्वभावत्वे नैकोऽपि—कारणभेदो न तज्जनकः—न विवक्षितकार्यजनकः, किन्तु जनक एव । कुत इत्याह—तमन्तरेण एकं कारणभेदं तत्सर्गस्यायोगात् शेषाणां कारणभेदानां सर्वत्वायोगात् निर्भागं च तत्—कार्यमेकान्तैकस्वभावं इत्थं कथं

(विवरणम्)

तानि ज्ञानलक्षणे कार्ये जनकतयाऽन्वयेन व्याप्रियन्ते यथा कथं तेभ्यो रूपाद्यन्यतरकार्योत्पत्तिः स्यादिति ? ॥

(१०) अनेकान्वयेनैकस्मिन्निति । एकस्मिन्—ज्ञानलक्षणे कार्येऽनेकेषां—कारणानामन्वयेन अनेकस्मादेकोत्पत्त्याऽननुकारो वर्तते । एकनियतत्वे चानेकस्मिन् कार्येऽन्वये नानुकारः अनेकस्मादनेकोत्पत्तिप्रसङ्गे ॥

१–२ १५४तमे पृष्ठे १५५तमे च । । ३ व्याप्रियन्ते इति घ–पाठः । ४ रूपान्य इति घ–पाठ. । ५ अनेकस्मादेकोत्पत्तिरूपे एकनियतत्वेनानेकस्मिन्निति एकनियतत्वे च ज्ञानभेदे भावनियतत्वे च कारणानां अनेकस्मिन् कार्येऽन्वयेनानुकारः इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

जन्मासादयेत्, एकतोऽपि तस्य सर्वात्म[1]नोत्पत्तेस्तदपरैस्तदकरणात्। सर्व[2]भूतिस्वभावत्वात् तस्यायमदोष इति चेत् किमिदं तत्प्रत्येकतातोऽन्यत् तत्सर्वत्वं नाम? ते च सर्वे जनका नैकोऽप्यजनक इत्युक्तदोषानतिवृत्तिः। यत एव सर्वे जनका अत एव नानतिवृत्तिरिति चेत्, यस्तर्ह्येकेन कार्यस्य स्वभावो जन्यते, स एवापरेणापीत्येतत् प्राप्तम्। अस्त्येतत् सिद्ध[3]साध्यतेति चेत्, माहेश्वरजायाजारकारणिकनिवेदितपृष्टभौतसिद्धसाध्यताकल्पेयम्

(स्वो० व्या०)

मनेकेभ्यः–कारणभेदेभ्यो **जन्मासादयेत्?** नैवेत्यर्थः। एतदेव भावयति **एकतोऽपी**त्यादिना। **एकतोऽपि**–एकस्मादपि कारणभेदात् **तस्य**–अधिकृतकार्यस्य **सर्वात्मनोत्पत्ते**र्निर्भागैकरूपतया **तदपरैः**–कारणभेदैः **तदकरणात्**, अधिकृतकार्याकरणादित्यर्थः। **सर्वे**त्यादि। **सर्वभूतिस्वभावत्वात्** सर्वेभ्यः–कारणभेदेभ्यः उत्पत्तिस्वभावत्वात् कारणात् **तस्य**–अधिकृतकार्यस्य **अयमदोष इति चेत्**–अनन्तरोदितः। एतदाशङ्क्याह–**किमिदमि**त्यादि। **किमिदं तत्प्रत्येकतातः**–कारणभेदप्रत्येकतातो**ऽन्यत्**–अर्थान्तरं **तत्सर्वत्वं नाम**–अधिकृतकारणभेदसर्वत्वं नामेति?। **ते च सर्वे जनकाः**–कारणभेदा **नैकोऽप्यजनकः**। **इति**–एवं **उक्तदोषानतिवृत्तिः**, 'निर्भाग कथमनेकेभ्यो जन्मासादयेत्' इत्यादि। **यत एवे**त्यादि। यत एव **सर्वे जनकाः**–कारणभेदा **अत एव** हेतोः **न अनतिवृत्तिः** किन्त्वतिवृत्तिरेव, उक्तदोषस्येति प्रक्रमः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**यस्तर्हि एकेन**–कारणभेदेन **कार्यस्य स्वभावो जन्यते स एवापरेणापि इत्येतत् प्राप्तम्। अस्त्येतत्**–इत्थमेवेदं **सिद्धसाध्यता**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**माहेश्वरे**त्यादि। **माहेश्वरजायायाः**–पत्न्याः **जारः कारणिकनिवेदितपृष्टश्चासौ भौतश्च** तस्य **सिद्धसाध्यता** तत्कल्पेयं परोपन्यस्ता सिद्धसाध्यता

(विवरणम्)

(९) **माहेश्वरजायाजारकारणिकनिवेदितपृष्टभौतसिद्धसाध्यताकल्पेयमिति**। अत्र वाक्ये एवं समासः कार्यः–माहेश्वरजायायां जारो माहेश्वरजायाजारः कारणिकैर्निवेदितः कारणिकनिवेदितः, पृष्टश्चासौ तैरेव कारणिकैर्भौतश्च पृष्टभौतः,

१ 'त्मनोपपत्ते०' इति क–पाठ। २ 'सभूतिस्व०' इति क–पाठ। ३ 'साध्येती(?)ति चेत्' इति ङ–पाठ.।

(मूलम्)[1]

उपहासस्थानमार्याणामित्यनुद्घोष्यैव ते[1] । तथाहि—य एकेन जन्यते स एवापरेणापि, न खलु स तस्य स्वभावस्तदपरत्वानापत्तेः, स्वभावान्तरस्य च तदपरस्वभावजन्यजनकत्वविरोधः, उभयतस्व हाने, तद्वैलक्षण्याद्धि तस्य स्वभावान्तरत्वं तज्जन्यजनकत्वे च

(स्वो० व्या०)

उपहासस्थानमार्याणामिति कृत्वा अनुद्घोष्यैव तैः—आर्यैः । एवं वक्रोक्तिमात्रमभिधायैतद्भावार्थमाह तथाहीत्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । यः—कार्यस्वभाव एकेन जन्यते, कारणभेदेनेति प्रक्रम[2], स एवापरेणापि इति परमतम् । एतदा सदित्याह—न खलु—नैव सः—आद्यकारणभेदस्वभाव[3] तस्य—अपरस्य कारणभेदस्य स्वभावः । कथं नेत्याह—तदपरत्वानापत्तेः, आद्यकारणभेदात् अन्यत्वानापत्तेः स्वभावाभेदेन । स्वभावान्तरस्य च—कारणभेदान्तरगतस्य तदपरस्वभावजन्यजनकत्वविरोधः—आद्यकारणभेदस्वभावजन्यजनकत्वविरोध[4], कारणभेदान्तरस्वभावस्येत्यर्थ[5] । कथमित्याह—उभयतस्यहानेः—कार्यकारणभेदान्तरगतस्वभावहाने[5] । एतदेवाह तद्वैलक्षण्याद्धीत्यादिना । तद्वैलक्षण्यात्—आद्यकारणभेदस्वभाववैलक्षण्याद् यस्मात् तस्य—कारणभेदान्तरगतस्य स्वभावान्तरस्य भिन्नस्य तज्जन्य

(विवरणम्)

ततो माहेश्वरजायाजारभासो कारणिकनिवेदितभासो पृष्टमौनम तस्य सिद्धसाध्यता स्वयं विद्विषा कार्येऽभ्युपगमरूपा तस्कस्येय—मस्तुवा सिद्धसाध्यता ॥

(१३) स्वभावाभेदेनेति । यदि हि य एव कार्यस्वभाव आद्येन कारणेन जन्यते स एवापरेणापीत्यभ्युपगम्यते तदा कारणयोः स्वभावस्याभेदादैक्यमेव भवेदिति ॥

(१४) आद्यकारणभेदस्वभावजन्यजनकत्वविरोध इति । आद्यश्चासौ कारणभेदश्च तस्य सम्बन्धी यः स्वभावस्तेन जन्यो यः कार्यस्वभावः तज्जनकत्वविरोधः कारणभेदान्तरगतस्वभावान्तरस्य । कार्यकारणभेदान्तरगतस्वभावान्तरस्य ॥

(१५) कार्यकारणभेदान्तरगतस्वभावहानेरिति । प्रथमकारणभेदस्वभावहानेरिति । प्रथमकारणभेदस्वभावमपहाय अन्यकारणभेदान्तरस्वभावः कोऽपि नास्ति यः प्रथमकारणभेदस्वभावजनिते कार्ये व्यापियात् तथा प्रथमकारणभेदस्वभावजनितं कार्यस्वभावमपहाय अन्यः कश्चित् तस्य स्वभावविशेषो नास्ति योऽन्येन कारणस्वभावभेदेन जन्यते, तस्य परिपूर्णप्रथमकारणस्वभावजन्यत्वापत्तेरिति ॥

१ उभयतस्तस्य० इति ग-पाठ । तस्य भेदान्तरस्य इति ग-पाठ । ३ आद्यकारण० इति इ-पाठ । ४ कारणान्तरभेद० इति इ-पाठ । ५ स्वभाव(स)रतापन्ना वर्तिते(१ ते)स्त्र० इति ग-पाठ ।

(मूलम्)

तद्वन्न[1] पुष्कलं वैलक्षण्यमन्यजन्यविविक्ततया [2]वेतरस्य तज्जन्यता अन्यजन्यत्वे अपि तु तदसिद्धेरतिप्रसङ्गादिति नोभयो रूपनियमः। एकाजनकत्वे च सर्वाजनकत्वमित्यहेतुकतद्भावापत्त्या न न्यायानुसारि विकल्पितमिति भावनीयम् ॥

एतेन "न ब्रूमोऽन्यस्य तज्जनकं रूपं नास्तीति, किन्तु यत् तदेकस्य जनकं तदन्यस्य नेति; अन्योऽपि स्वरूपेणैव जनको न पररूपेणेति, अतद्रूपत्वात्; तद्यथास्वं भिन्नाश्च जनकाश्च स्वभावेन,

(स्वो० व्या०)

जनकत्वे च—आद्यकारणभेदस्वभावजन्यजनकत्वे च तस्य स्वभावान्तरस्य तद्वत्—आद्यकारणभेदस्वभाववत् न पुष्कलं [3]वैलक्षण्यं कारणभेदान्तरस्वभावस्य तथा अन्यजन्यविविक्त[4]तया वेतरस्य—कार्यस्वभावस्य तज्जन्यता—आद्यकारणभेदस्वभावजन्यता अन्यजन्यत्वे अपि तु—कारणभेदान्तरस्वभावजन्यत्वेऽपि तु तदसिद्धेः—इतरस्य तज्जन्यताऽसिद्धेः। असिद्धिश्च अतिप्रसङ्गात्—अनिष्टस्यापि तज्जन्यतापत्तेः। इति—एवं नोभयोरपि—इष्टजन्यजनकयोः रूपनियमः, स्वभावनियम इत्यर्थः। एकाजनकत्वे च उक्तदोषभयादिष्यमाणे सर्वाजनकत्वं तद्वदन्येषामप्यजनकत्वात् तत्स्वभावत्वाभ्युपगमात्। इति—एवमहेतुकतद्भावापत्त्या—विवक्षितकार्यभावापत्त्या न न्यायानुसारि विकल्पितमिति भावनीयमेतत्॥

एतेनेत्यादि। एतेन—अनन्तरोदितेन न ब्रूम इत्यादि यावत् कोऽत्र न्याय इत्यादि सर्वं प्रतिक्षिप्तमिति सम्बन्धः। न ब्रूमोऽन्यस्य—कारणभेदस्य तज्जनकं—विवक्षितनिर्भागैककार्यजनकं रूपं नास्तीति, किन्तु यत् तदेकस्य जनकं कारणभेदस्य तदन्यस्य—कारणभेदस्यैव नेति। किमुक्तं भवति?। अन्योऽपि स्वरूपेणैव जनकः, न पररूपेण, कारणभेदान्तररूपेणेति। कुत इत्याह—अतद्रूपत्वात्—

(विवरणम्)

(१३) अन्यजन्यविविक्ततया [5]वेति। अन्येषां—प्रथमकारणव्यतिरिक्तानां कारणविशेषाणां यानि जन्यानि—कार्यान्तराणि तान्यन्यजन्यानि तेभ्यो विविक्तता—भेदस्तया वा ॥

(२२) यत् तदेकस्य जनकं कारणभेदस्येति। यत् तदेकस्य—कारणभेदस्य सम्बन्धि जनकं रूपम् ॥

१ 'तन्न पुष्कलं' इति ग-पाठ। २ 'चेतरस्य' इति ग-पाठ। ३ 'वैलक्षण' इति ङ-पाठ। ४ 'तया चेतरस्य' इति क-पाठ। ५ 'चेति' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

एकस्माद्धि जनकाद् व्यावर्त्तमानस्तद्रूपो न स्यादतत्कार्यः, तेनैव तत् कार्यं कर्त्तव्यमिति कोऽत्र न्यायः'"[1] इत्यादि सर्वं प्रतिक्षिप्तम्, उक्तवदतद्रूपस्य तत्कार्यत्वविरोधात्। तेनैव तत् कार्यं कर्त्तव्यमिति निरंशत्वे सति ततो भावस्यैव न्याय्यत्वात् कृतकरणेऽतिप्रसङ्गात्। तथाहि—तद्भिन्नः स एव करोति, नान्ये। को ह्यत्र भेदाविशेषे विशेष

(स्वो० व्या०)

विवक्षितकारणभेदस्य तदन्यारूपत्वादिति । तद्यथास्य—यथाऽऽत्मीयं भिन्नाश्च ते कारणभेदाः—रूप-बीजादयः जनकाश्च स्वभावेन—स्वसत्तया । इत्थं चैतदत्र कर्त्तव्यमित्याह—एकस्माद्धीत्यादि । एकस्माद् यस्मात् जनकाद् व्यावर्त्तमानः कारणभेदः विवक्षितसामग्र्यन्तर्गतः । किमित्याह—तद्रूपो न स्यात्—भावकारणभेदरूपो न स्यात्—न भवेत् नातत्कार्यः, किन्तु तत्कार्य एव, तत्—विवक्षितं निर्भागैकरूपमनेकोद्भवं कार्यमस्येति तत्कार्यस्तस्य प्रतिषेधो न तत्कार्यः अतत्कार्यस्तद्वदयं नातत्कार्यो भवेत् । एतदेव द्रढयन्नाह—तेनैव—भावेन कारणभेदेन तत् कार्यं कर्त्तव्यमिति कोऽत्र नियमः ? । अनेकोद्भवस्वभावं न तत एव(वि) भवतीत्यभिप्रायः । इत्यादि सर्वं—वार्त्तिकोक्तम्[1] । किमित्याह—प्रतिक्षिप्तम् । कुत इत्याह—उक्तवत्—यथोक्तम् । तथाहि—'य एकेन जन्यते स एवापरेणापि' इत्यादि तथा अतद्रूपस्य—कारणभेदस्य तत्कार्यत्वविरोधात्—भावकारणभेदकार्यत्वविरोधात् चर्चितमेतदिति । तेनैव च—भावेन कारणभेदेन तत् कार्यं—विवक्षितं निर्भागैकरूपं कर्त्तव्यमिति नियम एव परनीत्या । कथमित्याह—निरंशत्वे सति कार्यस्य निर्भागैकरूपतया ततः—भावात् कारणभेदाद् भावस्यैव—कार्यभावस्य न्याय्यत्वात् कारणात् भावकारणभेदेनैवासौ कृत इति कृतकरणेऽतिप्रसङ्गात् कार्यभावस्य । एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना । तथादीति पूर्ववत् । (तद्भिन्नः)

(विवरणम्)

(९) तदन्यारूपत्वादिति । न विद्यते रूप—स्वभावो यस्यासावरूपस्तदन्येन—तत्कार्यव्यतिरिक्तेन कारणभेदान्तरेणेत्यर्थः, अरूपः—अस्वभावकस्तस्य भावः—तत्त्वं तस्मात् । अनेकोद्भवस्वभाव न तत एव भवतीत्यभिप्रायः । अनेकेभ्यः कारणेभ्य उत्पत्तिस्वभाव कार्य एकस्मादेव कारणान्न भवतीत्यर्थः ॥

(११) अतद्रूपस्य कारणभेदस्येति । भावकारणाभावस्य ॥

१ वार्त्तिक० । २ तत्र (?) क-पाठः । ३ दृश्यं १६ तमं पृष्ठम् । ४ तनैव वेदेन(!) पाठ (?) क-पाठः ।

(मूलम्)

इति वाच्यम् । स्यादेतत्–भेदाविशेषेऽपि कुतश्चिदात्मातिशयात् कश्चिज्जनकः, नान्ये। स हि तस्यैव स्वभावः, नान्येषाम्, तथाविधहेत्वभावादिति। एतदप्यसत्, तदन्वयोपलब्धिमन्तरेण तावतां तत्स्वभावत्वनियमे तत्समाषकव्यतिरेकेण प्रतिपादनोपायाभावात् ॥

किञ्चैवम[1]प[2]्यनेकैककारणे न कारणभेदो भेदकः स्यादित्यनिवृत्तः प्रसङ्गः। स्यादेतत्–कः पुनरत्र प्रसङ्गार्थः? । यदि न विशेषकः स्यादित्ययमर्थः, तदप्ययुक्तम्, विजातीयानेकव्यावृत्तिमतः कार्यस्वभावस्योत्पादनात् । अथ न खण्डशो जनकः स्यादित्ययमर्थः,

(स्वो० व्या०)

तस्मात्–आद्यकारणभेदाद् भिन्नः सन् स एव करोति तदपरः कारणभेदः तत्सामग्र्यन्तर्गतः, नान्ये–परसामग्र्यन्तर्भूताः। को ह्यत्र भेदाविशेषे सति विशेष इति वाच्यमेतदित्यतिप्रसङ्गः। स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–भेदाविशेषेऽपि सति कुतश्चिदात्मातिशयात्–आत्मधर्मात् कश्चित्–कारणभेदो जनकः तत्सामग्र्यन्तर्गत एव, नान्ये–तदपरसामग्र्यन्तःपातिनः । किमित्येतदेवमित्याह–स हि तस्यैव स्वभावो विवक्षितकारणभेदस्य, नान्येषां–तदपरसामग्र्यन्तःपातिनाम् । कुत इत्याह–तथाविधहेत्वभावात्, हेत्वायत्तश्च कारणभेदस्य तत्स्वभाव इति। एतदप्यसत् परोदितम्। कथमित्याह–तदन्वयोपलब्धिमन्तरेण तेषां–कारणभेदानां विशिष्टसामग्र्यन्तोऽन्वयोपलब्धिमन्तरेण निरन्वयनश्वरतया तावतां तत्स्वभावत्वनियमे सति। किमित्याह–तत्समाषकव्यतिरेकेण तत्समाषकः–शपथविशेषः तमन्तरेण प्रतिपादनोपायाभावात्, निरन्वयानन्तरभावित्वमात्रस्य तदन्याविशेषादित्यर्थः ॥

अभ्युच्चयमाह किञ्चेत्यादिना। किञ्च एवमपि–उक्तनीत्या अनेकेषामेककारणे सति । किमित्याह–न कारणभेदो भेदकः स्यात्। इति–एवमनिवृत्तः प्रसङ्ग उक्तदोषलक्षणः । स्यादेतदित्यादि । अथैवं मन्यसे–कः पुनरत्र–न कारणभेदो भेदकः स्यादित्युक्तौ प्रसङ्गार्थः?। यदि न विशेषकः स्यात् कारणभेद इत्ययमर्थः। एतदधिकृत्याह–तद(प्य)युक्तम्। कथमित्याह–विजातीयानेकव्यावृत्तिमतः कार्यस्वभावस्य अधिकृतस्य–उत्पादनात् कारणभेदानाम् ।

१ 'वमप्य तर्हि तद्भिन्न स एव करोति नैकैककरणेन न कारणभेदो' इति क–पाठ प्रक्षेपमिश्रो भाति । २ 'मप्यनेकै करणे न कारणभेदो' इति ग–पाठ ।

(मूलम्)

तथापि निरंशत्वाद् वस्तुरूपस्य भागश उत्पादन नेष्टमेवेत्यप्रसङ्ग एव । एतदप्ययुक्तम्, उक्तदोषानतिवृत्तेः, अनेकस्मादेकोत्पादायोगात् । तथाहि—भिन्नेभ्यस्तुल्यसामर्थ्येभ्योऽतुल्याभिन्नभावे कथमविरोध इति चिन्त्यम् । स्यादेतत्—किमत्र चिन्त्यते ? एकस्मिन्नधिकरणे भेदाभेदयोर्विरोधात् । इह तु कारणं भिन्नं कार्यं चाभिन्नमिति को विरोधः ? । अपि च हेतोः फलात्मापत्त्या कार्यकारणभावव्यवस्थायां स्यादनेकस्मादेकोत्पत्त्ययोगो यथा परमते । तत्र ह्येको हेतुः फलात्मतां प्रतिपन्न इत्यपरस्य कार्यात्मन्यवकाशासम्भवादानर्थ

(स्वो० व्या०)

अथ न खण्डशो जनकः—खण्डं खण्डं प्रति जनकः कारणभेदः स्यादित्ययमर्थः, तथापि—अत्राप्यर्थे निरंशत्वाद् वस्तुरूपस्य भागश उत्पादन नेष्टमेव, निर्भागैककार्यकारणस्वभावेभ्योऽनेकेभ्यस्तथाविधैकोत्पत्तेः । इति—एवमप्रसङ्ग एव उक्तदोषलक्षणः । एतदाशङ्क्याह—एतदप्ययुक्तम्—अनन्तरोदितम् । कुत इत्याह—उक्तदोषानतिवृत्तेः कारणात् । अभ्युच्चयमाह—अनेकस्मादित्यादि । अनेकस्मात् कारणात् स्वमतभेदापेक्षया एकोत्पादायोगात् । एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । भिन्नेभ्यस्तुल्यसामर्थ्येभ्यः, कारणभेदेभ्य इति प्रक्रमः, अतुल्याभिन्नभावे सति कार्यस्य कथमविरोध इति चिन्त्यम् । स्यादेतत्—किमत्र चिन्त्यते ? एकस्मिन्नधिकरणे—आधारे भेदाभेदयो र्विरोधात् । इह तु कारणं भिन्नमनेकसमग्रभेदं कार्यं चाभिन्नं—निर्भागैकरूपमिति को विरोधः ? । अपि च हेतोः फलात्मापत्त्या तद्भावगमनेन कार्यकारणभावव्यवस्थायां सत्यां स्यादनेकस्मात् कारणात् एकोत्पत्त्य योगो यथा परमते—स्वाममधिकृत्य । एतदेव भावयति तत्र हीत्यादिना । तत्र यस्मात् एको हेतुः फलात्मतां प्रतिपन्न इति कृत्वा अपरस्य—हेतोः कार्यात्मनि अवकाशासम्भवात् कारणात् आनर्थक्यम् । यदा पुनः

(विवरणम्)

(२० २१) एकस्मिन्नधिकरणे आधारे भेदाभेदयोर्विरोधादिति । एकमेव कार्यं कथं भिन्नमभिन्नं च भवतीत्यर्थः ॥

१ (२१) अनेकसमग्रभेदमिति । रूपालोकाद्यनेकसमग्रभेदस्वभावं कारणमित्यर्थः ॥

---

१ 'फलात्मना' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

क्यम्। यदा पुनः कारणानि स्वस्मिन्नेव स्वभावे व्यवस्थितानि कार्यमुत्पादयन्ति तदा कोऽयोगः ? । न च हेतोः फलात्मापत्तिः प्रतीतिसिद्धाऽपि, बीजादेर्विसदृशाङ्कुरादिवेदनादिति । अत्रोच्यते-सोऽयमषण्ढत्वलक्षणोऽपत्यजन्मविरोधी दोषः । तथाहि-हेतोः फलात्मापत्त्या तत्स्वभावत्वपुंस्त्वे सति तत्तथाभवनेनाभवत् कार्यापत्यं स्वस्वभावानवस्थित्यपुंस्त्वयुक्ताच्छुक्राद्यभावे असत् सद् भवतीत्यपि सुभाषितमेतत् । न च सर्वेषां तदेकजननस्वभावत्वे तदपरोदयो न्याय्यः, तत्रैव [1]सामर्थ्यनिरोधात् । अस्ति चायं

(स्वो० व्या०)

कारणानि स्वस्मिन्नेव स्वभावे व्यवस्थितानि तत्स्वभावतया कार्यमुत्पादयन्ति तदा कोऽयोगः ? । न कश्चित् । न च हेतोः फलात्मापत्तिः प्रतीतिसिद्धाऽपि लोके । कथमित्याह-बीजादेर्विसदृशाङ्कुरादिवेदनादिति । अत्र-परो[2]पन्यस्ते उच्यते-सोऽयमषण्ढत्वलक्षणोऽपत्यजन्मविरोधी दोषः । अदोष एव दोष इत्यर्थः । एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । हेतोः फलात्मा[3]पत्त्या हेतुभूतया तत्स्वभावत्वपुंस्त्वे सति अन्वय-[4]सिद्धे हेतोस्तत्तथाभवनेन-हेतोः फलभवनेन अभवत् कार्यापत्यं दैवयोगतः स्वस्वभावानवस्थितिरेव तुच्छा अपुंस्त्वं त[5]द्युक्ता निरन्वयनाशेन हेतोरिति वर्तते शुक्राद्यभावे-तत्स्वभावत्वक्षयेण असत् सद् भवति-अभाव एव भावतां प्रतिपद्यत इत्यपि सुभाषितमेतत्, सबीजं न भवत्यबीजं तु भवतीति योऽर्थः । न चेत्यादि । न च सर्वेषां-हेतुभेदानां तदेकजननस्वभावत्वे, विवक्षितनिर्भागैककार्यजननस्वभावत्व इति भावः, तदपरोदयः-कार्यान्तरोत्पादो न्याय्यः । कथमित्याह-तत्रैव-विवक्षितकार्ये सामर्थ्यनिरोधात्, अन्ययोगव्यवच्छेदनिरोधादित्यर्थः ।

(विवरणम्)

(२४) अन्ययोगव्यवच्छेदनिरोधादित्यर्थ इति । अन्ययोगस्य-कार्यान्तरजननसम्बन्धलक्षणस्य व्यवच्छेदः-अभावोऽन्ययोगव्यवच्छेदेन वि(?नि)रोधात् कार्यान्तरजननसामर्थ्यस्य ॥

१ 'सामर्थ्यविरोधात्' इति क-पाठ । २ 'पन्यास्त' इति ङ-पाठ । ३ 'त्मापत्या हेतुभूतया०' इति क-पाठ । ४ 'सिद्धि हेतो०' इति ङ-पाठ । ५ 'तद्युक्तत्वन्निर०' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

तदेव(क १)स्वसन्तताववि चक्षुराद्युत्पत्तेः। न च रूप येन स्वभावेन समागक्षण जनयति तेनैव विसभागक्षणमालोकादि, एकस्यानेकजनकत्वायोगात्, योगेऽपि तत्तुल्यतापत्तेः, अतुल्याश्च रूपालोकादयः, न च कारणाभेदे कार्यस्य भेद इति युक्तम्, अभ्युपगमप्रकोपात्, इष्टश्चायम्, तत एव सर्वतत्प्रसूतेः। न चोपादाननिमित्तभेदतस्तत्र सामग्रीभेदः, तेषामेकस्वभावत्वात् तत्कल्पनाबीजाभावात्, अन्यथा तद्भिन्नस्वभावतापत्तिः। इति तद्भेदावपि फलभेदो दुःस्थित एव। सर्वेषां सर्वजननस्वभावत्वाद्दुःस्थित इति

(स्वो० व्या०)

अस्ति चायं—तदपरोदयः। कुत इत्याह—तदैकस्वसन्तताववि हेतुभेदेभ्य चक्षुराद्युत्पत्तेः। न चेत्यादि। न च रूप येन स्वभावेन समागक्षण-रूपक्षणमेव जनयति तेनैव विसभागक्षणमालोकादि। 'आदि'शब्दात् चक्षुरादिग्रहः। कुतो नेत्याह—एकस्य—कारणभेदस्य अनेकजनकत्वविरोधात् एकस्वभावतया। योगेऽपीत्यादि। योगेऽप्यनेकजनकत्वस्य किमित्याह—तत्तुल्यतापत्तेः—अनेकतुल्यतापत्तेर्हेतुत्वभेदादित्यर्थः। अतुल्याश्च रूपालोकादयोऽनेके। न चेत्यादि। न च कारणाभेदे सति तत्त्वत कार्यस्य भेद इति युक्तम्। कुत इत्याह—अभ्युपगमप्रकोपात्। इष्टश्चाय—कारणाभेदे कार्यभेद। कथमित्याह—तत एव—तेभ्य एव रूपालोकादिभ्यो विवक्षितनिर्मागैककार्यजननस्वभावेभ्य सर्वतत्प्रसूतेः सर्वेषां तेषां—रूपालोकादीनां स्वसन्तताद्युत्पत्ते। न चेत्यादि। न च उपादाननिमित्तभेदतो रूपे रूपमुपादानमालोकादयो निमित्तं आलोकादिष्व-प्यालोकादयः उपादानं रूपादयो निमित्तमित्येवं तत्र—तन्मध्ये सामग्रीभेदः। कुतो नेत्याह—तेषां—हेतुभेदानां रूपादीनामेकस्वभावत्वात् अत एव तत्कल्पनाबीजाभावात्—उपादाननिमित्तकल्पनाबीजाभावात्। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्य मित्याह—अन्यथा—एवमनभ्युपगमे तद्भिन्नस्वभावतापत्तिः तेषां—हेतुभेदानां रूपादीनां भिन्नस्वभावतापत्ति, न येनैव स्वभावेनोपादान तेषां तेनैव निमित्तमेति अभिधानमात्रभेदापत्ते। इति—एवं तद्भेदावपि—सामग्रीभेदादपि फलभेदः—रूपालोकादिर्दुःस्थित एव। सर्वेषामित्यादि। सर्वेषां—हेतुभेदानां रूपादीनां सर्वजनन

१ 'अपि च चक्षु' इति ग-पाठ। २ राद्युपपत्तेः' इति ग-पाठः। ३ विभागक्षण इति ग-पाठः। ४ त्वाभोगाद् इति ग-पाठः। ५ 'भेदाद् तत्र' इति ग-पाठः। ६ चार्यं' इति ...

(मूलम्)

चेत्, न, तावद्भ्यस्तावदुत्पादे सर्वेषामेकस्वभावता। तथैकोपयोगित्वं कार्याणां निरंशता प्रकटो जातिभेदस्तदेकैकापेक्षया सामग्रीभेदश्चेति शोभनमदुःस्थितत्वम्। अभिन्नतावत्स्वभावजत्वे ह्यमीषां तदन्यतरवत् सर्वेषां तत्तुल्यतापत्तिः तत्स्वभाववैचित्र्यं वेत्यलङ्घनीया न्यायमुद्रा ॥

स्यादेतद्धेतुस्वभावसङ्क्रान्तिपक्षे[1]ऽयं दोषः। तत्र हि तस्यैव तथाभवनमिति कार्यतुल्यता, अत एव च तत्स्वभाववैचित्र्यं वेत्यनिवारितमेतत्। यदा तु तत्प्रतीत्योत्पादतस्तद्भावस्तदा हेतूनां निमित्त-

(स्वो० व्या०)

स्वभावत्वात्—अखिलरूपालोकादिजननस्वभावत्वात् अदुःस्थित इति चेत् फलभेदः। एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि। न तावद्भ्यः—हेतुभेदेभ्यो रूपादिभ्यः तावदुत्पादे—अनेकरूपादिफलोत्पादे। किमित्याह—सर्वेषां—रूपालोकादीनां एकस्वभावता विवक्षितनिर्भागैककार्यापेक्षयाऽङ्गीकृता। तथैकोपयोगित्वं विवक्षितनिर्भागैककार्यापेक्षमङ्गीकृतमेव। तथा कार्याणां निरंशता निर्भागैकरूपतया अनेकप्रतीत्यभावेऽपि, तथा प्रकटो जातिभेदः कार्याणामेव रूपादित्वेन तदेकैकापेक्षया कार्याण्यधिकृत्य सामग्रीभेदश्चेति शोभनमदुःस्थितत्वम्, उक्तदोषेभ्यो नादुःस्थितत्वमित्यर्थः। सकलपिण्डार्थमाह—अभिन्नतावत्स्वभावजत्वे—एकस्वभावानेकरूपादिस्वभावजत्वे यस्मात् अमीषां—कार्याणां तदन्यतरवत्—रूपाद्यन्यतरवत् सर्वेषाम्—आलोकादीनां तुल्यतापत्तिः अभिन्नतावत्स्वभावजत्वादेव येभ्य एव स्वभावेभ्यो रूपमुत्पन्नं तेभ्य एवालोकादय इत्यपि कृत्वा तत्स्वभाववैचित्र्यं वा तेषामेव—हेतुभेदानां रूपादीनां स्वभाववैचित्र्यं वा। [2]एतेन 'तथाविधसर्वजननस्वभावाः' इत्यपि व्युदस्तम्, बलात् तद्वैचित्र्यापत्तेः। इति—एवमलङ्घनीया न्यायमुद्रा। एतल्लङ्घने न्यायभेद इति [3]भावनीयम् ॥

स्यादेतत्—अथैव मन्यसे हेतुस्वभावसङ्क्रान्तिपक्ष एव कार्ये अयं दोषः—अनन्तरोदितः। तत्र यस्मात् हेतुसङ्क्रान्तिपक्षे तस्यैव—हेतोः तथाभवनं कार्यरूपतया इति—एवं कार्यतुल्यता, अत एव—तत्तथाभवनात् तत्स्वभाववैचित्र्यं [4]वेति—सर्वेषां सर्वजननस्वभाववैचित्र्य [5]वेति अनिवारितमेतद् भवत्येवेत्यर्थः।

१ 'पक्षे ह्यय' इति क–पाठ। २ 'एतेन न तथा०' इति क–पाठ। ३ 'भावनीयः' इति ङ–पाठ.। ४ 'चेति' इति ङ–पाठ.। ५ 'चेऽअनि०' इति ङ–पाठ.।

(मूलम्)

मात्रत्वान्न कश्चिद् दोष इति । एतेन 'कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषाः' इत्येतदपि प्रत्युक्तमिति । अत्रोच्यते–तदिदं पिशाचभयात् पितृवनसमाश्रयणम् । नहि कथञ्चित् हेतुस्वभावसङ्क्रान्तिमन्तरेणासत्सञ्जननापत्त्या कार्यभाव एव युज्यत इत्युक्तप्रायम् । स उपलभ्यत इति चेत्, को वा किमाह ? कथं न युज्यत इति ? भवन्नीत्या वेदितम् । कश्चाय तत्प्रतीत्योत्पादः ? तदनन्तरभावित्वम् । नेदं क्षणिकैकान्तवादिनोऽशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेन तद्भावसिद्धये, नियमहेत्वभावात् । तथाहि–विवक्षितहेतुक्षणानन्तरं तत्कालभावि सर्वमेव भुवनोदरगतं क्षणजातमुत्पद्यते, ततस्तत्स्वरूपाद्यननुवेधतुल्यतायामयमेवास्य हेतु

(स्वो० व्या०)

यदा तु–यदा पुनः तत्प्रतीत्योत्पादतः–तेभ्यः प्रतीत्योत्पादनेन तद्भावः तावत् कार्यभावस्तथा–तस्मिन् काले हेतूनां निमित्तमात्रत्वात् कारणात् न कश्चिद् दोष इति । एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन कारणानां रूपादीनां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य–विज्ञानादेः भिन्ना एव विशेषाः–रूपा तदाभासतेत्येवमादय इत्येतदपि प्रत्युक्तं–परिहृतमिति । अत्रोच्यते–तदिदमित्यादि । तदिदं–लोकप्रवादनिषण्णं पिशाचभयात् पितृवनसमाश्रयणम् । अत्रापि कृतदोषसम्भवः[१] । एतदेवाह न हीत्यादिना । न यस्मात् कथञ्चित्–केनचित् प्रकारेण हेतुस्वभावसङ्क्रान्तिमन्तरेण असत्सञ्जननापत्त्या प्रमाणविरुद्धकार्यभाव एव युज्यत इत्युक्तप्राय–प्रायेणोक्तम् । स उपलभ्यत इति चेत् कार्यभाव । एतदाशङ्क्याह–को वा किमाह ? । उपलभ्यत एव । कथं न युज्यत इति पर । भवन्नीत्या वेदितमिति ग्रन्थकारः । कश्चाय तत्प्रतीत्योत्पाद इति प्रश्न[२] । तदनन्तरभावित्वमिति परवचनम्[३] । नेदं–तदनन्तरभावित्वं क्षणिकैकान्तवादिनोऽशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेन हेतुना तद्भावसिद्धये, प्रक्रमात् हेतुफलभावसिद्धये । कुत इत्याह–नियमहेत्वभावात् । एनमेव स्पष्टयन्नाह तथाहीत्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । विवक्षितहेतुक्षणानन्तरं तत्कालभावि सर्वमेव भुवनोदरगतं क्षणजात

१ तत्प्रतीत्योत्पाद इति ग-पाठः । २ प्रवादनिषण्णं' इति क-पाठः । ३ परवचनम्' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

रिदमेव चास्य फलमिति कुतोऽयं नियमः?। विधूय मोहतिमिरमालोच्यतामेतदिति। किमत्रालोच्यम्? तत्स्वभावत एव तन्नियमसिद्धेः सर्वस्य सुस्थितत्वात्। तथाहि—तयोरेव हेतु-फलयोः स स्वभावो येन स एव तस्यैव हेतुस्तदेव च तस्यैव फलमिति। अतोऽशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेऽपि तदनन्तरभावित्वस्य, अपरत्र तत्स्वभावत्वाभावात् अस्यैव च नियमहेतुत्वात् तद्भावसिद्धिरिति[1]। तथाहि—तस्यैवासौ स्वभावो येन तदनन्तरं भवत् तदेव तत् कार्यमितरदेव च तत्कारणं नान्यदिति॥ अत्रोच्यते—एतदपि यत्किञ्चित्, अन्वयापत्तेः, अन्यथा शब्दार्थायोगात्। तथाहि—स्वो भावः

(स्वो० व्या०)

मुत्पद्यते, अन्यथा सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञाव्याघातः। ततः—एवं व्यवस्थिते सति तत्स्वरूपाद्यननुवेधतुल्यतायां सत्यामयमेवास्य हेतुः तथा इदमेव चास्य फलमिति कुतोऽयं नियमः?। न कुतश्चिदित्यर्थः। विधूय मोहतिमिरमालोच्यतामेतदिति। आह—किमत्रालोच्यम्?। तत्स्वभावत एव—हेतुफलस्वभावत एव तन्नियमसिद्धेः—हेतुफलभावनियमसिद्धेः सर्वस्य सुस्थितत्वात् किमत्रालोच्यमिति?। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। तयोरेव हेतु-फलयोः—विवक्षितयोः स स्वभावो येन—स्वभावेन स एव—विवक्षितः तस्यैव—विवक्षितस्य हेतुः, तदेव च—विवक्षितं तस्यैव—विवक्षितस्य हेतोः फलमिति। अतः—अस्मात् स्वभावात् अशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेऽपि कस्येत्याह—तदनन्तरभावित्वस्य। अपरत्र—अविवक्षितहेत्वादौ तत्स्वभावत्वाभावात् कारणात् अस्यैव—तत्स्वभावत्वस्य नियमहेतुत्वात् कारणात् तद्भावसिद्धिः—हेतुफलभावसिद्धिरिति। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। तस्यैवासौ स्वभावः कारणस्य येन—स्वभावेन तदनन्तरं भवत्—कारणानन्तरं भवत् तदेव—विशिष्टं तत् कार्यमितरदेव च विवक्षितं तत्कारणं—विवक्षितकार्यकारणं नान्यत् तदनन्तरभावित्वे सत्यपि इति। एतदाशङ्क्याह—अत्रोच्यते—एतदपि यत्किञ्चित्—असारम्। कुत इत्याह—अन्वयापत्तेः, अन्यथा—अन्वयापत्तिमन्तरेण शब्दार्थायोगात्।

---

[1] 'तदभावसिद्धेरिति' इति ग-पाठः।

(मूलम्)

स्वभाव इत्यात्मीया सत्ता, तस्यैव हेतोरियमात्मीया सत्ता यत् तदनन्तरं भवत् तदेव तत् कार्यमिति तस्यैव तथाभवनेऽन्वय[1]सिद्धिः, अतत्स्वभावत्वे च तदनन्तरं न तद्भावः, भावे वाऽतिप्रसङ्ग इति कुतो हेतुफलभावनियमः ?। नन्वलमनेन वाक्छलेन। तस्याय स्वभावः स्वधर्मो यदपगच्छति तस्मिन् तदनन्तर तदेव भवति। स्यादेतत्—एवं यदि तदाऽन्यस्य भवेत्, भवति च। किं तेन भवता ?। न तत् तत इति चेत्, इतरस्य ततो भावे को हेतुः ?। तत्स्वभाव एवेति चेत्, न असौ तत्स्वरूपाद्यनुवेधवैकल्ये तदनन्तरभावि

(स्वो० व्या०)

एतदेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। स्वो भावः स्वभाव इति। किमुक्तं भवति ? आत्मीया सत्ता। अयं भावार्थः—तस्यैव हेतोरियमात्मीया सत्ता यत् तदनन्तरं भवत्—विवक्षितहेत्वनन्तरं तदेव—विवक्षितमेव तत् कार्यम्। इति—एवं तस्यैव—हेतोस्तथा—कार्यभावेन भवनेऽन्वयसिद्धिः। विपक्षे बाधामाह अतत्स्वभावत्वे चेत्यादिना। अतत्स्वभावत्वे च हेतो तदनन्तरं—विवक्षितहेत्वनन्तरं न तद्भावः—न विवक्षितकार्यभावः, भावे वा तस्य अतिप्रसङ्गः अतत्स्वभावत्वाविशेषे तदपरभावापत्त्या। इति—एवं कुतो हेतुफलभावनियमः ?। नैवेत्यर्थः। नन्वलमनेन वाक्छलेन। तस्याय स्वभाव इति कोऽर्थः ?। स्वधर्मः। किम्भूत इत्याह—यदपगच्छति तस्मिन् तदनन्तर तदेव भवति—विवक्षितं कार्यमिति। एतदाशङ्क्याह—स्यादेतत्—एवं परोदितं यदि तदा—तदनन्तरकाले अन्यस्य भवेत् भवति च। तद्भावधारणार्थोयोगः। किं तेन—अन्येन भवता ?। न तत्—अन्यत् तत इति चेत्—विवक्षितात् कारणात्। एतदाशङ्क्याह—इतरस्य—तत्फलाभिमतस्य ततः—विवक्षिताद्धेतोर्भावे को हेतुः ?। तत्स्वभाव एवेति चेत्—विवक्षितस्वभाव एवेति चेत् हेतुः। एतदाशङ्क्याह—न असौ—तत्स्वभावः तत्स्वरूपाद्यनुवेधवैकल्ये—हेतुस्वरूपाद्यनुवेधविकलभावे, 'आदि'शब्दाद् गुणपरिग्रहः, तदनन्तरभावित्व

(विवरणम्)

(२७) हेतुस्वरूपाद्यनुवेधविकलभाव इति। हेतोः—मृदादेः स्वरूपं—मृत्त्वादि तस्यानुवेधः—घटादौ कार्येऽनुप्रविष्टत्वम् तस्य विकलभावे, विकलत्व इत्यर्थः॥

(२७) 'आदि'शब्दाद् गुणपरिग्रह इति। अत्र सौरभादिगुणो गृह्यते यद्-

१ 'सिद्धेः' इति क-पाठः। २ 'यदापि गच्छति' इति क-पाठः। ३ 'कार्याभावेन' इति क-पाठः। ४ 'धारणार्थोयोगः' इति क-पाठः। ५ 'कार्यानुपाति' इति क-पाठः।

(मूलम्)

त्वमन्तरेण गम्यते, तच्चाशेषतत्कालभाविभावसाधारणमेवेति परित्यज्यतामसदभिनिवेशः । तेऽन्यदाऽन्यतोऽपि भवन्ति तत् तु तत एवेति विशिष्टतत्स्वभावत्वावगतेरदोष इति चेत्, न, विवक्षितानामन्यदाऽभावेन अन्यतो भावासिद्धेः, सामान्येन तु तस्यापि [1]सिद्धेः । एवमपि तदेव तज्जननस्वभावमितरदेव च तज्जन्यस्वभावमित्यभ्युपगमे न्यायबाधा, एवम्भूतस्य वाङ्मात्रेण स्वभावान्तरस्याप्यभिधातुं शक्यत्वात् । तथाहि–एवमपि [2]वक्तुं पार्यत एव मृत्पिण्ड एव पटजननस्वभावः, पट एव च तज्जन्यस्वभावः, इत्येवं तन्तव

(स्वो० व्या०)

मन्तरेण गम्यते एतावन्मात्रनिबन्धन एवेत्यभिप्रायः । **तच्च**–तदनन्तरभावित्वम् । **अशेषतत्कालभाविभावसाधारणमेवेति** कृत्वा **परित्यज्यतामसदभिनिवेशः** । **ते**–अशेषतत्कालभाविनो भावा **अन्यदा**–अन्यस्मिन् काले**ऽन्यतोऽपि भवन्ति** प्रबन्धापेक्षया **तत्** पुनः–विवक्षितं कार्यं **तत एव**–विवक्षितात् [3]कारणात् । **इति**–एवं **विशिष्टतत्स्वभावत्वावगतेः** कारणा**ददोष इति चेद**नन्तरोदितः । एतदेवाशङ्क्याह–**नेत्यादि** । न–नैतदेवं **विवक्षितानाम्**–अशेषतत्कालभाविनां भावाना**मन्यदाऽभावेन** हेतुना **अन्यतः**–हेत्वन्तराद् **भावासिद्धेः** । विशिष्टा हि ते तदैव भवन्ति, नान्यदेति भावनीयम् । **सामान्येन तु तस्यापि**–विवक्षितस्य कार्यस्य [4]**सिद्धेः** अन्यदेति । **एवमपि**–तत्त्वनीतौ **तदेव**–विवक्षितं कारणं **तज्जननस्वभावं**–विवक्षितकार्यजननस्वभावं इ[तरे]तरदेव **च**–विवक्षितं कार्यं **तज्जन्यस्वभावं**–विशिष्टकारणजन्यस्वभाव**मित्यभ्युपगमे** । किमित्याह–**न्यायबाधा** । कथमित्याह–**एवम्भूतस्य** परमार्थतो निबन्धनस्य **वाङ्मात्रेण** हेतुना **स्वभावान्तरस्याप्यभिधातुं शक्यत्वात्** । एतदेवाह **तथाहीत्या**दिना । तथाहीति पूर्ववत् । **एवमपि**–वक्ष्यमाणनीत्या **वक्तुं** [5]**पार्यत** एव, न जिह्वान्तरे [6]डोङ्गरो भवति यदुत **मृत्पिण्ड एव पटजननस्वभावः, पट एव च तज्जन्य-**

(विवरणम्)

पिण्डादिभावमात्रापत्त्येति । यदि हि तद्देश[7]भिन्ने घटे मृदोऽनुगमः स्यात्, तदा असावपि मृत्पिण्डादिपाच्यस्वरूपमात्र एव स्यादित्यर्थः ॥

१ 'सिद्ध.' इति ग–पाठ । २ 'वक्तु शक्यत एव अमृत्पिण्ड०' इति क–पाठः । ३ 'करणात्' इति क–पाठ । ४ 'सिद्धिः' इति ङ–पाठ । ५ 'पर्यायत एव' इति क–पाठ. । ६ 'डोन्तरो' इति ङ–पाठ । ७ 'भिन्नघटे' इति च–पाठ ।

(मूलम्)

एव घटजननस्वभावः, घट एव च तज्जन्यस्वभावः, इति हेतुफलभावापत्त्या न्यायबाधेति । तद्देशभेदेनेत्थं[1] तत्तत्स्वभावत्वकल्पना विरुध्यत इति चेत्, न, तथातत्तत्स्वभाववैचित्र्यतस्तत्कालभेदेन च वो विरोधासिद्धेः[2], तत्र तत्सत्ताऽननुगमात् तदनुगमे तदुपादानत्वापत्तेः । कथं [3]विरोधासिद्धिरिति चेत्, तत्स्वभावस्याचिन्त्यशक्तित्वात् पर्यनुयोगायोगात्, अतिप्रसङ्गात् । [4]इति तस्यैव तथाभावमन्तरेण देशाभेदेऽपि समानत्वाच्च । तत्रैव तद्रूपानुकारो

(स्वो० व्या०)

स्वभावः—मृत्पिण्डजन्यस्वभावः, इत्येवं[5] तन्तव एव घटजननस्वभावाः, घट एव च तज्जन्यस्वभावः—तन्तुजन्यस्वभावः । इति—एवं हेतुफलभावापत्त्या न्यायबाधेति भावितम् । तद्देशेत्यादि । तयोः—मृत्पिण्डादि-घटयोः देशभेदेन हेतुना इत्थम्—एवमुक्तनीत्या तत्तत्स्वभावत्वकल्पना [6]विरुध्यते । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवं तथा—तेन प्रकारेण देशभेदलक्षणेन तत्तत्स्वभाववैचित्र्यतः—मृत्पिण्डादिघटादिस्वभाववैचित्र्येण तत्कालभेदेन च तयोः—मृत्पिण्ड-घटयोः कालभेदेन च वः—युष्माकं विरोधासिद्धेः मृत्पिण्डो युष्माकं भिन्नक्षणघटजननस्वभाव एव । एवं घटमधिकृत्य भिन्नदेशघटजननस्वभावत्वेऽप्यसौ विरोध एवेति भावनीयम् । तत्रेत्यादि । तत्र—तद्देशभिन्ने घटादौ तत्सत्ताऽननुगमात्—मृत्पिण्डादिसत्ताऽननुगमात् अनुगमे तदनुपादानत्वापत्तेः मृत्पिण्डादिभावमात्रापत्त्या । कथं विरोधासिद्धिरिति चेत्, विरोधसिद्धिरेवेत्यर्थः । एतदाशङ्क्याह—तत्स्वभावस्य—मृत्पिण्डादिस्वभावस्य अचिन्त्यशक्तित्वात् कारणात् विरोधासिद्धिः । तथा पर्यनुयोगायोगात् स्वभावस्य तथा अतिप्रसङ्गात् मृत्पिण्डादपि घटे तत्सत्तानुगम एवेति भावनीयम् । इति—एवं [7]तस्यैव—हेतोः [8]तथाभावमन्तरेण—कार्यभावं विना देशाभेदेऽपि सति समानत्वाच्चेति भावनीयम् । तत्रैव—[9]मृत्पिण्डाद् घटादौ तद्रूपानुकारो दृश्यते—तद्रूपानुकारः,

(विवरणम्)

(२५) समानत्वाच्चेति । हेत्वन्वयाभावे सति मृत्पिण्डघटयोर्मृत्पिण्डयोर्वा समान एव कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥

१ 'तद्देशभेदेनेत्थं' इति ग—पाठः । २ 'भेदेनैव वा विरोधा' इति ग—पाठोऽशुद्धः । ३ 'विरोधासिद्धि' इति ग—पाठः । ४ 'इति' इति पाठो नास्ति ग—प्रतौ । ५ 'इत्येवमुक्त' इति क—पाठः । ६ 'विरुध्यते' इति क—पाठः । ७ 'तस्य' इति क—पाठः । ८ 'तत् तथा' इति क—पाठः । ९ 'मृत्पिण्डे(?) घटादौ' इति क—पाठः ।

(मूलम्)

दृश्यते नेतरत्रेति चेत्, [1]अस्त्येतत्; किन्त्वसौ न तत्स्वरूपाद्यनु-[2]वेधमन्तरेण । ततः किमिति चेत्, अनिवारितोऽन्वयः ॥

एतेन बीजादेर्विसदृशाङ्कुरादिवेदनं प्रत्युक्तम्, तस्यैव तथाभवनात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः तथाभाविहे[3]त्वभावात्, तुच्छप्रागभावे तदभवनमात्रतया प्रध्वंसाभाववत् तदनुपपत्तेरिति भेदकहेतुभावतः कथञ्चित् तद्रूपानु[4]कारसिद्धेरिति ॥

(स्वो० व्या०)

नेतरत्रेति चेत्—पटादौ । एतदाशङ्क्याह—**अस्त्येतदित्यादि** । अस्त्येतद् यदुक्तं परेण, **किन्त्वसौ**—तद्रूपानुकारो **न तत्स्वरूपाद्यनुवेधमन्तरेण**—न मृत्स्वरूपगुणानुवेधं विना । **ततः किम्?** । इति **चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**अनिवारितः अन्वयः**, तत्स्वरूपाद्यनुवेधस्यैवान्वयत्वात् ॥

एतेनेत्यादि । एतेन—अनन्तरोदितेन **बीजादेः** सकाशाद् **विसदृशाङ्कुरादिवेदनं प्रत्युक्तम्** । कथमित्याह—**तस्यैव**—बीजादेस्**तथाभवनात्**—अङ्कुरादिरूपेण भवनात्, सन्तत्या प्रभावगुणफलान्वयोपलम्भादिति भावः । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथा**—तस्यैव तथाभवनमन्तरेण **तदनुपपत्तेः**—अङ्कुराद्यनुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च **तथाभाविहेत्वभावात्** तथा—अङ्कुरादिप्रकारेण भवितुं शीलमस्येति तथाभावी, तथाभावी चासौ हेतुश्च तस्याभावात्, **तुच्छप्रागभावे** सति विवक्षितकार्यस्य **तदभवनमात्रतया**—विवक्षितकार्याभवनमात्रतया तत्त्वतः प्रागभावस्य **प्रध्वंसाभाववदिति** निदर्शनम् । सोऽपि तदभवनमात्रमेवेत्यर्थः । **तदनुपपत्तेः**—कार्यानुपपत्तेः । न हि प्रध्वंसाभावः कार्यं भवतीति भावनीयम् । नैव प्रागभावोऽपि भवति च कार्य**मिति**—अतो **भेदकहेतुभावतः** कारणाच्चित्रक्षित्युदकादेः **कथञ्चित्**—केनचित् प्रकारेण प्रभावगुणफलान्वयलक्षणेन **तद्रूपानुकारसिद्धेः**—बीजादिरूपानुकारसिद्धेः अङ्कुरादौ बीजादेर्विसदृशाङ्कुरादिवेदनं प्रत्युक्त**मिति** ॥

(विवरणम्)

(१६) **सन्तत्या प्रभावगुणफलान्वयोपलम्भादिति** । सन्तत्या—[6]प्रवाहेण प्रभावगुणयोः कारणसत्कयोः फले—कार्येऽन्वयस्योपलम्भादिति भाव इति परमार्थः ॥

(२१) **सोऽपि तदभवनमात्रमेवेति** । सोऽपि—प्रागभावः, न केवलं प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः, तदभवनमात्रमेव—कार्यस्याभवनमात्रमेव तुच्छम् । ततो यथा प्रध्वंसाभावस्तुच्छत्वान्न कार्यीभवत्येवं प्रागभावोऽपि मा भवतु, तुच्छत्वस्याविशिष्टत्वात् ॥

१ 'अस्त्वेतत्' इति क-पाठः । २ 'वन्धमन्तरेण' इति क-पाठः । ३ 'हेतुभावात्' इति ग-पाठः । ४ 'कारिसिद्धे०' इति ग-पाठः । ५ 'कार्यीभवति' इति ङ-पाठः । ६ 'प्रवाहेण रूपयोः फले' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

यच्चोक्तम्–'एतेन कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषा इत्येतदपि प्रत्युक्तमिति' एतदप्ययुक्तम्, कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य तदविरोधात्, तदेकानेकस्वभावत्वात्, तथोपलब्धेः, धर्मकीर्तिनाऽप्यभ्युपगतत्वात्, हेतुबिन्दौ "भिन्नस्वभावेभ्यश्चक्षुरादिभ्यः सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तौ न कारणभेदात् कार्यभेदः स्यादित्याशङ्क्य न यथास्व स्वभावभेदेन तद्विशेषोपयोगतस्तदुपयोगकार्यस्वभावविशेषासङ्करात्" इत्यादेः स्वयमेवाभिधानात् ॥

स्यादेतत्–अभिहितमिदम्, अन्यार्थं त्वभिहितम्। कस्तर्ह्यस्यार्थः? स हि 'न कारणभेदो भेदकः स्यादिति' चोद्यं 'तत्रैव सामर्थ्याभावात्'…

(स्वो॰ व्या॰)

यच्चोक्तमित्यादि। यच्चोक्तं पूर्वपक्षे–'एतेन कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषा इत्येतदपि प्रत्युक्तमिति' एतदपि अयुक्तं प्रत्युक्तम्। कथमित्याह–कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य तदविरोधात्–भिन्नविशेषा(?) विरोधात्। अविरोधश्च तदेकानेकस्वभावत्वात् तस्य–कार्यस्यैकानेकस्वभावत्वात्, एकानेकस्वभावत्वं च तस्य तथोपलब्धेः–एकानेकस्वभावतयोपलब्धेर्विज्ञानं नीलं कुशलमित्यादिसंवेदनात् तदुपलब्धिर्भावनीया। इदं हेत्वन्तरमाह–धर्मकीर्तिनाऽप्यभ्युपगतत्वात् कारणानां तेभ्यः कार्ये तदविरोधस्य। एतदेवाह हेतुबिन्दौ ग्रन्थे–भिन्नस्वभावेभ्यश्चक्षुरादिभ्यः सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तौ सत्यां, विज्ञानोत्पत्ताविरर्थः, न कारणभेदात् कार्यभेदः स्यात् अनेकेभ्य एकस्वभावेन इत्याशङ्क्य न यथास्व स्वभावभेदेन–न चैतदेवं यथास्व–यथाऽऽत्मीयं स्वभावभेदेन तद्विशेषोपयोगतः –कारणविशेषोपयोगात् तदुपयोगकार्यस्वभावविशेषासङ्करात्–कारणविशेषोपयोगात् कार्ये स्वभावविशेषासङ्करात् इत्यादेर्ग्रन्थात् स्वयमेवाभिधानात् धर्मकीर्तिनेति ॥

स्यादेतत्–अभिहितमिदम्, अन्यार्थं त्वभिहितमिति। एतदाशङ्क्याह–कस्तर्ह्यस्यार्थोऽभिहितस्य?। स हि–धर्मकीर्तिः 'न कारणभेदो भेदकः

(विवरणम्)

१ (२०-२१) तेभ्यः कार्ये तदविरोधस्येति। तेभ्य –भिन्नेभ्यः कारणस्वभावेभ्यः कार्ये–आधारभूते तदविरोधस्य–विशेषाविरोधस्य ॥

१-२ ११८तमे पृष्ठे। ३ तस्य इत्यधिको ग–पाठः। ४ भस्य' इति ख–पाठः। ५ कारण विशेषोपयोगेन तदुप इति ख–पाठः।

(मूलम्)

परजननम्' इत्यनेनैवानवकाशं मन्यते, एवं स्पष्टीकृतमप्यर्थतत्त्वं यो नाम स्वदर्शनानुरक्तमतिस्तत्र विश्वशक्तिवैकल्यं न प्रतिपद्यते धावति च चोद्यं कर्तुं स मुग्धबुद्धिरित्थमपि शक्यः तूष्णीमित्युपहासपरं कारणोपयोगकृतं कार्यस्वभावविशेषासङ्करमुक्तवान्। परमार्थतस्तु न भवन्त्येव कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषा इत्ययमर्थ इति। अत्रोच्यते–उपहासपरमित्येतत् सत्यम्, स मुग्धबुद्धिरित्थमपि शक्यः तूष्णीमित्येतदप्येवम्, तस्य विशिष्टबोधाभावात्। यस्तु [2]सन्न्यायकुशलः कुशाग्रीयबुद्धिः स कथमधिकृतचोद्यं तत्रैव [3]सामर्थ्यादित्यादिनाऽनवकाशं मन्येत? तत्रैव सामर्थ्ये [4]तत्समानजातीयापरापराजननवन्न तदन्यपरापरजननमपि। इति किं न पश्यत्यसौ येन तथा मन्यत इत्युक्तप्रायं चात्र। तस्मान्न श्रौत-

(स्वो० व्या०)

स्यादिति' एतत् चोद्यं तत्रैव–विवक्षिते कार्ये सामर्थ्यात् नापरापरजननमित्यनेनैव ग्रन्थेन अनवकाशं मन्यते। एवं स्पष्टीकृतमप्यर्थं यो नाम कश्चित् स्वदर्शनानुरक्तमतिः तत्र–कार्ये विश्वशक्तिवैकल्यं तत्कारणापेक्षया न प्रतिपद्यते साङ्ख्यादिः धावति च चोद्यं कर्तुं 'न कारणभेदो भेदकः स्यात्' इत्येवं स मुग्धबुद्धिः–चोद्यचञ्चुः इत्थमपि शक्यस्तूष्णीमिति–मूक इति उपहासपरं कारणोपयोगकृतं कार्यस्वभावविशेषासङ्करमुक्तवान् हेतुबिन्दौ; परमार्थतस्तु न भवन्त्येव कारणानां–चक्षुरादीनां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य–विज्ञानादेः भिन्ना एव विशेषा इत्ययमर्थस्तस्येति। एतदाशङ्क्याह–अत्रोच्यते। उपहासपरमित्येतत् सत्यम्, अप्रमाणोपपन्नतयेत्यभिप्रायः। स मुग्धबुद्धिरित्थमपि शक्यस्तूष्णीमित्येतदपि एवमविप्रतिपत्तिरावयोः। कुत इत्याह–तस्य–मुग्धबुद्धेर्विशिष्टबोधाभावात्, यस्तु सन्न्यायकुशलः कश्चित् कुशाग्रीयबुद्धिः–तीक्ष्णबुद्धिर्भवानिव स कथमधिकृतचोद्यं–न कारणभेदात् कार्यभेदः स्यादिति तत्रैव–सामर्थ्यादित्यादिना अनवकाशं मन्येत?। कथं च न स्यादित्याह–तत्रैव सामर्थ्ये विवक्षितकार्ये तत्समानजातीयापरापराजननवदिति निदर्शनं न तदन्यपरापरजननमपि विज्ञानान्तरा-

१ 'विशेषात् सङ्कर०' इति क–पाठ। २ 'स न्याय०' इति क–पाठ.। ३ 'सामर्थ्यादिना' इति क–पाठ। ४ 'तत्समानजातीयापरापरजननमपीति' इति ग–पाठ। ५ 'परापरजनन०' इति ङ–पाठ.।

(मूलम्)

शब्दार्थातिरेकेण तन्मतात्याग इति तदत्यागिनो न युक्तमेवमादिप्रलपनम् । श्रौतशब्दार्थाङ्गीकरणे चोक्तवन्मदीयाभ्युपगमाश्रय इति यथा यथा विचार्यते तथा तथा न परमते कार्यकारणभावो युज्यते, योगेऽपि न तन्निश्चये कश्चिदुपायः ॥

स्यादेतत्—प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्युपायः । इह च प्रत्यक्षमेव प्रमाणं प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दाभ्यामुच्यते । तथाहि—कार्यकारणाभिमतपदार्थाकारं प्रत्यक्षं तद्विविक्तवस्त्वाकारमनुपलम्भ इति । एतौ च प्रत्यक्षानुपलम्भौ परस्परसहायौ साधनम् । कदाचिदनुपलम्भपुरस्सरं प्रत्यक्षम्, यथाऽऽह न्यायवादी—'येन

(स्वो॰ व्या॰)

जनयेत्तत्र चक्षुरादिजनकमपीत्यर्थः । इति—एवं किं न पश्यत्यसौ—कुशाग्रीयबुद्धिर्येन तथा मन्यत इति उक्तमात्र चात्र व्यतिकर इति नाधिकः प्रयासः । यस्मादेवं तस्मात् श्रौतशब्दार्थातिरेकेण तन्मतात्यागः—धर्मकीर्त्तिमतात्यागः, किन्तु त्याग एव । इति—एवं तदत्यागिनः, प्रक्रमाद्धर्मकीर्त्तिमतात्यागिनः किमित्याह—न युक्तमेवमादिप्रलपनं यथोक्तमसम्बद्धमिति । श्रौतशब्दार्थाङ्गीकरणे च सति किमित्याह—उक्तवत्—यथोक्तं प्राक् तथा मदीयाभ्युपगमाश्रयः तदेकानेकस्वभावापत्त्या । इति—एवं यथा यथा विचार्यते सूक्ष्मेक्षिकया तथा तथा न परमते—क्षणिकैकान्तवादिमते कार्यकारणभावो युज्यते । निदर्शितमेतत्प्रपञ्चेन । योगेऽपीत्यादि । योगेऽपि कार्यकारणभावस्य न तन्निश्चये—न कार्यकारणभावनिश्चये कश्चिदुपायः परस्य ॥

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्—अथैवं मन्यसे—प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इति अस्ति उपायः । अस्यैव भावार्थमाह इह चेत्यादिना । इह च—प्रस्तुतोपाये प्रत्यक्षमेव प्रमाणं प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दाभ्यां द्वाभ्यामुच्यते । एतद्भावनायाह—तथाहीत्यादि । तथाहीति पूर्ववत् । कार्यकारणाभिमतपदार्थाकारं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमुच्यते, तद्विविक्तवस्त्वाकारं—कार्यकारणाभिमतपदार्थविविक्तवस्त्वाकारं प्रत्यक्षमेव अनुपलम्भ इति । एतौ च प्रत्यक्षानुपलम्भौ परस्परसहायौ सन्तौ साधनम्, कार्यकारणभावस्येति प्रक्रमः । कथमित्याह—कदाचिदनुपलम्भपुरस्सरं प्रत्यक्षम्, यथाऽऽह न्यायवादी—धर्मकीर्त्तिः

१ गतार्थं च— इति ग-पाठभेदः । २ 'असम्बद्धमिति' इति क-पाठः । ३ 'तस्यैव' इति ट-पाठः ।

(मूलम्)

मुपलम्भे तल्लक्षणमनुपलब्धमुपलभ्यते" इत्यादि ॥

एतेन चोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भेन तत्र तस्य स्वहेतोः सन्निधानात् प्रागपि सत्त्वमन्यतो देशादागमनं प्रागवस्थितकटकुट्यादिहेतुत्वं चापाकृतमिति । तथा कदाचित् प्रत्यक्षपुरस्सरोऽनुपलम्भः, यथोक्तम्—"तत्रैकाभावेऽपि नोपलभ्यते तत् तस्य कार्यम्" इति । एतदुक्तं भवति—येषां सन्निधानेन प्रवर्तमानं यद् दृष्टं तेषु मध्ये यदैकस्याप्यभावो भवति तदा नोपलभ्यते तत् तस्य कार्यम्; यथा धूमो हुतभुजः, घटादि मृदादीनाम् । इत्युपायभावान्नास्ति दोष इति ।

(स्वो० व्या०)

येषामुपलम्भे मृत्पिण्डादिकारणानां **तल्लक्षणम्**—उपलब्धिलक्षणमेव घटादिकार्यं **अनुपलब्धं** सत् पूर्वम**मुपलभ्यत इत्यादि**[1] तत् तस्य कार्यमित्यनुपलम्भपुरस्सरं प्रत्यक्षम् ॥

एतेन चोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भेनानन्तरोक्तेन **तत्र**—देशे **तस्य**—कार्यस्य **स्वहेतुसन्निधानात् प्रागपि**, हेत्वभावेऽपीत्यर्थः, **सत्त्वमपाकृतमिति** सम्बन्धः । तथा **अन्यतो देशादागमनं** कार्यस्य सत[2] एव । तथा **प्रागवस्थितकटकुट्यादिहेतुत्वं चापाकृतमिति** । यदि तेऽपि हेतवः स्युः स्वहेतुसन्निधानात् प्रागपि तेभ्य एवोत्पद्येत कार्यम्, न चोत्पद्यते, तस्मान्न हेतवस्ते इति । एवं कदाचिदनुपलम्भपुरस्सरं प्रत्यक्षं साधनम् । **तथा कदाचित् प्रत्यक्षपुरस्सरोऽनुपलम्भः** साधनम्, **यथोक्तं** न्यायवादिनैव—"**तत्रैकाभावेऽपि नोपलभ्यते** [3]**तत् तस्य कार्यम्" इति** परग्रन्थः । एवं व्याचिख्यासुराह—**एतदुक्तं भवति । येषां सन्निधाने**नाग्न्यादीनां **प्रवर्त्तमानं यद् दृष्टं**—धूमादि **तेषु मध्ये यदैकस्याप्यभावो भवति** अग्न्यादेरेव **तदा नोपलभ्यते तत् तस्य**—अनुपलभ्यमानस्य **कार्यम्** । निदर्शनमाह—**यथा धूमो हुतभुजः**—अग्नेस्तथा **घटादि मृदादीनाम्** । **इति**—एव**मुपायभावात्** कारणात्, तन्निश्चय इति वर्तते, **नास्ति दोष**

(विवरणम्)

(१२) उपलब्धिलक्षणमेवेति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम्, उपलब्धिरेव लक्षणं—गमकं यस्य तत् तथा ॥

---

१ 'इत्यादिना तत्' इति क–पाठ । २ 'स्वत एव' इति ङ–पाठ । ३ 'तत्रास्य कार्यमेति पर०' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

अत्र उच्यते यत्किञ्चिदेतत्, उपलम्भस्य दर्शनत्वात्, अनुपलम्भस्य चादर्शनत्वात्, दर्शनादर्शनयोश्च व्यभिचारतः परेण प्रतिक्षेपात्, तद्व्यतिरिक्तस्य चेहाप्यभावादिति ॥

स्यादेतत्—नाभावः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धस्य दर्शनाद् दृष्टस्य चादर्शनात् । न, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलम्भासिद्धेः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्ह्युपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यम् । तेषामुपलम्भ

(स्वो० व्या०)

इति । एतदाशङ्क्याह—अत्र उच्यते—यत्किञ्चिदेतत्, असारमित्यर्थः । कुत इत्याह—उपलम्भस्य दर्शनत्वात् तथाऽनुपलम्भस्य चादर्शनत्वात्, दर्शनादर्शनयोश्च व्यभिचारतः कारणात्, परेण—धर्मकीर्तिना प्रतिक्षेपात्, तद्व्यतिरिक्तस्य च—दर्शनादर्शनातिरिक्तस्य च इहापि—प्रत्यक्षानुपलम्भोपाये अभावात्, प्रत्यक्षानुपलम्भावपि दर्शनादर्शने एव इति भावः ॥

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्—अथैवं मन्यसे—नाभावः, प्रक्रमात् तद्व्यतिरिक्तस्य । कथमित्याह—उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धस्य दर्शनाद् दृष्टस्य च—उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यैव अदर्शनात् । एतदाशङ्क्याह—न—नैतदेवम्, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सत अनुपलम्भासिद्धेः । एनामेवाह—उपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्यस्मात् उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यम्—उपलम्भकारणान्तराणां सकलभावः । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तेषाम्—उपलम्भप्रत्ययान्तराणां सकलभावः

(विवरणम्)

(१२) दर्शनादर्शनयोश्च व्यभिचारत इति । न ह्येकदा धूमोऽग्निसद्भावे दृष्टः, अन्यदा च न दृष्टः इत्येतावतैव गम्यगमकभावो 'रासीगर्दभ'न्यायेन दर्शनादर्शनयो र्व्यभिचारात्, किन्तु कार्यकारणभावेन नियतस्वभावेन वा गम्यगमकभावः । यदुक्तम्—

"कार्यकारणभावाद् वा नियमाद् वा 'नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात् ॥"

इति । मध्यवर्तिनो 'न'शब्दस्योभयत्र सम्बन्धाद् दर्शना(न्न)दर्शनना(?)दिति दर्शनान्न दर्शनादिति मध्यवर्तिनो 'न'शब्दस्य उभयत्र सम्बन्धात् दर्शनादर्शनभावेन नाविनाभावनियमस्तथा न दर्शनादर्शनमात्रेण भाविनाभावनियम इति ॥

१ नोऽपलब्धि इति ग-पाठोऽप्यादरणीयः । २ दर्शना एवे इति क-पाठः । ३ 'च न दृष्ट' इति घ-पाठः । ४ 'नियमाच्च' इति क-पाठः । ५ अनुष्टुप् । ६ मात्रेणाविना इति घ-पाठः ।

(मूलम्)

जननस्वभावत्वे कथं तदनुपलम्भः? । अतत्स्वभावत्वे वा तत्प्रत्ययान्तरत्वं कथम्? ॥

स्यादेतत्–सहार्थेन तज्जननस्वभावानि, यथाऽऽह–"स्वभावविशेषश्च यः स्वभावः सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु सन् प्रत्यक्ष एव [1]भवति"। एतदप्यसारम्, इत्थमप्युभयस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्देनाभिधानात् तद्भावे चानुपलम्भायोगात्। न तदा तद्भाव एव, अपि तु विद्यमानः प्रत्यक्षो भवतीति चेत्, कथं तानि तदुपलम्भप्रत्ययान्तराणि?। सह तेन तज्जननस्वभावत्वात् तथोच्यन्त इति चेत्, कथं न तदा तद्भावः, अभावे वा सह तेन तज्जननस्वभावानि?। तद्दृश्यत्वेन

(स्वो० व्या०)

मुपलम्भजननस्वभावत्वे सति उपलम्भभावापत्त्या **कथं तदनुपलम्भः?**। नैवेत्यर्थः। **अतत्स्वभावत्वे वा**–उपलम्भाजननस्वभावत्वे वा तेषां **तत्प्रत्ययान्तरत्वम्**–उपलम्भप्रत्ययान्तरत्वं **कथम्?**। नैवेत्यर्थः ॥

स्यादेतदित्यादि। स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–**सहार्थेन** अवलम्बनाख्येन **तज्जननस्वभावानि**–उपलम्भजननस्वभावानि, **यथाऽऽह** न्यायवादी–**स्वभावविशेषश्च**–पदार्थविशेषश्च। किमुक्तं भवतीत्याह–**यः स्वभावः**–पदार्थः **सत्स्वन्येषु उपलम्भप्रत्ययेषु**–चक्षुरादिषु **सन्**–विद्यमानः **प्रत्यक्ष एव भवति**। एतदाशङ्क्याह–**एतदप्यसारम्**। कुत इत्याह–**इत्थमपि**–एवमपि **उभयस्य**–उपलम्भप्रत्ययान्तरस्वभावविशेषोभयस्य **उपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्देन अभिधानात्**। **तद्भावे च**–अधिकृतोभयभावे च किमित्याह–**अनुपलम्भायोगात्**। **नेत्यादि**। **न तदा**–तस्मिन् काले **तद्भाव एव**–स्वभावविशेषभाव एव, **अपि तु**–किन्तु **विद्यमानः प्रत्यक्षो भवति**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**कथं तानि**–अधिकृतप्रत्ययान्तराणि **तदुपलम्भप्रत्ययान्तराणि?** तद्भावेऽपि तज्जननविकलान्यपीति भावः। **सहेत्यादि**। सह **तेन**–स्वभावविशेषेण **तज्जननस्वभावत्वात्**–विवक्षितोपलम्भ[3]जननस्वभावत्वात् **तथोच्यन्ते**–उपलम्भप्रत्ययान्तरत्वेनोच्यन्ते। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**कथं न तदा**–तस्मिँस्तत्साकल्यकाले **तद्भावः**–स्वभावविशेषभावः **अभावे वा** स्वभावविशेषस्य **सह तेन**–स्वभावविशेषेण **तज्जननस्वभावानि**–

---

१ 'भवति, तदप्यसारम्' इति ग–पाठ। २ 'एतद्भावे' इति ङ–पाठ। ३ 'जनने स्व०' इति ङ–पाठ.।

(मूलम्)

योग्यताऽपेक्षयेति चेत्, कथमनुपलम्भाभावे न त्वेतदधिगतिः ? । प्रबन्धमाश्रित्य तथोपलब्ध्येति चेत्, किं सा न गोसन्निधानासन्निधानोपलब्ध्यनुपलब्ध्यश्वादिदर्शने इति सम्भवत्येव क्वचिदिति । एवं च यदि तत्राप्यश्वस्य प्रागसत्त्वमन्यतो देशादनागमनमन्याकारणत्वं च सन्तानस्य शक्यते निश्चेतुम्, भवतु तथापि हेतुफलभाव इति । एतदसमीक्ष्यैवोक्तम्, तदोपलब्धस्य प्रागसत्त्वात्, अन्यदेशादनागतेः, अन्याकारणत्वस्याप्यत एव निश्चयात् उपायाविशेषात् अन्यत्राप्येवमेवावगतेः । अन्यदाऽन्यतोऽपि भावादनिश्चय इति

(व्यो० व्या०)

विवक्षितोपलम्भजननस्वभावानि, उपलम्भप्रत्ययान्तराणीति प्रक्रमः कथम् ? नैवेत्यर्थः । तदित्यादि । तस्य—समासविशेषस्य दृश्यत्वेन हेतुना योग्यताऽपेक्षया । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—कथमनुपलम्भाभावे सति न त्वेतदधिगतिः—तद्दृश्यत्वाधिगतिः ? । प्रबन्धेत्यादि । प्रबन्धमाश्रित्य—क्षणप्रवाहं तथोपलब्ध्या—सामान्येनापरोपलब्ध्या । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—किं सा—तथोपलब्धिः प्रबन्धापेक्षया सामान्येनेत्यर्थः, न गोः सन्निधानासन्निधानाभ्यां उपलब्ध्यनुपलब्धिभाक् अश्वादिश्चेति विग्रहः, तस्य दर्शने किं सा न इति सम्भवत्येव क्वचिदिति । एतदुक्तं भवति—गोसन्निधाने उपलब्धोऽश्वस्तदसन्निधानेनोपलभ्यते, न चासौ गोः कार्यं प्राप्नोति च भवद्भीत्येति । एवं च कृत्वा एतदप्यसमीक्ष्यैवोक्तमिति सम्बन्धः । किं तदित्याह—यदीत्यादि । यदि तत्रापि—देशे अश्वस्य गोः कार्यतया परिकल्पितस्य प्राग्—उपलम्भसमयात् पूर्वमसत्त्वं शक्यते, निश्चेतुमिति सम्बन्धः, तथाऽन्यतो देशादनागमनं शक्यते निश्चेतुम् । एवमन्याकारणत्वस्य च सन्तानस्य अश्वसम्बन्धिनः शक्यते निश्चेतुं यदि, भवतु तथापि हेतुफलभाव इति । एतदप्यसमीक्ष्यैव—अनालोच्यैव उक्तं न्यायविदा धार्मिकेण । कथमित्याह—तदोपलब्धस्य, प्रक्रमादश्वस्य, प्रागसत्त्वात् निरन्वयासदुत्पादेन अन्यदेशादनागतेः, अत एव हेतोः अन्याकारणत्वस्यापि, अत एव हेतोः निश्चयात्, निश्चयश्च उपायाविशेषात् प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनकार्यकारणभावस्तुप्रकारविशेषात् । अन्यत्रेत्याह—अन्यत्रापि—धूमानलादौ एवमेवावगतेः अन्याकारणत्वस्य । अन्यदेत्यादि । अन्यदा—अन्यस्मिन् काले अन्यतोऽपि भावादश्वस्य अनिश्चयः । इति

१ [illegible] ही [illegible] । २ [illegible] ही [illegible] ।

(मूलम्)

चेत्, न, तस्यान्यदा भावासिद्धेः। सन्तानापेक्षया सिद्धिरिति चेत्, क एतद् वेद इति निभाल्यतां स्वतन्त्रम्। विशिष्टबोधसन्तानजो विकल्प इति चेत्, कुतस्तस्यान्यतरैकबोधजत्वे तथावैशिष्ट्यम्?। तथाविधहेतुभ्यस्तद्धेतुभावादिति चेत्, एतदपि प्रतिनियतार्थतया भवद्विज्ञानगोचरातीतमेव। किं तेन?। प्रतीतिरियमीदृशीति चेत्, अस्त्येषा तन्त्रत्यागिनी तु न युक्तोपन्यसितुम्। न ह्येषा तथाऽनुभवप्रतीयमानान्वया सर्वथा तद्ग्राहिबोधविकलाद् बोधमात्राद् भवितुमर्हति॥

न चैकजातीया अपि न भिन्नहेतुजाः, वह्न्यरणिसूर्योपलादिभ्यः अनलाद्युदयदर्शनात्। न चैतेषां जातिभेदोऽपि, तुल्यतया प्रतीतेः।

(स्वो॰ व्या॰)

चेत्, एतदाशङ्क्याह—न, तस्य—अश्वविशेषस्य अन्यदा भावासिद्धेः। सन्तानेत्यादि। सन्तानापेक्षया सिद्धिरिति चेत्, अन्यदा अश्वविशेषस्य। एतदाशङ्क्याह—क एतद् वेद—जानाति इति निभाल्यतां स्वतन्त्रम्। क्षणनिरन्वयनश्वरैकवस्त्वालम्बनानि विज्ञानानीति भवतः स्वतन्त्रम्। अस्मिन्नेवं व्यवस्थिते क एतद् वेद इति?। विशिष्टेत्यादि। विशिष्टश्चासौ बोधसन्तानश्च तज्जो विकल्पः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—कुतस्तस्य—अधिकृतविकल्पस्य अन्यतरैकबोधजत्वे सति तथावैशिष्ट्यं येनैतद् वेद?। तथाविधेत्यादि। तथाविधहेतुभ्यः परम्परया तद्धेतुभावात् तस्य—विकल्पस्य हेतुभावात्—तथाविधान्यतरबोधभावात्। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—एतदपि—अनन्तरोदितं प्रतिनियतार्थतया कारणेन भवद्विज्ञानगोचरातीतमेव। किं तेनेत्यादि। किं तेन—मदीयविज्ञानागोचरेण?। प्रतीतिरियं—प्रस्तुताश्वादिगोचरा ईदृशी। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—अस्त्येषा—प्रतीतिः तन्त्रत्यागिनी तु त्वन्नीत्या, अतो न युक्तोपन्यसितुम्। न ह्येषेत्यादि। न यस्मादेषा तथा—तेन प्रकारेण पूर्वापरीभूतबोधलक्षणेन अनुभवेन प्रतीयमानः अन्वयो यस्याः सा तथाविधा सर्वथा—एकान्तेन तद्ग्राहिबोधविकलात्—प्रस्तुताश्वादिग्राहिबोधविकलात्। कुत इत्याह—बोधमात्रात्—तथाविधान्यतरबोधभावलक्षणात् भवितुमर्हति इति भावनीयमेतत्॥

अभ्युच्चयमाह न चैकेत्यादिना। न चैकजातीया अपि पदार्था न भिन्नहेतुजाः, किन्तु भिन्नहेतुजा अपि। कुत इत्याह—वह्न्यरणिसूर्योपलादिभ्यो

१ 'न्यतरैके बोध॰' इति क-पाठ। २ 'असत्येषा तन्त्र॰' इति ग-पाठ। ३ 'विज्ञानावीति भवत' इति क-पाठ। ४ 'मदीयज्ञानगोचरेण' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

न चैव तत्रापि तथाभावे कश्चिद् विरोधः, भवव्यापाविशेषात्। न चात्र लोकानुसारो विशेषक इति, अभ्युपगमविचारादिति ॥

किञ्च ज्ञानार्थयोः क्षणिकत्वादेकैकेनैकैकग्रहणे सत्यपि एतत् कारणमिदं कार्यमिति कुतोऽयमवसायः ? । स्यादेतत्–तयोरेव तथाग्रहणात् । तथाहि–कारणज्ञानं कारणं गृह्णात्येव । तच विशिष्टैककार्य

(स्वो० व्या०)

हेतुत्व' अनलाद्युदयदर्शनात् । 'आदि'शब्दाद् 'गोमयशालूकशालूकोदयग्रहः' । न चैतेषा–वह्न्यादिजन्यानामनलादीनां जातिभेदोऽपि । कुत इत्याह–तुल्यतया प्रतीतेः एतेषामनलादीनाम् । न चैव तत्रापि–गवाश्वादौ तथाभावे कस्यचिदश्वाश्वादुत्पत्ति' कस्यचिद् गोरित्येवभावे कश्चिद् विरोधः । कथमित्याह–भवव्यापाविशेषात् अन्यपशून्यस्य तत्तत्सद्भावतामात्रस्य सर्वत्र वस्तु शक्यत्वात्। ततश्च गोरप्यश्वजननस्वभावादश्वाविरोध इति परिचिन्तनीयमेतत् । इतराश्वस्य तु तत्र कटुत्वसमानता गोमनकस्य चेतस्य प्रसङ्गेनेति भवव्यापाविशेष' । न चात्र–विचारे लोकानुसारो विशेषक इति । कुत इत्याह–अभ्युपगमविचारादिति ॥

किञ्चेत्यादि । अभ्युपगम्य एव ज्ञानार्थयोः क्षणिकत्वात् कारणात् एकैकेन–ज्ञानेन एकैकग्रहणे सत्यपि कारणकार्यापेक्षया एतत् कारणमिदं कार्यमिति–एष कुतोऽयमवसायः ? । न कुतश्चिदपीत्यर्थं, निर्विकल्पग्रहणेन सम्यग्याग्रहणादिति गर्भ' । स्यादेतदित्यादि । अथैवं मन्यसे–तयोरेव–कारण-कार्ययो तथाग्रहणात्–कारणकार्यतया ग्रहणात्, अवसाय इति प्रक्रम' ।

(विवरणम्)

(१) गोमयशालूकशालूकोदयग्रह इति । गोमय-शालूकाभ्यां सकाशात् यः शालूकस्य–वृश्चिकस्योदयः–उत्पत्तिस्तस्य ग्रहः–स्वीकारः । तत्र कोऽपि गोमयात् केचित् वृश्चिकात् वृश्चिक उत्पद्यत इत्यर्थ ॥

यदि हि गोत्वाच [illegible] समानजाति यथा [illegible] इत्यादि–(१४ १५) इतराश्वस्य तु तत्र कटुत्वसमानता गोमनकस्य चेति । इतराश्वस्य तु–[illegible] पुनरश्वजननेऽपि [illegible] कटुत्वसमानता, [illegible] [illegible] । [illegible] च–[illegible](८)[illegible] च गोमनो[illegible] [illegible] अपगमस्य गर्भार्थः ॥

[illegible]

(मूलम्)

जननस्वभावमिति तथैव गृह्णाति, अन्यथा तदग्रहणप्रसङ्गात्। एवं कार्यमपि विशिष्टकारणजन्यस्वभावमिति तथैव गृह्यते, तत्सामर्थ्य-प्रभवश्च विकल्पस्तथैव प्रवर्त्तत इति न्याय्यस्तदवसाय इति। अत्र उच्यते—विशिष्टकार्यजननस्वभावग्रहणं विशिष्टकारणजन्यस्वभाव-ग्रहणं चेतरेतरग्रहणात्मकं न वः स्वराद्धान्तनीत्योपपद्यत इत्युक्त-प्रायम्। उपपत्तावपि सर्वत्र तथाग्रहणात् अविनाभावग्रहणमन्तरे-णापि धूमादिग्रहणादेवानलादिगतिरनिवारणीया। समनन्तरवैक-ल्यात् नेति चेत्, न, क्वचित्[1] तत्तुल्यतायामप्यभावात्, समुद्र-

(स्वो० व्या०)

एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। **कारणज्ञानं कारणं गृह्णात्येव**। तच्च—कारणं[2] **विशिष्टैककार्यजननस्वभावमिति** कृत्वा **तथैव गृह्णाति** यथा तद् व्यवस्थितम्, **अन्यथा** ग्रहणे **तदग्रहणप्रसङ्गात्** कारणात्। **एवं कार्यमपि विशिष्टकारणजन्यस्वभावमिति** कृत्वा **तथैव गृह्यते** यथा तद् व्यवस्थितं **तत्सामर्थ्यप्रभवश्च**—कारणादिज्ञानसामर्थ्यप्रभवश्च **विकल्प-स्तथैव प्रवर्त्तते। इति**—एवं **न्याय्यस्तदवसायः**—कार्यकारणावसायः। **इति** चेत्, एतदाशङ्क्याह—**अत्रोच्यते** समाधिः। **विशिष्टकार्यजननस्वभावग्रहणं** कारणगतं तथा **विशिष्टकारणजन्यस्वभावग्रहणं च** कार्यगतम्। किमित्याह—**इतरेतरग्रहणात्मकं** वर्तते, इतरेतरोपाधित्वादितरेतरविशिष्टत्वं[3]स्य। किमित्याह—**न वो**—न युष्माकं **स्वराद्धान्तनीत्या**—स्वसिद्धान्तन्यायेन **उपपद्यते इत्युक्तप्रायं**—प्रायेणोक्तम्। **उपपत्तावपि** अस्य तत्तत्स्वभावतया इतरेतरविशिष्टग्रहणस्य। किमि-त्याह—**सर्वत्र तथाग्रहणात्** कारणात् **अविनाभावग्रहणमन्तरेणापि**। किमित्याह—**धूमादिग्रहणादेव**, 'आदि'शब्दाद् वालकादिग्रहः, **अनलादि-गतिरनिवारणीया**। इहापि 'आदि'शब्दात् जलादिग्रहः। **समनन्तरे**त्यादि। **समनन्तरवैकल्यात्** कारणान्नेति **चेत्** अविनाभावग्रहणमन्तरेणापि धूमादिग्रहणादेवा-नलादिगतिरिति। एतदाशङ्क्याह—**ने**त्यादि। नैतदेवम्, **क्वचित्**—न सर्वत्र **तत्तुल्य-तायामपि**—समनन्तरतुल्यतायामपि **अभावात्** अविनाभावग्रहणमन्तरेणापि धूमादिग्रहणादेवानलादिगतिरिति। एतद्भावनायैवाह—**समुद्रे**त्यादि। समुद्रदर्शना-

1 'क्वचित् तुल्य०' इति ग-पाठ। 2 'कारणं गृह्णात्येव तच्च कारणं विशिष्ट०' इति ङ-पाठ। 3 'त्वस्य एतत् किमि०' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

दर्शनानन्तरं धूमग्राहिषु तत्तुल्यतोपपत्तेः, तत्राप्यगृहीताविनाभावस्यासम्भवादिति । तत्रापि तत्तुल्यतायास्तत्त्वतोऽसिद्धिरिति चेत्, किमत्र क्षुण्णमित्यालोच्य वाच्यम् । नैकस्य कारणकारणं तद्धेतुहेतुविषयमिति चेत् सम्भवत्यपि केवलानलग्राहिणः । तदपि न तथा धूमज्ञानसमनन्तर इति चेत्, ननु तथेति कोऽर्थः ? । तदनन्तरं तद्भावेनेति चेत्, किमिदं तदानन्तर्यम् ? । तदनन्तरसमये तद्भावः

(स्वो० व्या०)

नन्तरं यानपात्राद्यारूढानां धूमादिग्राहिषु प्रमातृषु तत्तुल्यतोपपत्तेः—समन्तरतुल्योपपत्तेः । ततः किमित्याह—तत्रापीत्यादि । तत्रापि—यथोदितधूमग्राहिषु अगृहीताविनाभावस्य—'नालिकेर'द्वीपवासिनः प्रमातुः असम्भवात् धूमादिग्रहणादेवानलादिगतेरिति । तत्रापीत्यादि । तत्रापि—यथोदितधूमग्राहिषु तत्तुल्यतायाः—समनन्तरतुल्यतायास्तत्त्वतः—परमार्थेन असिद्धिः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—किमत्र क्षुण्णं येन तत्तुल्यताया असिद्धिः इत्यालोच्य वक्तव्यं स्वदर्शनस्थितिमित्यभिप्रायः । नैकस्येत्यादि । नैकस्य—समनन्तरस्य 'नालिकेर'द्वीपवासिप्रमातृसम्बन्धिनः कारणकारणं प्रदीपहेतुपरम्परामाश्रित्य तद्धेतुहेतुविषयं तस्य—सामान्येन धूमग्राहिसमनन्तरस्य हेतुः—धूमस्तस्यापि हेतुः—अग्निस्तद्विषयमग्निविषयम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—सम्भवतीत्यादि । सम्भवत्यपि कारणकारणं तद्धेतुहेतुविषयं केवलानलग्राहिणः—'नालिकेर'द्वीपवासिनोऽपि । तदपीत्यादि । तदपि केवलानलग्राहिणः न तथा—तेन प्रकारेण धूमज्ञानसमनन्तरः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—ननु तथेति कोऽर्थः अत्र यदपेक्षया भवतीत्यभिप्रायः ? । तदनन्तरमित्यादि । तदनन्तरं—केवलानलग्रहणानन्तरं तद्भावेन—धूमग्रहणभावेन । इति चेत्,

(विवरणम्)

(१८) धूमग्राहिसमनन्तरस्येति । धूमग्राही चासौ समनन्तरश्च धूमग्राहिसमनन्तरस्तस्य । अयमभिप्रायः—योऽयं 'नालिकेर'द्वीपवासी प्रमाता तस्य न कदाचिदग्निगोचरं ज्ञानं पूर्वमजनि, इतरस्य तु प्रमातुः प्रदीपज्ञानसन्तानपरम्परायां पावकप्रेक्षणः क्षणोऽजनीत्यसौ धूमदर्शनात् तं प्रतिपद्यत इति ॥

(२१) न तथा—तेन प्रकारेणेति । यथेतरदेशवासिनः प्रमातुः प्रदीपपरम्परायामग्निज्ञानमजनि न तथा 'नालिकेर'द्वीपवासिन इति ॥

---

१ तदनन्तरधूम इति ग-पाठः । २ 'न तु तथेति' इति ग-पाठः । ३ भिन्नं तेन च इति ङ-पाठः । ४ अपेक्षणः क्षणो' इति घ-पाठः । ५ परम्परायां पावकप्रेक्षणः क्षणोऽजनि इत्यसौ धूमदर्शनात् तं प्रतिपद्य इति घ-पाठः । तदनन्तरं तत्र भिन्नसमनन्तरस्य सद्भावः ।

(मूलम्)

इति चेत्, तदभावे तद्भावः। इष्यत एवैतदिति चेत्, स इतरस्यापि तुल्यः। तदनन्तरं तद्भावेनातुल्य इति चेत्, तदभावभाविनः किमनेन?। सोऽनन्तरभावी तद्धेतुर्भवतीति चेत्, नासत् सद्भाविन इत्युक्तम्। स तस्य जनक इति चेत्, न किञ्चित् तल्लक्षणमस्य। ततस्तद्भाव एवेति चेत्, भूतेनापि किं तेन तदितर-

(स्वो० व्या०)

एतदाशङ्क्याह—**किमिदं तदानन्तर्यं** तदुत्तरकालभावितयाऽस्त्येवैतदित्यभिप्रायः। **तदनन्तरेत्यादि**। तदनन्तर**समये**—केवलानलग्रहणानन्तरसमये **तद्भावः**—धूमग्रहणभावः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**तदभावे तद्भावः**, केवलानलग्रहणाभावे धूमग्रहणभाव इत्यर्थः। **इष्यत** इत्यादि। इष्यत **एवैतद्** यदुत तदभावे तद्भावः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**स** इत्यादि। स **इतरस्यापि तुल्यः** सः—तदभावे तद्भावः इतरस्यापि—केवलानलग्राहिधूमग्राहिणस्तुल्यस्तत्रापि केवलानलग्रहणाभाव एव तद्धूमग्रहणमिति कृत्वा। **तदनन्तरेत्यादि**। तदनन्तरं **तद्भावेन**—केवलानलग्रहणानन्तरं धूमग्रहणभावेन अविनाभावग्रहणे**ऽतुल्यः** स इतरस्यापि तद्भावे तद्भावः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**तदभावभाविनः किमनेन**—केवलानलग्रहणाभावभाविनः धूमग्रहणस्य किमनेन?। तदनन्तरं तद्भावेनाभावाविशेषादित्यभिप्रायः। **सोऽनन्तरभावीत्यादि**। सोऽनन्तरभावी केवलानलग्रहः **तद्धेतुर्भवति**—धूमग्रहणहेतुर्भवति। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**नासत् सद्भाविन इत्युक्तम्**, असत् सद् भवति तच्छीलं [1]वेत्यसत्। सद्भावि कार्यं तस्य न हेतुः कश्चित् तत् तथा भावनेत्युक्तं प्राक्। **स तस्ये**त्यादि। सः—हेतुस्तस्य—कार्यस्य **जनकः**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**न किञ्चित् तल्लक्षणमस्य**—न किञ्चिज्जनकलक्षणमस्य—हेतोः। **तत** इत्यादि। ततः—हेतो**स्तद्भाव एव**—कार्यभाव एव। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**भूतेनापी**त्यादि। भूतेनापि **किं तेन?**—तत इह प्रक्रमे धूमग्रहणेन केवलानलग्रहणात् किम्? न किञ्चिदित्याह—**तदि-**

(विवरणम्)

(९) **तदुत्तरकालभावितया अस्त्येवैतदित्यभिप्राय** इति। 'नालिकेर'-द्वीपवासिनो हि प्रमातुः प्रदीर्घं पूर्वं मुर्मुराद्यवस्थपावकदर्शनमभूत्, समुद्रोत्तरणानन्तरं च धूमज्ञानमुपादि इत्यस्यैवानन्तर्य्यनिरन्वयनश्वरवस्तुवादिमतेऽनन्तरचिरातीतत्वस्य विशेषाभावात्॥

१ 'चेत्यसत्' इति ङ-पाठ.।

(मूलम्)

बोधवैकल्यात् धूममात्रग्रहणरूपत्वात् तदितरथापि तदुपपत्तेः । न चैवमपि तत्तत्स्वभावताऽवगमः, तथाऽप्रतीतेः, तदितरावगमाभावादिति तस्यैव तद्भावाद्यन्वयादिसिद्धिः । आह—अन्वयपक्षेऽपि केवलधूमादिग्रहणेऽनलादिगतिरनिवारणीया, पारम्पर्येण तथाप्यन्वयोपपत्तेरिति । नानिवारणीया । न ह्यसावन्वयमात्रनिबन्धनैव, अपि तु आगमादिजविशिष्टक्षयोपशमनिबन्धनाऽपि, तमन्तरेणानन्त्येन उभयदर्शिनोऽपि तदनुपपत्तेः, क्वचित् तथाऽदर्शनात् । न खलु समयादिनाऽनभिव्यक्तक्षयोपशमः पश्यन्नप्युत्तराधरभावेन

(स्वो० व्या०)

तरबोधवैकल्यात्—केवलानलग्रहणबोधवैकल्यात्, वैकल्यं च धूममात्रग्रहणरूपत्वात् अधिकृतबोधस्य तदितरथापि—पयोधिसमनन्तरजबोधमात्रेऽपि तदुपपत्तेः—धूममात्रग्रहणरूपत्वोपपत्तेः । न चैवमपीत्यादि । न चैवमपि न्याय तुल्यतायां सत्यां—धूममात्रस्य 'नालिकेर'द्वीपवासिसम्बन्धिनः तत्स्वभावतावगमः—अग्निजन्यस्वभावतावगमः । कुत इत्याह—तथाऽप्रतीतेः—अग्निजन्यस्वभावत्वेनाप्रतीतेः । अप्रतीतिश्च तदितरावगमाभावात्—अन्यावगमाभावात् 'नालिकेर'द्वीपवासिनः । इति—एवं तस्यैव तद्भावादौ—केवलानलग्रहणस्यैव धूमग्रहणभावादौ । 'आदि'शब्दात् कथञ्चित् पर्यायव्यावृत्तिपरिग्रहः । किमित्याह—अन्वयादिसिद्धिः, अन्वयव्यतिरेकसिद्धिरित्यर्थः, सुवर्णद्रव्यवत् कटकस्यैव कुण्डलादित्वेन भवनात् । आहेत्यादि । आह परः—अन्वयपक्षेऽपि सति केवलधूमादिग्रहणे । किमित्याह—अनलादिगतिरनिवारणीया । कुत इत्याह—पारम्पर्येण तथापि—केवलानलग्राहि'नालिकेर'द्वीपवासिनि अन्वयोपपत्तेरिति । एतदाशङ्क्याह—न अनिवारणीया न, न ह्यसौ—न यस्मात् असौ अनलादिगतिः अन्वयमात्रनिबन्धनैव, अपि तु—किं तर्हि आगमादिजऽप्यसौ, 'आदि'शब्दात् तपोविनयादिग्रहः, विशिष्टक्षयोपशमश्च तन्निबन्धनाऽपि अनलादिगतिः । कुत इत्याह—तमन्तरेण—विशिष्टक्षयोपशम(मन्तरेण) आनन्त्यतः—आनन्त्येन उभयदर्शिनोऽपि, अक्रमाद् धूमानलदर्शिनोऽपि तदनुपपत्ते—अनलादिगत्यनुपपत्ते । अनुपपत्तिश्च क्वचित्—प्रमातरि तथाऽदर्शनात्—उभयदर्शिनोऽप्यनलादिगत्यदर्शनात् । एतदेवाह न खल्वित्यादिना । न खलु—नैव समयादिना—सङ्केत-तपो-विनयादिना अनभिव्यक्तक्षयोपशमः—प्रमाता पश्यन्नप्युत्तरा

१ 'तथाप्रतीतेः' इति ग-पाठः । २ 'दर्शनेऽप्यनल' इति ङ-पाठः ।

(मूलम्)

धूमानलौ तदन्यभावाविव कश्चित् तयोर्हेतुहेतुमद्भावं प्रतिपद्यते, भूयो धूमदर्शनात् तदनवगतेरिति । क्षयोपशमसामर्थ्यादेव तथाऽन्यतरग्रहणतोऽपि तद्भावावगमे को दोषः ? न कश्चिदन्यः, अपि तु [1]नादलात् तदुत्पत्तिरित्यसकृन्निदर्शित एव । यदा हेतु-फलयोरणीयसाऽपि कालेन न व्यवधानं न च ध्वंसनाम्नो विनाशस्य हेतुत्वम्, तदानीं कथमदलात् तदुत्पत्तिः ? । तस्यैव तथाभावाभावतोऽसत् सद्भवनेनेत्यलमनेन पुनः पुनरभिहितेन । आलोच्यतां वस्तुतत्त्वमिति, अतः 'प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः'[2] इति वचनमात्रमेव ॥

इतश्चैतदेवम्, तयोर्निराकार-साकारयोः तद्ग्राहकत्वायोगात् ।

(स्वो० व्या०)

धरभावेन धूमानलौ लोकनीत्या तदन्यभावाविव—अप्रतिबद्धापरपदार्थाविव कश्चित्—प्रमाता तयोः—धूमानलयोः हेतुहेतुमद्भावं—कार्यकारणभावं प्रतिपद्यते । कथं न प्रतिपद्यत इत्याह—भूयः—पुनर्धूमदर्शनात् सकाशात् तदनवगतेः—अनलाद्यनवगतेः इति । आह—क्षयोपशमसामर्थ्यादेव सकाशात् तथा—निरन्वयनाशभावेन अन्यतरग्रहणतोऽपि धूमादिग्रहणमधिकृत्य तद्भावावगमे, अक्रमाज्जन्यजनकभावावगमे सति, को दोषः ? । एतदाशङ्क्याह—न कश्चिदन्यः—दोषः, अपि तु नादलात्—[3]नाकारणात् तदुत्पत्तिः—धूमाद्युत्पत्तिः इत्यसकृन्निदर्शित एव दोषः । आह—यदा हेतु-फलयोः—कार्य-कारणयोः अणीयसाऽपि कालेन, अत्यन्तलघुनाऽपीत्यर्थः, न व्यवधानम्, किं तर्हि ? हेतुसमनन्तरमेव फलम् । न च ध्वंसनाम्नो विनाशस्य प्रसज्यात्मकस्य हेतुत्वं फलं प्रति । तदानीं कथमदलात् तदुत्पत्तिरिति ? । एतदाशङ्क्याह—तस्यैवेत्यादि । तस्यैव—हेतोः तथाभावाभावतः—फलरूपेण भावाभावात् कारणात् असत् सद्भवनेन हेतुना अदलेति । तथाहि—यदैव हेतुरेव न फलीभवति तदैवासत् सद् भवतीति स्थितमदलत्वमित्यलमनेन पुनः पुनरभिहितेन । आलोच्यतां वस्तुतत्त्वमिति । अतः 'प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः' इति वचनमात्रमेव परदर्शने, निरर्थकमित्यर्थः ॥

इतश्चैतदेवमधिकृतवचनं वचनमात्रमेव, तयोः—प्रत्यक्षानुपलम्भयोः निरा-

१ 'नादला तदु०' इति क-पाठः । २ प्रेक्ष्यतां १७६तमं पृष्ठम् । ३ 'नाकारणातदु०' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

अयोगश्च विषयकृतनिर्भासविरहे अर्थप्रत्यासत्तिनिबन्धनाभावेनेद मस्य संवेदनमिति व्यवस्थाऽनुपपत्तेः, आकारस्य चानर्थकेष्वपि स्वप्नादिप्रत्ययेषु भाविनो वस्तुव्याप्त्यभावात्, [1]स्थूलचित्राकाराणां चैकत्र विज्ञाने भावतः सम्भवायुक्तेरिति ॥

स्यादेतत्–नेदमद्वयज्ञानवादिनः कथञ्चिद् बाधकम् । तस्य हि सर्व एव भावाश्चित्तमात्रसारशरीरा हेतुफलतां बिभ्रतीति मतम् । बुद्धयश्च स्वसंवित्प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धसद्भावाः स्वरूपप्रतिपत्तये नापरं प्रकाशकं प्रतीक्षन्त इति या यथा सा तथैव संवेद्यते, कारणबुद्धिः

(स्वो॰ व्या॰)

कार-साकारयोस्तद्ग्राहकत्वायोगात्–कार्यकारणग्राहकत्वायोगात् । अयोगश्च विषयकृतनिर्भासविरहे, विषयाकारविरहे इत्यर्थः । अर्थप्रत्यासत्तिनिबन्धनाभावेन हेतुना इदमस्य संवेदनमिति–एवं व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । तथाकारता चैव व्यवस्थानिबन्धनमिति द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह–आकारस्य च ज्ञाने विषयरूपस्य अनर्थकेष्वपि स्वप्नादिप्रत्ययेषु भाविनः–सतः । किमित्याह–वस्तुव्याप्त्यभावात्–वस्तुना सह व्याप्त्यभावात् । उपचयमाह–स्थूलचित्राकाराणां च एकत्र विज्ञाने सूक्ष्मैकस्वभावे भावतः–परमार्थेन सम्भवायुक्तेरिति इत्थमेतदेवम् ॥

स्यादेतदित्यादि । अथैवं मन्यसे–नेदम्–अनन्तरोदितमद्वयज्ञानवादिनः–ग्राह्यग्राहकाकाररहितज्ञानवादिनः कथञ्चिद् बाधकम् इत्याह–तस्येत्यादि । तस्य यस्मात्–अद्वयज्ञानवादिनः सर्व एव भावाः–घट-घटप्रत्ययादयः चित्तमात्रसारशरीराः, अद्वयबोधरूपा एवेत्यर्थः । किमित्याह–हेतुफलतां बिभ्रतीति–एवं मतम् । बुद्धयश्च किंविशिष्टा वर्तन्ते ? स्वसंवित्प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धसद्भावाः स्वसंविदेव प्रत्यक्षप्रमाणं तेन सिद्धसद्भावाः सत्यः स्वरूपप्रतिपत्तये–स्वरूपप्रतीत्यर्थं नापरं प्रकाशकं–स्वव्यतिरिक्तं प्रतीक्षन्त इति कृत्वा या यथा–वस्तुस्थित्या बुद्धिः सा तथैव संवेद्यते, तद् यथा–कारणबुद्धिः

(विवरणम्)

(१७-१८) स्थूलचित्राकाराणां चेति । घटाद्याकारा हि स्थूलाश्चैव प्रतीयमाना

१ स्तात् चित्राश्च–नानाप्रकारा अतः कथमेकस्मिन् ज्ञाने सूक्ष्मरूपे ते भवयुरिति ? ॥

१ स्थूलचित्रा॰ इति ग पाठः। २ भावतः हेतु॰ इति च पाठः।

(मूलम्)

कारणात्मना कार्यबुद्धिश्च कार्यात्मनेति प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः तद्भाव इति गीयते। कोऽन्योऽद्वयज्ञानवादिन एवं ब्रूयात्?। अद्वया कारणाद्यात्मना च वेद्यत इति सुभाषितमेतत्। कीदृक् खल्वद्वयाया वेदनम्?। यदपि गगनतलवर्त्यालोकवत् प्रकाश्यप्रकाशकान्तरविरहेणाजडरूपतया जन्मैव तथोच्यते, तदपि तत्त्वतः कर्मकर्तृभावे वेदनायोगेन स्वत एव दुःस्थितमिति नार्थान्तरग्रहणसाध्यं हेतुफलव्यवहारोपकारं कर्तुमलमित्यनुपन्यसनीयमेव विद्वज्जनसमाजे। न च अद्वयमात्रतत्त्वाया भेदकमन्तरेण तथाविधविकल्पोदयो न्याय्यः[1]। न च सति भेदके भाषाद्रव्यादौ तन्मात्रतत्त्ववादः। न च सत्यपि विकल्पोदये क्षणभेदेन पूर्वापरालोचनम्। न चासत्येवा-

(स्वो० व्या०)

कारणात्मना संवेद्यते सा तथैवेति कृत्वा कार्यबुद्धिश्च कार्यात्मना इति–एवं प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः तद्भावः–कार्यकारणभाव इति गीयते। एतदाशङ्क्याह–कोऽन्योऽद्वयज्ञानवादिनः एवं ब्रूयात्?। कथमिदमयुक्तमित्याह–अद्वया–ग्राह्यग्राहकविकला बुद्धिः कारणाद्यात्मना च सवेद्यते इति सुभाषितमेतत्। भावार्थमाह–कीदृक् खल्वद्वयायाः–बुद्धेर्वेदनम्?। यदैव वेद्यते तदैव ग्राह्यग्राहकभावोपपत्तेः, नाद्वयेत्यभिप्रायः। यदपीत्यादि। यदपि गगनतलवर्त्यालोकवदिति निदर्शनं प्रकाश्यप्रकाशकान्तरविरहेण, उभयान्तरविरहेणेत्यर्थः, अजडरूपतया–बोधरूपतया जन्मैव–उत्पाद एव तथोच्यते–अद्वयरूपतयोच्यते परैः, तदपि तत्त्वतः–परमार्थेन कर्मकर्तृभावे सति तात्त्विके वेदनायोगेन हेतुना स्वत एव दुःस्थितमिति कृत्वा नार्थान्तरग्रहणसाध्यं तत्सापेक्षत्वेन हेतुफलव्यवहारे उपकारं कर्तुमलमिति कृत्वा अनुपन्यसनीयमेव। के(?क्वे)त्याह–विद्वज्जनसमाजे–पण्डितजनसमुदाये। उपचयमाह–न चेत्यादि। न च अद्वयमात्रतत्त्वायाः–बुद्धेः सकाशात् भेदकमन्तरेण भाषाद्रव्यादिकं तथाविधविकल्पोदयः–हेतुफलभावव्यवस्थाकारी विकल्पोत्पादो न्याय्यः, अद्वयबोधमात्रात्–अद्वयबोधमात्रोत्पत्तेः। न चेत्यादि। न च सति भेदके भाषाद्रव्यादौ च, 'आदि'शब्दात् मनोद्रव्यसंग्रहः तन्मात्रतत्त्ववादः–अद्वयबोधमात्रतत्त्ववादः तैथाधिक्योपपत्तेः। न चेत्यादि। न च सत्यपि विकल्पोदयेऽनन्तरोदिते क्षणभेदेन हेतुना। किमित्याह–

१ अत्र पाठांशो लुप्त इति भाति। २ 'भावापत्ते' इति ङ–पाठ। ३ 'तदाधिक्योप०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

स्मिंस्तथातत्त्वव्यवस्थोपपत्तिः । न चैव तथाऽनुभूयमानबोधान्वया-तिरेकेण । न चायमभ्युपगमप्रक्रमागत एव भवतामिति दुःस्थिते स्वतन्त्रमेवव्यवहारे कथ (न) प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्युच्यमान कथ न ज्ञानमानिनो व्रीडाकरमिति परिचिन्त्यता-मेतत् । अतस्तथाऽनुभूयमानतयाऽपास्तभ्रान्ततापराधः परोक्ष इति विहाय मत्सरं सौविहित्यकारीति निवेद्य मानसं बोधान्वयोऽभ्युप-गन्तव्यस्तत्त्वालोचनमार्गो वा परित्याज्य इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

अङ्गीकृतश्चायं परेणापि परमार्थतः 'क्षणभेदेऽप्युपादानोपादेय-भावेन' इत्याद्यभिदधता । तथाहि-'य एव सन्तानः कर्ता स एवोप

(स्वो० व्या०)

पूर्वापरालोचनमनुसन्धानात्मकत्वादस्य । न चेत्यादि । न चास्यैवास्मिन्-पूर्वापरालोचने तथातत्त्वव्यवस्थोपपत्तिः-पूर्वापरालोचनात्मिका । न चैव-मित्यादि । न चेदं-पूर्वापरालोचनं तथाऽनुभूयमानबोधान्वयातिरेकेण तथाऽनुभूतेः । न चेत्यादि । न च अयं-तथाऽनुभूयमानो बोधान्वयः अभ्युपगम-प्रक्रमागत एव भवतां-परेषाम् । इति-एवं दुःस्थिते स्वतन्त्रमेवव्यवहारे भेदकार्याभावेन न कथं प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः ? । इति-एवमुच्यमानं कथं न ज्ञानमानिनः-पुंसो व्रीडाकरं-लज्जाकरम् ? । लज्जा-करमेवेत्यर्थः । इति-एवं परिचिन्त्यतामेतत् भावनासारमिति । उपसंहारसारं स्थितिमभिधातुमाह-अत इत्यादि । अतः तथाऽनुभूयमानतया कारणेन अपास्तभ्रान्ततापराधः, 'निरस्तभ्रान्ततापराध इत्यर्थः', परोक्षः । इति-एवं विहाय मत्सरं-'चेतोदोषं सौविहित्यकारी-सुविहितभावकारी इति-एवं निवेद्य मानसम् । किमित्याह-बोधान्वयो यथोक्तोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्त्वालोचनमार्गो वा परित्याज्यः, उपायाभावादित्यलं प्रसङ्गेन ॥

इहैवोपचयमाह-अङ्गीकृत इत्यादि । अङ्गीकृतश्चायम्-अन्वयः परेणापि-बौद्धेनापि परमार्थतः । कथमित्याह-क्षणभेदेऽपि उपादानोपादेयभावेन इत्याद्यभिदधता पूर्वपक्षग्रन्थे । तथाहीत्यादि । तथाहीति पूर्ववत् । य एव सन्तानः कर्ता स एवोपभोक्ता इत्युक्तं प्राक् अन्यैश्च-

"यस्मिन्नेव तु सन्ताने आहिता कर्मवासना ।
फलं तत्रैव संधत्ते कर्पासे रक्तता यथा ॥"

१ [illegible] इति क-पाठः । २ [illegible] इति ग-पाठः । ३ ११३तमे पृष्ठे । ४ [illegible] इति क-पाठः । ५ [illegible] इति क-पाठः । ६ [illegible] इति क-पाठः । ७ ११२तमे पृष्ठे । ८ ११३तमे पृष्ठे । ९ [illegible] ११४तमं पृष्ठम् । १ [illegible]

(मूलम्)

भोक्ता' इत्युक्तम्[1]। न च हेतुफलभावतोऽन्यः सन्तानः। न च हेतुफलयोरेव कर्तृत्व-भोक्तृत्वे, प्रत्येकमुभयाभावात् अन्यकालेऽन्यानभ्युपगमात्, य एव स एवेति वाग्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अतस्तस्यैव तथाभवनेन हेतोरेव कार्यभावे य एव स एवेत्युपपद्यते, नान्यथा सन्तत्यन्तरवत् नानात्वाबाधनादिति। तथेदं चोक्तम्[2]-'यः कुशले प्रवर्त्तते स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति तथापि निरुध्यमानः स्वानुरूपकार्योत्पादन समर्थं सामर्थ्यं विज्ञानसन्तताबाधाय निरुध्यते' इत्यादि। [3]अत्रापि न हि तत् सामर्थ्यं कुशलादन्यदेव, स्वानुरूपकार्योत्पादन-

(स्वो० व्या०)

इत्यभिधानात्। **न** चेत्यादि। [4]न च **हेतुफलभावतोऽन्यः**-अर्थान्तरभूतः **सन्तानः**, किन्तु हेतुफलभाव एव। **न** चेत्यादि। न च **हेतु-फलयोरेव कर्तृत्व-भोक्तृत्वे** भवतः। कथमित्याह-**प्रत्येकमुभयाभावात्**, न हेत्वादावेकस्मिन्नेव कर्तृत्व-भोक्तृत्वे। कथमित्याह-**अन्यकाले**-हेत्वादिकाले **अन्यानभ्युपगमात्**-फलाद्या(?द्य)नभ्युपगमात्। **य एव स एवेति** एकाधिकरणाभावेन **वाग्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अतस्तस्यैव**-हेतोः **तथाभवनेन**-फलतया भवनेन **हेतोरेव कार्यभावे** सति **य एव स एवेत्युपपद्यते** एकाधिकरणभावेन, **नान्यथा सन्तत्यन्तरवत्** इति निदर्शनम्। **नानात्वाबाधनादिति**। नानात्वं च वैयधिकरण्यहेतुरिति भावनीयम्। **तथेदं चोक्तं** पूर्वपक्षे[5] एव-**यः कुशले प्रवर्त्तते** दानादौ **स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति तथापि निरुध्यमानः** सन् **स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थम्**। [6]किं तदित्याह-**सामर्थ्य विज्ञानसन्तताबाधाय निरुध्यत इत्यादि। अत्रापि**-उक्ते **न हि तत् सामर्थ्यं कुशलादन्यदेव**, किन्तु कुशलमेव तत्। **स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थता वा ततः**-कुशलान्न

(विवरणम्)

(१९) **नानात्वाबाधनादिति**। नानात्वस्य-भेदस्याबाधनं नानत्वाबाधनं तस्मात्। यदि हि निरन्वयनश्वरत्वमभ्युपगम्यते सन्तानानां तथा यथा एकपुरुषापेक्षया पुरुषान्तरसन्तानस्य नानात्वम्, एवं स्वसन्ततावपि नानात्वमबाधितमेवेति पूर्वकृतानुष्ठानस्य फलाभावः [7]प्राप्नोतीति ॥

१ १३३तमे पृष्ठे। २ १३४तमे पृष्ठे। ३ 'तत्रापि' इति क-पाठ। ४ 'न चाहेतु०' इति ङ-पाठः। ५ १३४तमे पृष्ठे। ६ 'किमित्याह' इति ङ-पाठ। ७ 'प्राप्नोति' इति ख-पाठः।

(मूलम्)

समर्थता वा ततः। विज्ञानसन्ततिरपि तदुत्तर ज्ञानमेव, भूयसां तदानीमभावात्। ततश्च तत् कुशलमेवोत्तरविज्ञानमाधत्त इति तदेव तद्युक्तं तथा भवतीति। एवमुत्तरोत्तरभावेन युक्तमिष्टानिष्टफलजन्म, अन्यथोक्तवत् तदयोगादिति। एवं सम्मुपरोधहेतुभ्यः पीडा प्रतिफलमवदायमानता चान्वयानुसारिण्येव, अन्यथा पीडाद्युत्कर्षासिद्धिः[1]। न ह्येकगुणतीव्रताभावे तद्द्विगुणादितीव्रता भवति। अनुभवसिद्धा चेयं सह तारतम्येन एकगुणशुद्धियुक्ताद् द्विगुणशुद्धियुक्तजन्मा इत्यपि व्यवस्थापनमेकगुणाक्षेपोभयविषयसंवेदननान्तरीयकमेव इति अन्वयसाधनमेव। अपि च किं बहुना जल्पितेन? । न विहाय

(स्वो० व्या०)

अन्यैव। तथा विज्ञानसन्ततिरपि तदुत्तरम्—अधिकृतकुशलादुत्तर ज्ञानमेव। कथमेतदेवमित्याह—भूयसां—विज्ञानानां तदानीमभावात्, नैकोदकबिन्दुप्रभव स्रोत इति भावनीयम्। ततश्चेत्यादि। ततश्च—एवं व्यवस्थिते तत् कुशलमेव—अधिकृतं उत्तरविज्ञान आधत्त इति। किमुक्तं भवति? तदेव—विज्ञानसद्युक्त—कुशलयुक्त तथा भवति—उत्तरविज्ञानरूपतया भवति इति। एवम्—उक्तनीत्या उत्तरोत्तरभावेन हेतुना। किमित्याह—युक्तमिष्टानिष्टफलजन्म—घटमानक इष्टानिष्टफलोत्पादः, अन्यथा—एवमनभ्युपगमे उक्तवत् तदयोगात् निरन्वयनश्वरतया फलायोगादिति। एवमित्यादि। एवं सम्मुपरोधहेतुभ्यो दण्डादिभ्य पीडा प्रतिफल—फलं फलं प्रति तथा अवदायमानता च प्रतिफलमेव। किमित्याह—अन्वयानुसारिण्येव उक्तनीत्या, अन्यथा—एवमनभ्युपगमे पीडाद्युत्कर्षासिद्धिः—पीडाया अवदायमानतायाश्चोत्कर्षासिद्धि। एनामेव भावयति न ह्येकगुणेत्यादिना। न यस्मादेकगुणतीव्रताभावे सति पीडादेः तद्द्विगुणादितीव्रता भवति—पीडादेर्द्विगुणादितीव्रता भवति। अनुभवसिद्धा चेयं—तीव्रता सह तारतम्येन तथा एकगुणशुद्धियुक्तात्, क्षणादिति प्रक्रम[2], द्विगुणशुद्धियुक्तजन्मा इत्यपि—एवम्भूतमपि व्यवस्थापन अन्वयसाधनमेवेति योग[3]। कथमित्याह—एकगुणाक्षेपेण—न तत्परित्यागेन उभयविषय शुद्धिगुणापेक्षया यत् संवेदन तत् नान्तरीयकमेवेति कृत्वा। अपि चेत्यादि। अपि च किं बहुना जल्पितेन? न विहाय—परित्यज्य

१ सिद्धिः' इति ग-पाठः। २ भावम द्विगुणा इति ग-पाठः। ३ 'युक्तात द्विगुण इति ग-पाठः।

(मूलम्)

अन्वयमेकाधिकरणौ बन्ध-मोक्षावपि युज्येते। यदा च बद्ध एव न मुच्यते तदा व्यर्थैव बन्धमोक्षचिन्तेति। एतेन नाशहेत्वयोगार्थक्रियासामर्थ्यपरिणामान्तक्षयेक्षणादि क्षणभङ्गसाधनं निराकृतमेव, तथापि लेशतो निराकरणमार्गः प्रदर्श्यते॥

तत्र यदुच्यते नाशहेतवो हि नश्वरेतरनाश्यापेक्षया तद्व्यतिरिक्तादिनाशापेक्षया च न युज्यन्त इत्येतज्जातिमात्रम्, तदुत्पाद-

(स्वो० व्या०)

अन्वयमेकाधिकरणौ—एकाधारौ बन्ध-मोक्षावपि युज्येते। यदि नामैवं ततः किमित्याह—यदा च बद्ध एव न मुच्यते। तदा किमित्याह—व्यर्थैव—निरर्थिकैव बन्धमोक्षचिन्तेति। न बद्धस्य मुक्तौ तत्त्वतो मुक्तिरिति परिभावनीयम्। एतेन—अनन्तरोदितेन कार्यकारणभावदूषणेन नाशहेत्वयोगश्चार्थक्रियासामर्थ्यं च परिणामश्चान्तक्षयेक्षणादि चेति द्वन्द्वः। एतत् किमित्याह—क्षणभङ्गसाधनं निराकृतमेव तत्त्वतः, तथापि लेशतः—सङ्क्षेपेण निराकरणमार्गः प्रदर्श्यते॥

तत्र यदुच्यते क्षणभङ्गवादिभिः—नाशहेतवो हि घटादेर्मुद्गरादयः नश्वरेतरनाश्यापेक्षया नशनशीला-ऽनशनशीलनाश्यापेक्षया तद्व्यतिरिक्तादिनाशापेक्षया च नाश्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तनाशापेक्षया च न युज्यन्ते—न घटन्ते। तथाहि—नाशहेतवः किं नशनशीलस्यैव नाशं कुर्वन्ति किं वाऽनशनशीलस्य?। यदि नशनशीलस्य कथं कुर्वन्ति तस्य तच्छीलतया तदव्यतिरिक्तत्वात् तस्य च स्वहेतोरेवोत्पत्तेः?। न हि पृथिव्यादिकठिनतादयः तदव्यतिरिक्तास्तदन्यहेतुभिः क्रियन्ते। अथानशनशीलस्य व्याहतमेतत्, अतत्स्वभावस्य तत्कारणत्वविरोधात्। आकाशादेरपि तदुत्पत्तेः तथा चाभ्युपगमप्रकोपः। तथा किं सन्नाशं नाश्याद् व्यतिरिक्तं कुर्वन्ति, किं

(विवरणम्)

(२१) तस्य तच्छीलतया तदव्यतिरिक्तत्वादिति। तस्य—नशनशीलपदार्थस्य तच्छीलतया—नशनशीलतया तदव्यतिरिक्तत्वात्—नशनाव्यतिरिक्तत्वात्॥

(२२) अतत्स्वभावस्य तत्क(?का)रणत्वविरोधादिति। अतत्स्वभावस्य [भावस्य]—अनशनस्वभावस्य [भावस्य] तत्करणत्वविरोधात्—नशनस्वभावकरणत्वविरोधात्। न ह्यभिर्भास्वरस्वभावः सन्नभास्वरस्वभावः केनचित् क्रियते॥

१ 'णामा(न्त)न्त्यक्षये०' इति ग-पाठ। २ 'चिन्तेत्यबद्धस्य' इति ङ-पाठ। ३ 'तन्नाश नाशाद् व्यति०' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

हेतुष्वपि समानत्वात्, तेषामपि सत्स्वभावेतरजन्यापेक्षया तद्व्यतिरिक्ताद्युत्पादापेक्षया [1]चायुज्यमानत्वात्। तथाहि—न सत्स्वभावस्योत्पादकाः, तद्[2]वैफल्यप्रसङ्गात् अनवस्थापत्तेश्च, नासत्स्वभावस्य, तत्प्रकृत्यन्यथाकरणात् अभ्युपगमविरोधाच्च । अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् उत्पन्नस्य च सत्स्वभावत्वात् व्यर्थो विकल्पयुगलकोपन्यासपरिश्रम इति चेत्, न, नष्टेतरविकल्पापेक्षयाऽस्य नाशेऽपि तुल्यत्वात्। एव-

(स्वो० व्या०)

वाऽव्यतिरिक्तम्?। यदि व्यतिरिक्तं तद्भावेऽपि नास्यस्य न किञ्चिदिति किं तेन?। अथाव्यतिरिक्तं स तत्स्वरूपवत् तद्धेतुभ्य एव जात इति कथमन्ये कुर्वन्ति इति?। एवमादि एतज्जातिमात्रम्—साध्यधर्मसमां जातिमधिकृत्य कुत इत्याह—उत्पादहेतुष्वपि भवदभ्युपगतेषु समानत्वात् अधिकृतविकल्पानामिति। एतदेवाह तेषामपीत्यादिना। तेषामपि—उत्पादहेतूनां सत्स्वभावेतरजन्यापेक्षया सत्स्वभावात् स्वभावजन्यापेक्षया तद्व्यतिरिक्ताद्युत्पादापेक्षया च—तदव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोत्पादापेक्षया च। किमित्याह—अयुज्यमानत्वात्—अघटमानत्वात् तेषामपि। एतदेव दर्शयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। न सत्स्वभावस्य, जन्यस्येति प्रक्रमः, उत्पादकाः—उत्पादहेतवः। कुत इत्याह—तद्वैफल्यप्रसङ्गात्—हेतुवैफल्यप्रसङ्गात् तत्स्वभावतयेति अनवस्थापत्तेश्च सत्स्वभावतया भूय उत्पाद्यत्वापत्तेः। तथा नासत्स्वभावस्य—जन्यस्योत्पादकाः। कुत इत्याह—तत्प्रकृत्यन्यथाकरणात्—असत्स्वभावप्रकृत्यन्यथाकरणात् अभ्युपगमविरोधाच्च। न ह्यसत्स्वभावजन्योत्पादकत्वमिष्यते परैः उत्पादहेतूनामिति। अनुत्पन्नस्य उत्पाद्यस्य असत्त्वात् उत्पन्नस्य च सत्स्वभावत्वात् कारणात् व्यर्थः—निरर्थको विकल्पयुगलकोपन्यासपरिश्रमः। इति चेत्,

(विवरणम्)

(१२) साध्यधर्मसमां जातिमधिकृत्येति। साध्यधर्मः समो यस्यां सा तथा तामधिकृत्य—आश्रित्य। साध्यधर्मो ह्यत्र नाशहेतूनामभावः। अयं च यौगाभिमते उत्पादेऽपि समानः, उत्पादहेतूनामपि विचार्यमाणानामभावात्, उत्पद्यमानाभावापत्तेरित्यर्थः। यदि ह्युत्पादहेतुभिरुत्पद्यमानाद् भावादव्यतिरिक्त उत्पादः क्रियते तदा उत्पद्यमान एव भावस्तैः क्रियत इत्यायातम्। ततः सदैव तस्य भावस्योत्पद्यमानता स्यात्, न तूत्पन्नता ॥

१ 'चा युज्य' इति ग-पाठः। २ 'द्वैफल्यप्रसङ्गात्' इति ग-पाठः। ३ उत्पद्यमा इति ख-पाठः। ४ समानधर्मं इति ख-पाठः। ५ 'भावापत्ते इति ख-पाठः।

(मूलम्)

मुत्पद्यमानव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे न तदुत्पादः, तस्येति संयोगायोगात्, तदव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे तूत्पद्यमानजनकत्वतस्तदनुत्पादः, उत्पन्नाव्यतिरिक्तोत्पादायोगात् सत्स्वभावादिजन्योपादानहेतुग्राहकप्रमाणाभावतस्तद्व्यवहारनिषेधतो नाविषया विकल्पाः, [1]प्रमाणविवेकतः सज्ज्ञानशब्दव्यवहारनिषेधाविरोधाच्च ॥

किञ्च निर्हेतुकविनाशवादिनो हिंसासम्भव इति तद्विरतिदेशना-

(स्वो० व्या०)

एतदाशङ्क्याह—**न**—नैतदेवम्, **नष्टेतरविकल्पापेक्षया अस्य**—अनन्तराभिहितस्य **नाशेऽपि तुल्यत्वात्**। तुल्यत्वं चानष्टस्य सत्त्वान्नष्टस्य वा सत्त्वेन व्यर्थो विकल्पोपन्यासपरिश्रम इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। **एवमित्यादि**। **एवमुत्पद्यमानव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे**ऽभ्युपगम्यमाने उत्पादहेतूनां किमित्याह—**न तदुत्पादः**—न तस्य विवक्षितस्योत्पादः। कुत इत्याह—**तस्येति**—विवक्षितस्योत्पाद्यस्य **सं(यो)गायोगात्**—सम्बन्धाभावाद् व्यतिरिक्तोत्पादस्य, **तदव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे तु**—विवक्षितकार्याव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे पुनः **उत्पद्यमानजनकत्वतः** कारणात् **तदनुत्पादः**—[2]उत्पद्यमानानुत्पादः उत्पद्यमानतापत्तिरेवेत्यर्थः। कुत इत्याह—**उत्पन्नाव्यतिरिक्तोत्पादायोगात्**। [3]अयोगश्चोत्पद्यमानाव्यतिरेकत इति भावना। **सत्स्वभावादीत्यादि**। सत्स्वभावादि च तज्जन्यं च तस्य **उपादानहेतवस्तद्ग्राहकप्रमाणा[4]भावतः** कारणात् **तद्व्यवहारनिषेधतः**—सत्स्वभावादिजन्योपादानहेतुव्यवहारनिषेधतः कारणात् **न अविषया विकल्पाः** अनन्तरोपन्यस्ताः, किन्तु सविषया एव। इतश्चैतदेवं **प्रमाणविवेकतः**—प्रमाणाभावेन **[5]सज्ज्ञानशब्दव्यवहारनिषेधाविरोधाच्च** नाविकल्पा विषया इति भावनीयम्॥

अभ्युच्चयमाह **किञ्चेत्यादिना**। किञ्च **निर्हेतुकविनाशवादिनः**—वादिनः

(विवरणम्)

न तु सत्स्वभावस्य जन्यस्य जनका उत्पादहेतव इत्यादयो विकल्पा निर्विषया एव भविष्यन्तीत्याह—(१९) **सत्स्व[6]भावादि चेत्यादि**। बौद्धमते सत्स्वभावादेर्जन्यस्य ये उपादानहेतवस्तद्ग्राहकं नास्त्येवेति नाविषया विकल्पा इत्यर्थः। **प्रमाणविवेकत** इत्यादिनाऽयमेवार्थः स्फुटीकृत इति ॥

---

१ 'विवेकतज्ज्ञान०' इति ग-पाठ। २ 'उत्पाद्यमाना०' इति ङ-पाठ। ३ 'अयोगश्चोत्पाद्यमानाद् व्यति०' इति ङ-पाठ। ४ 'भावत तद्व्यावहार०' इति ङ-पाठ। ५ 'सज्ञान०' इति ङ-पाठ। ६ 'भावादि वेत्यादि' इति च-पाठ।

(मूलम्)

वैयर्थ्यमेव । सन्तानान्तरोत्पादक एव हिंसक इति चेत्, न, सन्तानस्य संवृतिसत्त्वेनोत्पादायोगात् । विजातीयक्षणोत्पादक एवेति चेत्, न, तस्यापि निराकृतत्वात् । तद्भावेऽप्युपादानजनकयोः हिंसकत्वापत्तिः । न चेय न्याय्या, महासत्त्वोपादानजनकयोरहिंसकत्वेन कुशलयुक्तत्वाभ्युपगमात् । न च हन्मीति सङ्क्लेशाद्धिंसकत्वम्, असङ्क्लिष्टात् सङ्क्लिष्टानुत्पत्तेः, तदुत्पादनिमित्तस्य निराकृतत्वादिति । अतः स्वहेतुभ्य एव नाशहेतुमवाप्य तथानाशस्वभाव उत्पद्यते इति त्वयाऽप्यङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथोक्तदोषानतिवृत्तिः ॥

यस्य तु कार्योत्पाद एव कथञ्चित् कारणनिवृत्तिस्वभावो नाशः

(स्वो० व्या०)

हिंसासम्भव इति कृत्वा तद्विरतिदेशनावैयर्थ्यमेव । सन्तानान्तरोत्पादक एव लुब्धकादिर्हिंसकः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवं सन्तानस्य [1]संवृतिसत्त्वेन हेतुना उत्पादायोगात् । न हि [2]संवृति सदुत्पद्यत इति विजातीयक्षणोत्पादक एवेति चेत् हिंसक इति । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेव तस्यापि—विजातीयक्षणोत्पादकस्य निराकृतत्वाच्च[3] निमित्तोपादानभावनिषेधेन । अभ्युच्चयमाह तद्भावेऽपीत्यादिना । तद्भावे अपि—विजातीयक्षणोत्पादकहिंसकभावेऽपि किमित्याह—उपादानजनकयोरविशेषेण हिंसकत्वापत्तिः, द्वयोरपि विजातीयक्षणोत्पादकत्वाविशेषात् । न चेयम्—उपादानजनकयोः हिंसकत्वापत्ति न्याय्या, महासत्त्वोपादानजनकयोः, बोधिसत्त्वादिजनकयोरित्यर्थः[4], अहिंसकत्वेन हेतुना कुशलयुक्तत्वाभ्युपगमात् । न हि बोधिसत्त्व उत्पद्यमान आत्मनो हिंसकः, अपि तु कुशलयुक्तोऽभ्युपगम्यते तत्त्वाच्च । न चेत्यादि । न च हन्मीति—एवं सङ्क्लेशाद्धिंसकत्वम् । कुत इत्याह—असङ्क्लिष्टात् क्षणात् सङ्क्लिष्टानुत्पत्तेः[5] । नैतत्सिद्धम् तदुत्पादनिमित्तस्य असङ्क्लिष्टात् सङ्क्लिष्टोत्पादनिमित्तस्य निराकृतत्वादेव इति । अतः—अस्मात् कारणात् स्वहेतुभ्य एव सकाशान्नाशहेतुमवाप्य मुद्गरादि तथा—विजातीयक्षणोदयरूपप्रकारेण नाशस्वभाव उत्पद्यते । इति—एवं त्वयाऽप्यङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा—एवमनभ्युपगमे उक्तदोषानतिवृत्तिरिति भावनीयमेतत् ॥

सपक्षे दोषाभावमाह यस्य त्वित्यादिना । यस्य तु—वादिनः कार्योत्पाद

१ असङ्क्लिष्टानुत्पत्तेः इति ग-पाठः । २ 'उत्पद्यते इति ग-पाठः । ३ संवृतित्व इति क-पाठः । ४ 'संवृति एव इति क-पाठः । ५ अनुपपत्तिश्च' इति क-पाठः । ६ सम्भेदकत्वप्र इति क-पाठः ।

(मूलम्)

तस्योक्तदोषानुपपत्तिरेवेत्युक्तप्रायम् । तथा नित्यानित्यदेहभिन्नाभिन्नत्वे चास्य पीडाकर्तृत्वादिना तत्कर्मविपाकभावेऽपि तन्निमित्तत्वनियोगाद् दुष्टानुबन्धतोऽस्यैव हिंसेति सदुपदेशादेः क्लिष्टकर्मवियोगात् शुभभावानुबन्धतोऽस्या विरतिरपीति न कश्चिद् दोष इति ॥

अर्थक्रियासामर्थ्यमपि क्षणिकस्यानुपपन्नमेव, विकल्पायोगात् । अर्थक्रिया हि स एव भावो भावान्तरं वा । यदि स एव कथमस्यात्मनि सामर्थ्यम्? । अन्यच्चेदं तदात्मा स्यात् स्थितिर्वा । यद्यात्मा न तत्र सामर्थ्यम्, अन्यतो भावात्; न स्थितौ, अनन्तरमेव नाशात् ॥

अथ भावान्तरं कथमन्यस्यान्यत्र सामर्थ्यम्? । तथाहि–इदं ततो

(स्वो० व्या०)

एव कथञ्चित्–केनचित् प्रकारेण **कारणनिवृत्तिस्वभावः**–कारणनिवृत्तिस्वतत्त्वो **नाशः तस्य**–वादिन **उक्तदोषानुपपत्तिरेवेत्युक्तप्रायं**–प्रायेणोक्तम् । अभ्युच्चयमाह **तथे**त्यादिना । तथा **नित्यानित्यदेहभिन्नाभिन्नत्वे चास्य**–हिंसकस्य **पीडाकर्तृत्वादिना** कारणेन **तत्कर्मविपाकभावेऽपि**, हिंस्यकर्मविपाकभावेऽपीत्यर्थः, **तन्निमित्तत्वनियोगात्**–हिंसकस्य निमित्तत्वनियोगात् कारणाद् **दुष्टानुबन्धतो** हेतोः जन्मान्तरासेवितात् **अस्यैव हिंसेति** एवम्भूतस्यास्य **सदुपदेशादेः** सकाशात् 'आदि'शब्दात् तथाविधमुनिचर्यादर्शनपरिग्रहः [1]**क्लिष्टकर्मवियोगात्** कारणात् तथास्वाभाव्येन तथा **शुभभावानुबन्धतः** तथा तथा भव्यत्वसमाक्षिप्तात् **अस्याः**–हिंसाया **विरतिरपि** । **इति**–एवं **न कश्चिद् दोषः** असदभ्युपगम **इति** ॥

अर्थक्रियेत्यादि । अर्थक्रिया**सामर्थ्यमपि क्षणिकस्य**–पदार्थस्य **अनुपपन्नमेव** । कुत इत्याह–**विकल्पायोगात्** । एनमेवाह **अर्थक्रिया ही**त्यादिना । अर्थक्रिया यस्मात् **स एव भावो भावान्तरं वा** भवेत् । किञ्चातः? उभयथाऽपि दोष इत्याह–**यदि स एव** भावोऽर्थक्रिया, **कथमस्य**–भावस्य **आत्मनि सामर्थ्यम्?** । **अन्यच्चे**त्यादि । अन्यच्च **इदं**–सामर्थ्यं **तदात्मा स्याद्** भावात्मैव **स्थितिर्वा** । **यद्यात्मा** सामर्थ्यम्, एतदाशङ्क्याह–**न तत्र** आत्मनि **सामर्थ्यम्**, **अन्यतः**–कारणान्तरात् **भावा**दात्मन इति **न स्थितौ** सामर्थ्यम् । कुत इत्याह–**अनन्तरमेव नाशात्** स्थित्यभावेन । एवं यदि स एव भाव इत्येतदधिकृत्योक्तम् ॥

अधुना भावान्तरमधिकृत्याह–**अथे**त्यादि । अथ **भावान्तरम**र्थक्रिया । एतद-

१ 'क्लिष्टाकर्म०' इति ङ–पाठ । २ 'समाक्षिप्तान् अस्या' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा । यदि व्यतिरिक्तं तस्येति सम्बन्धायोगः, अव्यतिरेके न भावान्तरोपयोगिता । तदुत्तरभूतिरेवेयमिति चेत्, न, तस्याः खपुष्पवदसत्त्वेनामुष्य भूतिरिति व्यवस्थाऽनुपपत्तेः, कर्तृभोक्तृद्वारेण चायोगात् । तथाहि—सा कर्तृभूतिः स्याद् भोक्तृभूतिर्वा । कर्तृभूतिरिति चेत्, न तर्हि भोक्तृभूतिरित्यभ्युपगमहानिः सर्वक्षणानां भोक्तृत्वाभ्युपगमात् । अथ भोक्तृभूतिः, न तर्हि कर्तृभूतिरित्यभ्युपगमहानिरेव, संसारिक्षणानां प्रायः कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥ उभयपक्षभावत्वे तद्व्यतिरिक्तेतरादिदोषः । अनुभयस्वभावत्वे

(स्वो० व्या०)

धिकृत्याह—कथमन्यस्य—भावस्य अन्यत्र—भावान्तरे सामर्थ्यम्? । तथाहि—इद—सामर्थ्यं ततः—विवक्षितभावाद् व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा भवेत् । उभयथाऽपि दोषमाह—यदि व्यतिरिक्तं विवक्षितभावात् सामर्थ्यम्, अत्र दोषमाह—तस्येति सम्बन्धायोगः, तदन्वयव्यतिरेकाविशेषात् । अव्यतिरेके त्वभ्युपगम्यमाने किमित्याह—न भावान्तरोपयोगिता सामर्थ्यस्य, सहैव तन्निवृत्तेरिति भावः । तदुत्तरभूतिरेव—विवक्षितभावोत्तरभवनमेव इयमिति चेत् अर्थक्रिया । एतदाशङ्क्याह—न, तस्याः—तदुत्तरभूते खपुष्पवत् निरुपादानतया असत्त्वेन हेतुना । अमुकस्य भूतिरिति—एवं व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । तथाहि—असत् सद् भवतीति व्यवस्था, न चेयं न्याय्या शक्तिप्रतिनियमाभावेनेति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः । उपचयमाह—कर्तृभोक्तृद्वारेण चायोगात्, भूतेरिति प्रक्रमः । तथाहि—सा—भूतिः कर्तृभूतिः स्याद् भोक्तृभूतिर्वा । कर्तृभूतिरिति चेत्—अधिकृता भूतिरित्येवं दाशङ्क्याह—न, तर्हि भोक्तृभूतिरिति—एवमभ्युपगमहानिरेव । कथमित्याह—सर्वक्षणानां भोक्तृत्वाभ्युपगमात् । अथ भोक्तृभूतिः—अधिकृता भूतिरिति एतदाशङ्क्याह—न तर्हि कर्तृभूतिरिति—एवमभ्युपगमहानिरेव । कथमित्याह—संसारिक्षणानां प्रायः चरमक्षणं मुक्त्वा । किमित्याह—कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥ पक्षान्तरनिराचिकीर्षयाऽऽह—उभयपक्षभावत्वे—कर्तृभोक्तृस्वभावत्वेऽभ्युपगम्य

(विवरणम्)

(१५) तदन्वयव्यतिरेकाविशेषादिति । तस्य—विवक्षितस्य भावस्य सम्बन्धिनौ यौ अन्वय-व्यतिरेकौ तयोरविशेषात् सामर्थ्यस्य । यदि हि विवक्षितभावाद् व्यतिरिक्तमेव सामर्थ्यं तदा तद्भावे भावस्याभावे चाभावः तस्य नास्तीत्येवमर्थः ॥

१ पर्वतोपादानेन। इति क-पाठः। २ अमुष्य' इति घ-पाठः। ३ 'वता चय इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

अवस्तुतेत्यन्वयिन्येवार्थक्रियासिद्धिः तस्यैव, तथाऽभवनात्। क्रम-यौगपद्यसाध्यानां क्रमयौगपद्याभ्यामेव करणात्, तथास्वभावत्वादिति परिणामोऽपि क्षणक्षयिण्यसङ्गत एव, क्षणानामत्यन्तभेदात्, वृद्ध्यनुपपत्तेः सहकारिणो[1]ऽयोगात् अणोर्महद्भावासिद्धेः, अतिप्रसङ्गात्, [2]हेतुधर्मान्वयानुपपत्तेः तेषां चोपलम्भात्, तथाप्रतीतेरिति।

(स्वो० व्या०)

माने अधिकृतभूतेः। किमित्याह—**तद्व्यतिरिक्तेतरादिदोषः** तस्या भूतेस्तत्स्वभावद्वयं व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं वा स्यात्। व्यतिरिक्तत्वे तस्येति सञ्ज्ञायोगः। अव्यतिरिक्तत्वे तत्स्वभावैकत्वादि, व्यतिरिक्तत्वाव्यतिरिक्तत्वे विरोधः, वस्त्वविरोधेऽभ्युपगमविरोध इति दोषः। दोषान्तरमाह—**अनुभयस्वभावत्वे** भूतेः। किमित्याह—**अवस्तुता,** न ह्यनुभयस्वभावं नाम वस्तु **इति**—**एवमन्वयिन्येव** वस्तुनि। किमित्याह—**अर्थक्रियासिद्धिः तस्यैव**—अन्वयिनो वस्तुनः। किमित्याह—**तथा**—अर्थक्रिया[3]रूपेण **अभवनात्** परिणाम-निमित्ताभ्यामिति। क्रमेत्यादि। **क्रमयौगपद्यसाध्यानामर्थक्रियाणां क्रम-यौगपद्याभ्यामेव करणात्।** करणं च **तथास्वभावत्वादिति**—क्रम-यौगपद्याभ्यामेवार्थक्रियाकरणस्वभावत्वादिति क्रमेण पारमितापूरणाद् बुद्धत्वं यौगपद्येन प्रदानकुशलचित्तप्रणिधानादिविकल्पान्तरमधिकृत्याह—**परिणामोऽपि क्षणक्षयिणि** भावे। किमित्याह—**असङ्गत एव।** कुत इत्याह—**क्षणानामत्यन्तभेदात्** कारणात्। किमित्याह—**वृद्ध्य[4]नुपपत्तेः** तथाविधात् तथाविधभावेन तथा **सहकारिणो[5]ऽयोगात्** उक्तनीत्यैव **अणोः** सकाशात् **महद्भावासिद्धेः,** महतो भावो महद्भावः तदसिद्धेरिति। असिद्धिश्च **अतिप्रसङ्गात्।** अतिप्रसङ्गश्च **हेतुधर्मान्वयानुपपत्तेः** निर-

(विवरणम्)

(१५) **परिणाम-निमित्ताभ्यामिति।** परिणामश्च प्रतिक्षणं मृदादेः स्वयमेवापरापरावस्थाप्रतिपत्तिरूपम्, निमित्तं च कुलालचक्रचीवरादि, ताभ्यां कृत्वाऽन्वयिन्येनि एवार्थक्रियासिद्धिः ॥

(१८) **क्रमेण पारमितापूरणाद् बुद्धत्वमिति।** बुद्धस्य दानपारमिता क्रमेण पूर्यते, न हि यौगपद्येनासौ सर्वं दातुं सह इति ॥

(१८-१९) **यौगपद्येन प्रदानकुशलचित्तप्रणिधानादीति।** प्रदानं कुशलचित्तप्रणिधानं च यौगपद्येन भवतः। तथाहि—यस्मिन्नेव समयेऽसौ दत्ते तस्मिन्नेव कुशलं चित्तमाधत्ते इति ॥

१ 'कारिणो योगात्' इति क–पाठ। २ 'हेतुकर्मान्वया०' इति ग–पाठ। ३ 'रूपेण भवनात्' इति ङ–पाठ.। ४ 'वृत्त्यनुप०' इति क–पाठ। ५ 'कारिणा योगा०' इति ङ–पाठ.।

(मूलम्)

कथं तथाप्रतीतिरिति चेत् पिण्ड-घटयोर्मृत्त्वदर्शनात्, अन्वयरहितेऽपि तदस्त्येवेति चेत्, क्वास्तीति सुविचार्य वक्तव्यम्, तत्कार्ये घटान्तर इति चेत्, न तद्वत् तदहेतुक तदिति चिन्त्यम्। तद्धेतुकत्वेऽपि भेदोऽविशिष्ट इति चेत्, कथमविशेषे परिणामादिविशेषः ?। अस्ति चाय नियमेन, अतस्तस्यैव तथाभवनात् तत्परिणामजात्युपपत्तेः अविगानेन दर्शनात् तथातद्व्यवहारसिद्धेः दर्शनस्याभ्रान्तत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, तन्नियमवन्निमित्ताभावात् तत्तथाभावाभावे च तदसिद्धिरिति। नासिद्धिः असतोऽपि

(स्वो० व्या०)

न्वयनाभ्युपगत तेषां च–हेतुधर्माणामुपलम्भात्। कार्ये उपलम्भश्च तथा–हेतुधर्मान्वयत्वेन प्रतीतेरिति। कथं तथाप्रतीतिः ?। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–पिण्ड घटयोर्मृत्त्वदर्शनात्। अन्वयरहितेऽपि वस्तुनि तत्–मृत्त्वदर्शनमस्त्येव। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–क्वास्तीति–एव सुविचार्य वक्तव्यम्। तत्कार्ये–विवक्षितपिण्डकार्ये घटान्तरे। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–न, तद्वत्–घटान्तरवत् तदहेतुक–विवक्षितपिण्डाहेतुक तत्–विवक्षितघटाख्यं कार्यमिति चिन्त्यमेतत्। तद्धेतुकत्वेऽपि–विवक्षितपिण्डहेतुकत्वेऽपि विवक्षितघटाख्यकार्यस्येति प्रक्रम। किमित्याह–भेदोऽविशिष्ट इति चेत् तयो पिण्ड-घटयोरिति। एतदाशङ्क्याह–कथमविशेषेऽधिकृतपिण्डघटयोर्भेदस्य परिणामादिविशेषः ?। 'आदि'शब्दाद् धर्मभवनस्यादिग्रह। अस्ति चाय–परिणामादिविशेषो नियमेन। अतस्तस्यैव तथाभवनात् कारणात्–अधिकृतमृत्पिण्डस्य विवक्षितघटत्वेन भवनात्। भवन च तत्परिणामजात्युपपत्तेः, विवक्षितघट इति प्रक्रम। उपपत्तिश्च अविगानेन दर्शनात् तत्परिणामजातेः तथातद्व्यवहारसिद्धेः–अविगानदर्शनेन तत्परिणामजातिव्यवहारसिद्धेः। एवं दर्शनस्याभ्रान्तत्वात् तत्परिणामजातिगोचरस्य। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–अन्यथा तदनुपपत्तेः तस्यैव तथाभवनमन्तरेण विवक्षितघटानुपपत्तेः। अनुपपत्तिश्च तन्नियमवन्निमित्ताभावात्–तत्परिणामजातिनियमवन्निमित्ताभावात्। सर्वोपसंहारार्थमाह–तत्तथाभावाभावे च तदसिद्धिरिति तस्यैव तथाभावाभावे च

१ 'तदास्त्येवेति' इति ग–पाठः। २ तत्कार्ये इति ग–पाठः। ३ भेदो विशिष्ट इति' इति ग–पाठः। ४ 'तदसिद्धेरिति' इति ग–पाठः। ५ 'भेदो विशिष्ट इति ख–पाठः। ६ धर्मभवन इति ख–पाठः। ७ तद् तथा इति ख–पाठः। ८ तदसिद्धेरिति इति ख–पाठः।

(मूलम्)

भावाभ्युपगमादिति चेत्, कस्यासत एव भावाभ्युपगमः? । तत्तथाभवने संस्थानादेरिति चेत्, न हि तन्न तद्धर्म इति नासदेव, तस्यापि भावे कारणवत् तदा सिद्ध्यादिसङ्ग इति चेत्, तथास्वभावत्वेन अस्यायमदोषः । कथमिति न सम्यगवगच्छाम इति चेत्, तस्यैवासौ स्वभावो येनान्यदा तत्सिद्ध्यादीति[1] । न चैतावता सर्वथाऽसद्भवनम्, तदनुवेधासिद्धेः, तदपेक्षायोगात्, तत्तद्भावोपलब्धेः, तदतादवस्थ्यात्, अन्यथा तदसिद्धेः, वस्तुधर्मत्वात् निबन्धनोपपत्तेः

(स्वो० व्या०)

परिणामासिद्धिरिति, "तद्भावः परिणामः"[2] इति न्यायात् । **नासिद्धिः** परिणामस्य **असतोऽपि** भवद्भिरपि **भावाभ्युपगमात्** । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**कस्यासत एव** अस्माकं **भावाभ्युपगमः?** । **तत्तथाभवने**—अधिकृतमृत्पिण्डस्य विवक्षितघटत्वेन भवने **संस्थानादेः**—ऊर्ध्वाद्यर्थक्रियाशक्त्यादेः । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**न हि तत्**—संस्थानादि **न तद्धर्मः**—अधिकृतमृत्पिण्डधर्मः, किन्तु तद्धर्म एव । **इति**—एवं **नासदेव**—संस्थानाद्येकान्तेन **तस्यापि भावे** संस्थानादेः **कारणवत्**—अधिकृतमृत्पिण्डवत् **तदा**—मृत्पिण्डकाल एव **सिद्ध्यादिसङ्गः**—उपलब्ध्यर्थक्रियासङ्गः । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**तथास्वभावत्वेन**—अन्यदा कारणस्वभावत्वेन **अस्य**—मृत्पिण्डस्य **अयमदोषः** तदा सिद्ध्यादिसङ्गलक्षणः । **कथं**—केन प्रकारेणेत्येतदेव[3] **न सम्यगवगच्छामः?** । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**तस्यैवासौ स्वभावो**ऽधिकृतमृत्पिण्डस्य **येन**—स्वभावेन **अन्यदा**—अनन्तरसमये **तत्सिद्ध्यादि**—संस्थानाद्युपलब्ध्यादि **इति** । इहैवोपचयमाह **न चेत्या**दिना । **न चैतावता**ऽन्यदा तत्सिद्ध्यादिभावेन **सर्वथा**—एकान्तेन **असद्भवनं** संस्थानादेः । कुत इत्याह—**तदनुवेधासिद्धेः**—असदनुवेधानुपलब्धेः संस्थानादौ तथा **तदपेक्षायोगात्**—अधिकृतमृत्पिण्डापेक्षायोगात्, सर्वथाऽसद्भवने न तथा **तत्तद्भावोपलब्धेः**—संस्थानादौ मृद्भावोपलब्धेः **तदतादवस्थ्यात्**—अधिकृत-

(विवरणम्)

(१४) **ऊर्ध्वाद्यर्थक्रियाशक्त्यादेरिति** । ऊर्ध्वादिसंस्थानमर्थक्रियाशक्तिश्च जलाद्याहरणादिसामर्थ्यलक्षणा मृत्पिण्डे पूर्वमविद्यमानैव घटादावुत्पन्नेति ॥

(१८-१९) **अन्यदा कारणस्वभावत्वेनेति** । मृत्पिण्डस्यैवायं स्वभावो यदुत अन्यदा—घटकाले संस्थानादेः कारणतां प्रतिपद्यते ॥

१ 'सिद्ध्यादीनि' इति क-पाठ । २ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे (अ० ५, सू० ४१) । ३ 'तदेव न' इति ङ-पाठ ।

(मूलम्)

प्रतीत्यनुग्रहादित्यन्वयिन्येव संयोगोपपत्तेः परिणामसिद्धिः । अन्तक्षयेक्षणमप्यतत्स्वभावस्य वस्तुनस्तदभावात् न क्षणिकत्वसाधनम् । प्रतिक्षणं तत् तत्स्वभावमिति चेत्, कथमन्तवत् तदनुपलम्भः ? । सादृश्यविप्रलम्भादिति चेत्, उभयाग्रहे क एतद् वेद ? न च तयोस्तत्त्वेऽन्यतरग्रहणेऽप्यदोषः, तत्तत्त्वाप्रतीतेः । न च कथञ्चिदेकेनैवोभयग्रहणम्, अनभ्युपगमात् ॥

(स्वो० व्या०)

मृत्पिण्डतादवस्थ्यात् अन्यथा तदसिद्धेः—अभवनभवनमात्रापत्त्या अतादवस्थ्यासिद्धेः वस्तुधर्मस्यातादवस्थ्यस्य निबन्धनोपपत्तेः वस्तुधर्मस्य एव । एतामेवाह—प्रतीत्यनुग्रहात् तत्रातादवस्थ्यसवित्त्या । इति—एवमन्वयिन्येव वस्तुनि संयोगोपपत्तेः कारणात् परिणामसिद्धिः अन्यथोक्तवदयोगादिति । अन्तक्षयेक्षणमपि परोपन्यस्तं क्षणिकत्वसाधनं किमित्याह—अतत्स्वभावस्य—अनन्तक्षयेक्षणस्वभावस्य वस्तुनः—घटादेः तदभावात्, अनन्तक्षयेक्षणाभावात् । किमित्याह—न क्षणिकत्वसाधनं प्रस्तुतं तावत्कालस्थितिस्वभावसाधनमिति । प्रतिक्षणं—क्षणं क्षणं प्रति तत्—वस्तु तत्स्वभावं, प्रक्रमात् क्षयेक्षणस्वभावम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—कथमन्तवत्—यथाऽन्ते तथा तदनुपलम्भः—प्रतिक्षणं क्षयेक्षणानुपलम्भः ? । सादृश्यविप्रलम्भात् । इति चेत् 'मायागोलक' न्यायेन, एतदाशङ्क्याह—उभयाग्रहे, तदन्याग्रह इत्यर्थः । क एतत्—सादृश्यं वेद—जानाति ? । न चेत्यादि । न च तयोः—तदन्ययोः तत्त्वे—वस्तुस्थित्या सदृशत्वे सति अन्यतरग्रहणेऽपि, एकग्रहणेऽपीत्यर्थः, अदोषो न चानन्तरोदित, किन्तु दोष एव । कुत इत्याह—तत्तत्त्वाप्रतीतेः तयोः—तदन्ययोः तत्त्वाप्रतीतेः—वास्तवसदृशत्वाप्रतीतेः । वास्तवसदृशत्वाप्रतीतिरुभयाग्रहादेवेति भावनीयम् । न चेत्यादि । न च कथञ्चित्—केनचित् प्रकारेण एकेनैव, ग्राहकेणेति प्रक्रमः, उभयग्रहणं तदन्यग्रहणमिति भावः । कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् ।

"एकमर्थं विजानाति नो विज्ञानद्वयं यथा ।
विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं तथा ॥"

इति वचनादनभ्युपगमः ॥

१ मायागोलक' इति क पाठः । २ तत्त्वाप्रतीतेः इति ङ—पाठः । ३ जानाति न विज्ञान इति ङ—पाठः । ४ अनुष्टुप् ।

(मूलम्)

कश्चायं क्षयो नाम? [1]ननु विनाशः। कथमस्येक्षणं स्यात्?। भावे को दोषः?। इन्द्रियस्य [2]तुच्छेऽप्रवृत्तिः। [3]न वै स तुच्छः। ननु किमन्तेक्षणेन? स विजातीयस्तस्य नाशत्वेऽन्वयः। स पूर्वाभावः। नान्येक्षणे तदीक्षणम्, तत एव तत्। कथं प्रतिबन्धाभावे?। तत्तत्स्वाभाव्यात्। न तस्यैकान्ततुच्छत्वम्। ततः किमिति?। तदतदात्मको नाशः, [4]क एवं दोषः?। गुणः, असद्दर्शनत्यागात्। कथं तत्त्यागः?। "न विनाशो नामान्य एव कश्चिद् भावात्"। स्वभाव एव हि नाशः, स एव क्षणस्थायी जात इति तमस्य मन्दाः स्वभावमूर्द्ध्वं

(स्वो० व्या०)

अभ्युच्चयमाह **कश्चायमित्यादिना**। **कश्चायं क्षयो नाम** इति वाच्यम्। पर आह–**ननु विनाशः**–क्षयः। एतदाशङ्क्याह–**कथमस्य**–विनाशस्य **ईक्षणं**–दर्शनं **स्यात्?**। पर आह–**भावे को दोषः** विनाशेक्षणस्य?। एतदाशङ्क्याह–**इन्द्रियस्य** चक्षुषस्**तुच्छे** विनाशे **अप्रवृत्तिः**, तुच्छत्वादेव। पर आह–**न चैष तुच्छो** विनाशः। एतदाशङ्क्याह–[5]**ननु किमन्तेक्षणेना**तुच्छस्यानन्तेऽपि दर्शनादित्यभिप्रायः। पर आह–**स विजातीयः** कपालादेरनन्तजस्तु सजातीयः। एतदाशङ्क्याह–[6]**तस्य नाशत्वे** अपि विजातीयस्य कपालादेः। किमित्याह–**अन्वयो** भावा[7]विच्छेदादिति गर्भः। पर आह–**स पूर्वाभावो** नाशः। एतदाशङ्क्याह–**नान्येक्षणे**–कपालादिदर्शने **तदीक्षणं**–पूर्वाभावदर्शनम्। पर आह–**तत एव तत्**–विजातीयदर्शनादेव पूर्वाभावस्य दर्शनम्। एतदाशङ्क्याह–**कथं प्रतिबन्धाभावे?** विजातीयपूर्वाभावयोरिति प्रक्रमः। पर आह–**तत्तत्स्वाभाव्यात्**–विजातीयपूर्वाभावयोः तत्स्वभावत्वात्। एतदाशङ्क्याह–**न तस्यैकान्ततुच्छत्वं** पूर्वाभावस्य। पर आह–**ततः किमिति** यदि नामैवम्। एतदाशङ्क्याह–न विनाशो [8]नामान्य एव, **तदतदात्मको नाशः** विजातीयपूर्वाभावात्मकः। अन्यथैकान्ततुच्छतया स्वभावासिद्धिः पूर्वाभावस्येत्यभिप्रायः। पर आह–[9]**क एवं दोषः** तदतदात्मकत्वे?। एतदाशङ्क्याह–**गुणः असद्दर्शनत्यागान्न** तु दोषः। पर आह–**कथं तत्त्यागः**–असद्दर्शनत्यागः?। एतदाशङ्क्याह–**"न विनाशो नामान्य एव कश्चिद् भावात्"** इति वचनादिति योगः। **स्वभाव एव हि नाशः**, पदार्थ एवेत्यर्थः।

१ 'न तु विनाश' इति क–पाठ। २ 'तुच्छे प्रवृत्ति' इति ग–पाठ। ३ 'न चैव स तुच्छ.' इति ग–पाठ, टीकाधारेण तु 'न चैष तुच्छ' इति पाठो भाति। ४ 'स एव दोष' इति ग–पाठ, क–पाठस्तु 'क एव दोष' इति। ५ 'न तु' इति क–पाठ। ६ 'नश्यनाश्यत्वे' इति क–पाठ। ७ 'भावाविच्छेद इति' इति क–पाठ। ८ 'सामान्य एव' इति ङ–पाठ। ९ 'क एद(?) दोषः' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

व्यवस्यन्ति, न प्राग् दर्शनेऽपि, पाटवाभावादिति तद्वशेन पश्चाद् व्यवस्याप्यते "विकारदर्शनेनेव विपमज्ञैः" इति वचनात्। इह भाव एव क्षणस्थायी नाशः, न तन्निवृत्त्यात्मकोऽन्यः, तस्य अन्यधर्मत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे च तस्यान्वयापत्तिः, तदनिवृत्ते रिव तन्निवृत्तेर्भावस्वभावत्वेन तस्यैव तथाभवनादिति। यच्च इदमुक्तम्—'तमस्य मन्दाः स्वभावमूर्ध्वं व्यवस्यन्ति' तदयुक्तम्, ऊर्ध्वं तदभावात् तस्यैव तत्त्वाव्यवसायायोगात्, निर्विषयत्वात्। तमश्चैतदप्यनालोचिताभिधानमेव 'न प्राग् दर्शनेऽपि', दर्शनस्यैव व्यवसायत्वात्, तथायात्म्यप्रतिभासनात्, 'पाटवाभावात्' इत्यपि

(स्वो० व्या०)

स एव क्षणस्थायी जातः पदार्थ इति तमस्य मन्दाः—जडा स्वभाव—क्षणस्थायित्वलक्षणं स्वभावमूर्ध्वं व्यवस्यन्ति क्षणात्, न प्राक्—क्षणकाल एव दर्शनेऽपि सति। कुत इत्याह—पाटवाभावात्। इति—एवं तद्वशेन—मन्दव्यवसायवशेन पश्चाद् व्यवस्याप्यतेऽसौ स्वभावः। निदर्शनमाह—विकारदर्शनेनेव—वमनादिना विपमज्ञैः पुरुषैः पश्चाद् व्यवस्याप्यते, अन्यथा तत् प्रागपि विषमेव इति वचनात् तत्याग एव। इहैव भावार्थमाह इहेत्यादिना। इह—भवद्दर्शने भाव एव क्षणस्थायी नाशो वर्तते, न तन्निवृत्त्यात्मकोऽन्यो नाशः। कुत इत्याह—तस्य धनिवृत्ते अन्यधर्मत्वानभ्युपगमात्, विजातीयधर्मत्वानभ्युपगमादित्यर्थः। अभ्युपगमे च तस्य—अन्यधर्मत्वस्य किमित्याह—अन्वयापत्तिः। कथमित्याह—तदनिवृत्तेरिव—पूर्वाभावानिवृत्तेरिव तन्निवृत्तेः—अधिकृतभावनिवृत्ते भावस्वभावत्वेन हेतुना विजातीयधर्मत्वाभ्युपगमे तस्यैव तथाभवनादिति अन्वयापत्ति। एष गुणोऽसद्दर्शनत्यागादिति। यच्चेदमुक्तमिहैव—'तमस्य मन्दाः स्वभावमूर्ध्वं व्यवस्यन्ति' तदयुक्तम्। कथमित्याह—ऊर्ध्वं तदभावात्—अधिकृतभावाभावात् तस्यैव वस्तोर्ध्वमभावं तत्त्वाव्यवसायायोगात् तद्भावस्वत्वं तदव्यवसायायोगात्। अयोगश्च निर्विषयत्वात् ऊर्ध्वं तदभावेन। यदा चैवं तमश्चैतदप्यनालोचिताभिधानमेव न प्राग् दर्शनेऽपीति। कथमित्याह—दर्शनस्यैव व्यवसायत्वात् कारणात्। एतदेव द्रढयन्नाह—तथायात्म्यप्रतिभासनाद् दर्शन एव। एव पाटवाभावा

१ व्यवस्यन्ति इति ग-पाठः। २ २ १तमे पृष्ठे १ ७तमे च। ३ दर्शनेन वमना इति क-पाठः। ४ तथाभिमत इतेः इति क-पाठः। ५ दृश्यम् १०-२तमं पृष्ठम्। ६ २ १तमे पृष्ठे १ ४तमे च।

(मूलम्)

[1]तदेकस्वभावत्वात् ग्राहकभेदायोगादिति, अतः 'तद्दर्शेन पश्चाद् व्यवस्थाप्यते'[2] इत्यप्यपाटवाभावादुक्तवत् तदयोगादिति । 'विकारदर्शनेनेव विषमज्ञैः' इत्यसुन्दरं ज्ञातम्, तत्र प्राक् [3]सर्वथा मारणात्मकशक्त्यभावात्, समग्रभावे विकारदर्शनात्, असमग्राया अदर्शनात्, तद्वत् तदितरत्र तथानिश्चयाभावादित्यन्वयिन्येव [4]तथाऽसमानोपलब्ध्यां तत्क्षयेक्षणमित्यलं प्रसङ्गेन ॥

यच्चोक्तम्[5]-'अन्यथाऽऽत्मनो व्यवस्थितत्वाद् वेदनाऽभावाद् भावे अपि विकारान्तराभावात् प्रतिपक्षाभ्यासेनाप्यनाधेयातिशयत्वाच्च मुक्त्यसम्भवः' इत्येतदपि न नः क्षतिमावहति, अनभ्युपगमात् । न

(स्वो० व्या०)

दित्यपि पूर्वोक्तं तदेकस्वभावत्वात् तस्य-वस्तुन एकस्वभावत्वात् कारणात् ग्राहकभेदायोगादित्यनालोचिताभिधानमेव । अतस्तद्दर्शेन पश्चाद् व्यवस्थाप्यत इत्यपि किमित्याह-अपाटवाभावात् हेतोः उक्तवत्-यथोक्तम् । एकस्वभावत्वादिति तथा तदयोगादिति-पाटवाभावायोगादिति क्रिया पूर्ववत् । विकार[6]दर्शनेनेव विषमज्ञैरित्यसुन्दरं ज्ञातम्-उदाहरणम् । कथमित्याह-तत्रेत्यादि । तत्र-विषे प्राक् सर्वथा-फलकरणरूपेणापि [7]मारणात्मकशक्त्यभावात् अभावश्च समग्रभावे भक्षणे सति विकारदर्शनात्-वमनादिदर्शनात्, असमग्रायाः-शक्तेः केवलविषगताया अदर्शनात् । एतदेवाह तद्वदित्यादिना । तद्वत्-समग्रभाव इव [8]तदितरत्र-असमग्रायां तथा-फलकरणरूपेण निश्चयाभावात् । इति-एवमन्वयिन्येव तथा-तेन प्रकारेण पूर्वाभावात्मकत्वलक्षणेन असमानोपलब्ध्यां विजातीयोपलब्ध्या हेतुभूतया (तत्)क्षयेक्षणम्-अन्तक्षयेक्षणं नान्यथा इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

यच्चोक्तमित्यादि । यच्चोक्तं मूलपूर्वपक्षे[9]-अन्यथाऽऽत्मनो व्यवस्थितत्वात् कारणात् वेदनाऽभावात् भावेऽपि विकारान्तराभावात् नित्यतया प्रतिपक्षाभ्यासेनापि । किमित्याह-अनाधेयातिशयत्वाच्च मुक्त्यसम्भव इति,

(विवरणम्)

(१८) फलकरणरूपेणापीति । प्रागवस्थायां हि विषे भवतां मते फलकरणरूपेणापि इदं विषं भक्षितं सत् मारयिष्यतीत्येवलक्षणेन मारणात्मशक्तेरभावः ॥

१ 'तदेकत्वस्वभाव०' इति क-पाठ । २ द्रष्टव्य २०४तम पृष्ठम् । ३ सर्वथा 'साधारणा०' इति क-पाठश्चिन्त्य । ४ 'तथा तथा' समानोप०' इति क-पाठ, ग-पाठस्तु 'तथा समानोप०' इति । ५ १३६तमे पृष्ठे । ६ 'दर्शनेन विष०' इति ङ-पाठ । ७ 'धारणा०' इति क-पाठ । ८ 'तदितरत्रापि समग्राय(या) तथा' इति ङ-पाठ । ९ १३६तमे पृष्ठे ।

(मूलम्)

नैकान्तनित्यमस्माभिरात्मादि वस्त्विष्यते। किं तर्हि? कथञ्चित्। यथा चास्य नित्यानित्यता तथोक्तमेव। नित्यानित्य एव ग्राह्यग्राहकभावस्वकृतकर्मफलभोगादयो युज्यन्ते, कथञ्चिदवस्थितत्वात्, तस्यैव तथावृत्तेः, अनुभवसिद्धत्वात्, अतो विरोधिधर्माध्यासितस्वरूप एव वस्तुन्यनेकान्तवादिन एव सकलव्यवहारसिद्धिः, पीडानिर्वेदमार्गज्ञानभावनादीनामपि कथञ्चिदेकाधिकरणत्वेन मुक्त्युपपत्तेरिति। न चानुभवसिद्धवस्तुतथाभावे विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपाभिधान न्याय्यम्, अतथाभावे तदभावप्रसङ्गतो विरोधासिद्धेरिति निदर्शितं प्राक्। न च परैरपि स्वलक्षणेषु साधारणा प्रमेयता भ्रान्तौ वाऽभ्रान्ता

(स्वो॰ व्या॰)

एतदपि—पूर्वपक्षोक्तं न नः—अस्माकं क्षतिमावहति। कुत इत्याह अनभ्युपगमात्। एनमेवाह न हीत्यादिना। न यस्मादेकान्तनित्यमस्माभिः—जैनैः आत्मादि वस्त्विष्यते। किं तर्हि? कथञ्चित् नित्यम्, नित्यानित्यमित्यर्थः। यथा चास्य—वस्तुनो नित्यानित्यता तथा चोक्तमेव प्राक्। एवं नित्यानित्य एव आत्मादिवस्तुनि ग्राह्यग्राहकभावश्च स्वकृतकर्मफलप्रत्युपभोगादयश्चेति विग्रहः युज्यन्ते—घटन्ते। कथमित्याह—कथञ्चिदवस्थितत्वात् कारणात्। कथञ्चिदवस्थितत्वं च तस्यैव—आत्मादेः तथावृत्तेः—विशिष्टभावादिरूपेण वर्तनात् अनुभवसिद्धत्वात् कारणादिति। अतो विरुद्धधर्माध्यासितस्वरूप एव वस्तुनि शब्दवृत्त्या अनेकान्तवादिन एव—वादिन एव सकलव्यवहारसिद्धिः, पीडानिर्वेदमार्गज्ञानभावनादीनामपि—व्यवहारभेदानां कथञ्चिदेकाधिकरणत्वेन हेतुना मुक्त्युपपत्तेरिति। न चेत्यादि। न च—नैव अनुभवसिद्धश्चासौ वस्तुतथाभावश्च—सदसद्रूपादिभावश्चेति विग्रहः, तस्मिन् सति विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपाभिधानं न्याय्यं वस्तुनो न च। कुत इत्याह—अतथाभाव इत्यादि। अतथाभावे—असदसद्रूपादिभावे तदभावप्रसङ्ग—वस्त्वभावप्रसङ्गतः विरोधासिद्धेरिति—एवं निदर्शितं प्राक्। न चेत्यादि। न च परैरपि—बौद्धैः स्वलक्षणेषु—स्वाभ्युपगतेषु वस्तुषु साधारणा प्रमेयता तथा भ्रान्तौ वाऽभ्रान्ता नेष्यते, किन्त्विष्यत एव, तत्तथाभावापत्तेः

१ नैकान्तनित्य॰ डी॰ ग-पाठः। २ [illegible] डी॰ ग-पाठः। ३ तथा [illegible] डी॰ ग-पाठः। ४ [illegible] डी॰ ग-पाठः। ५ प्रमाण॰ [illegible] डी॰ क-पाठः। ६ [illegible] डी॰ ग-पाठः। ७ [illegible] डी॰ ग-पाठः।

(मूलम्)

स्वसंविन्नेष्यते, तत्तथाभावापत्तेरिति न विपश्चितस्तथा विरोधिधर्माभिधानं वैपश्चित्याविरोधि, तत्तथाऽभावे सकलव्यवहाराभावप्रसङ्गात्, अप्रमेयत्वेन स्वलक्षणेषु प्रमाणाप्रवृत्तेः, भ्रान्तौ च स्वसंविदभावप्रसङ्गादिति ॥

न चैतदात्मा-ऽङ्गना-भवन-मणि-कनक-धन-धान्यादिकमनात्मकमनित्यमशुचि दुःखमेव, अन्वयस्यैवात्मत्वात्, तस्य च व्यवस्थापितत्वात्। एवं नानित्यमेव, तदतादवस्थ्यात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः[1]। एवं नाशुच्येव, शुचिपरिणामभावात्, लोके तथोपलब्धेः। एवं न दुःखमेव, मुक्तिसुखजनकत्वात्, पारम्पर्येण तत्स्वभावत्वादिति ॥

किञ्चानात्मकं शून्यमसदित्यभिन्नोऽर्थः, अनित्यमस्थिरं सदिति

(स्वो० व्या०)

तेषां—स्वलक्षणादीनां तथाभावापत्तेः—प्रमेयादिभावापत्तेः। इति—एवं **न विपश्चितः**—पण्डितस्य[2] ते **तथा**—तेन प्रकारेण **विरोधिधर्माभिधानं वैपश्चित्त्याविरोधि**—पाण्डित्याविरोधि, किन्तु विरोध्येव, **तत्तथाऽभावे** तेषां—स्वलक्षणादीनां तथाऽभावे—साधारणप्रमेयतादिरूपेणाभावे । किमित्याह—**सकल[3]व्यवहाराभावप्रसङ्गात्।** एनमेव दर्शयति **अप्रमेयत्वेने**त्यादिना । साधारणप्रमेयताऽभावेऽप्रमेयत्वेन हेतुना **स्वलक्षणेषु**—परपरिकल्पितेषु **प्रमाणाप्रवृत्तेः** कारणात् तथा **भ्रान्तौ च** विकल्पात्मिकायां **स्वसंविदोऽभावप्रसङ्गात्** सकलसंव्यवहाराभाव इति भावनीयम् ॥

न चैतदित्यादि । न **चैतदात्मा-ऽङ्गना-भवन-मणि-कनक-धन-धान्या**दिकं वस्तु **अनात्मकमनित्यमशुचि दुःखमेव**—एकान्तेनैव । कुत इत्याह—**अन्वयस्यैवात्मत्वात्**, **तस्य च**—अन्वयस्य **व्यवस्थापितत्वात्। एवं नानित्यमेव**—एकान्तेन । कुत इत्याह—**तदतादवस्थ्यात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः**—अतादवस्थ्यानुपपत्तेः तुच्छाभावत्वेन भावितमेतत् । **एवं नाशुच्येव**—एकान्तेन **शुचिपरिणामभावात्**। भावश्च **लोके तथोपलब्धेः** जलशुचिकरणेन । **एवं न दुःखमेव**—एकान्तेन वस्तु । कुत इत्याह—**मुक्तिसुखजनकत्वात्**। जनकत्वं च **पारम्पर्येण तत्स्वभावत्वात्**—मुक्तिसुखजनकस्वभावत्वात् ॥

अभ्युच्चयमाह **किञ्चे**त्यादिना। किञ्च **अनात्मकं शून्यमसदित्यभिन्नोऽर्थः**,

---

१ 'तदनुपपत्ते' इति ग-पाठः। २ 'पण्डितस्य तथा' इति ङ-पाठ । ३ 'सकललोकव्यव०' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

च । ततश्च यद्यनात्मकं कथमनित्यम् ? अथानित्यं कथमनात्मकमिति ? । कथं च शुद्धधर्मसङ्गलक्षणे परमनिर्वृतिहेतौ दोषकलङ्करहिते महारत्नत्रये सति वचनमार्गकुशलस्य तदपायभीरोः अपास्ताशङ्कमिव वक्तुमुचितं यदुत सर्वमेवाशुचि सर्वमेव दुःखमिति, तदाशातनापत्तेः, असदभिधानात्, अन्यथा रत्नत्रयायोगात्, तदन्याशुच्याद्यविशेषात् योगे वाऽतिप्रसङ्ग इति ॥

एष च तथाहि 'एतदात्माङ्गना भवन-मणि-कनक धन धान्यादिकमनात्मकमनित्यमशुचि दुःखमिति कथञ्चिद् विज्ञाय (भावतः) तथैव भावयतो वस्तुतस्तत्राभिष्वङ्गास्पदाभावाद् भावनाप्रकर्षविशेषतो वैराग्यमुपजायते, ततो मुक्तिः । तथाहि—आत्माऽऽत्मीयदर्शनमेव मोहः, तत्पूर्वक एवा(ऽऽत्मा)त्मीयक्लेशो रागः, तत्पूर्विकैवानुरागविषयोपरोधिनि प्रतिहतिर्द्वेष इति कृत्वा' इति यदुक्तं तत् परपक्षे

(स्वो० व्या०)

पर्यायशब्दा खल्वेत इत्यर्थः । एवमनित्यमस्थिरं सदिति च अभिप्राय इति । ततश्च यद्यनात्मकं वस्तु असदित्यर्थः ततः कथमनित्य—कथं सदिति भावः ? । अथानित्यं कथमनात्मकमिति ? । तत्त्वतो वास्तवो विरोध । कथं चेत्यादि । कथं च शुद्धधर्मसङ्गलक्षणे, महारत्नत्रये सतीति योग । किंविशिष्ट इत्याह—परमनिर्वृतिहेतौ सत्त्वानां दोषकलङ्करहिते, विष्कम्भणप्रहाणादिना रागादिरहित इत्यर्थः । वचनमार्गकुशलस्य वक्तुः तदपायभीरोः—वचनापायभीरोरपास्ताशङ्कमिति क्रियाविशेषणं इव वक्तुमुचितं कथं यदुत सर्वमेवाशुचि सर्वमेव दुःखमिति ? । कथमनुचितमेतदित्याह—तदाशातनापत्तेः—रत्नत्रयाशातनापत्तेः । आपत्तिश्च असदभिधानात् असद्रत्नत्रयस्याशुच्यादि । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा रत्नत्रयायोगः । कथमित्याह—तदन्याशुच्याद्यविशेषाद् रत्नत्रयस्य । 'आदि'शब्दाद् दुःखपरिग्रहः । योगे वा रत्नत्रयस्याशुच्याद्यविशेषेऽपि किमित्याह—अतिप्रसङ्ग इति ॥

एष चेत्यादि । एवं च कृत्वा तथाह्येतदात्माङ्गनेत्यादि यावत् तत्पूर्विकैवानुरागविषयोपरोधिनि प्रतिहतिर्द्वेष इति कृत्वेति यदुक्तं मूलपूर्वपक्षे

१ शुच्याद्यविशेषाद् इति ग-पाठेऽशुद्ध । २ योगे वाति इति ग-पाठः । ३ प्रथमे खण्डे १०७तमे पृष्ठे २८तमे च । ४ निर्वृतिहेतौ इति क-पाठः । ५ तथा तदात्म(ना)ङ्गना इति क-पाठः । ६ प्रथमे खण्डे १०७तमे पृष्ठे २८तमे च ।

(मूलम्)

उक्तिमात्रमेव, उक्तवन्निर्विषयत्वात् । यच्चेदमुक्तम्[1]–'यदा तु तदात्माङ्गनादिकं सात्मकाद्यपि तदा[2] यथोक्तभावनाभावाद् भावेऽपि मिथ्यारूपत्वाद् वैराग्याभावः, तदभावाच्च मुक्त्यभाव इति' तदेतदत्यन्तनिःस्वस्य महाधने दानभोगवति स्वदोषापादनम्[3] । तथाहि–कथञ्चित् सात्मकादावेव तस्मिन् भावकविषयभावेनानुपचरितरूपा सम्भवति भावना, नान्यथेति कथं यथोक्तभावनाभावः ? । कथं वा पररूपेण अनात्मके तत्तत्संयोगापेक्षयाऽनित्ये तदशुचिपरिणामभावादशुचौ तथासन्तापकरत्वेन दुःखे सत्यस्या मिथ्यारूपत्वम् ? । कथं वा तस्यास्तथाविधनिर्वेदभावेन विरतिपरिणामयोगात् तत्त्व-

(स्वो० व्या०)

तत् परपक्षे–बौद्धमते उक्तिमात्रमेव । कथमित्याह–उक्तवत्–यथोक्तं तथा निर्विषयत्वात् कारणात् । यच्चेदमुक्तं मूलपूर्वपक्षे[4] एव–यदा तु तदात्माङ्गनादिकं सात्मकाद्यपि तदा यथोक्तभावनाभावात् वस्तु तथाभावेन भावेऽपि मिथ्यारूपत्वाद् भावनाया उक्तादेव हेतोः । किमित्याह–वैराग्याभावः, तदभावाच्च–वैराग्याभावाच्च मुक्त्यभाव इति । तदेतत्–मूलपूर्वपक्षोक्तं[5] अत्यन्तनिःस्वस्य कस्यचिन्महाधने कस्मिँश्चित् किंविशिष्ट इत्याह–दानभोगवति स्व[6]दोषापादनं किमसौ ददाति भुङ्क्ते वा यो महाधन इत्येवम्प्रायम् । एतदेवाह तथाहीत्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । कथञ्चित्–केनचित् प्रकारेण प्रतिपक्षनयानुसारिणा सात्मकादावेव तस्मिन्–वस्तुनि भावकविषयभावेन सता तात्त्विकेन अनुपचरितरूपा–मुख्या सम्भवति भावना, नान्यथा । इति–एवं कथं यथोक्तभावनाभावः ? नैवेत्यर्थः । कथं वा पररूपेणानात्मके–वस्तुनि तत्तत्संयोगापेक्षया बाह्यान्तरभावावधिकृत्य[7] अनित्ये तदशुचिपरिणामभावान्नरकादिगतिमधिकृत्य अशुचौ तथा–संयोग-वियोगाभ्यां सन्तापकरत्वेन हेतुना दुःखे सति वस्तुनि अस्याः–भावनाया मिथ्यारूपत्वम् ? कथं वा तस्याः–भावनायाः तत्प्रकर्षरूपवैराग्याभाव इति योगः । कथं च न स्यादित्याह–तथाविधनिर्वेदभावेन–चित्तक्षयोपशम[8]भावतश्चित्तनिर्वेदभावेन हेतुना

१ प्रथमे खण्डे २८तमे पृष्ठे । २ 'तथा यथोक्त०' इति क–पाठ । ३ 'पादकम्' इति ग–पाठ । ४ प्रथमे खण्डे २८तमे पृष्ठे । ५ 'द्रष्टव्य प्रथमस्य खण्डस्य २८तम पृष्ठम् । ६ 'दोषापादान' इति क–पाठ । ७ 'भावाधिकृत्यानि नित्यानित्ये' इति क–पाठ । ८ 'शमयोगभावात् चित्र०' इति ङ–पाठ' ।

(मूलम्)

ज्ञानसम्भवेन वस्तुयाथात्म्यावसायात् औदासीन्यभावत उपायप्रवृत्त्या तत्प्रकर्षरूपवैराग्याभावः ? । कथं वा सत्यस्मिन् असत्प्रवृत्तिरहितस्य निःसङ्गभावात् साम्परायिकबन्धशून्यस्य परमार्थ(?)गुणस्थानयोगतोऽपचीयमानकर्मराशेः सर्वपरिशातभावतो मुक्त्यभाव इति परिचिन्त्यतामेतत् ॥

यदा तु तदात्माङ्गनादिकमनात्मकमेव तदोक्तवद् युक्तो भावनाभावः, भावेऽपि मिथ्यारूपता वैराग्याभावो मुक्त्यभावश्चेति । इतश्चैतदेवं सर्वथाऽनात्मकत्वे निःस्वभावत्वेन अनित्यत्वासिद्धेः, अनित्यत्वस्य वस्तुधर्मत्वात्, अतद्धर्मत्वे तदभावेन वस्तुनो नित्यत्वापत्तेः, तद्धर्मत्वे च तदव्यतिरेकतः कथमनात्मकत्वं वस्तुन एवात्मकत्वात् ॥

(स्वो० व्या०)

विरतिपरिणामयोगात्, अत एव तत्त्वज्ञानसम्भवेन वस्तुयाथात्म्यावसायात् हेतो औदासीन्यभावतः सनिबन्धनत्वेन उपायप्रवृत्त्या उक्तनीतितः तत्प्रकर्षरूपवैराग्याभावः—औदासीन्यप्रकर्षरूपवैराग्याभाव[1] । कथं वा सत्यस्मिन्—वैराग्ये असत्प्रवृत्तिरहितस्य—प्राणिनः निःसङ्गभावात् कारणात् साम्परायिकबन्धशून्यस्य वीतरागतया परमगुणस्थानयोगतः—शैलेश्यास्या अपचीयमानकर्मराशेः तदपराधवत्त्वेन सर्वपरिशातभावतो भवोपग्राहिकमाधिकृत्य मुक्त्यभाव इति कथं वा मुक्त्यभाव इति परिचिन्त्यतामेतत् ॥

यदा त्वित्यादि । यदा तु तदात्माङ्गनादिकमनात्मकमेव—एकान्तेन सदा—तस्मिन् काले तदोक्तवत्—यथोक्तं प्राक् भावकभाव्याभावेन तथा युक्तो भावनाभावः, भावेऽपि भावनाया मिथ्यारूपता वस्त्वन्यथात्वेन एव वैराग्याभावो मुक्त्यभावश्चेति युक्तं । अभ्युपपमाह इतश्चेत्यादिना । इतश्च एतदेवं यदधिकृतं कथमित्याह—सर्वथाऽनात्मकत्वेन वस्तुनः निःस्वभावत्वेन हेतुना । किमित्याह—अनित्यत्वासिद्धिः । अनित्यत्वासिद्धिश्च अनित्यत्वस्य वस्तुधर्मत्वात्, अतद्धर्मत्वे—अवस्तुधर्मत्वे तदभावेन—अनित्यत्वाभावेन अतद्धर्मतया वस्तुनो नित्यत्वापत्तेः, इतश्चैतदेवमिति वर्तते । तद्धर्मत्वे च—वस्तुधर्मत्वे च नित्यत्वस्य तदव्यतिरेकतः—वस्त्वव्यतिरेकत्वकारणात् कथमनात्मकत्व—निःस्वभावत्वं च वस्तुनः ? । कथं च नेत्याह—वस्तुन एवात्मकत्वात् इति ॥

[1] 'भावः' इति ग-पाठः ।

(मूलम्)

द्वितीयक्षणे यतस्तदेव न भवति, अतस्तदनात्मकमनित्यमिति चोच्यते इति चेत्, यदेव भवति तदेव न भवतीत्येकत्र भवनाभवनयोर्विरोधः। यदा भवति न तदा न भवति, यदा च न भवति न तदा भवतीति विरोधाभाव इति चेत् एकाधिकरणत्वनिबन्धनोऽयम्। न च तदेवमपि नेति निभाल्यतामेतत् ॥

अभवनस्याभावाद् भवनमात्रस्यैव वस्तुत्वादुक्तदोषाभाव इति चेत्, तदभावेन सदाभवनापत्तिर्नाम दोषान्तरमिति यत्किञ्चिदेतत्। तस्यैव क्षणभवनस्वभावत्वात् तदतिरिक्ताभवनाभावान्न दोषान्तरमिति चेत्, एवमपि क्षणादूर्ध्वं तदेव न भवतीति उक्तदोषानतिवृत्तिः ॥

(स्वो० व्या०)

पराभिप्रायमाह–द्वितीयक्षणे–वस्त्वात्मलाभानन्तरभाविनि यतस्तदेव न भवति वस्त्वेकान्तेन अतस्तत्–वस्तु अनात्मकमनित्यमिति [1]चोच्यते। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–यदेव भवति वस्तु तदेव न भवतीति–एवमेकत्र भवनाभवनयोर्विरोधः। यदेत्यादि। यदा भवति न तदा न भवति, आत्मलाभोत्तरकालमभवनात्। यदा च न भवति न तदा भवति, आत्मलाभकाल एव भवनात्। इति–एवं विरोधाभावः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–एकाधिकरणत्वनिबन्धनोऽयं–विरोधः। न च तदेकाधिकरणत्वमेवमपि–कालभेदेऽपि सति नेति। किं तर्हि? अस्त्येव। निभाल्यतामेतत् सूक्ष्मबुद्धिचक्षुषा ॥

अभवनस्येत्यादि। अभवनस्य अभावात् कारणात् भवनमात्रस्यैव वस्तुत्वात् उक्तदोषाभावस्तत्त्वत एकाधिकरणत्वाभावात्। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–तदभावेन–अभवनाभावेन। किमित्याह–सदाभवनापत्तिर्नाम अधिकृतभवनस्य दोषान्तरम्। इति–एवं यत्किञ्चिदेतत्–अनन्तरोदितम्। तस्यैवेत्यादि। तस्यैव–क्षणभवनस्य क्षणभवनस्वभावत्वात् कारणात् [2]तदतिरिक्ताभवनाभावतः–भवनातिरिक्ताभवनाभावात् न दोषान्तरम्–अनन्तरोदितम्। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–एवमपि क्षणादूर्ध्वमात्मलाभक्षणात् तदेव न भवति–यदेव भवति तदेव न भवति इत्युक्तदोषानतिवृत्तिः, तदेकाधिकरणतया विरोध एवेत्यर्थः ॥

---

१ 'वोच्यते' इति ङ-पाठः। २ 'तदन्यति०' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

स्यादेतदेककाले खलु भवनाभवनयोर्विरोधः। क्षणिके तु भवने क्षणादूर्ध्वमभवनमेव तस्य भवति, अन्यथा क्षणिकत्वविरोधादित्युक्तदोषाभावः। यत्किञ्चिदेतत्, अधिकदोषापत्तेः। एवं हि न यदैव भवति, तदैव न भवति, अपि तूर्ध्वम्, अतः कादाचित्कं तदभवनमिति कादाचित्कत्वत एव तदुत्पत्तेः अत एव नाशयोगाद् भावोन्मज्जनप्रसङ्ग इत्यधिकदोषापत्तिः। निर्लोठितं चैतदधः। अतः सर्वथा अनात्मकत्वे निःस्वभावत्वेनानित्यत्वासिद्धिः[1]। अतो वस्त्वेव तत्स्वभावत्वात् तथा तथा भवत् पूर्वपूर्वपर्यायनिवृत्तिस्वभावं कथञ्चिद् नित्यं तथाप्रतीतेरिति। एवं यदि सर्वथाऽशुचि दुःखं च कथं वस्त्वक्षये तत्क्षयः?। केन चायमिष्ट इति चेत्, कथं तद्विकलस्य भगवतो

(स्वो० व्या०)

स्यादेतत्—अथैवं मन्यसे—एककाले खलु तुल्यकाल एव भवनाभवनयोर्विरोधः। क्षणिके तु भवने सति क्षणादूर्ध्वमभवनमेव तत्—भवने न भवति। अन्यथा—एवमनभ्युपगमे किमित्याह—क्षणिकत्वविरोधादिति—एवमुक्तदोषाभाव इति। एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—यत्किञ्चिदेतत्—अनन्तरोक्तम्। कुत इत्याह—अधिकदोषापत्तेः। एतामेवाह एवं हीत्यादिना। एवं यस्माद् यदैव न भवति तदैव (न) भवति, अपि तूर्ध्वम्—अन्यदा, अतः कादाचित्कं तदभवनम्—अधिकृतभवनाभवनम्। इति—एवं कादाचित्कत्वत एव कारणात् तदुत्पत्तेः—अभवनोत्पत्तेः। अत एव—उत्पत्तेरेव नाशायोगात् कारणाद् अभवनस्य किमित्याह—भावोन्मज्जनप्रसङ्गः—अधिकृतभवनोन्मज्जनप्रसङ्गः[4] तदभवननाशान्यथाऽनुपपत्तेः। इति—एवमधिकदोषापत्तिः। निर्लोठितं चैतदधः। अतः सर्वथाऽनात्मकत्वे वस्तुनो निःस्वभावत्वेन हेतुना अनित्यत्वासिद्धिरिति स्थितम्। अतो वस्त्वेव तत्स्वभावत्वात् कारणात् तथा तथा—तेन तेन पर्यायरूपेण भवत् पूर्वपूर्वपर्यायनिवृत्तिस्वभावं सत् कथञ्चिद् नित्यं—तदन्वयावगमेन तथाप्रतीतेरिति। एवमित्यादि। एवं यदि सर्वथा अशुचि दुःखं च वस्त्वेवं कथं वस्त्वक्षये सति तत्क्षयः—अशुचिदुःखक्षयः?। केन चायं—वस्त्वक्षये तत्क्षय इष्टः?। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—कथं तद्-

---

१ श्लोके २१ तमे द्रष्टव्यम्। २ 'वस्तुतये' इति ग-पाठः। ३ 'चाऽयमिष्ट' इति ग-पाठः।
४ भवनोन्मज्जन इति क-पाठः।

(मूलम्)

वस्तुत्वम्?। असंस्कृतत्वादिति चेत्, एतदेव कथमिति चिन्त्यम्। सम्भूय प्रत्ययाभूतेरिति चेत्, सामग्रीजनिकेति त्यक्तोऽभ्युपगमः। पाक्षिक एवायमिति चेत्, किमत्र ज्ञापकमिति वाच्यम्। "असंस्कृतप्रभाविता ह्यार्यपुद्गलाः" इति वचनम्। कः खलु अस्यार्थः?। किमुपादानमात्रजन्मानः किं [1]वा असन्त एवेति?। यद्याद्यः पक्षो बोधमात्राद् बोधमात्रजन्मेति न तेन कस्यचिदवगमः। ततश्च परित्यक्तमस्य सर्वज्ञत्वमसमञ्जसं चैतत्। न च तदपरग्राह्यमित्यज्ञात-

(स्वो० व्या०)

विकलस्य–अशुच्यादिविकलस्य भगवतः–बुद्धस्य वस्तुत्वम्?। असंस्कृतत्वात्। इति चेद् भगवत एतदेव–असंस्कृतत्वं कथमिति चिन्त्यम्। सम्भूय प्रत्ययाभूतेः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–सामग्रीजनिकेति त्यक्तोऽभ्युपगमः। पाक्षिक एवायम्। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–किमत्र ज्ञापकमिति वाच्यम्। "असंस्कृतप्रभाविता हि आर्यपुद्गलाः" इति वचनं ज्ञापकम्। एतदाशङ्क्याह–कः खल्वस्यार्थो वचनस्य?। किमुपादानमात्रजन्मान आर्यपुद्गलाः किं वा असन्त एवेति?। उभयथाऽपि दोषमाह–यद्याद्यः पक्षो बोधमात्रादुपादानात् बोधमात्रजन्म इति–एवं न तेन कस्यचिदवगमो बोधमात्रेण अनालम्बनेन। ततश्च परित्यक्तमस्य–आर्यपुद्गलस्य सर्वज्ञत्वम्।

(विवरणम्)

(११-१२) असंस्कृतत्वादिति। समेत्य हेतुभिरकृतत्वात्। स्वाभाविको ह्यसौ भगवतो गुणो यदुत शुचिरूपत्वमदुःखरूपता च॥

(१२-१३) सम्भूय प्रत्ययाभूतेरिति। सम्भूय–मिलित्वा ये प्रत्ययाः–कारणानि कार्यं जनयन्ति तेभ्यः सकाशादभूतेः–अनुत्पादात्॥

(१४) पाक्षिक एवायमिति। क्वचित् सामग्रीजनिका क्वचिन्नेत्यर्थः॥

(१५) असंस्कृतप्रभाविता हीति। असंस्कृताः सामग्र्यः अनिष्पादिताः सन्तः प्रभवम्–उत्पादं प्राप्ता हि–स्फुटम्॥

(१५) आर्यपुद्गला इति। बुद्धात्मानः॥

(१९) अनालम्बनेनेति। न विद्यते आलम्बनं यस्य तदनालम्बनं तेन। यदि हि विषयवस्त्वालम्ब्योत्पन्नं स्याद् बुद्धज्ञानं तदा तत् किञ्चिज्जानीयात्। यदा तु स्वोपादानक्षणमात्रात् तदुत्पद्यते तदा न किञ्चित् तेनावगम्यत इति॥

---

1 'वा सन्त एवेति' इति ग–पाठ।

(मूलम्)

प्रलापोक्तिमात्रं तदभ्युपगमः। न चेदं परममुनिवचने बुद्धिमत आपादयितुं न्याय्यमिति परिभाव्यतामेतत्॥

अथापरः पक्षः–कथमसतां वस्तुत्वम्? कथं वा न पुष्करपुष्करादीनाम्? कथं वा सत् सर्वथाऽसद् भवति कथं वा नासदपि सत्? ततश्च नानादित्वमपि सन्तानानां प्राप्तमित्यय सुतरामसमञ्जस

(स्वो० व्या०)

सर्वं न ज्ञानात्यकिञ्चिज्ज्ञोऽयमिति प्राप्तम्। असमञ्जसं चैतत्। उपचयमाह न चेत्यादिना। न च तत्–बोधमात्रमपरमग्राह्यम्। इति–एवमज्ञातप्रलापोक्तिमात्रं तदभ्युपगमः। न चेदमित्यादि। न चेदम्–अज्ञातप्रलापोक्तिमात्रं परममुनिवचने–बुद्धवचने बुद्धिमत –पुंस आपादयितु न्याय्यमिति–एव परिभाव्यतामेतत्॥

द्वितीयपक्षमधिकृत्याह–अथापरः पक्ष –असन्त एवेत्ययम्। एवदाशङ्क्याह–कथमसताम्–भावपुद्गलानां वस्तुत्वम्? कथं वा न पुष्करपुष्करादीनां–नाकाशपद्मादीनाम्?। कथं वा सत्–भावरूपं सर्वथाऽसद् भवति–अभावरूपतामापद्यते? कथं वा नासदपि सर्वथा सद् भवति?। ततश्चेत्यादि। ततश्च–एवं च सति न अनादित्वमपि सन्तानानां प्राप्तमसद्भवनेन कदाचित्त्वात्

(विवरणम्)

(१०) अपरमग्राह्यमिति। अपरेण–बुद्धव्यतिरिक्तेन गृह्यते यत् तदपरग्राह्यम्। अयमभिप्रायः–परेषद् बुद्धस्य ज्ञानं यद् यदि स्वसंविदितबोधमात्रमेवाभ्युपगम्यते तदा अन्येन केनापि न तद् गृह्यते इत्यापातम्। अनालम्बनत्वाभावप्रसङ्गेन भवति रभ्युपगमात्॥

(११) अभ्युपगम इति। [illegible]॥

(१७) कथं वा नासदपि सर्वथा सद् भवतीति। यदि [illegible] [illegible] भवति तदा [illegible]?॥

(१८) अनादित्वमपीति। [illegible] भवतीत्यभ्युपगम्यते तदा [illegible]॥

---

१ [illegible]। २ [illegible]। ३ [illegible]।

(मूलम्)

कारी, न [1]चासतो ग्रहणमपीत्यप्रमाणकमेतत्। नाप्रमाणकम्, सत्संवेदनस्यैवात्र प्रमाणतोपपत्तेः। तथाहि—तदेव तथास्वभावं यदियता कालेन परम्परयाऽप्यजनकमिति स्वमात्रपरिच्छेदकत्वेऽप्यनेन तद्ग्रहणमिति। न, वचनमात्रत्वात्, तावत्कालाजनकत्वेऽस्य निरुपाख्यत्वप्रसङ्गात्, सोपाख्यत्वे च तत्तुच्छत्वविरोधात्, सर्वथैक-

(स्वो० व्या०)

[2]इत्ययम्—अभ्युपगमः सुतरामसमञ्जसकारी। न चासतः—एकान्ततुच्छस्य ग्रहणमपि इन्द्रिययोगाभावेनेत्यप्रमाणकमेतदिति। अधिकृतासत्त्वं आह—नाप्रमाणकम्। कथमित्याह—सत्संवेदनस्यैव—अधिकृतबोधमात्रसंवेदनस्यैव अत्र—असत्त्वे तदसत्त्व एव, प्रमाणत्वोपपत्तेः। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। तदेव—बोधमात्रं तथास्वभावं—एवम्प्रकारस्वभावं यदियता कालेन—कल्पादिना परम्परयाऽपि—अनेकक्षणरूपया अनन्तरूपतयाऽप्यजनकम्। इति—एवं स्वमात्रपरिच्छेदकत्वेऽप्यधिकृतबोधमात्रस्य अनेन—विशिष्टेन बोधमात्रेण तद्ग्रहणम्—अधिकृतासद्ग्रहणमिति। एतदाशङ्क्याह—न, वचनमात्रत्वात्, निरर्थकत्वादित्यर्थः। एतदेवाह तावत्कालेत्यादिना। तावत्कालाजननात्मकत्वेऽस्य—अधिकृतबोधमात्रस्य। किमित्याह—निरुपाख्यत्व-

(विवरणम्)

(९-१०) न चासतः—एकान्ततुच्छस्य ग्रहणमपीति। यदि ह्यार्यपुद्गला एकान्तत एव तुच्छाः खरविषाणप्रख्याः समभ्युपगम्यन्ते तदा अवस्तुत्वादेव न ते केनचित् प्रमाणेन गृह्यन्त इत्यर्थः॥

(१०) अधिकृतासत्त्वमिति। आर्यपुद्गलासत्त्वम्॥

(११) अधिकृतबोधमात्रसंवेदनस्यैवेति। अधिकृतं च तद् बोधमात्रं च, बुद्धज्ञानमित्यर्थः, तस्य संवेदनम्—आत्मनैवाववोधः, स्वसंवेदनमित्यर्थः॥

(१२) तदसत्त्व एवेति। बुद्धज्ञानासत्त्वे ग्राह्ये। अयमभिप्रायः—बुद्धो भगव(वा)नात्मीयेन ज्ञानेनात्मस्वरूपमेवंरूपमेव वुध्यते यदुत कल्पात्ता(?)दौ काले मदीयज्ञानलक्षणसन्तानः क्षयं यास्यतीति [3]बुद्धा(?द्धे) ज्ञानमेव बुद्धज्ञानासत्त्वे प्रमाणमिति॥

(१४) अनन्तरूपतयाऽपीति। न विद्यतेऽन्तः—पर्यन्तो यस्य तदनन्तम्, अनन्तं रूपं यस्याः सा अनन्तरूपा तयाऽपीति। एतच्चानेकक्षणरूपे तस्यैव पदस्य सुखाववोधाय पर्यायख्यापनं कृतमिति॥

---

१ 'चासन्तो ग्रहण०' इति [illegible]-पाठ। २ 'इत्यभ्युप०' इति ङ-पाठ। ३ 'बुद्धा ज्ञान०' इति च-पाठ.।

(मूलम्)

स्वभावत्वेनास्यैव तत्त्वात्, अन्यथा तत्तद्भावासिद्धेः, स्वनिवृत्त्यपरजननस्वभावभेदाभेदयोस्तद्भेदाभेदाभ्यां विरोधान्वयापत्त्याविशेषतोऽस्यैवायोगाच्च ॥

(स्वो० व्या०)

प्रसङ्गात् अजनकस्य तुच्छत्वात् तदात्मकत्वाच्चास्येति भावः । दोषान्तरमाह अभ्युपगम्यमाने वस्तुन इत्यर्थः । किमित्याह—तत्तुच्छत्वविरोधात् तस्यैव तावत्कालाजननस्य तुच्छत्वविरोधात् । विरोधश्च सर्वथैकस्वभावत्वेन हेतुनाऽस्यैव—अधिकृतबोधमात्रस्य तत्त्वात्—तावत्कालाजननत्वात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा—एवमनभ्युपगमे तत्तद्भावासिद्धेः तस्य—अधिकृतबोधमात्रस्य तद्भावासिद्धेः—तावत्कालाजननभावासिद्धेः । दोषान्तरमाह स्वनिवृत्तीत्यादिना । स्वनिवृत्तिश्चापरजननं च स्वनिवृत्त्यपरजनने, ते एव स्वभावौ तयोः भेदाभेदौ स्वनिवृत्त्यपरजननस्वभावभेदाभेदौ तयोः सतोः तद्भेदाभेदाभ्याम्—अधिकृतवस्तुभेदाभेदाभ्यां यथासङ्ख्यं विरोधान्वयापत्त्याविशेषतः अस्यैव—अधिकृतबोधमात्रस्य अयोगाच्च कारणात् अघनमात्रत्वमिति क्रिया । भावार्थस्तु यदि तौ स्वनिवृत्त्यपरजननस्वभावौ मिथो भिन्नौ तस्माच्च वस्तुनोऽभिन्नौ एवं विरोधः, एकस्य द्वयाव्यतिरेकेण, अथाभिन्नौ वस्तुनोऽप्यभिन्नावित्यन्वयः, अपरजननस्यैव स्वनिवृत्तित्वादिति ॥

(विवरणम्)

(७) अजनकस्य तुच्छत्वात् तदात्मकत्वाच्चास्येति भाव इति । यदि हि बुद्धक्षणः परम्परयाऽप्यजनक इत्यभ्युपगम्यते तदा तस्यैव तत्र भवति, अजनकत्वादाकाशकुसुमवत् ॥

(९) एकस्वभावत्वेन हेतुनेति । आनन्तर्येण जनकः परम्परया त्वजनक इति बुद्धक्षणमित्येवरूपं स्वभावद्वयं तावत्, विज्ञानस्यैकस्वभावत्वादित्यर्थः । ततो यदि तज्जनकस्वभावः तदा सर्वदैव जनकोऽस्तु । किमनया अवस्थासूचिकया कल्पनया यदुतानन्तर्येण जनकः परम्परया त्वजनकत्वमिति ? । अथाजनकस्वभावः तर्हि सर्वदैव अस्तु, तत् कथं कदाचिदपि जनकः स्यादिति ? ॥

(११) स्वनिवृत्तिश्चापरजननं चेत्यादेरयमभिप्रायः—यदधिकृतबोधमात्रं बुद्धज्ञानस्वरूपं क्षणिकत्वादात्मानं [1]द्वितीयसमये निवर्तयति अपरं च क्षणं जनयतीति

[1] 'तुच्छत्वात्' इति क-पाठः । [2] 'जनकस्वभाव' इति क-पाठः । [3] 'द्वितीयस्य क्षणे' —इति क-पाठः ।

(मूलम्)

स्यादेतत्–स एव स्वनिवृत्तिः, तस्यैव तदवधिकत्वात्। अपरजननं च जनयतीति जननात्। नैतदेवं भावस्यैव तदभावत्वविरोधात्, स एव स्वनिवृत्तिरित्यभ्युपगमे चैतदापत्तेः तदवधिकत्वायोगात् तदाभावे प्रागूर्द्ध्वं च तदभावे तदुपपत्तेः निवृत्तेः प्रसज्यप्रतिषेधत्वाभ्युप-

(स्वो० व्या०)

स्यादेतदित्यादि। अथैवं मन्यसे–**स एव**–अधिकृतो बोधः **स्वनिवृत्तिः**। कुत इत्याह–**तस्यैव**–अधिकृतबोधस्य **तदवधिकत्वात्**–निवृत्तेस्तदाश्रयत्वेन। **अपरजननं च** स एव, **जनयतीति जननादि**ति कृत्वा। एतदाशङ्क्याह–**नैतदेवमित्यादि**। नैतदेवं यदुक्तं परेण। कुत इत्याह–**भावस्यैव**–अधिकृतबोधाख्यस्य **तदभावत्वविरोधात्**। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**स एव स्वनिवृत्तिरित्यभ्युपगमे च** सति **एतदापत्तेः**–अधिकृतविरोधापत्तेः **तदवधिकत्वायोगात्**–निवृत्त्यवधिकत्वायोगात्। अयोगश्च **तदाभावे**–स्वभावकाले **प्रागूर्द्ध्वं च तद-**

(विवरणम्)

स्वभावद्वयमस्य स्वनिवृत्त्यपरजननलक्षणं वर्तते। एतच्च स्वभावद्वयं मिथो भिन्नमभिन्नं वा। भिन्नमपि सद्बोधमात्राद् भिन्नमभिन्नं वा। अभिन्नमपि सद्बोधमात्रादभिन्नं भिन्नं वा। इति परमार्थतो विकल्पचतुष्टयम्। तत्र यदि मिथो भिन्नौ सन्तौ बोधादपि भिन्नावेतौ स्वभावावभ्युपगम्येते तदा तस्य बोधमात्रस्यैतौ स्वभावाविति संज्ञायोगः॥ १॥

अथ मिथो भिन्नावपि बोधमात्रादभिन्नावभ्युपगम्येते तर्हि स्फुट एव विरोधः। यौ हि मिथो भिन्नौ तौ कथमेकत्र वर्त्तेते इति?॥ २॥

अथ परस्परमभिन्नावेतौ स्वभावौ बोधमात्रादपि अभिन्नाविति तृतीयः पक्षस्तर्हि अन्वयापत्तिः, यैव स्वनिवृत्तिस्तदेवापरजननमिति कृत्वा॥ ३॥

अथ परस्परमभिन्नौ वस्तुनश्च भिन्नाविति पक्षस्तर्हि तस्येति संज्ञायोगो विरोधश्च स्फुट एव। यौ परस्परभिन्नौ तौ कथं वस्तुनोऽभिन्नौ भवत इति?॥ ४॥

वृत्तिकृता च विकल्पयुगलकमेव भाषितम्। इतरत् तु विकल्पयुगलकमुपलक्षणद्वारेणैव गतमिति कृत्वेति सम्भाव्यते॥

(१०) **जनयतीति जननादिति कृत्वेति**। जनयतीति जनक इत्युत्पाद(क) इत्यर्थः॥

(११) **तदभावत्वविरोधादिति**। तस्य–भावस्याभावस्तदभावः, तस्य भावः–तत्त्वं तदभावत्वमित्यर्थः, तस्य विरोधात्। भाव एवाभावो न भवतीत्यर्थः॥

१ 'सति तदापत्ते' इति ङ–पाठ। २ 'सन्नीयोग' इति ख–पाठ; क–पाठस्तु 'सयोगा.' इति। ३ 'सयोगा.' इति क–पाठ।

(मूलम्)

गमाच । "न हि कस्यचिद् भावेन भावो न भूतो नाम तदा ? यदि स्वयं न भवेत् न भवतीति च प्रसज्यप्रतिषेध एव न" इति वचनादिति निर्लोठितमेतदात्मसिद्धावित्यलं प्रसङ्गेन ।

यच्चोक्तम्—'स्यादेतत् किमनेन (इत्यत) असम्भविना केरेण भावनावादेन ? कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः, स च लक्षणेन तपसा प्रागुपात्ताशुभकर्मनिर्जरणतोऽनागतस्य [illegible] तदप्यसत् कायसन्तापस्य कर्मफलत्वात्' इत्यादि, भगवदर्हन्मताश्रवणसूचकमेव केवलं नेष्टार्थसाधकमपि, परिज्ञानात् । न खलु कायसन्तापरूपं तप इत्यार्हतः कृतान्तः । किं तर्हि ? ज्ञानसंवेगशमगर्भं क्षायोपशमिकभाववृत्ति

(स्वो० व्या०)

भावे—अधिकृतभावे तदुपपत्तेः—निवृत्त्युपपत्तेर्न तदाश्रयत्वम् । भावस्य निवृत्तेः प्रसज्यप्रतिषेधस्याभ्युपगमाच्च तद्विकल्पायोग । भवतु दर्शयति न हीत्यादिना । न हि कस्यचिद् भावेन उत्तरस्य भावो न भूतो नाम प्राक्तन: तदा न भूतोऽसौ भाव । यदि स्वयं न भवति—आत्मनैव भवति—न भवति इति च प्रसज्यप्रतिषेध एव तुच्छेऽभवनमात्रं न पर्युदासो भवनान्तररूपम् इति वचनात् वार्त्तिक इति निर्लोठितमेतत्—अधि वस्तु आत्मसिद्धौ इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

यच्चोक्तं मूलपूर्वपक्षे एव—स्यादेतत् किमनेनेत्यादि यावत् कायसन्तापस्य कर्मफलत्वादित्यादि, तदपि किमित्याह—भगवदर्हन्मताश्रवणसूचकमेव केवलं नेष्टार्थसाधकमपि । कथं न साधकमित्याह—तपःस्वरूपापरिज्ञानात् । कथमपरिज्ञानमित्याह—न खलु—नैव कायसन्तापरूपं तप इति आर्हतः कृतान्तः—आर्हतः सिद्धान्तः । किं तर्हि ? ज्ञानसंवेगशमगर्भम्, ज्ञानाद्यभावे तदभावात् । एतदेव विशेष्यते क्षायोपशमिकभाववृत्ति औदयिक

(विवरणम्)

(१४) न तदाश्रयत्वमिति । न—नैव तदाश्रयत्वं भावनिवृत्तेः । यस्मिन् समये भावः तस्मिन्नेव न भावनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

१ 'एव न' इति ग-पाठः । २ 'अरणेन' इति क-पाठः । ३ प्रथमे खण्डे १८०तमे पृष्ठे १९०तमे च । ४ 'आत्मभावत्व' इति क-पाठः । ५ 'कउस्ये०' इति क-पाठः । ६ 'भाव एतदाश्रय' इति क-पाठः । ७ प्रथमे खण्डे १८८तमे पृष्ठे ।

(मूलम्)

विशिष्टावबोधकारणं परमपदासन्नताकर्तृ दैन्यौत्सुक्यवर्जितं पारमार्थिकसुखवृत्ति महासत्त्वसेवितं सदनुष्ठानहेतु शुभात्मपरिणामरूपं तप इति। न चैवम्भूतपरिणामरूपमेतत् कायसन्तापलक्षणमिति युज्यते वक्तुम्, अत एव नेदं कर्मफलमेव, तत्क्षयोपशमतः प्रवृत्तेः तत्त्वत आत्मधर्मत्वात्। न चैवंविधपरिणामवतः सदनशनाद्यनुष्ठानेन प्रायः कायसन्तापोऽपि भवति। न चासौ सन्नपि शुभावहिश्चरचेतसः चित्तसन्तापाय। न च तत्सन्तापरहितः कायखेदोऽपि

(स्वो० व्या०)

भावनिषेधेनेति। एतदेव विशेष्यते **क्लिष्टकर्मक्षयहेतु,** अस्मिन्नेव विषये तपसो विधानात्। एतदेव विशेष्यते **विशिष्टावबोधकारणं,** तपःपूर्वकसद्ध्यानविधानात्। एतदेव विशेष्यते **परमपदासन्नताकर्तृ,** कर्मनिर्जरणतः। एतदेव विशेष्यते **दैन्यौत्सुक्यवर्जितं** गाम्भीर्यधैर्याश्रयसम्पन्नत्वेन। एतदेव विशेष्यते **पारमार्थिकसुखवृत्ति,** शमसारतया। एतदेव विशेष्यते **महासत्त्वसेवित**मिहलोकाद्यपेक्षाभावेन। एतदेव विशेष्यते **सदनुष्ठा[1]नहेतु** प्रवृत्तिमत् ज्ञानगर्भतया ए[2]वम्भूतं **शुभात्मपरिणामरूपं तप** इत्यार्हतः कृतान्तः। **न चैवम्भूतपरिणामरूपमेतत्**–तपः **कायसन्तापलक्षणमिति**–एवं **युज्यते वक्तुं** एवम्भूतपरिणामरूपस्य विशुद्धध्यानात्मकत्वेन वेद्यसंवेद्यपदरूपतया सुखरूपत्वादिति योऽर्थः **अत एव** हेतोः **नेदं**–तपः **कर्मफलमेव**–एकान्तेन। कुत इत्याह–**तत्क्षयोपश[3]मतः**–कर्मक्षयोपशमतः **प्रवृत्तेः** कारणात् **तत्त्वतः**–परमार्थेन **आत्मधर्मत्वात्** तपसः। **न** चेत्यादि। **न चैवंविधपरिणामवतः**–पुंसः **सदनशनाद्यनुष्ठानेन** अधिकारिणि आगमविहितं सत् तेन **प्रायः कायसन्तापोऽपि भवति। न चासौ**–कायसन्तापः **सन्नपि शुभावहिश्चरचेतस**स्तपस्विनश्चि**त्तसन्तापाय,** शुभावहिश्चरचेतस्त्वादेव। **न** चेत्यादि। न च **तत्सन्तापरहितः**–चित्त-

(विवरणम्)

(१९) वेद्यसंवेद्यपदरूपतयेति। वेद्यं तत्त्व संवेद्यते–सम्यक् परिच्छिद्यते यत्र तद् वेद्यसवेद्यम्, तच्च तत् पदं चावस्थानलक्षणं वेद्यसवेद्यपदम्, तद्रूपं स्वभावो यस्य तत् तथा तस्य भावस्तत्ता तया॥

१ 'हेतु प्रवृति०' इति ङ–पाठ। २ 'एव शुभा०' इति ङ–पाठ.। ३ 'शमत क्षयोपशमे कर्म०' इति क–पाठ।

(मूलम्)

परमार्थतः खेद एव। न च तत्सन्तापकृदपि तदिष्टं परमज्ञानदर्शनधरैस्तीर्थकृद्भिः तद्वचनप्रामाण्यात् मनोमङ्कुलकर्तृतपःप्रतिषेधात् चित्तेन्द्रियबह्यमात्रविधानात्, अन्यथाऽऽर्तध्यानापत्तेः। न च अल्पकायखेदेऽपि महाव्याधिपीडितस्येव तद्दुःखज्ञातुस्ततो निर्विण्णस्य सुवैद्योपदेशात् सम्यक् तन्निवृत्त्युद्यतस्य लङ्घनौषधपानाद्यैः दुःखनिवृत्तिदर्शिनः तथाविधारोग्यभाजः समुपजातरसान्तरस्य

(स्वो० व्या०)

सन्तापरहित' कायखेदोऽपि परमार्थतः खेद एव, अभिप्रेतार्थसिद्धौ कायखेद साखेदतयाऽनुभवात्। न चेत्यादि। न च तत्सन्तापकृदपि–न च कायसन्तापकृदपि तत्–तप इष्टम्–अभ्युपगतम्। कैरित्याह–परमज्ञानदर्शनधरैः तीर्थकृद्भिः। कथं नेष्टमित्याह–तद्वचनप्रामाण्यात्–तीर्थकरवचनप्रामाण्यात्। प्रामाण्य च मनोमङ्कुलकर्तृतपःप्रतिषेधात्। तथा चार्षम्–

"सो हु तवो कायव्वो जेण मणो मङ्गुलं न चिन्तेइ।
जेण न इन्दियहाणी जेण य जोगा न हायन्ति' ॥"[4]

तथा चित्तेन्द्रियबह्यमात्रविधानात्। विधान च–

"कायो न केवलमयं परितापनीयो
मिष्टै रसैर्बहुविधैर्न च लालनीयः।
चित्तेन्द्रियाणि न चरन्ति यथोत्पथेषु
वश्यानि येन च तदाचरितं जिनानाम् ॥"[5]

इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–अन्यथेत्यादि। अन्यथा–एवमनभ्युपगमे आर्तध्यानापत्तेः, प्रतिषिद्धं चैतत् भगवतेति भावनीयम्। न चेत्यादि। न च अल्पकायखेदेऽपि सति महाव्याधिपीडितस्येवेति निदर्शनं तद्दुःखज्ञातुरसम्मूढस्य ततः–दुःखाभिर्निर्विण्णस्य सुवैद्योपदेशात्–सुवैद्योपदेशेन सम्यक् तन्निवृत्त्युद्यतस्य–दुःखनिवृत्त्युद्यतस्य लङ्घनौषधपानाद्यैः तथाविधकायखेदेऽपि दुःखनिवृत्तिदर्शिनः सतः तथाविधारोग्यभाजोऽन्तःसुखावेशेन समुपजातरसान्तरस्य आरोग्यसम्भावनया चित्तखेदो न चाल्पकायखेदेऽपीति वर्तते एष दृष्टान्त'।

---

१ न च सन्ताप इति ग–पाठः। २ 'वैतत् तदिष्ट इति ग–पाठः। ३ महत्त्वम्–अमुन्दरम्। ४ छाया–

तद् खलु तपः कर्तव्यं येन मनो मङ्गुलं न चिन्तयति।
येन नेन्द्रियहानिर्येन च योगा न हीयन्ते ॥

५ आर्या। ६ वसन्ततिलका। ७ 'दर्शिनस्ततः तथा इति क–पाठः।

(मूलम्)

चित्तखेदः । एवं भावतपस्विनः संसारमहाव्याधिपीडितस्य मिथ्याविकल्पदुःखज्ञातुस्तत्त्वतस्ततो निर्विण्णस्य भाववैद्यतीर्थकरोपदेशात् सम्यक् तन्निवृत्त्युद्युक्तस्य [1]तथाविधविहितानुष्ठानात् मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तिदर्शिनः तत्त्वसंवेदनभावारोग्यभाजः [2]समुद्भूतशुभरसान्तरस्य न भवति चित्तसन्तापः, अपि तु तथाविधव्याबाधानिवृत्तितस्तथाऽनुभवसिद्धा भवति परमनिवृत्तिरिति । दृष्टा चेष्टार्थसंसिद्धावन्यत्रापि रत्नवणिक्प्रभृतीनां तथाऽनशनादिकायपीडा मनोनिवृत्तिहेतुरिति न कायसन्तापलक्षणं तपो जैनानामिति । भवति चानेन प्रागुपात्तकर्मनिर्जरणम्, अनुतापभावादाग्रहनिवृत्तेः, कुशलपरिणामयोगाद् भावनासिद्धेराज्ञाराधनात् सर्वतो निवृत्तेः सद्ध्यान-

(स्वो० व्या०)

इदानीं दार्ष्टान्तिकयोजनामाह एवमपीत्यादिना । एवं भावतपस्विनः साधोः संसारमहाव्याधिपीडितस्य जन्मादिविकारभावतः मिथ्याविकल्पदुःखज्ञातुर्नैतेभ्यो[3]ऽन्यत् तत्त्वतो दुःखमिति तत्त्वतः—परमार्थेन ततः—मिथ्याविकल्पदुःखान्निर्विण्णस्य भाववैद्यतीर्थकरोपदेशात्—तीर्थकरोपदेशेन सम्यग्—अविपरीतेन विधिना तन्नि[4]वृत्त्युद्युक्तस्य—मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तावुद्युक्तस्य तथाविधविहितानुष्ठानात्—चित्रविहितानुष्ठानात् मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तिदर्शिनो मात्रया तत्त्वसंवेदनभावारोग्यभाजः सतः समुद्भूतशुभरसान्तरस्य प्रशान्तवाहितया न भवति चित्तसन्तापो न चाल्पकायखेदेऽप्येवमिति वर्तते । उपचयमाह—अपि तु तथाविधव्याबाधाविनिवृत्तितः—क्लिष्टव्याबाधानिवृत्त्या तथा—असङ्गशक्तितयाऽनुभवसिद्धा । किमित्याह—भवति परमनिवृत्तिरिति [5]योग्यनुभवसिद्धमेतदिति । लौकिकं दृष्टान्तमाह दृष्टा चेत्यादिना । दृष्टा च लोके इष्टार्थसिद्धौ सत्यामन्यत्रापि—[6]अध्वगमनादौ रत्नवणिक्प्रभृतीनां—प्राणिनां तथाऽनशनादिकायपीडा आहाराद्यभावेन मनोनिवृत्तेः हेतुलौकिकमेतदिति—एवं न कायसन्तापलक्षणं तपो जैनानामिति स्थितम् । भवति चानेन—तपसा प्रागुपात्तकर्मनिर्जरणम् । कुत इत्याह—अनुतापभावात् । भवति च तपस्विनः प्राग्दुश्चरितेऽनुतापः तथा आग्रहनिवृत्तेर्निरभिष्व[7]ङ्गाशयभावेन । एवं कुशलपरिणामयोगात् अत एव भावनासिद्धेः एवमाज्ञा-

१ 'तथा विहिता०' इति क-पाठ । २ 'समुद्भूतशमरसान्तरस्य' इति ग-पाठ । ३ 'ऽन्यतत्वतो' इति ङ-पाठ । ४ 'वृत्त्याद्युक्तस्य' इति ङ-पाठ । ५ 'योऽप्यनु०' इति क-पाठ । ६ 'अवगमनादौ' इति क-पाठ । ७ 'ष्वङ्गशमभावेन' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

योगान्निराकाङ्क्षस्याथवनागतस्य चाकरणमिति, अतः "कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः" इति युक्तियुक्तमेव ॥

एतेन यत् परैरुच्यते 'भावनाहेयाः क्लेशाः किमत्र कायसन्तापेन व्यधिकरणत्वात्' इति(त्यादि) तदपि परिहृतमेव, कायसन्तापस्य तत्त्वतस्तपस्त्वानभ्युपगमात् तस्योक्तवत् कुशलपरिणामरूपत्वात्, तद[न]ङ्गत्वेन तु ब्रह्मचर्यभिक्षाटनादिवत् तदभिधानादिति ॥

किञ्च भावनाऽपि नस्तपोभेद एव, ध्यानस्य तपोरूपत्वात्, तस्य

(स्वो० व्या०)

राधनात् अत एव सर्वतो निवृत्तेः समतया एव सद्ध्यानयोगात् व्यन्तरयोगाख्या निराकाङ्क्षस्यादिहलोकादौ, न केवलमित्थं प्रागुपात्तकर्मनिर्जरण अनागतस्य चाकरणमिति, अतः–अस्मात् कारणात् कृत्स्नकर्मक्षयात् भवोपग्राहिकर्माण्यधिकृत्य मोक्ष इति युक्तियुक्तमेव–न किञ्चिदत्र प्रमाणविरुद्धम् ॥

एतेन–अनन्तरोदितेन यत् परैरुच्यते बौद्धैः यदुत भावनाहेयाः क्लेशाः–रागादयः किमत्र कायसन्तापेन व्यधिकरणत्वादित्यादि तदपि परिहृतमेव। कथमित्याह–कायसन्तापस्य–पराभिमतस्य तत्त्वतः–परमार्थेन तपस्त्वानभ्युपगमात्। तस्येत्यादि तस्य–तपस उक्तवत्–यथोक्तम्। तथा किमित्याह–कुशलपरिणामरूपत्वात्, तदङ्गत्वेन–कुशलपरिणामाङ्गत्वेन पुनः ब्रह्मचर्यभिक्षाटनादिवदिति निदर्शनं तदभिधानात्–कायसन्तापाभिधानात् कायक्लेशवचनेन इति ॥

अभ्युच्चयमाह किञ्चेत्यादिना। किञ्च भावनाऽपि नः–अस्माकं तपोभेद एव। कथं द्वादशभेदमध्ये पाठ इत्याह–ध्यानस्य तपोरूपत्वात्। यदि नामैवं

(विवरणम्)

(११ १२) व्यन्तरयोगाख्येति। धियः–बुद्धेरन्तरं–विशेषो व्यन्तरम्, विशिष्टबुद्धिरित्यर्थः। ततो व्यन्तरेणोपलक्षितो यो योग–सम्यग्मनोवाक्कायव्यापाररूपोऽसम्यग्मनोवाक्कायनिषेधरूपश्च तस्माप्तिः–प्राप्तिर्यया ॥

(१६) व्यधिकरणत्वादिति। कायसन्तापलक्षणं हि तपः काय एव वर्तते, न तु रागादिमलव्याकुले विज्ञान इति कथमन्यत्र मलमलयं प्रसक्तं भवेदिति[1]। न तस्य कर्मणः इत्थमनेन तपउपक्रमेण प्रकारेण अफलतेति। यदि हि तपः मकृतिकं कर्मादृतफलमेवोपक्रम्यते तदा तत् कर्म विफलमेव प्राप्तमिति न वाच्यमित्यर्थः ॥

१ ग्रन्थरेखेयं इतरि टी ग–पाठः। २ अफलप्रयोगं टी ग–पाठः।

(मूलम्)

च भावनापूर्वकत्वात् तदनिष्पत्तौ ध्यानासिद्धेः । न च सर्वथा योगनिरोधलक्षणलेश्यातीतानुपमशुक्लध्यानव्यतिरेकेण मोक्षः, क्रियाभावे तन्निबन्धनकर्मानुपरतेः[1], अन्यथा न तस्या मनागपि कर्महेतुत्वम्, न चैतद् दृष्टेष्टाविरोधि तथालोकाभ्युपगमक्षतेरित्येतदङ्गत्वेन मोक्षविद्यासाधनपूर्वक्रियारूपैवानित्यत्वादिभावना, तथाविधपरिणामजनकत्वेन क्लिष्टानुष्ठाननिवृत्तिहेतुत्वात्, विदिततत्त्वानां तु न किञ्चिदनया तदनुवादरूपया, निरतिचारसामायिकगर्भमेका-[2]

(स्वो० व्या०)

ततः किमित्याह—**तस्य च**— ध्यानस्य **भावनापूर्वकत्वात्** । भावनापूर्वकत्वं च **तदनिष्पत्तौ**—भावनाऽनिष्पत्तौ **ध्यानासिद्धेः** कारणात् । **न चे**त्यादि । न च **सर्वथा**—एकान्तेन **योगनिरोधलक्षणं** च तत् **लेश्यातीत[3]परमशुक्लध्यानं** चेति विग्रहः, **तद्व्यतिरेकेण मोक्षो न च** । कथमित्याह—**क्रियाभावे** सति **तन्निबन्धनकर्मानुपरतेः**—क्रियानिबन्धनकर्मानुपरतेः । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथा न तस्याः**—क्रियाया **मनागपि कर्महेतुत्वम्**, तद्भावेऽपि तदभावोपपत्तेः । **न चैतत्**—अकर्महेतुत्वं **दृष्टेष्टाविरोधि**, किन्तु विरोध्येव, इह क्रियाफलदर्शनात् सयोगकेवलिनोऽपि ईर्यापथककर्मबन्धाभ्युपगमाच्च । अत एवाह—**तथालोकाभ्युपगमक्षतेः** । **इति**—एव**मेतदङ्गत्वेन**, प्रक्रमादधिकृतध्यानाङ्गत्वेन **मोक्षविद्यासाधनपूर्वक्रियारूपैव** । [4]केत्याह—**अनित्यत्वादिभावना** । 'आदि'शब्दादशरणत्वादिग्रहः । यथोक्तम्—

"भावयितव्यमनित्यत्वमशरणत्वं तथैकताऽन्यत्वे ।
अशुचित्वं संसारः कर्माश्रवसंवरविधिश्च ॥[5]
निर्जरणलोकविस्तरधर्मस्वाख्याततत्त्वचिन्ताश्च ।
बोधेः सुदुर्लभत्वं च भावना द्वादश विशुद्धाः ॥"[6]

उपयोगं दर्शयति **तथाविधे**त्यादिना । **तथाविधपरिणामजनकत्वेन**—शुद्धचित्तपरिणामजनकत्वेन हेतुना किमित्याह—**क्लिष्टानुष्ठाननिवृत्तिहेतुत्वात्** अनित्यत्वादिभावनाया **विदिततत्त्वानां तु**—योगिनां सामायिकवतां **न किञ्चिदनया**—अनित्यत्वादिभावनया । किंविशिष्टयेत्याह—**तदनुवादरूपया** । किं तर्हि ? **ध्यानमेव प्रधानसिद्ध्यङ्गभूतं श्रेय** इति योगः । एतदेव विशेष्यते

१ 'कर्मबन्धानुपरते' इति **ग**—पाठ । २ 'काम्र चित्तनिरोध०' इति **ग**—पाठ । ३ 'तानुपमशुक्ल०' इति स्यात् । ४ 'किमित्याह' इति **ङ**—पाठ । ५–६ आर्या ।

(मूलम्)

अचिन्तानिरोधलक्षण तथासूक्ष्मप्रवृत्तिभावतः प्रचुरकर्मक्षयहेतुः ध्यानमेव प्रधानसिद्ध्यङ्गभूत मेयः। एतद्धि निरुपम कर्मामय भैषज विख्यात विपश्चितां फल सचेष्टितस्य प्रकर्ष उपादेयानां निराबाध प्रकृत्या एकान्तेनापरोपतापि प्रशमसुखसङ्गत समुल्लसद्यथावस्थितज्योतिरित्यस्मात् तत्प्रकर्षमासादयतोऽक्षेपेण केवल प्रकृष्टाच मोक्ष इति ॥

एतेन 'नारकादिकायसन्तापवत् तत्त्वतस्तपस्त्वायोगात् इत्यादि यावदतपस्विनश्चैव योगिनः स्युः कायसन्तापाभावात् न चैतदपि न्याय्यम्, अभ्युपगमादिविरोधादेव" इति निराकृतमवगन्तव्यम्, अनभ्युपगमेन भावतो निरवकाशत्वादिति । यथोक्तम्–'अथ न कायसन्तापस्तप इति, अपि त्वन्यदेव' इत्येतदाशङ्क्याह–'इत्येवमपि

(स्वो० व्या०)

निरतिचारसामायिकगर्भम्। एतदभावे तत्त्वतोऽधिकृतध्यानानुपपत्तेः एकाग्रचिन्तानिरोधलक्षण अप्रमादातिशययोगात् तथासूक्ष्मप्रवृत्तिभावतः । एतदेव विशेष्यते प्रचुरकर्मक्षयहेतु' असङ्गानुष्ठानान्तर्गतत्वेन ध्यानमेव प्रधानसिद्ध्यङ्गभूत मेय इति । तद्धि ध्यान निरुपम कर्मामयभैषजम्। एवच विख्यात विपश्चितां–पण्डितानां निरुपमकर्मामयभैषजत्वेन फल सचेष्टितस्या नेकमवाभ्यासजं प्रकर्ष उपादेयाना वास्तव न्यायमधिकृत्य निराबाध प्रकृत्या सर्वौत्सुक्याभावेन एकान्तेनापरोपतापि, सर्वाश्रवनिरोधात् प्रशमसुख सङ्गत रागादिप्रहाणेन समुल्लसतः यथावस्थितज्योतिः प्रतिसमयं मोह निवृत्ते । इति–एवमस्मात्–ध्यानात् तत्प्रकर्ष–ध्यानप्रकर्षमासादयतः सत अक्षेपेण केवल प्रकृष्टाच्च अस्मादेव शैलेश्यवस्थासङ्गात् मोक्ष इति ॥

एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन नारकादिकायसन्तापवत् तत्त्वतः तपस्त्वायोगादित्यादि पूर्वपक्षोदित यावदतपस्विनश्चैव योगिनः स्युः कायसन्तापाभावात्, न चैतदपि न्याय्यमभ्युपगमादिविरोधादेवेति एतन्निराकृतमवगन्तव्यम् । कुत इत्याह–अनभ्युपगमेन भावतः–परमार्थेन निरवकाशत्वादिति । यथोक्त मूलपूर्वपक्ष एवं–'अथ न काय

१ कर्मामयभैषज्यं इति ग–पाठः । २ द्रष्टव्यं प्रथमस्य खण्डस्य ११तमं पृष्ठं १ तमं च । ३ तपस्विनामभावात्' इति ग–पाठः । ४ प्रथमे खण्डे १ तमे पृष्ठे । ५ प्रथमे खण्डे १ तमं पृष्ठं । ६ हेतुभूतमि इति क–पाठः । ७ मार्गे म एवा इति क–पाठः । ८ द्रष्टव्यमस्य खण्डस्य ११तमं पृष्ठम् । आद्ये खण्डे १ तमं पृष्ठं ।

(मूलम्)

न [1]तदेकरूपं चित्रशक्तिकस्य कर्मणः क्षयायालम्, अन्यतमशक्ति-[2]तोऽभावात्' इत्यादि तदप्ययुक्तम्, तस्यैकान्तत एकरूपत्वासिद्धेः, चित्रकुशलात्मपरिणामरूपत्वात् तत्तद्वचनादिनिमित्तभेदोपपत्तेः, अनशनप्रायश्चित्तादिभेदाभ्युपगमादिति ॥

न चास्य कर्मशक्तित एव भावः, तत्क्षयोपशमतः प्रवृत्तेः तत्त्वत [3]आत्मधर्मत्वात्, आवरणात् तदनभिव्यक्तेः, तदपगमादभिव्यक्तिभावादिति । आह—कः पुनरस्यावगमहेतुः? परमगुरुवचन[4]श्रवणादिः । तदवाप्तावपि क इति वाच्यम्, तथा[5]भव्यत्वसहकारिणः

(स्वो० व्या०)

सन्तापस्तप इत्यपि त्वन्यदेवेत्येतदाशङ्क्याह—हन्तैवमपि **न तदेक०रूपं**—तपः **चित्रशक्तिकस्य कर्मणः**—ज्ञानावरणीयादेः **क्षयायालम्** । कुत इत्याह—**अन्यतमशक्तितोऽभावात्** तपस **इत्यादि, तदप्ययुक्तम्, तस्य**—तपस **एकान्तत एकरूपत्वासिद्धेः** । असिद्धिश्च **चित्रकुशलात्मपरिणामरूपत्वात्** तपसः । तच्च **तद्वचनादिवत्** **तन्निमित्तं** च, 'आदि'शब्दाद् विनयादिग्रहः, **तद्भेदोपपत्तेः अनशनप्रायश्चित्तादिभेदाभ्युपगमात्** बाह्याभ्यन्तररूपतया तपस **इति** । उक्तं च—

"अनशनमूनोदरता वृत्तेः सङ्क्षेपणं रसत्यागः ।
कायक्लेशः संलीनतेति बाह्यं तपः प्रोक्तम् ॥[6]
प्रायश्चित्त-ध्याने वैयावृत्त्य-विनयावथोत्सर्गः ।
स्वाध्याय इति तपः षट्प्रकारमाभ्यन्तरं भवति ॥"[7]

न चेत्यादि । **न चास्य**—तपसः **कर्मशक्तित एव** सकाशाद् **भावः, तत्क्षयोपशमतः**—कर्मक्षयोपशमतः **प्रवृत्तेः** कारणात् **तत्त्वत आत्मधर्मत्वात्** तपसः । आत्मधर्मत्वे कथं न सदाभाव इत्याह—**आवरणात्**—चारित्रमोहनीयलक्षणात् **तदनभिव्यक्तेः** तस्य—तपसोऽनभिव्यक्तेरिति । **तदपगमात्**—आवरणापगमात् **अभिव्यक्तिभावादिति** । **आह** परः—**कः पुनरस्य**—प्रस्तुतव्यतिकरस्य **अवगमहेतुः**—परिच्छेदहेतुरिति? एतदाशङ्क्याह—**परमगुरुवचनश्रवणादिः** । 'आदि'-शब्दात् समुत्थानादिग्रहः । आह—**तदवाप्तावपि**—परमगुरुवचनश्रवणाद्यवाप्तावपि

---

१ 'तदेकरूप' इति क–पाठ । २ 'तो भावात्' इति क–पाठ । ३ 'थात्म०' इति क–पाठ । ४ 'श्रवणादि तद०' इति क–पाठ । ५ 'भव्यसह०' इति ग–पाठ । ६–७ आर्या ।

(मूलम्)

काल-स्वभावादय । किं पुनरत्रेत्थम्भूतभावावगमनिमित्तम्? न परमगुरुवचनतोऽन्यत्। कथमर्वाग्दृशां तदवसायः? तथाविधक्लिष्टकर्मविगमात्, तस्यापि च तथाविधकालस्वभावादिहेतुत्वात् परमगुरुवचनप्रामाण्यात्, अन्यथैवंविधव्यवहारोच्छेदापत्तेः, सर्वत्र संशयानिवृत्तेरिति। एवं कुशलरूपपरिणामरूपाच्च तपसः तथास्वभावत्वेन न न युक्तः सकलकर्मविगमः। न च तस्येत्थमफलता, व्यवहारतस्तथाप्राप्तफलानामपि योग्यतया लोके सफलतासिद्धेः, उद्यमि

(स्वो० व्या०)

क इति वाक्यम्—को हेतुरिति?। एतदाशङ्कयाह—तथाभव्यत्वसह कारिणः—अनादिपारिणामिकभावसहकारिणः काल-स्वभावादयः। उक्तं च वादिमुख्येन—

"कालो सहाव णियई पुव्वकयं पुरिसकारणेगन्ता।
मिच्छत्तं ते चेव य समासओ होन्ति सम्मत्तं ॥"

आह—किं पुनरत्र—व्यतिकरे इत्थम्भूतभावाधिगमनिमित्तं यदुत तथाभव्यत्वसहकारिणः कालस्वभावादयो हेतुरिति?। एतदाशङ्कयाह—न परमगुरुवचनतोऽन्यत् निमित्तमिति। आह—कथमर्वाग्दृशां—छद्मस्थानां तदवसायः—परमगुरुवचनावसायः?। एतदाशङ्कयाह—तथाविधक्लिष्टकर्मविगमात् तदवसाय इति। तस्यापि च—क्लिष्टकर्मविगमस्य तथाविधकालस्वभावादिहेतुत्वात्। तद्धेतुत्वं च परमगुरुवचनप्रामाण्यात्, सर्वज्ञवचनप्रामाण्यादित्यर्थः। इदं चैतदङ्गी कर्तव्यमित्याह—अन्यथा एवंविधव्यवहारोच्छेदापत्तेः—अतीन्द्रियव्यवहारोच्छेदापत्तेः। आपत्तिश्च सर्वत्र संशयानिवृत्तेरिति। एवं कुशलरूपपरिणामरूपाच्च तपसः किमित्याह—तथास्वभावत्वेन—कर्मापनयनस्वभावत्वेन हेतुना न न युक्तः सकलकर्मविगमः, किन्तु युक्त एव। न चेत्यादि। न च तस्य—कर्मण इत्थम्—अनेन तपउपक्रमणप्रकारेण अफलता। कुत इत्याह—व्यवहारत इत्यादि। व्यवहारतः—व्यवहारेण तथा—'क्रियथैवाप्राप्तफलानामपि निम्बादीनां योग्यतया कारणेन लोके सफलतासिद्धेः। निदर्शनमाह—उद्यमीत्यादि।

१ उदये निम्बाद इति क-पाठः। २ सिद्धसेनदिवाकरेण।
३ छाया—कालः स्वभावो नियतिः पूर्वकृतं पुरुषकारमेकान्तात्।
मिथ्यात्वं ते चैव च समासतो भवन्ति सम्यक्त्वम् ॥
४ वाक्ये चैव इति ट-पाठः। ५ आर्षे। ६ 'क्रियैव वा इति ट-पाठः।

(मूलम्)

निष्फलारम्भाङ्कुराजनकवीजादीनां फलव[1]च्छ्रुतिप्रवृत्तेः, निश्चयतस्तु तावत्सामग्र्यन्तर्गतस्य तथाऽपगमभावात् न न तथास्वभावत्वमपि, [2]तदभावे तदपगमानुपपत्तेः, अपगमे वाऽतिप्रसङ्गात्, सर्वेषां तदपगमापत्तेः; असमञ्जसत्वमिति सूक्ष्मधिया भावनीयम् ॥

एतेन 'सर्वशक्तिविरोधासिद्धेः' [3]इत्यादि यावत् 'तपःकर्मक्षयवादोऽप्यबुधजनमनोहर एवेत्यपकर्णयितव्यः'[4] इत्येतद् व्युदस्तं प्रत्येतव्यम्, उक्तवत् सर्वशक्तिविरोधोपपत्तेः, तथाविधकुशलपरिणामस्य तत्प्रच्यावकत्वादिति ॥

यच्चोक्तम्[5]–'न चास्मिन् सत्यपि मोक्षसौविहित्यम्, अनेकान्तोप-

(स्वो० व्या०)

उद्यमिनां **निष्फलारम्भ** उद्यमिनिष्फला[6]रम्भतश्च **अङ्कुराजनका वीजादय**श्चेति समासः, एतेषां **फलवच्छ्रुतिप्रवृत्तेः** व्यवहारतस्तथाविधफलाभावेऽपीति भावः । **निश्चयतस्तु**–निश्चयेन पुनः तावती चासौ सामग्री च तावत्सामग्री चित्रत[7]पोरूपा तस्या अन्तर्गतं **तावत्सामग्र्यन्तर्गतं** तस्य, कर्मण इति प्रक्रमः, **तथा**–विशिष्टफलादानेन **अपगमभावात्** कारणात् **न न तथास्वभावत्वम्**–अभ्युपक्रमणस्वभावत्वमपि, किन्त्वस्त्येव, **तदभावे**–तथास्वभावत्वाभावे **तदपगमानुपपत्तेः**–कर्मापगमानुपपत्तेः, **अपगमे वा** तत्स्वभावस्य कर्मणः **अतिप्रसङ्गात्** । ततः किमित्याह–**सर्वेषां**–प्राणिनां **तदपगमापत्तेः**–कर्मापगमापत्तेः, अतत्स्वभावत्वाविशेषादित्यभिप्रायः । **एवमसमञ्जसत्वमि**त्येतत् **सूक्ष्मधिया भावनीयम्** ॥

एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन वस्तुना **सर्वशक्तिविरोधासिद्धेरित्या**दि मूलपूर्वपक्षोक्तं[8] **यावत् तपःकर्मक्षयवादोऽप्यबुधजनमनोहर एवेत्यपकर्णयितव्य इत्येतत्**–सर्वं **व्युदस्तं प्रत्येतव्यम्** । कथमित्याह–**उक्तवत्**–यथोक्तं तथा **सर्वशक्तिविरोधोपपत्तेः । तथाविधकुशलपरिणामस्य** उक्तलक्षणतपोरूपस्य **तत्प्रच्यावकत्वात्**–सर्वशक्तिप्रच्यावकत्वात् इति ॥

यच्चोक्तमित्यादि । यच्चोक्तं पूर्वपक्षे[9] एव–**न चास्मिन्**–अनेकान्तवादे **सत्यपि**

१ 'वत्सूति०' इति ग–पाठ । २ 'तदभावेन तद०' इति ग–पाठ । ३ 'इत्यादिवत् तप' इति क–पाठ । ४ द्रष्टव्यं प्रथमस्य खण्डस्य ३०तम पृष्ठ ३१तम च । ५ आद्ये खण्डे ३१तमे पृष्ठे । ६ 'रम्भश्च अङ्कुरा०' इति ङ–पाठ । ७ 'तपोऽतस्या' क–पाठ । ८ द्रष्टव्यमाद्यस्य खण्डस्य ३०तम पृष्ठं ३१तम च । ९ प्रथमे खण्डे ३१तमे पृष्ठे ।

(मूलम्)

प्रयानिवृत्तेः, तथाहि–मुक्तोऽपि न मुक्त एव, अनेकान्तवादहानेः, अपि त्वमुक्तोऽपि' इत्यादि तदप्ययुक्तम्, न मुक्त एवेत्यवधारणनिषेधेनैव अनेकान्तवादसाफल्यात् अमुक्तोऽपीति 'विधानासिद्धेः। आह–कथं न मुक्त एवेत्यनेकान्तवादसाफल्यम्?। उच्यते–स्यान्मुक्त इति वाक्यार्थोपपत्तेः। वाक्यार्थोपपत्तिश्च स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तत्वात्, मुक्तान्तरमुक्तत्वेन तदयोगात्, स्वपरभावाभावोभयाधीनात्मकत्वात् सर्ववस्तूनामिति निर्णीतमेतत् ॥

अथवा सत्त्व-चैतन्य-सर्वज्ञत्वा-ऽसङ्ख्यातप्रदेशत्वादिभ्यो मुक्तामुक्तसामान्यादमुक्तपर्यायेभ्यः कथञ्चिदव्यतिरिक्तत्वात् सकलकर्मक्षयाभिव्यक्तमुक्तपर्यायस्य स्यान्मुक्त स्यादमुक्त इति न कश्चिद्

(स्वो० व्या०)

मोक्षसौविहित्यम्, अनेकान्तवादोपद्रयानिवृत्तेः, तथाहि–मुक्तोऽपि न मुक्त एव, अनेकान्तवादहाने, अपि त्वमुक्तोऽपीत्यादि यदोक्तं तदप्ययुक्तम्। कथम्? न मुक्त एवेति–एवमवधारणनिषेधेनैव। किमित्याह–अनेकान्तवादसाफल्यात् हेतो अमुक्तोऽपीति–एव विधानासिद्धेः। आह–कथं न मुक्त एवेति–एवमनेकान्तवादसाफल्यम्?। एतदाशङ्क्याह–उच्यते–स्यान्मुक्त –कथञ्चिन्मुक्त इति–एव वाक्यार्थोपपत्तेः कारणात्। वाक्यार्थोपपत्तिश्च भयवृत्त्या स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तत्वात्, मुक्तान्तरमुक्तत्वेन तदयोगात्–मुक्तत्वायोगात्। भयोगश्च स्वपरभावाभावोभयाधीनात्मकत्वात् स्वपरयोर्भावाभावौ तावेवोभयम्, एतदधीनात्मकत्वात् सर्ववस्तूनामिति निर्णीतमेतदधस्तात् सदसद्रूपाधिकारे' ॥

प्रकारान्तरमभिधित्सयाऽऽह–अथवेत्यादि। अथवैव स्यान्मुक्तः स्यादमुक्त इति कथमित्याह–सत्त्वस्य च चैतन्यस्य च सर्वज्ञत्वस्य च असङ्ख्यातप्रदेशत्वादयश्चेति द्वन्द्वः, तेभ्यो मुक्तामुक्तसामान्यात् कारणात् अमुक्तपर्यायेभ्यः–सत्त्वादिभ्य कथञ्चित्–केनचित् प्रकारेण अव्यतिरिक्तत्वात् हेतो'। कर्मेत्याह–सकलकर्मक्षयाभिव्यक्तश्चासौ मुक्तपर्यायश्चेति विग्रहस्तस्य। स्यान्मुक्तः–कथञ्चिन्मुक्तः मुक्तपर्यायापेक्षयैव, स्यादमुक्त सत्त्वादिपर्यायापेक्षया इति न कश्चिद्

१ विधानसिद्धेः इति ग–पाठः। २ 'स्वमुक्तत्व इति ङ–पाठः। ३ प्रथमे भागे।

(मूलम्)

दोषः। न च य एव सत्त्वादिपर्यायः स एव मुक्तपर्यायः, प्रतीतिभेदात्, एकान्तैकत्वे सत्त्वादेरेव मुक्तत्वप्रसङ्गात्। अस्त्वेवमपि न दोष एवेति चेत्, न, देवदत्तादिषु सत्त्वादिभावेन तद्भावप्रसङ्गात्। सोऽन्य एव सत्त्वादिरिति चेत्, [1]कस्तयोरन्यत्वहेतुरिति वाच्यम्। मुक्तत्वामुक्तत्वे एवेति चेत्, न, तयोस्तद[2]न्यत्वहेतुत्वेन तद्भेदसिद्धेः, सर्वथैकत्वे तु द्वयोरपि सत्त्वादिमात्रत्वाविशेषाद् भेदाभावः, तथा

(स्वो० व्या०)

दोषः। न चेत्यादि। न च य एव सत्त्वादिपर्यायः स एव मुक्तपर्यायः। कुत इत्याह–प्रतीतिभेदात् अधिकृतपर्याययोः। एकान्तैकत्वे तयोः किमित्याह–सत्त्वादेरेव–[3]पर्यायस्य मुक्तत्वप्रसङ्गात्। अस्त्वित्यादि। अस्तु–भवतु एवमपि सत्त्वादेरेव मुक्तत्वप्रसङ्गेऽपि न दोष एव। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि। न–नैतदेवं देवदत्तादिषु–प्राणिषु सत्त्वादिभावेन हेतुना तद्भावप्रसङ्गात्–मुक्तत्वभावप्रसङ्गात्। स इत्यादि। सः–देवदत्तसम्बन्धी अन्य एव सत्त्वादिः पर्यायः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–क इत्यादि। कः तयोः–देवदत्तसत्त्वादि-मुक्तसत्त्वाद्योः अन्यत्वहेतुरिति एतद् वाच्यम्। मुक्तत्वामुक्तत्वे एवेति चेत् तयोरन्यत्वहेतू। एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि। न–नैतदेवं तयोः–मुक्तत्वामुक्तत्वयोस्तदन्यत्वहेतुत्वेन–मुक्तसत्त्वदेवदत्तसत्त्वान्यत्वहेतुत्वेन हेतुना तद्भेदसिद्धेः–मुक्तस[5]त्त्व-देवदत्तसत्त्वाभ्यां मुक्तत्वभेदसिद्धेः। सर्वथेत्यादि। सर्वथा–एकान्तेन [6]तदेकत्वे–मुक्तसत्त्वाद्यमुक्तसत्त्वाद्येकत्वे पुनः द्वयोरपि–मुक्तसत्त्व-देवदत्तसत्त्वयोः सत्त्वादिमात्रत्वाविशेषात्, 'आदि'शब्दाच्चैतन्यादिग्रहः, भेदाभावः विशेषणविशेष्याव्यतिरिक्ततया तन्मात्रत्वोपपत्तेरिति भावार्थः। तथा च

(विवरणम्)

(२३) विशेषणविशेष्याव्यतिरिक्ततया तन्मात्रो(?)पपत्तेरिति। चैतन्यसंसारित्व-मुक्तत्वादीनि विशेषणानि, सत्त्वं तु विशेष्यम्। ततो विशेषणानां विशेष्यस्य चाव्यतिरिक्ततया, विशेषणानां विशेष्यमात्रतयेत्यर्थः। तस्मात् सत्त्वोपपत्तेरिति। चैतन्यं संसारित्वमात्रात् कथञ्चिद् [7]व्यतिरिक्त नाभ्युपगम्यते तदा सत्त्वमात्रस्य सर्वत्राविशेषात् संसारी मुक्तः स्यात्, मुक्तो वा संसारी इति ॥

१ 'क स, मुक्त्वा०' इति ग–पाठ । २ 'न्यत्वे हेतुत्वेन' इति ग–पाठ । ३ 'पर्यायस्यामुक्त०' इति ङ–पाठ । ४ 'सत्त्वादिपर्याय' इति क–पाठ । ५ 'सत्त्वे देव०' इति ङ–पाठ । ६ 'तद्धेतुकत्वे तु मुक्तसत्त्वाद्येकत्वे' इति क–पाठ । ७ 'व्यतिरिक्तानि नाभ्युप०' इति च–पाठ. ।

(मूलम्)

च सत्युक्तो दोष इति। सत्त्वाद्यन्यत्वे तु तस्यासत्त्वादित्वप्रसङ्ग इति चेत्, क एवमाह तदन्यदेव तत्, अपि तु स्याद्वादः कथञ्चिदन्यत् कथञ्चिदनन्यत्। एकान्तान्यत्वानन्यत्वयोस्त्वितरेतरविकलतोभयस्वरूपानुपपत्तिभ्यां तदसत्त्वापत्तिलक्षणोऽनिवारितप्रसरो दोषः सूक्ष्मधिया भावनीय इति ॥

(स्वो० व्या०)

सति–एवं च सति उक्तो दोषः, देवदत्तादिषु सत्त्वादिभावेन तदभावप्रसङ्गलक्षण इति। सत्त्वेत्यादि। सत्त्वाद्यन्यत्वे पुनः तस्य–मुक्तत्वादेः किमित्याह–असत्त्वादित्वप्रसङ्गः। 'आदि'शब्दादज्ञेयत्वादिपरिग्रहः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–क एवमाहेत्यादि। क एवमाह यदुत तदन्यदेव तस्मात्–सत्त्वादेरन्यदेव–अर्थान्तरभूतमेव तत्–मुक्तत्वादि, अपि तु स्याद्वादः। किंविशिष्ट इत्याह–कथञ्चिदन्यत् स्वलक्षणादिभेदात् कथञ्चिदनन्यदितरेतरानुवेधादेरिति। विपक्षे बाधामाह एकान्तेत्यादिना। एकान्तान्यत्वं चानन्यत्वं च मुक्तसत्त्वादि, मुक्तत्वादीनामिति प्रक्रमः। एकान्तान्यत्वानन्यत्वे तयोः पुनः किमित्याह–इतरेतरविकलत्वाच्चैकान्तान्यत्वे उभयरूपानुपपत्तिश्च एकान्तानन्यत्वे इतरेतरविकलतोभयस्वरूपानुपपत्ती ताभ्याम्। किमित्याह–तदसत्त्वापत्तिलक्षणः तेषां–मुक्तसत्त्वादि मुक्तत्वादीनामसत्त्वापत्तिः तदसत्त्वापत्तिः सैव लक्षणमस्येति विग्रहः। अनिवारितप्रसरो दोष आपद्यत एवेत्यर्थः। सूक्ष्मधिया भावनीय इति अक्षरगमनिका। भावार्थस्तु यदि मुक्तसत्त्वादि-मुक्तत्वादीनामेकान्तेन भेदः, तत इतरेतरविकलत्वा द्वयोरपि। एवं चासत्त्वं द्वयोरपि, तथा परस्परविकलयोर्विशेष्यत्वाद्ययोगात्। अथाभेदस्तत उभयस्वरूपानुपपत्तिः, मुक्तसत्त्वादेर्मुक्तत्वाद्यभेदात् तत्स्वरूपतया, मुक्तत्वादेर्वा मुक्तादिसत्त्वरूपतयेति ॥

(विवरणम्)

(१४) स्वलक्षणादिभेदादिति। स्वलक्षण–स्वरूपं तद्भेदात्। तथाहि–मुक्तस्य सर्वकर्मनिर्मुक्तत्वमक्षयः स्वरूपम्, सत्त्वस्य तु विद्यमानता स्वरूपम्। 'आदि'शब्दाद् विकालादिभेदपरिग्रहः। तथाहि–सार्वत्रिकं सत्त्वम्, भवेऽपवर्गे च भावात्। मुक्तत्वं निर्वाणपुरमधिष्ठानामेव प्राणिनामिति ॥

१ 'लक्षणो निवारित' इति ग–पाठः। २ 'तदसत्त्वलक्षणा' इति क–पाठः। ३ 'मुक्तता विमुक्तता' इति क–पाठः। ४ 'सत्त्वादिमुक्तत्वादीनां' इति क–पाठः।

(मूलम्)

एवमनेकान्तत एव भावतो मुक्तिसिद्धिः, अन्यथाऽयोगात्। सकलकर्मविगमाच्च सर्वथा सङ्क्लेशाभावान्नेदमपुष्कलमिति कथं नोपादेयफलप्रकर्षः, उक्तवत् तदन्यसाधारणत्वासिद्धेः नेदं सापवादमिति कथमस्य संसारिष्वपि भावः? ॥

एतेन [1]'तथाहि न वः संसार्यपि सर्वथा संसार्येव, एकान्तवादापत्तेः, अपि त्वसंसार्यपीति नेदमकृत्स्नं हेयानर्थोत्कर्षः' इति एतदपि प्रत्युक्तम्, अर्थतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्, [2]'संसार्यन्तररूपेणासंसारित्वम्, अन्यथा तदभावप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम्। सङ्क्लेशकृत्कर्मयोगश्च संसारित्वमिति तद्भावेन नेदमकृत्स्नम्, अपि तु कृत्स्नमेवेति कथं न हेयानर्थोत्कर्ष इति भावनामात्रमेतत् ॥

(स्वो० व्या०)

एवमित्यादि। **एवम्**—उक्तनीत्या **अनेकान्तत एव भावतः**—परमार्थेन **मुक्तिसिद्धिः, अन्यथाऽयोगात्** मुक्तिसिद्धेः। **सकले**त्यादि। **सकलकर्मविगमाच्च** कारणात् **सर्वथा**—एकान्तेन **सङ्क्लेशाभावात् नेदं**—मुक्तत्वम् **अपुष्कलं** किन्तु पुष्कलमेव, संसारित्वेनाननुविद्धत्वात्। **इति**—एवं **कथं नोपादेयफलप्रकर्षः?** एतत्प्रकर्ष एव। कथमित्याह—**उक्तवदि**त्यादि। **उक्तवत्**—यथोक्तं तथा **तदन्यसाधारणत्वासिद्धेः**, प्रक्रमात् संसारित्वसाधारणत्वासिद्धेः। अत एव **नेदं**—मुक्तत्वं **सापवादम्। इति**—एवं **कथमस्य**—[3]मुक्तत्वस्य **संसारिष्वपि भावः?** नैवेत्यर्थः ॥

एतेनेत्यादि। **एतेन**—अनन्तरोदितेन **तथाहि न वः संसार्यपी**त्यादि मूलपूर्वपक्षोक्तं[4] यावन्नेदमकृत्स्नं संसारित्वं **हेयानर्थोत्कर्ष** इत्येत**दपि प्रत्युक्तम्।** कथमित्याह—**अर्थतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्।** एतदेवाह **संसार्यन्तरे**त्यादिना। **संसार्यन्तररूपेण** विवक्षितसंसारिणः **असंसारित्वम्; अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **तदभावप्रसङ्गः**—विवक्षितससार्यभावप्रसङ्गः संसार्यन्तररूपेणापि भावात् तत्स्वरूपवदि**त्युक्तप्रायं**—प्रायेणोक्तम्। **सङ्क्लेशकृदि**त्यादि। **सङ्क्लेशकृत् कर्मयोगश्च**—सक्लेशकरणशीलकर्मसम्बन्धश्च **संसारित्वमिति** कृत्वा **तद्भावेन**—सक्लेशकृत्कर्मयोगभावेन **नेदं**—ससारित्व**मकृत्स्नम्**—असम्पूर्णम्, **अपि तु कृत्स्नमेव। इति**—एवं **कथं न हेयानर्थोत्कर्षः?।** एतदिति—एवं **भावनामात्रमेतत्**—अनन्तरोदितमिति ॥

१ द्रष्टव्यमाद्यस्य खण्डस्य ३२तम पृष्ठम्। २ 'संसार्युत्तररूपे०' इति ग–पाठ। ३ 'मुक्तस्य संसारि०' इति ङ–पाठ। ४ आद्ये खण्डे ३२तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

यथोक्तम्–'किञ्चानेकान्तवादिनो मानमपि न मानमेव, स्यान्मानमिति तत्त्वनीतेरित्य तदाभासमपि, तत्तथैव तदतदात्मके प्रमाणप्रमेयरूपे सर्वस्मिन्नेवास्मिन् वस्तुतत्त्वे विरोधाभाजि अस्य तदतद्वादिनो निष्कलङ्कमतिसमुत्प्रेक्षितसन्न्यायानुसारतः सर्वमेव प्रमाण प्रमेयादि प्रतिनियत न घटते' इति एतदप्ययुक्तम्, अनेकान्तवादापरिज्ञानात्, प्रलापमात्रत्वात्, तज्ज्ञाने सत्यस्याप्रवृत्तेः। तत्र यत् तावदुक्तम्–'अनेकान्तवादिनो मानमपि न मानमेव' इत्यत्र सिद्धसाध्यता, विजातीयादिमानान्तरत्वेनामानत्वात्, अन्यथा तदभावप्रसङ्गात् इतरेतररूपतापत्तेः। तथाहि–प्रत्यक्ष प्रत्यक्षमानत्वेन मानम्, अनुमानादिमानत्वेनामानम्, एवमनुमानाद्यपि, अन्यथा तत्प्रतिनियतत्वाभाव इति स्यान्मानमिति शोभनैव तत्त्वनीतिः, कथञ्चित्

(स्वो० व्या०)

यथोक्तमित्यादि। यथोक्त मूलपूर्वपक्षे[1]–किञ्चानेकान्तवादिन इत्यादि यावत् सर्वमेव प्रमाणप्रमेयादि प्रतिनियत न घटते इति एतदप्ययुक्तम्–अघटमानकम्। कथमित्याह–अनेकान्तवादापरिज्ञानात्, अत एव प्रलापमात्रत्वात् तज्ज्ञाने सति–अनेकान्तवादपरिज्ञाने सति अस्य–प्रलापमात्रस्य अप्रवृत्तेः कारणात्। एतद्विशेषेणोपदर्शयन्नाह–तत्रेत्यादि। तत्र यत् तावदुक्त मूलपूर्वपक्षे[2]–अनेकान्तवादिन –वादिन' किमित्याह–मानमपि न मानमेवेत्यत्र सिद्धसाध्यता। कथमित्याह–विजातीयादिमानान्तरत्वेन प्रत्यक्षेऽपि कृतेऽनुमानमानान्तरत्वेन अमानत्वात्। 'आदि'शब्दात् सजातीयप्रत्यक्षान्तरमानस्यपरिग्रह[3]। इत्थ चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–अन्यथेत्यादि। अन्यथा–एवमनभ्युपगमे तदभावप्रसङ्गात्–विवक्षितमानाभावप्रसङ्गात्। प्रसङ्गश्चेतरेतररूपतापत्तेः–प्रत्यक्षादेरनुमानादिरूपतापत्तेः[4] अनुमानादेश्च प्रत्यक्षादिरूपतापत्तेश्चेति। विजातीयादिमानान्तरत्वेनामानत्वमुपदर्शयन्ति तथाहीत्यादिना। तथाहीत्युपप्रदर्शने। प्रत्यक्ष प्रत्यक्षमानत्वेन मानम्, अनुमानादिमानत्वेन अमानम्। एवमनुमानाद्यपि स्वगतेन मानत्वेन मानम्, मानान्तरमानत्वेन त्वमानमिति। अन्यथा–एवमनभ्युपगमे तत्प्रतिनियमस्याभाव –प्रत्यक्षा[5]नियतत्वाभाव'।

१ प्रथम [illegible] ११५५ पृ ११ म प। [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible]

(मूलम्)

स्वव्यक्तिमानत्वेन मानत्वात्, मानान्तरमानत्वेन त्वमानत्वात् ॥

इत्थं तदाभासमपि भावनीयम्, तस्याप्यनेकात्मकत्वात् विसंवादेन तदाभास[1]तया व्याप्तेः, तत्राव्यभिचारेण मानलक्षणयोगः तस्यापि ज्ञेयत्वात् ततस्तत्प्रतीतेश्चेति भावना ॥

न च प्रमेयवदपरिच्छित्त्यात्मकमेवैतत्, तथाऽप्रतीतेर्लोकादिविरोधात् अदृष्टविभ्रमप्रतीत्यात्मकतया तु तदाभासता ॥

एवं हेत्वाभासेऽप्यसिद्धादौ साध्यविपर्ययप्रतिबद्धतया तत्र हेतु-

(स्वो० व्या०)

इति-एवं स्यान्मानं-कथञ्चिन्मानं स्वगतमानत्वेनैव । इति-एवं शोभनैव तत्त्वनीतिः । एतदेवाह-कथञ्चित् स्वव्यक्तिमानत्वेन मानत्वात्, मानान्तरमा[2]नत्वेन त्वमानत्वात् इति ॥

इत्थम्-एवं तदाभासमपि-प्रमाणाभासमपि भावनीयं तदतदात्मकमेव । कथमित्याह-तस्यापि-तदाभासस्य । किमित्याह-अनेकात्मकत्वात्, तदतदात्मकत्वादित्यर्थः । एतदेवाह-विसंवादेन, विषयगतेनेति प्रक्रमः । तदाभासतायाः-प्रमाणाभासताया व्याप्तेः । किमित्याह-तत्र-[3]विसंवादे अव्यभिचारेण हेतुना तदाभासतायाः । किमित्याह-मानलक्षणयोगः [4]स्वव्याप्यगमकत्वात् । तस्यापीत्यादि । तस्यापि-विसंवादस्य ज्ञेयत्वात् तथाज्ञायमानत्वेन ततः-तदाभासात् तत्प्रतीतेश्च-विसंवादप्रतीतेश्च यथावस्थितज्ञेयाधिगमनिमित्तं च मानमिति भावना ॥

न चेत्यादि । न च प्रमेयवदिति निदर्शनं व्यतिरेकि, अपरिच्छित्त्यात्मकमेव-एकान्तेन एतत्-तदाभासम् । कुत इत्याह-तथाऽ[5]प्रतीतेः-अपरिच्छित्त्यात्मकत्वेनाप्रतीतेः । अप्रतीतिश्च लोकादिविरोधात्, लोकसमययुक्तिविरोधादित्यर्थः । अदृष्टेत्यादि । अदृष्टात्-कर्मणो विभ्रमः अदृष्टविभ्रमः, तत्प्रधाना प्रतीतिः तदात्मकतया पुनः कारणेन तदाभासता-मानाभासता परिच्छित्त्यात्मकत्वेऽपि ॥

एवं सामान्येन मानाभासस्य कथञ्चिन्मानतामभिधायाधुनाऽनुमानाभासमधिकृत्य आह-एवमित्यादि । एवम्-उक्तनीत्या हेत्वाभासेऽपि । किम्भूते इत्याह-असिद्धादौ-असिद्धानैकान्तिकविरुद्धे साध्यविपर्ययप्रतिबद्धतया कारणेन तत्र-

(विवरणम्)

(१७) प्रमाणाभासताया व्याप्तेरिति । सर्वमपि प्रमाणाभासं विषयविसंवादेन व्याप्तमित्यर्थः । ततो विसवादे साध्ये प्रमाणाभासमपि प्रमाणमित्यायातमिति ॥

१ 'तया व्याप्ते' इति ग-पाठ । २ 'मानत्वेनामान०' इति ङ-पाठ । ३ 'वादेन अव्यभि०' इति क-पाठ. । ४ 'स्वव्यापकत्वात्' इति क-पाठ । ५ 'प्रतीतेः परि०' इति ङ-पाठ. ।

(मूलम्)

त्वेऽन्यत्राहेतुत्वमित्यनेकात्मकता। ततश्चैव तदतदात्मकमेव प्रमाणप्रमेयरूपं सर्वं वस्तुतत्त्वम्। न च विरोधभाग्, विरोधासिद्धेः सदसदादीनामितरेतरानुवेधात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः प्रमाणाविरोधात्, तथैव तत्प्रवृत्तेः, प्रतिनियतस्ववेदनादन्वयव्यतिरेकसिद्धेः, अन्यथा प्रतीत्यभावाद् वस्तुन एवानुपपत्तेः, नियमतो विरोधात्, सर्वत्रैकान्तवादिनस्तदसत्त्वापत्तिलक्षणो विरोध इति निदर्शितं प्राक् ॥

एतेनैकदा वस्तुवस्त्वन्तरानापत्तिलक्षणो विरोधः प्रत्युक्तो य उक्तः परैः छाया ऽऽतपवत् शीतोष्णवत् सुख-दुःखवद् वेति। कुतः? असमानत्वात्। न हि छाया ऽऽतपादिवदितरेतराननुविद्धाः

(स्वो० व्या०)

साध्यविपर्यये हेतुत्वे तद्भावकत्वेन अन्यत्र—साध्ये अहेतुत्वमिति—एवं अनेकात्मकता हेत्वाभासेऽपि। ततश्चेत्यादि। ततश्चैवम्—उक्तनीत्या तदतदात्मकमेव प्रमाणप्रमेयरूपं सर्वं वस्तुतत्त्वम्। न च विरोधभागेतत्, विरोधासिद्धेः। असिद्धिश्च सदसदादीनाम्। 'आदि'शब्दान्नित्यानित्यादिग्रहः। किमित्याह—इतरेतरानुवेधात् कारणात्। इदं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः—सदसदाद्यनुपपत्तेः तथा प्रमाणाविरोधात्। अविरोधश्च तथैव—सदसदादिप्रकारेणैव तत्प्रवृत्तेः—प्रमाणप्रवृत्तेः प्रतिनियतस्ववेदनात् नेदं सद्रूपताभावे। तथाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धेः नैव नित्यानित्यताभावे। इदं चैवमङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा प्रतीत्यभावात् कारणात् वस्तुन एवानुपपत्तेः, नियमतो विरोधात्। एतदेव निगमयति—सर्वत्रेत्यादि। सर्वत्र—सदसदादौ एकान्तवादिनः किमित्याह—तदसत्त्वापत्तिलक्षणः—सदाद्यसत्त्वापत्तिलक्षणो विरोधः। इति—एवं निदर्शितं प्राक्—सदसदाद्यधिकारे ॥

एतेनेत्यादि। एतेन—अनन्तरोदितेन एकदा—एकस्मिन् काले वस्तुनो वस्त्वन्तरानापत्तिर्वस्तुवस्त्वन्तरानापत्तिः सैव लक्षणं यस्य विरोधस्य स तथाविधो विरोधः प्रत्युक्तो य उक्तः परैः—एकान्तवादिभिः। एतमेवाह छाया ऽऽतपेत्यादिना। छायाऽऽतपवदिति निदर्शनम्। एवं शीतोष्णवत् सुखदुःखवद् वेति निदर्शनम्। [illegible] शीतोष्णादिसन्दर्शनार्थम्। कुतोऽयं प्रत्युक्त इत्याह—असमानत्वात्। असमानत्वमेवाह—न हि छायाऽऽतपादिवत् प्रतिनियततया इतरेतरा

१ [illegible]। २ [illegible]। ३ [illegible]। ४ [illegible]।

(मूलम्)

सदसदादयः, तद्वत् केवलानुपलम्भात् तथास्वभावत्वात् तथाऽनुभवसिद्धेरिति छायाऽऽतपानुविद्धा न भवतीति विरोधकल्पनायामपि कः प्रसङ्गः सदसदादिषु? । न ह्यणुरचेतन इति ज्ञानेऽपि [1]तद्वत् तद्विरोधाभिधानं युक्तम्, तत्स्वभावभेदोपपत्तेः इत्येवं शीतोष्णादिष्वपि योज्यम् ॥

एवं च 'अस्य तदतद्वादिनो निष्कलङ्कमतिसमुत्प्रेक्षितसन्न्यायानुसारतः सर्वमेव प्रमाणप्रमेयादि प्रतिनियतं न घटते'[2] इति वचनमात्रम्, तदतद्वादिन एव स्वपरभावाभावोभयात्मकतया सर्ववस्तूनां प्रतिनियतत्वसिद्धेः, [3]अन्यथा चासिद्धेः, इतरेतरात्मक-

(स्वो० व्या०)

नुविद्धाः सदसदादयः, किन्त्वितरेतरानुविद्धा इति । कुत इत्याह—**तद्वत्**—छाया-ऽऽतपादिवत् **केवलानुपलम्भात्** सदसदादीनाम् । अनुपलम्भश्च **तथास्वभावत्वात्**—इतरेतरानुविद्धस्वभावत्वात् । तथास्वभावत्वं च **तथाऽनुभवसिद्धेः** इतरेतरानुविद्धसदसदाद्यनुभवोपलब्धेः । **इति**—एवं **छायाऽऽतपानुविद्धा न भवति**। **इति**—एवं **विरोधकल्पनायामपि** सत्यां छाया-ऽऽतपादीनां **कः प्रसङ्गः सदसदादिषु** लक्षणभेदात्? । एतत्प्रकटनायैवाह **न ह्यणु**रित्यादिना । न ह्यणुः **अचेतन इति** कृत्वा **ज्ञानेऽपि** चेतने **तद्वत्**—अणुवत् **तद्विरोधाभिधानं**—चेतनत्वविरोधाभिधानं **युक्तम्** । कथं न युक्तमित्याह—**तत्स्वभावभेदोपपत्तेः** तयोः—अणु-ज्ञानयोः स्वभावभेदस्तत्स्वभावभेदस्तदुपपत्तेरिति । **एवं शीतोष्णादिष्वपि** निदर्शनेषु **योज्यम्** ॥

एवं चेत्यादि । **एवं च**—उक्तनीत्या **अस्य तदतद्वादिनः**—स्याद्वादिनः **निष्कलङ्कमतिसमुत्प्रेक्षित**श्चासौ **सन्न्याय**श्च **तदनुसारतः**—तदनुसारेण । किमित्याह—**सर्वमेव प्रमाणप्रमेयादि प्रतिनियतं न घटते इति वचनमात्रं** निरर्थकं मूलपूर्वपक्षोक्तमिति । कथमित्याह—**तदतद्वादिन एव**—अनेकान्तवादिन एव **स्वपरभावाभावोभयात्मकतया** कारणेन **सर्ववस्तूनां**—प्रमाणादीनां **प्रतिनियतत्वसिद्धेः** कारणात्, **अन्यथा चासिद्धेः** प्रतिनियतत्वस्य । असिद्धिश्च

1 'तत्तद्विरोधा०' इति ग-पाठ । 2 द्रष्टव्यं खण्डस्याद्यस्य ३२तम पृष्ठ ३३तम च । अत्र 'प्रमाणप्रमेयादि'रूपपाठस्य स्थाने 'प्रमाणादि'पाठ । 3 'अन्यथा तदसिद्धे, इतरे०' इति क-पाठ. । 4 द्रष्टव्यमाद्यस्य खण्डस्य ३२तम पृष्ठ ३३तम च ।

(मूलम्)

त्वेन तत्स्वरूपहानिप्रसङ्गात् ॥

एतेन 'यः पश्यत्यात्मानम्'[1] इत्ययमपि सङ्ग्रहग्रन्थः प्रत्युक्तः, उक्तार्थसङ्ग्रहपरत्वात्, तस्य च निराकृतत्वात्, अतोऽनेकान्तात्मक एव वस्तुतत्त्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारसिद्धिरुक्तवत् सकलदोषविरहादिति ॥

एवमनेकान्तात्मकमिह तत्त्वं दर्शितं मया लेशात् ।
जडजनहिताय कृपया गुरुप्रसादाज्जडेनापि ॥ १ ॥[2]
प्रतिपक्षदोषपत्या ये खल्वेकान्तवादयुक्त्याऽपि ।
विस्मयमुपनीयन्ते त इह जडाः प्रस्तुता नान्ये ॥ २ ॥[3],

(स्वो० व्या०)

इतरेतरात्मकत्वेन पररूपाभावाभावेन पररूपप्राप्त्या । इतरेतरात्मकत्वमनेनेतरेतरात्मकत्वेन तत्स्वरूपहानिप्रसङ्गात्–प्रमाणादिवस्तुस्वरूपहानिप्रसङ्गात् । प्रमाणस्य प्रमेयरूपापत्त्या प्रमेयस्यापि प्रमाणरूपापत्त्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति ॥

उपसंहरन्नाह–एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन सर्वेणैव यः पश्यत्यात्मानमित्ययमपि सङ्ग्रहग्रन्थः–मूलपूर्वपक्षोपन्यस्तः प्रत्युक्तः । कुत इत्याह–उक्तार्थसङ्ग्रहपरत्वात् तस्य, तस्य च–उक्तार्थस्य निराकृतत्वात् । अत–अस्मात् कारणात् अनेकान्तात्मक एव वस्तुतत्त्वे किमित्याह–प्रमाणप्रमेयव्यवहारसिद्धिः । कुत इत्याह–उक्तवत्–यथोक्तं तथा । किमित्याह–सकलदोषविरहादिति ॥

उपसंहरन्नाह–एवमित्यादि । एवम्–उक्तनीत्या अनेकान्तात्मकमिह–प्रकरणे तत्त्वं दर्शितं मया लेशात् लेशेन । किमित्याह–जडमतिहिताय । केन हेतुनेत्याह–कृपया । कुतो हेतोरित्याह–गुरुप्रसादात् । किंविशिष्टेन मयेत्याह–जडेनापि–मन्दबुद्धिनाऽपि ॥ १ ॥

अधिकृतायमेव विशेषेण व्यापित्याऽऽस्तुराह–प्रतिपक्षेत्यादि । प्रतिपक्षदोषपत्त्या नित्यापवर्गोपरया ये खलु–य एव एकान्तवादयुक्त्याऽपि नित्यस्य क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिलक्षणया प्रतिपक्षदोषपत्ती चेयमनित्यस्यापि तथैव तद्विरोधादिति विस्मयमुपनीयन्ते ये तथाविधालोचनारहिता त इह–प्रक्रमे जडाः प्रस्तुताः, नान्ये–एकान्ताभिनिविष्टा अभिगृहीतमिथ्यादृष्टय इति ॥ २ ॥

---

१ इदमर्धं प्रथमस्य भागस्य ३३तमे पृष्ठे । २-३ आर्या । ४ न देवेन च. टी ग-पाठः । ५ इदमर्धं प्रथमे खण्डे ३३तमे पृष्ठे । ६ 'अभिनिवेश' इति ग-पाठः ।

(मूलम्)

प्रतिपक्षदोषदर्शनविधिना शक्यं च कर्तुमेतेषाम् ।
सद्बोधहितं प्रायः कृपाऽप्यतः सङ्गतैतेषु ॥ ३ ॥[1]

(स्वो० व्या०)

प्रतिपक्षेत्यादि । **प्रतिपक्षदोषदर्शनविधिना** निरन्वयनाशपक्षे तदुत्तराहेतुकत्वाद्यापत्तिलक्षणेन **शक्यं च कर्तुमेतेषां**–प्रस्तुतजडानां किमित्याह–**सद्बोधहितं प्रायः**–बाहुल्येन **कृपाऽप्यतः** कारणात् **सङ्गता** मोहासुखसंवेगयुतकृपात्यागतः अन्यहितयुतत्वेन **एतेषु**–अधिकृतजडेषु ॥ ३ ॥

(विवरणम्)

(८-९) मोहासुखसंवेगयुतकृपात्यागतोऽन्यहितयुतत्वेनेति । इह त्रिविधः संवेगः–मोहगर्भः असुखगर्भः [2]संज्ञानगर्भश्चेति । तथा च पठन्ति–

"आर्त्तध्यानाख्यमेकं स्यान्मोहगर्भं तथा परम् ।
सज्ज्ञानसङ्गतं चेति वैराग्यं त्रिविधं मतम् ॥[3]
[4]ईष्टतरवियोगादिनिमित्तं प्रायशो हि यत् ।
यथाशक्त्याऽपि हेयादावप्रवृत्त्यादि[5]वर्जितम् ॥[6]
[7]उद्वेगकृद्विषादाद्यमात्मघातादिकारणम् ।
[8]आर्त्तध्यानं ह्यदो मुख्यं वैराग्यं लोकसम्मतम् ॥[9]
एको नित्यस्तथा कक्षेऽस्य [10]संम्बन्धेहः(?)
सर्वं निश्चयाद् भूयो भवनैर्गुण्यदर्शनात् ॥[11]
तत्त्यागायोपशान्तस्य सद्वृत्तस्यापि भावतः ।
वैराग्यं तद्गतं यत् तन्मोहगर्भमुदाहृतम् ॥[12]
भूयांसो [13]नामिनो बद्धा [14]बाह्येनेच्छादिना ह्यमी ।
आत्मानस्तद्वशात् कष्टे भवे तिष्ठन्ति दारुणे ॥[15]
एवं विज्ञाय तत्त्यागविधित्यागश्च सर्वथा ।
वैराग्यमाहुः सज्ज्ञानसङ्गतत्त्व[16]दर्शिनम् ॥"[17]

ततः मोहयुक्तस्यासुखयुक्तस्य प्राणिनो यः संवेगस्तद्युक्ता याऽसौ कृपा तस्याः त्यागतः–परिहारात् सकाशाद् यदन्यत् लक्षण[18]भाभ्यां कृपाभ्यां तृतीय[19]कृपालक्षणं हितं तद्युतत्वेनेति ॥

१ आर्या । २ 'सज्ञान०' इति च–पाठ । ३ अनुष्टुप् । ४ 'सवेगश्च वैराग्य इष्टतर०' इति च–पाठ. । ५ 'वर्तेतां' इति ख–च–पाठः । ६ अनुष्टुप् । ७ 'उद्वेगकृषिदाद्यमात्म०' इति ख–च–पाठ । ८ 'आर्त ध्यानं यदो' इति च–पाठ । ९ अनुष्टुप् । १० 'सम्बन्धेह' इति च–पाठ । ११–१२ अनुष्टुप् । १३ 'नमिनो' इति च–पाठ । १४ 'बाह्येने स्यादिना' इति च–पाठ । १५ अनुष्टुप् । १६ 'दर्शनम्' इति च–पाठ. । १७ अनुष्टुप् । १८ 'मात्रां कृपाभ्या' इति च–पाठ । १९ 'क्रियालक्षण' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

जातो गुरुप्रसादादेतत्सम्पादने समर्थोऽहम् ।
न च चित्रं सत्सङ्गो ह्यसतोऽपि न निष्फलो भवति ॥ ४ ॥[1]
मन्दनयनोऽपि लोके सहस्ररश्मिप्रभावतो नियमात् ।
पश्यति किञ्चिदवितथं वस्तुनि सर्वत्र सिद्धमिदम् ॥ ५ ॥[1]
सद्गुरुयोगेनापि च न यतो मे तदनुरूपयोधास्ति[2] ।
स्वकृतापराधतस्तत्क्षन्तव्यमसीत्यसन्दिग्धम् ॥ ६ ॥[1]

(स्वो० व्या०)

जात इत्यादि । जात—निष्पन्न गुरुप्रसादात् हेतो एतत्सम्पादने—सद्बोधहितसम्पादने समर्थोऽहं गुरुप्रसादसामर्थ्यमेतत् । न च चित्रमेतत् । सत्सङ्गो यस्मात् असतोऽपि—पुंसो माध्यस्थ न निष्फलो भवति, किन्तु सफल एव भवतीति ॥ ४ ॥

अधिकृतमेव दृष्टान्तेन समर्थयन्नाह मन्देत्यादिना । मन्दनयनोऽपि—प्रमाता ग्राम्य पादि लोकेऽस्मिन् सहस्ररश्मिप्रभावतः—आदित्यप्रभावेन नियमात् पश्यति किञ्चित् । तथाविधं धर्मजातं अवितथ—यथावस्थितमेव वस्तुनि—साण्वादौ सर्वत्र सिद्ध—प्रनिष्ठितमिदं लोक इति ॥ ५ ॥

सद्गुर्वित्यादि । सद्गुरुयोगेनापि च हेतुना न यतो मे तदनुरूपयोधास्तिः—सद्गुरुयोगानुरूपयोधास्ति । कुतो नेयमधिकृत्याह—स्वकृतापराधत—स्वकृतकर्मापराधेन तत्—तस्मात्क्षन्तव्यमसीत्यसन्दिग्धमेतत् ॥ ६ ॥

(विवरणम्)

इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचितेऽनेकान्तजयपताकोद्योतदीपिकावृत्तिटिप्पणके मुक्तिवादाधिकारः समाप्तः । तत्समाप्तौ च समाप्तमिदं निजविनेयरामचन्द्र गणिकृतानुग्रहनरेन्द्रसारोद्यतेन श्रीमदनेकान्तजयपताकावृत्तिटिप्पणकम् इति ।

कष्टो ग्रन्थो मतिरनिपुणा सम्प्रदायो न तादृक्
शास्त्र तथा तरमनमत गमिभो ना तथापि ।
तस्य स्पृष्टे परि[illegible] चारमपाधातुर्यं
भागाभागः पग्मदमिद स्यान्नधिताबुधा ॥[*]

इत्यनेकान्तजयपताकावृत्त्युद्योतटिप्पणकं समाप्तम् । ग्रन्थाग्रं[illegible] मानं प्रमाणं २००० ॥

1–1 [illegible] । ३ [illegible] । ५ [illegible] [illegible] [illegible] । ६ [illegible] [illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] ।

(मूलम्)

न च तस्यैवायं खलु दोषो यद् विषययोग्यतासदृशः ।
कृत एव हि तेन गुणः स्ववीर्यतः समधिको मन्ये ॥ ७ ॥[1]
आलोच्यमतो ह्येतत् प्रकरणमजडैरपि प्रसादपरैः ॥
जडजनहितार्थमेते शिष्टादृतवल्लभाः प्रायः ॥ ८ ॥[2]
न च शिष्टानामुचिते स्खलितं परहितनिबद्धकक्षाणाम् ।
अभ्यर्थना पुनरियं तत्स्मृतये प्रकरणसमाप्तौ ॥ ९ ॥[3]
कृत्वा प्रकरणमेतद् यदवाप्तं कुशलमिह मया तेन ।
मात्सर्यदुःखविरहाद् गुणानुरागी भवतु लोकः ॥ १० ॥[4]

(स्वो० व्या०)

न चेत्यादि । न च **तस्यैव**–सद्गुरो**रयं खलु दोषः यत्**–यस्मात् **विषययोग्यतासदृशः**–कर्मयोग्यतानुरूपः **कृत एव तेन**–गुरुणा **गुणः स्ववीर्यतः**–आत्मसामर्थ्यात् **समधिको मन्ये** एवमहमिति ॥ ७ ॥

आलोच्यमित्यादि । आलोच्यम्–आलोचनीय**मतः**–अस्मात् गुरुकृतगुणात् **हि**–यस्मादर्थे अस्य च व्यवहितः सम्बन्ध इति दर्शयिष्यामः । किमालोच्यमित्याह–**एतत् प्रकरणम्** । कैरित्याह–**अजडैरपि**–प्रकरणकाराद् विद्वत्तमैरपीत्यर्थः । किम्भूतैरित्याह–**प्रसादपरैः** प्रकरणकारे इति । किमर्थमित्याह–**जडजनहितार्थम्** । कथमेतदालोचनात् तद्धितमित्याह–**एते**–जडा यस्मात् **शिष्टादृतवल्लभाः प्रायः** परप्रत्ययेन प्रवृत्तेः ॥ ८ ॥

न चेत्यादि । न च **शिष्टानां**–महात्मना**मुचिते** कर्त्तव्ये **स्खलितम्**, भवति इति शेषः । किंविशिष्टानामित्याह–**परहितनिबद्धकक्षाणाम्** । वस्तुतः परहितनिबद्धकक्षत्वमेव शिष्टानां शिष्टत्वम् । यद्येवं किमर्थमेषां प्रकरणालोचनं प्रति प्रार्थना इत्याशङ्कापोहायाह–**अभ्यर्थना पुनरियं**–प्रकरणालोचनगोचरा **तत्स्मृतये**–शिष्टस्मृत्यर्थं मङ्गलबुद्ध्या **प्रकरणसमाप्तौ** ॥ ९ ॥

अवसानमङ्गलार्थमिति योऽर्थः स्वभूमिकौचित्यतः प्रकरणकारः समाप्य प्रकरणं कुशलयोगोऽयमिति प्रणिधानमाह **कृत्वे**त्यादिना । **कृत्वा प्रकरणमेतत्**–अनेकान्तजयपताकाख्यं **यदवाप्तं कुशलं**–पुण्यं शुभयोगासेवनेन **इह**–लोके **मये**त्यात्मनिर्देशः **तेन**–कुशलेन कथं भवत्वित्याह–**मात्सर्यदुःखविरहात्**–मात्सर्यदुःखविरहेण **गुणानुरागी**–गुणप्रमदसङ्गतो **भवतु लोकः** सर्व एव ॥ १० ॥

१–४ आर्या ।

(मूलम्)

नमः श्रुतदेवतायै। समाप्तं चेदमनेकान्तजयपताकाख्यं प्रकरणम्। कृतिरियं श्वेतभिक्षुश्रीहरिभद्राचार्यस्येति ॥

(स्वो० व्या०)

प्रणिधानमेतदिदं चाऽननुभूयमानावस्थोचितं तत्त्वतस्तदर्थाभावेऽपि कुशलप्रवकारि आरोग्यबोधिलाभप्रार्थनाकल्पमिति विद्वद्भिः परिभावनीयम् ॥

नमो वाग्देवतायै भगवत्यै ॥

समाप्तं चेदमनेकान्तजयपताकाख्यं प्रकरणं कृतिर्धर्मतो जा(या)किनीमहत्तरासूनोराचार्यस्य हरिभद्रसूरेः । टीकाऽप्येषाऽवचूर्णिका भावार्थमात्रावेदनी नाम तस्यैवेति ॥

नमोऽस्त्वनभियुक्तेभ्यो मन्दधीभ्यो विशेषतः ।
यत्प्रसादाद् द्वयमपि ग्रन्थकारत्वमागता ॥ १ ॥

इति श्रीमदनेकान्तजयपताका समाप्ता । ग्रन्थाग्र ८२५० ॥

---

१ [illegible] । २ [illegible]

मतिर्बौद्धाः! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्य भवतां
[1]विचारश्चार्वाकाः! प्रचरति कथं चारुचतुरः!।
कुतर्कस्तर्कज्ञाः! किमपि स कथं तर्कयति यः
सति स्याद्वादाङ्के प्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥[2]

ग्रावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणत्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खद्दर्पिष्टदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालवालाः।
यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हारिभद्रं
[3]तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः? ॥२॥[4]

यथास्थिताऽर्हन्मतवस्तुवेदिने
निराकृताशेषविपक्षवादिने।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥[5]

सितपटहरि[6]भद्रग्रन्थसन्दर्भगर्भ[7]
विदितमभयदेवं निष्कलङ्काकलङ्कम्।
सुगतमतमथालङ्कारपर्यन्तमुच्चै-
स्त्रिविधमपि च तर्कं वेत्ति यः साङ्ख्य-भट्टौ ॥४॥[8]

श्रीमत्सङ्गमसिंहसूरिसुकवेस्तस्यां[9]घ्रिसेवापरः
शिष्यः श्रीजयसिंहसूरिविदुषस्त्रैलोक्यचूडामणेः।
यः श्री'नागपुरं'[10]प्रसिद्धसुपुरस्थायी श्रुतायागतः
श्लोकान् पञ्च चकार सारजडिमाऽसौ यक्षदेवो मुनिः ॥ ५ ॥[11]

[12]समाप्तं चेदमनेकान्तजयपताकासूत्रं सम्पूर्णमिति ग्रं० ३७५०
श्रीरस्तु ॥

१ 'विचारश्चार्वाक प्रचरति' इति क-पाठ । २ शिखरिणी । ३ 'तद्गम्भीरप्रसन्न' इति ग-पाठ· । ४ स्रग्धरा । ५ वंशस्थविलम् । ६ 'भद्रं ग्रन्थ०' इति ग-पाठ । ७ 'वत्तार्क तेत्ति य साङ्ख्य०' इति क-पाठोऽशुद्ध । ८ मालिनी । ९ 'स्याङ्घ्रिसेवा०' इति ग-पाठ । १० 'पुरे प्रसिद्ध' इति ग-पाठ । ११ शार्दूलविक्रीडितम् । १२ एतत्स्थाने ग-प्रतौ पाठोऽयम्-'इति अनेकान्तजयपताकाख्य प्रकरणम् ॥श्री ॥'

NOTES

(VOLUME I)

P 1, l. 9 This line or its variant noted in the foot-note may be from the pen of the author or more probably from that of a copyist Same seems to be the case with l 10 of p 2.

P 1, l. 10 It was customary for the writers in Samskrta and Pāiya to commence their work with a salutation or benediction This is called 'maṅgala[1]. The salutation is three-fold according as the deity in question is favourite (*iṣta*), appropriate (*samucita*) or both. Though our author says in his com (p 2[2]) that Lord Mahāvīra is his favourite deity, he is the appropriate deity, too, as this author is not only a *Jaina* but a *Jaina* saint as well and a spiritual descendent of Lord Mahāvīra himself.

P. 1, l. 10 'Jayati' means 'is victorious' Mammata has used this in the sense 'I salute' in his *Kāvyaprakāsa* (I, 1)[3], for, whoever is victorious is honoured and saluted for the outstanding merits that led to his success or on the practical principle that 'nothing succeeds like success' Haribhadra has used 'jayati' in two senses (vide p 3 of his com) (i) he subdues–vanquishes and (ii) he surpasses all on account of his *gunas* Here the word 'guna' may mean virtue, merit or excellence. The first sense is explained in two ways (a) the act of subduing which was done in a state prior to the attainment of omniscience or salvation is here figuratively referred to as the present one and (b) the result obtained by vanquishing the *karmans* is still there, for, the greatness accruing from it has not perished. The second sense is derived by the author on the ground that 'a root in Sk. has more than one meaning'

P 1, l 10 'Rāga' means 'attachment', and its complete destruction implies that of *dveṣa* (aversion), too

P I, l. 10 The word 'sarvajña' is explained on p 3, ll. 25–26 as one who knows everything, subtle, concealed and distant

P. 1, l. 10, Mahāvīra is worshipped by lords of gods i. e by the sixty-four *Indras*[4] according to the *S'vetāmbaras* This conception is based

---

1 See pp. 248–249

2 When no number of the volume is mentioned No I is to be taken as understood till we come to "Notes" on Vol II, when the reverse is to be assumed

3 In its *vrtti* Mammaṭa himself says. "जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इति तां प्रति 'अस्मि प्रणत' इति लभ्यते".

4 For details see my "Notes" (pp 298–299) on *Nyāyakusumāñjali*

upon the *Jaina* doctrine (common with that of the *Bauddhas* and the *Vaiṣṇavas*) that man in his spiritual perfection is higher than gods

P 1 ll. 10–11. The first four adjectives[1] in this verse viz. (i) निर्मितिकरणं, (ii) सर्वज्ञ (iii) त्रिभुवनजनपूज्य and (iv) सद्भूतवस्तुवादी respectively connote four *mūlātiśayas* (fundamental excellences) of Mahāvīra. They are (a) अपायापगमातिशय (b) ज्ञानातिशय (c) पूजातिशय and (d) वचनातिशय also known as मूलातिशय. For details see *The Jaina Religion* and *Literature* (Vol. II ch. XIV).

P 1 l. 11. According to Jainism there are only four grades of existence (*gati*) and they are associated with four types of living beings viz. celestial (*deva*), human (*manuṣya*) infernal (*nāraka*) and sub-human (*tiryac*) respectively So *siva-gati* is only a metaphorical conception and hence it is at times referred to as the fifth *gati* It means a grade of salvation.

P 1 l. 11. The word vīra occurring in Mahāvīra is derived in two ways on p. 4, ll. 7–10. They are noted by Maladhārin Hemacandra Sūri in his com. (p. 1b) on Haribhadra's *Āvaśyakavṛtti*. While doing so, he has quoted the following verse —

"विदारयति यत्कर्म तपसा च विराजते ।
तपोवीर्येण युक्तश्च तस्माद् 'वीर' इति स्मृतः ॥"

Mahāvīra is the name of the 24th—last *Tīrthaṅkara* of the *Jainas* that flourished in India in this present Huṇḍā *avasarpiṇī*. He attained omniscience on the bank of the Ṛjupālikā river (see p. 198). He lived from 599 B. C. to 527 B. C.[2] For his life see JRL (Vol. I pp. 20–23).

P 1 l. 13. Nyāya a homonym[3] here means a rule.

P 1 l 14. *Karman* is the foreign element—the fine matter attracted and amalgamated by an embodied soul while carrying on an activity physical, vocal or mental. For details see *The Doctrine of Karman in Jaina Philosophy* (pp. VIII & XI–XII) and JRL (Vol. I, ch. XIII).

P 1 l. 17 The word sātmya is explained–defined on p. 7 as that whereby an individual experiences happiness even when food drink etc. are opposed to his or her nature

P 1 l. 20. By jaḍa are meant those persons who are dull in intelligence (vide p. 8 l. 13) but who are all the same open to correction (vide Vol. II p. 230 l. 30).

---

1 These very adjectives in this order occur in the opening verse of *Dhammasaṅgahaṇi*. The propriety of each of them is discussed by Malayagiri Sūri in his com. (pp. 2a–3a) on this work.

2 See intro. (p. XII fn. 3).

3 I use this word in the sense of *anekārthika* i. e. one having more than one meaning. Thus it is a multi-meaning word.

P 1, l. 21. The text is styled as 'prakarana' on this page and on pp. 2, 3, 8 and 10 and in Vol II on pp 236, 239 and 240 'Prakarana' here neither stands for a dramatic work as defined in Bharata's *Nātyas'āstra* (XVIII, 45) nor for a chapter—a division of a work, but it connotes a work in general. It is defined on p. 9, ll. 14–15 In *Saptapadārthī* 'prakaraṇa' is defined as under.—

"शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
आहुः 'प्रकरणं' नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥"

The author has referred to himself as 'prakaranakāra' on p. 2, l 23; p 3, l 6, p 8, l 9 of Vol I and on p 239, ll 17, 18 & 26 of Vol II and as 'granthakāra on p 8, l 18 of Vol I and on p 168, l 24 of Vol II

Looking to the available treatises of the *Jainas*, Haribhadra seems to be the first amongst them to name his work as 'prakarana' For, we have no knowledge of any work or works of his predecessor or predecessors which have been styled by the author himself as 'prakarana' Gandhahastin Siddhasena Gaṇi in his com (pt II, p 78) to Vācakavarya Umāsvāti's *Tattvārthādhigamasūtra* (VII, 10) and its *svopajña Bhāsya*, mentions *S'aucaprakaraṇa* as one of the treatises composed by Umāsvāti But it remains to be ascertained whether this work was so named by Umāsvāti himself or not. He has, no doubt, used the word 'prakarana' in his *Bhāṣya* (p. 93) as already noted in the intro. (p. XIII) of Vol I of AJP.

The word 'prakarana' is explained in another context by Vādin Deva Sūri in his *Syādvādaratnākara* (p 7) as under —

"वर्णात्मकं पदम् । पदात्मकं सूत्रम् । सूत्रसमूहः प्रकरणम् । प्रकरणसमूहो यथासमयं परिच्छेदो वा पदो वा आह्निकं वा अध्यायो वा तत्समूहश्च शास्त्रमिति शास्त्रलक्षणम् ।"

The word *pagarana* (Sk *prakarana*) occurs in *Visesāvassayabhāsa* (v 1115[1]), and the commentator Hemacandra explains it as a division of a work Similarly 'payarana' is met with, in the *svopajña vrtti*[2] of *Siddhahemacandra* (VIII, 1, 246) There it means a topic as is the case with this word 'prakarana' occurring on p 303 of AJP[3]

P 1, l 22 The author has here referred to himself in the plural number, but he has given no explanation about it on p 8, l 18 He has used the plural number for himself several times e g on pp 38, 59, 65, 78, 79, 81, 82, 125, 152, 186, 237, 244, 274, 279[4], 286, 302, 324, 327, 351, 362,

---

1 "पय वक्क-पगरण-ज्झाय-पाहुडाइनियतक्कमपमाणं ।
तदणुसरता सुद्ध चिय घेप्पइ गहिय इदं गेज्झ ॥ १११५ ॥"

2 "जुम्हदम्ह-पयरणं ॥ २४६ ॥" It means the topic of the declension of युष्मद् and अस्मद्

3 For discussion about 'prakarana' in Gujarātī see my article "Prakarana" published in "Jaina dharma prakāśa" (Vol LXII, No 7, pp 240–244)

4 Here (p 279) the word 'अम्हाभि' is explained in l 3 as जैनै, and the same is done in Vol II, p 206, l. 14

371 376 394 399 & 401 and in Vol. II on pp. 12 41 48 51 58, 68 113 131–133 205 209 222 & 230 The plural number does not betray his egoism for it is intended to suggest that there are good many persons who sail in the same boat as the author In *Śāstravārtāsamuccaya* (v 28) the com. (p. 21a) on *Daśavaikālika* that (p 61) on *Nandī* and that[1] (p. 9) on *Nyāyapraveśaka* our author has used the plural number. The pertinent lines are "वयमिह ब्रूमः" "वयमिह ब्रूमः" "आचक्ष्महे वयम्" and "वक्ष्यामः" respectively Umāsvāti too has referred to himself in the plural number in his *Bhāṣya* (pp. 350 and 497) on TS (V 22 & 27). Kalikālasarvajña Hemacandra has done so in *Anyayogavyavacchedadvātriṃśikā* (v 21) and in the *svopajña laghuvṛtti* on *Siddhahemacandra* (I 1 1 & VII 1 1). Of these the first case is ingeniously explained in *Syādvādamañjarī*. As regards the second there is a *ṭippaṇa* as under —

"'प्रमिमीमहे' इत्यत्र बहुवचनं [illegible] 'अस्मदो द्वयोश्च' इति (२ २–१२२) सूत्रेण वा [illegible] नैषम् ।"

Pṛthvīdhara in his com. on *Mṛcchakaṭika* has referred to himself in plural in the opening verse. It runs as under —

"[illegible] ।
[illegible] गम्यते पुरः ॥"

Now a days even editors use the plural number in their editorials.

P 2, l. 4 Vyakṣena means *in extenso*. This word occurs in Vol. II on p. 170 l. 1

P 2, l. 6. The word sthūra occurs on pp. 109 155 157 175 178 183 184 186 300 & 376–378. But its meaning is not given in its vyākhyā On p 1 8 l. 10 it is merely suggested. Haribhadra has rendered thūlaga occurring in *Pākṣikasūtra* (II) a sthūra in his com. (p. 6a) on it. It is also used by other writers who flourished after him e. g. by Siddharṣi in his com (pp 30 & 3) on *Nyāyāvatāra* and by Malayagiri Sūri in his com. (p. 91) on *Nandī* Sādhusundara Gaṇi mentions it as a synonym of sthūla (gross) in his *Śabdaratnākara* (III 72). The pertinent verse is as under —

"[illegible] ।
[illegible] ॥ ७२ ॥"

P 2 l. 12. Śiṣṭa means a magnanimous-minded personality See p 39 ll. 6 & 7 of Vol. II where this word is explained as 'mahātman As stated there his quality of being śiṣṭa lies in his being ever ready to do good to others. Samaya a homonym, here means a convention practice So śiṣṭānāṃ samayaḥ means practice of the good and the respectable i. e to say the authority of good usage. It is thus equal to śiṣṭācāra The duty of salutation is based upon it The line [illegible] occurs in the com. (p 1b) on *Pākṣikasūtra* and that (p 1a) on *Śāstravārtāsamuccaya*

1 On p. 10 we h [illegible]

P 2, l 12 The phrase 'vighna-vināyaka' occurs in Haribhadra's com. (1a) on *Dasaveyāliya*, in his com. (p 1) on *Anuogaddāra*, in his com (p 582a) on *Āvassaya*, in his com (p 1b) on *Pañcavatthuga* etc.

P 2, l 12 'Prayojana' means 'purpose'. The word 'ādi' occurring in 'prayojanādi' stands for the other three requisites (*anubandhas*[1])–the necessary elements of a literary work viz *adhikārin*[2] (the person qualified to study), *abhidheya* (subject-matter) and *sambandha* (connection) The *adhikārin* here is the group of persons already put on a wrong scent by the propounders of *absolute* one-sideness (*ekānta-vāda*) but who are at the same time open to correction The *abhidheya* is the refutation of this absolutism (vide p 9) and establishment of *anekānta-vāda* or the doctrine of 'many-in-one' or 'one-in-many'. The *sambandha* between the subject (which is here identical with 'purpose') and this work, is that of the type of 'sādhya-sādhana'. The *anantara-prayojana* (immediate purpose) of the author is the same as *abhidheya* viz refutation of the allegations against *anekāntavāda*, and the *paramparā-prayojana* (ultimate purpose) is *dharma* In the case of the listeners i e here students, the immediate purpose is acquisition of the knowledge of this work and that in the end, *dharma*

The author wishes to lay special stress on 'purpose', for, it is this that forms the principal factor in all activities, and hence he has specifically mentioned it. The far-sighted persons do not proceed to do any act without knowing the purpose for it. This idea is beautifully expressed by Kumārila in his *Mīmāṁsās'lokavārtika* (p 4) as under —

"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्त तावत् तत् केन गृह्यते? ॥ १२ ॥"

Cf. "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते"—*Ibid*, p 653

In the com (p 1b) on *Āvassaya* Malayagiri Sūri has quoted the following verse —

"प्रेक्षावता प्रवृत्त्यर्थं फलादित्रितय स्फुटम् ।
मङ्गल चैव शास्त्रादौ वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥"

Here *phala* stands for '*prayojana*', and 'ādi' implies *sambandha* and *viṣaya*. As regards *sambandha* (connection) it is of various kinds. For instance in *Kāvyaprakās'a* the connection between the purpose and the subject is *kārya-kārana-bhāva*

Malayagiri Sūri in his com (p 2a) on *Āvassya* has pointed out two types of connection, for, he says "सम्बन्धस्तु द्विधा उपायोपेयभावलक्षणो गुरुपर्वक्रमलक्षणश्च".

Devendra Sūri in his com (p 1) on *Kammavivāga* (v. 1) has noted three types of connection. The pertinent line is "सम्बन्धस्त्वर्थापत्तिगम्य, स च उपायोपेयलक्षण साध्यसाधनलक्षणो गुरुपर्वक्रमलक्षणो वा स्वयमभ्यूह्य इति ।".

---

1 "तत्र अनुबन्धो नाम अधिकारि-विषय-सम्बन्ध-प्रयोजनानि"—*Vedāntasāra* (p. 3)
Cf. "सम्बन्धश्चाधिकारी च विषयश्च प्रयोजनम् ।
विनाऽनुबन्ध ग्रन्थादौ मङ्गल नैव शस्यते ॥"

2 See p. 248, fn 2.

Haribhadra has noted on p. 9 the second type of connection. Amongst the *S'vetāmbara* writers he is perhaps[1] the first to mention the requisites[2] whereas Nyāyācārya Yas'ovijaya Gaṇi is practically the last celebrated writer to deal with this subject (vide his com. on *Kammapayaḍi*).

In *Mīmāṃsā ślokavārtika* (v 19–25) there is exposition of *anubandhas*. For further details see Kamalas'īla's *Pañjikā* (pp. 1–10) on *Tattvasaṅgraha* and its English translation (Vol. I pp. 8–15) by Dr Ganganath Jha. Has Arcaṭa discussed this topic in his com. on *Hetubindu*?

P 2 l. 15. Here Haribhadra refers to himself in the third person for it was a fashion of writers especially who elucidated their own work by means of a gloss or so. Kullūka Bhaṭṭa on *Manusmṛti* (I, 4) has made the following observation

"प्रायेण आचार्याणामियं शैली यत् स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति । अत एव 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' इति जैमिनेरेव सूत्रम् । अत एव 'तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्' इति बादरायणस्यैव व्यासस्य सूत्रम् ।"

Medhātithi on the same has said the same thing :

"प्रायेण ग्रन्थकाराः स्वमतं परोपदेशेन ब्रुवते"

P 2, ll. 17–18. The source of this quotation remains untraced. It occurs in Koṭyācārya's com. (p. 2) on *Visesā°* and in various *Jaina* works of a later date than this. Some of them are noted by me in the article The date of composition and authorship of a well known verse in Sanskrit published in The New Indian Antiquary (Vol. I No. 5 pp. 340–341) and in "एक प्रसिद्ध श्लोक" published in JSP (Vol. III, No. 12). In the *svopajña* com. (p. 2) on *Upādādisiddhiprakaraṇa* Candrasena Sūri has written the following line before giving this quotation :—

"श्रेयांसि हि बहुविघ्नानि भवन्ति" इत्युक्तं श्रेयःसु हि बहुविघ्नता भवति"

P 2, ll. 23–24. Here a question is raised as to why the author praises his favourite deity. If the answer is that it is with a view to warding off obstacles it may be argued that it is not correct for in spite of such an eulogy one meets with an obstacle and at times even in its absence there is no obstacle to be faced. This argument is refuted by saying that we should take into account the extent of the eulogy as compared with the intensity of an obstacle or obstacles. Cf. *Muktāvalī* and Annambhaṭṭa's *Dīpikā*. The relevant portion from the former is quoted by the late Prof. A. B. Dhruva in his Notes (p 2) to his edition of SM. Here he has

---

1 I use this word; for I do not know the source of the following quotation occurring in Maladhārin Hemacandra's com. (p. 4) on *Visesā°* —

"प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं फलादित्रितयं स्फुटम् ।
मङ्गलं चैव शास्त्रादौ वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥"

Koṭyācārya in his com. (pp. 2–3) on *Visesā°* has somewhat dealt with this topic. Likewise Jinabhadra in his *Curṇi* on *Āvassaya*.

2 Out of four, *Abhidheya* is not mentioned by him. Same is the case with his com. on *AJP* and his com. (p. 9) on *Nyāyapravesaka*.

discussed the problem of the necessity of the *mangalācarana* and its *modus operandi* Further, he has mentioned the following sources in connection with the *mangalavāda* —

Tattvacintāmani, *Nyāyakaustubha*, *Nyāyamañjarī*, *Muktāvalī* and its commentaries

Prof. A. B Gajendragadkar has quoted from *Dīpikā*, Patañjali's *Mahābhāṣya* and Abhinavagupta's *Locana* on *Dhvanyāloka* (p 1) in his "Notes" (p 151) on KP Here he has said on the basis of these authorities that the *mangala* removes the obstacles not only of the author but also of those who expound and study it Thus it is useful to three kinds of people (i) its author, (ii) its teachers and (iii) its students

As regards the *Jaina* sources, I may mention *Viseṣā°*, Gunadhara's *Kasāyapāhuda*[1] and its commentaries and Yativrṣabha's *Tiloyapannatti* (I, 8-27) For other details see my "Notes" on p 239 of Vol II of AJP.

P 3, l 17 'अल चखूर्यो' occurs in Kotyācārya's com (p 5) on *Viseṣā°*

P 3, ll 19-20 Haribhadra as a commentator has here first given the sum and substance (*samudāyārtha*) of v 1-10 and has then explained the same word by word (*avayavārtha*) He has adopted this very method on p 167 but the opposite one in Vol II, on p 29 Instead of the phrase *samudāyārtha* he has used at times the phrases *piṇḍārtha*[2] (p 350 & Vol II, p 167), *aidamparya* (pp 364, 370 & 380), *bhāvanikā* (Vol II, p 14) and *bhāvārtha* (Vol II, p 29) Municandra Sūri has used the phrase *paramārtha* on pp 306, 332 and 378 and *abhisandhi* (Vol II, p 7) in this sense and *akṣarayojanā* for *avayavārtha* on (p 306)

The method of giving both *samudāyārtha* and *avayavārtha* seems to be a favourite one with our author, for, in his several works he has done so, e. g in *Das'avaikālikavyākhyā* (p 9b)[3], *Nandīṭīkā* (pp 23-27)[4] and *S'āstravārtāsamuccayavivarana* (p 1b) Various other *Jaina* commentators, Kotyācārya (vide his com p 2 on *Viseṣā°*), Abhayadeva Sūri, Drona Sūri[5] and Vādin Deva Sūri, to mention a few out of many, have adopted this method. Even Candrakīrti, a *Baudḍha* commentator, has done so in his com (p 4) on Nāgārjuna's *Madhyamakārikā*

P 4, l. 3 'S'akra' is the name of the Indra of Saudharma *devaloka*, one of the heavens according to Jainism

1 In the Hindī intro (pt I, pp 86-89) to this *Kasāyapāhuda* (Vol I) published along with Yativrṣabha's *Cunni* and Vīrasena's *Jayadhavalā* we have the discussion of *mangalavāda* in Hindī

2 This may remind a *Bauddha* scholar of Jinamitra's *Nyāyabindupiṇḍārtha* which was translated into Tibetan in 840 A D

3 "तस्य च भावत्वादिति गाथासमुदायार्थः । अवयवार्थस्तु सामायिकविशेषविवरणादवसेयः ।"

4 In *Anuyogadvāravivrti* (p 2) Haribhadra says
"अस्य सूत्रस्य समुदायार्थोऽवयवार्थश्च नन्द्यध्ययनटीकायां प्रपञ्चतः प्रतिपादित एवेति नेह प्रतिपाद्यत इति ।"

5 See his com. (p 1b) on *Ohanijjutti.*

P 4 l. 3. Asoka, a homonym here means a kind of tree. Its Pāiya equivalent asoga occurs in Ovavāiya. The Desī word for it is kaṅkilli or kaṅkelli The former occurs in Supāsanāhacariya (p 556) and Vivāgasuyam (v 461) and the latter in Rayaṇāvalī (II 12 404).

According to the convention of the poets this tree puts forth flowers when it receives kicks from young beautiful ladies. See Kumārasambhava (III, 26[1]), Meghadūta (II, 15) and Raghuvaṁśa (VIII 62). The flower of this tree is considered as one of the five arrows of Cupid. In Appendix II (Botanical Notes) to Triṣaṣṭiśalākāpuruṣacaritra (Vol. II) we have

> "Aśoka, Saraca indica, a tree with beautifull red blossoms which are very fragrant at night"

Some details about this tree are given in "Buddhi-prakāśa" (Vol. 86 No. I, pp. 73–76). On p. 73 it is said that this Asoka tree cannot be identified with the tree known as आसोपालव in Gujarātī. This has been discussed in "Kumār" (Nos. 119 & 121).

P 4 l. 8. Prātihārya means an act of devotion of those gods who are attached to a Tīrthaṅkara. In Tiloyapaṇṇatti (IV 915–927) there is a description of eight prātihāryas For explanation see JRL (Vol.II, ch. XIV). For details see my Notes (pp. 159–164) on श्रीभक्तामरस्तोत्रनी पादपूर्तिरूप काव्यसंग्रह (Vol. II) and my article "आठ प्रातिहार्यो" published in "Vīrasāsana" (Vol. XV No. 19). For comparison see Mahāvagga of Vinayapiṭaka where there is mention of 15 samathāras—prātihāryas.

P 4 ll. 19–22. This verse occurs as a quotation in Haribhadra's com. (p. 6) on Nandī. The corresponding Pāiya verse in Vivāgasuya is

"[illegible]
[illegible] ॥ ४१२ ॥"

P 5 l. 17 Pudgala is one of the six substances (dravyas) of the Jaina philosophy It is inanimate and possesses colour taste, smell and touch. In short, it can be rendered into English as matter Sound (śabda), darkness etc. are its instances.

This word pudgala should not be confounded with pudgala of Buddhism for the latter is the same as ātman of Jainism. For details see JRL (Vol. I, pp. 54–55).

P 5 l. 17 Bhāsā-vargaṇā is one of the vargaṇās. This word occurs on p. 328 l. 5. Vargaṇā means a category a class, a group or the like. Here it means a group consisting of the same number of homogenious paramāṇus of matter.

Paramāṇus which are found alone—in an uncombined state—not even as molecules, form the first vargaṇā. All the aggregates (skandhas)

---

1 "असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां सम्पर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥"

each of which comprises two *paramāṇus*, form the second *vargaṇā* and so on Thus we come to a *vargaṇā* wherein every aggregate consists of *ananta paramāṇus* Then we have a next *vargaṇā*, every aggregate of which has one more *pradeśa-paramāṇu* than that in the preceding *vargaṇā* the aggregates of which comprise a certain minimum number of *pradeśas*, of course *ananta* in number, and which, according to its *pariṇāma*, is not in too high a degree gross (*sthūla*), and which is such as can be assimilated by an embodied soul for forming an *audārika* body This is the minimum *audārika-vargaṇā* If one *paramāṇu* is added to each aggregate of this *vargaṇā*, we get the second *audārika-vargaṇā* which is somewhat fine but more compact than the preceding one If we continue to add like this, we come across the maximum *audārika-vargaṇā* If one *paramāṇu* is added to each aggregate of the latter, there results the minimum *audārika-agrahaṇa-vargaṇā*, for, this complex is not sufficiently gross, and further it contains more *paramāṇus* than necessary in order to be capable of being assimilated to the physical body Again a *paramāṇu* is added to each of these aggregates till we come to the maximum *audārika-agrahaṇa-vargaṇā* On an addition of one *paramāṇu* more to every aggregate of this there results a *vargaṇā* which contains a sufficient number of *paramāṇus* and at the same time possesses a sufficient degree of subtlety required for being utilized for the *vaikriya* (transformation) body. This is the minimum *vaikriya-vargaṇā* By going on adding one *paramāṇu* to each of its aggregates and by repeating this process a number of times we come across the maximum *vaikriya-vargaṇā*. Then follow again *vaikriya-agrahaṇa vargaṇās*, and then *grahaṇa-vargaṇās* and *agrahaṇa-vargaṇās* of the *āhāraka* (translocation) body, of the *taijasa* (fiery) body, of speech, of breath, of *manas* (the thinking organ) and of *karman*[1] and, then *dhruva-vargaṇās* etc Of these *vargaṇās*, one which can be utilized for speaking is called *bhāṣā-vargaṇā* See *Viśesā*° (v 633–641) and its commentaries

P 5, l 17 *Upādāna-kāraṇa* means a material cause It is also called 'samavāyi-kāraṇa' i e an intimate or constituent cause, and it represents the material of which an effect is made Thus clay is the *samavāyi-kāraṇa* of a jar, and so is yarn in the case of a piece of cloth. A *samavāyi-kāraṇa* is alwyas a *dravya* (substance)

The *Naiyāyikas* and the *Vaiśeṣikas* believe in *asatkāryavāda* i e in the doctrine that the effect which was non-existent before, is produced anew by the operation of the causes, and it thus entirely differs from its material cause Such being the case, they postulate something which would connect the effect with its material cause, and this, according to them is done by *asamavāyi-kāraṇa* It is a non-intimate cause, and it is either a *guṇa* (quality) or a *karman* (action) Thus, the conjunction (*saṃyoga*) of two potsherds (*kapālas*) is the *asamavāyi-kāraṇa* of a jar,

---

1 This is known as 'kārmaṇa-vargaṇā'

and so is the conjunction of threads in the case of a piece of cloth. This conjunction is a *guṇa*. When a bird (*pakṣin*) sits on a tree (*vṛkṣa*) and the contact of the bird with the tree (*pakṣi-vṛkṣa-saṁyoga*) is effected, the *pakṣi-gata-karman* or the *pakṣi-gata kriyā* is the *asamavāyi kāraṇa* of the contact.

Over and above these two causes, the *Naiyāyikas* and the *Vaiśeṣikas* admit the third cause known as *nimitta-kāraṇa* (instrumental cause) or *sahakāri-kāraṇa* (auxiliary cause). It includes all other causes that are necessary for producing an effect. For instance, a potter a wheel, a staff and the like are the instrumental causes of a jar and, so are a weaver a shuttle (*turī*) a loom (*vema*) and the like in the case of a piece of cloth. Then, again, there are certain instrumental causes which are common to all products viz. God's will, the actions of the individuals, space time and the like.[1] Of the three causes *asamavāyi-kāraṇa* is not admitted by the Vedānta and such other systems that do not believe in *asat-kārya vāda* but which accept the doctrine of *sat-kārya-vāda*. They believe in only two causes viz. the *upādāna kāraṇa* and the *nimitta-kāraṇa*.

On p. 81 l. 14 we come across the phrase upādāna hetu which is same as upādāna kāraṇa. There we have a two-fold division of causes (a) extraordinary and (b) ordinary. The *upādāna-kāraṇa* is extra-ordinary while the other (*nimitta-kāraṇa*) is ordinary.

The *upādāna kāraṇa* of speech is *bhāṣā vargaṇā*.

As regards *sat-kārya-vāda* and *asat-kārya-vāda* we may note the following particulars.

The *Bauddhas* hold that a real effect is produced from an unreal cause i. e. from absolute non-existence whereas the *Vedāntins* maintain the opposite view of the reality of the cause and the total unreality of the effect. The *Naiyāyikas* and the *Sāṅkhyas* accept the reality of both cause and effect but, while the latter believe both of them to be always and simultaneously existing the *Naiyāyikas* consider the effect to be non-existing before creation.[2] In Buddhism creation is the production of a *thing* out of *nothing*—a view opposed to the celebrated Aristotelian maxim *Ex nihilo nihil fit*. In Nyāya it is the production of a *new* thing out of an *old* one. *In Sāṅkhya it is merely the evolution of the latent properties of the cause itself.* In Vedānta it is a mental conception only and corresponds to no actual change in the cause itself.[3]

---

1 Cf. the four causes mentioned by Aristotle viz. (a) material, (b) formal (c) efficient and (d) final. For their explanation see Bhola Nath Roy's *Text book of Inductive Logic* (pp. 90–91).

2 Cf. "इह कार्योत्पत्तौ चतुर्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति—असतः सज्जायत इति सौगताः संगिरन्ते। नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत इति। वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न तु वस्तु सदिति। सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति"—*Sarvadarśanasaṁgraha* (D S. Cal. edn., p. 147).

3 See Y V Athalye's "Notes (p. 199) to *Tarkasaṁgraha*.

P. 5, l 18. By 'para' are here meant probably the *Vais'esikas*. For, it is well-known that they believe that 's'abda' is not matter and advance the following reasons to support their view —

(i) It rests in something which is *intangible* i e. in *ākās'a*

(ii) It experiences *no obstruction* in the way of going in or out even in a crowded place

(iii) It does not admit of being analyzed into *successive parts*.

(iv) It does not give a *push* even to any fine corporeal *dravya*

(v) It is a *quality of ākās'a*[1] which is not matter

These reasons are shown to be ill-based in SM (com on v 14) where it is established that *s'abda* is corporeal (*paudgalika*) See also my translation (pp 93–99) of NK

P 5, ll 19–20 जीवादितत्त्वसप्तक Jainism admits seven *tattvas* i e principles—realities—categories viz (i) soul, (ii) non-soul, (iii) influx of *kārmika* matter into the soul, (iv) bondage (of the soul by this matter), (v) stoppage (of the influx), (vi) dissipation (of the *kārmika* matter) and (vii) liberation (of the soul from matter) For their exposition see JRL (Vol. I, pp. 58–71)

P 5, l 22 An object is not within the range of words. This is the view of the *Bauddhas*

P 5, l, 22 'Bauddha' is the name given to the followers of Buddhism of which Gautama Buddha is the historical founder He was born near Kapilavastu, a city of Magadha (the southern part of modern Bihār). His father's name was S'uddhodana and that of his mother Māyādevī. The name of the *vams'a* (race) of S'uddhodana was S'ākya and that of his *gotra* (lineage) Gautama This has led to Lord Buddha being designated as S'auddhodani, Māyāsūnu, S'ākyasiṁha and Gautama His followers are known as *Māyāsūnavīyas*[2], *S'ākalikacīvarakas*[3], *S'ākyas*[4] etc Buddha was married to Yas'odharā who, in course of time, gave birth to a son known as Rāhula On being convinced of the worthlessness, transitoriness and miserableness of the world, Buddha renounced the world. According to the *Bauddhas*, he subsequently became omniscient and finally attained *nirvāna* in 486[5] B. C

---

1 Vācaspatimitra (c 9th century) in his *Sānkhyatattvakaumudī* (com on v 22 of *Sankhyakārikā*) says "आकाश शब्दगुणम्" This is the view of the *Mīmāmsakas*, too See "Notes" on p 13, l 29

2 See Gandhahastin Siddhasena Gaṇi's com. (pt. I, pp. 70, 232 and 354) to TS

3 *Ibid*, pt I, p 30 On p 123 of pt. II a Bauddha is referred to as 'Sugataśiṣya'

4 See p 35 of AJP.

5 See वीरनिर्वाणसंवत् और जैन कालगणना (p. 160) by Muni Kalyāṇavijaya.

The *Bauddhas* usually speak of seven[1] Sugatas (i) Vipasyin, (ii) S'ikhin, (iii) Visvabhū (iv) Krakucchanda, (v) Kāñcana (vi) Kāsyapa and (vii) S'ākyasiṁha[2] Of them Sākya(siṁha) and Vipasyin are mentioned on p. 325.

As the *Bauddhas* are the followers of Sugata, they are known as *Saugatas*, too. They refer to Sugata as *Tīrthaṅkara* Buddha, Dharmadhātu and Tathāgata.[4] The last epithet has given rise to the *Bauddhas* being called *Tāthāgatas* They worship the image of Buddha which has three lines in the neck.

In *Tarkarahasyadīpikā* (p. 10a) it is said that the *Bauddhas* keep a chowrie a hide and a gourd, get their head shaven wear a red garment reaching ankles and eat flesh as they believe that whatever is given in a *pātra* at the time of begging is pure. They observe strict celibacy and go on the road, cleaning it so that no living beings may get killed.

From *Saḍdarsanasamuccaya* (v 4-9) we learn

(a) Sugata is the deity of the *Bauddhas*

(b) He is the propounder of the four *āryasatyas* (noble truths) viz. *duḥkha* (suffering) *samudāya* (origin) *mārga* (path) and *nirodha* (cessation)[5]

(c) *Duḥkha* is five-fold inasmuch as it consists of five *skandhas*[6] (aggregations) viz. *vijñāna* (consciousness), *vedanā* (feeling) *saṁjñā* (conception) *saṁskāra* (impression) and *rūpa* (four elements, the body the senses).[7]

---

1 In P of Rajvad s Marathi translati n (p. 46) f *Dighanikāya* (pt. II) it is remarked that in some Pāli wo ks names of 8, 16 nd e en 25 Buddhas ar given

2 He is n ne oth than Gautama B ddha

3 See *Abhidhānacintāmaṇi* (II, 150).

4 *Ibid.*, v 146 In v 147-149 we come ac oss other names.

5 The four nobl truths are mentioned as under in *Systems of Buddhist Thought* (p. 69):—

(i) Suffering is universal.

(ii) Suffering has an origin.

(iii) Suffering admits of cessation.

(iv) There is a path which leads to the cessation of suffering

Further it is said on this very page: These Four Nobl Truths are nothing els b t the cardinal articles of Indian medical science pplied to spiritual healing exactly as they are in the Yoga philosophy This fact is pointed out i Vyāsa Commentary n the 15th Aphorism of th second book of Patañj li's *Yogasūtra*.

6 The five *skandhas* re explained on pp. 230-231 (*ibid.*) On p. 230 *sk ndha* is defined as under:—

"Aggregation of Dharmas which belong to th same lass is termed *skandha*

7 See AJP (V l. II, p. 60, ll. 18 19) where other details are gi n.

(d) The *Bauddhas* hold There are twelve *āyatanas*[1] viz. five sense-organs, and their five objects, mind and *dharma*.

(e) There are only two *pramāṇas*[2] viz *pratyakṣa* and *anumāna* (inference)

After the *nirvāṇa* of Buddha, a dispute arose in his church, and in 400 B C a council of monks met at Vais'ālī. This led to the division of the *Mahāsanghikas* into nine groups known as under

(1) Mūlamahāsanghika, (2) Ekavyavahārika, (3) Lokottaravādin, (4) Kukullika, (5) Bahus'rutīya, (6) Prajñaptivādin, (7) Caittika, (8) Aparas'aila and (9) Uttaras'aila

This council also caused a split amongst the *Theravādins* who got divided into the following eleven groups

(1) Haimavata, (2) Sarvāstivādin, (3) Dharmaguptika, (4) Mahīs'āsaka, (5) Kās'yapīya, (6) Sautrāntika, (7) Vātsīputrīya, (8) Dharmottarīya, (9) Bhadrayānīya, (10) Sammitīya and (11) Channāgarika[3]

Vasumitra (100 A. D) has said that all these twenty groups belong to the Hīnayāna sect, but, in course of time, the Mahāsanghika and Theravāda schools came to be known as 'Hīnayāna' and 'Mahāyāna'[4] The two well-known branches of Hīnayāna are Vaibhāsika and Sautrāntika whereas those of Mahāyāna are Yogācāra and Mādhyamika These are the four well-known sects[5] of Buddhism about which some details will be found in the "Notes" to p 80, l 10

Gandhahastin Siddhasena Gaṇi in his com[6] (pt. II, p 123) on TS

---

1 The twelve *āyatanas* are treated in *Systems of Buddhist Thought* (p 231) The word 'āyatana' is there explained as under —

"Āyatana ordinarily means a 'place', a resting place, but in Buddhist philosophy it is used, in the technical sense, for the ground wherein the mental properties develop"

2 For an exposition of various *pramānas* see my "Notes" (pp 110–158) on NK (III, 1–15), and for various definitions of '*pramāṇa*' see Vātsyāyana's *bhāṣya* on *Nyāyasūtra* (I, 1, 1), Uddyotakara's *Nyāyavārtika*, Jayanta's *Nyāyamañjarī* (p 12) and Udayana's *Nyāyavārtikatātparyapariśuddhi*

3 See pp 385–386 of SM edited by Śāstrī Jagadīśacandra

4 *Ibid*, p 386

5 For some details about the founders of these four sects, geographical places of their followers and a list of their works see बौद्धोनी चे शाखाओ, an article by Ashoka Harsha published in Buddi prakāśa (Vol 83, No 1, pp 54–46) and based on Satischandra Vidyabhusana's article published in "Mahābodhi"

6 On p 254 of part I there is mention of Āryasammitīya, Sautrāntika and Yogācāra

(VIII 1) has referred to the eighteen[1] *nikāyas*[2] of the *Sugataśāsyas*, and same is the case with the copper plate of Guhasena. These *nikāyas* are looked upon as the eighteen schools of Hīnayāna.

P 5 ll. 23-24. Speech is of four kinds (i) true (ii) false (iii) partly true and partly false and (iv) neither true nor false. Each of these is again of 10 10 10 and 12 types respectively. This is what we learn from *Dasaveyāliyanijjutti* (v 273-277) and its com. (p. 208b-210a) by Haribhadra. For the exposition of this topic in Guj see *Ārhatadarśanadīpikā* (pp 1071-1073).

P 6 ll. 6-7 Cf. *Syādvādaratnākara* (p 4, ll. 5-8).

P 6 ll. 7-8. Two topics viz. significance of adjectives and refutation of the views of others are treated by Haribhadra in his com. on *Sarvajñasiddhi*. This is what these lines seem to imply.

P 6 l. 8. For details about *Sarvajñasiddhi* and its *svopajña* com. see the intro. (pp. L & LI).

P 7 l. 5. Janmāntara means another birth or births. Jainism believes in metempsychosis, and so does Haribhadra its follower.

P 7 l. 8. By 'ādi occurring in dāna-śīlādau are meant *tapas* (austerity) and *svādhyāya* (study). See l. 15. *Dāna* (charity), *śīla* (conduct) austerity and *bhāvanā* (holy reflections) are the four constituents of *dharma*.

P 8, l 14. For Kukkācārya see intro. (p LXXVI).

P 8 l. 19. This quotation means that two negatives make up one affirmative. It occurs on p. 193 & in Vol. II on p. 14. It is met with in *Tattvabodhavidhāyinī* (p. 100).

P 8 l. 22. 'Cintāmaṇi' is a fabulous gem supposed to yield to its possessor all desires. It is also known as 'the philosopher's stone'.

P 9 l. 3. For Siddhasena Divākara see the intro.

P 9 l. 5. 'Sammati' stands for *Sammatiprakaraṇa* also known as *Sammatitarka*. It is a Pāiya work consisting of three *kāṇḍas* (sections) in verse.

P 9 l. 20. Here the word grantha a homonym, means a phrase. It occurs on pp. 25 43 60 61 65 66 71 and 76. It also occurs in *Mahānisīha*. Vide DCJM (Vol. XVII pt. 2, p. 33). It is found in *Siddhahemacandra* (VI 3, 14). In its *ṭippaṇa* we have " [illegible] "

P 10 l. 14. For the exposition of *sāmānya* and *viśeṣa* see *infra*.

P 10 l. 17. Anuvṛtti means 'co-ordination' and 'vyāvṛtti' 'differentiation'. These words occur in *Anyayogavyavacchedadvātriṃśikā* (v 4).

---

1 For their names and grouping under four heads see Guj ratī article [illegible] (p. 54).

2 For eighteen *nikāyas* according to *Dīpavaṃsa* see Rāhul Sāṅkṛtyāyana's Sk. intro. (pp. 4-5) to Vasubandhu's *Abhidharmakośa*.

There it is said "things are of themselves -*suo moto*- capable of co-ordination with things of their own class, and differentiation from things of a different class, their nature is not to be explained by assuming realities-(*sāmānya* and *vis'eṣa*)- other than the things themselves" Vide intro (p LXXXIII) to SM

P 10, l 22 There are eight kinds of *karman*, *jñānāvaranīya* being one of them It obscures knowledge See "Notes" on p 28, l 31 The word 'jñānāvaranīya' occurs in Vol II on p 225, l 13

P 10, l. 26 The word 'bhava' is here defined as one where living beings who are under the influence of *karman*, are born

P 11, l 3 The *pūrva-pakṣa* (objection) commences from this page with the word 'katham', and it ends on p 35, l 7 with the word 'ityādi' It embodies the following five issues —

(i) How can one and the same substance be both 'existing' (*sat*) and 'not-existing' (*asat*)? — pp 11–17

(ii) How can a substance be 'permanent' (*nitya*) and 'impermanent' (*anitya*) as well? — pp 17–19

(iii) How can one have both attributes viz. generality (*sāmānyatva*) and particularity (*vis'eṣatva*)? — pp 20–27

(iv) If a substance is expressible in words (*abhilāpya*) how can it be non-expressible (*anabhilāpya*), too? — p 27

(v) What is salvation after all? — pp 27–32

This last issue gives rise to two sub-issues

(a) How can salvation be attained by practising penance? — pp 27–31

(b) Is not a liberated one non-liberated and *vice-versa*, when *anekāntavāda* (many-sided doctrine) is accepted? — pp 31–32

This is followed by an allegation that even a valid proof (*māna*) is invalid (*a-māna*) and *vice-vsrsa* — pp 32–33

These two sub-issues are restated in verse on pp 33–35

All these issues are refuted (i) on pp 35–95, (ii) on pp 96–133, (iii) on pp 134–316, (iv) on pp 317–504 (pp 317–365 dealing with the refutation of absolute *anabhilāpya* and the rest with that of absolute *abhilāpya*), and (v) in Vol II on pp 124–239 with its first part on pp 124–227 and its second part on pp 228–231, and allegation about valid proof etc on pp 232–236

P 11, ll. 3–4 This allegation is refuted on p 36, ll. 4–12 and p 37, ll 3–6

P 11, ll 4–6 This allegation is refuted on p 62, ll 7–8

P 11, ll 7[1] *Anekāntavāda* is not the sole property of the *Jaina*

1 These notes are mainly based upon the Hindi notes (pp 63–66) on *Pramānamīmāṃsā* and the Hindi intro (pp. 105–106) to *Akalankagrantha traya*

system of philosophy for it is partly shared by the *Sāṅkhya* and *Mīmāṁsaka* systems as well. But it is true that it is the *Jaina* school that has systematically expounded this doctrine and refuted the various allegations made against it by the non-Jainas. Amongst them the *Bauddhas* seem to be predominent for Haribhadra mainly refutes their allegation and further on p. 24 (Vol. I) he specifically quotes a verse from *Pramāṇavārttika* of Dharmakīrti. Bādarāyaṇa[1] is probably the first to attack *anekāntavāda* in his *Brahmasūtra* (2-2-33)[2] He may not have meant it for the *Jainas* only though Śaṅkarācārya so interprets it. Can it not be against a *Vedāntin* like Bhartṛprapañca, and the *Sāṅkhyas* and the *Mīmāṁsakas* especially when the last two are *bhedābhedavādins* and *nityānityavādins*!

P 11 l. 7 *Virodha* (contradiction) is the fault mentioned here and this is but natural for it is the main pivot of the several other faults such as *saṁśaya* (doubt) etc. noted elsewhere. The number of the faults attributed to *anekāntavāda* has varied from time to time so much so that Yaśovijaya Gaṇi in his *Syādvādakalpalatā* (p. 200a) has mentioned many more faults[3] than those[4] mentioned by Haribhadra in his *Śāstravārtāsamuccaya* (v 510 518). Śaṅkara in his *bhāṣya* mainly refers to contradiction and doubt whereas Śāntarakṣita distinctly mentions *saṅkara* in his *Tattvasaṅgraha* (v 1 2[5]). In *Syādvādaratnākara* (p. 739) we come across the following quotation which mentions seven faults.—

"संशयविरोधवैयधिकरण्यसंकरमथोभयं दोषाः।
अनवस्था व्यतिकरमिति जैनमते सप्त दोषाः स्युः॥"

Akalaṅka in his com. (p. 103) on *Pramāṇasaṅgraha* (III 24) says – "[illegible] संशयविरोधवैयधिकरण्य[illegible] [illegible]"

Here he has shown that the seven faults are without any basis.

Vidyānanda in his *Aṣṭaśatī* (p. 227) has mentioned the following eight faults —

[illegible] वैयधिकरण्य [illegible] and [illegible][8]

---

1 It is looked upon by some as [illegible]
2 T[illegible] [illegible] approved to be a l[illegible] addition.
3 [illegible] Bādarāyaṇa [illegible] specially noted
4 They [illegible] (v 510 513), [illegible] (v 514-517) and [illegible] (v 518)
5 [illegible] common [illegible] different [illegible]
6 [illegible] — TRD p 93b
7 [illegible] — [illegible] p. 93b
8 The[illegible] noted [illegible] com (p 28) on [illegible] (I 1 33) [illegible] [illegible] seems to be the [illegible] eight [illegible] [illegible] Hemac[illegible] seems to [illegible] the former in his SM (com. on 24).

Prabhācandra in his *Prameyakamalamārtaṇḍa* (Nir edn, p 156), too, has mentioned eight faults, but instead of counting *apratipatti* separately he has noted *ubhaya*

Tarkapañcānana Abhayadeva Sūri in his com (p 452) on *Sammaī-payarana* has mentioned seven, and thus his view agrees in number with Vadin Deva Sūri's quotation noted on p 258, but it differs in this sense that he mentions *abhāva* instead of *vyatikara*.

In TRD (p 93b) the following nine faults are noted and refuted [1]—
विरोध, संशय, अनवस्था, वैयधिकरण्य, सङ्कर, व्यतिकर, व्यवहारलोप[2], प्रमाणबाध[3] & असम्भव[4]

Virodha is of three kinds (i) परस्परपरिहारस्थिति, (ii) वध्यघातक and (iii) सहानवस्थान Suppose there is a mango-fruit which is green in colour and sour in taste When it is so, it is not yellow in colour and sweet in taste This is possible only when the first state gets removed Thus both of these states are mutually exclusive of one another and not co-existent

A serpent and a mongoose are not found together, for, the former is *vadhya* (prey) and the latter a *ghātaka* (destroyer) Further, the former is weaker as compared with the latter So, if these two[5] were to co-exist, it will be a second type of contradiction

There is a *vadhya-ghātaka-nyāya* i e a maxim of the destroyer and its prey It is implied in *Taittirīyavārtika* (2-1-66) and *Vais'eṣika-bhāṣya* (pp 112–113)

Cold and heat do not exist together, for, they are opposed to each other[6] If they were to do so, they will be looked upon as an example of the third type of contradiction

None of these three types of contradiction exists here, for, it is not form one and the same stand-point that 'being' and 'non-being' are admitted in the case of reality This topic is treated in TRD (p 94a) Further, there it is said —

"किञ्चायं विरोध किं स्वरूपमात्रसद्भावकृत १ उतैककालासम्भवेन २ आहोस्विदेकद्रव्यायोगेन ३ किमेककालैकद्रव्याभावत ४ उतैककालैकद्रव्यैकप्रदेशासम्भवात् ५ ? ।

तत्राद्यो न युक्त, यतो नहि शीतस्पर्शोऽनपेक्षितान्यनिमित्त स्वात्मसद्भाव एवोष्णस्पर्शेन सह विरुध्यते, उष्णस्पर्शो वेतरेण, अन्यथा त्रैलोक्येऽप्यभाव स्यादनयोरिति ।

1 For the exposition of this topic in Guj see pp 168–171 of *Jaina darśana* (a translation of *Saddarśanasamuccaya* and TRD) by Pandit Bechardas and *Tattvākhyāna* (pt II, pp 146–161) by the late Upādhyāya Mangalavijaya

2 Violation or cancellation of convention

3 Opposition to valid proof

4 Impossibility

5 As other examples may be mentioned a cow and a tiger, a mouse and a cat and the like which have innate antipathy.

6 Cold and heat are not contradictories in modern sense, for, there is a possibility of a substance, being neither hot nor cold.

नापि द्वितीयः, एकस्मिन्नपि काले एकत्र द्वयोरनुपलम्भात् ।

नापि तृतीयः, एकस्मिन्नपि कोशमात्रे रात्रौ शीतस्पर्शो दिवा चोष्णस्पर्शः समुपलभ्यते न च तत्र विरोधः ।

नापि तुरीयः, पुत्रकुम्भकारौ द्वयोरनुपलम्भात् ।

एकमपि न घटते, यत एकस्मिन्नेव उपलभ्यमाने स्वरूपेण [illegible] तथैव प्रदेशे स्याद्वादेन [illegible] । यदि हि स्याद्वादस्य [illegible] स्यात् तर्हि अनवस्थानप्रसङ्गः ।"[1]

Amongst the available works of the *S'vetāmbaras* it seems Gandhahastin Siddhasena Gaṇi's com. (pp. 394–398) on TS (V 31) is the first work to deal with the subject of *virodha* in details. Dharmakīrti has treated this subject in *Pramāṇaviniścaya*.

P 11 l. 8. The *Jainas* do not believe that being and non-being are *absolutely* the same. Nor do they hold that non-being exists as inseparable from being. What they hold is that being and non-being are predicable of the same subject. Such being the case, being and non-being are not implicitly contained in each other and so reconcileable—as in Hegel's system— *but they are to be referred to different aspects of one and the same* thing and so there is no contradiction whatsoever. Further according to *anekāntavāda* the contradiction is not a fact that transcends or confounds the laws of logic, that is to say a fact which because it is a fact, has somehow to be accepted—as is done in the *anirvacanīyatāvāda* in the S'aṅkara school—it is a fact perfectly amenable to the laws of logic, a fact which logic easily succeeds in showing to be no contradiction at all, inasmuch as all the supposed contradictory elements refer to two different aspects of the same reality.[2]

P 11 ll. 8–9. This verse, if slightly modified, serves as an answer to the allegation made here. See p. 65 ll. 4–5.

P 11 ll. 16. [illegible] means that he elucidates this very thing by *tathā* etc. This phraseology is met with, many a time in this work.

P 12, ll. 3–4. See p. 65.

P 12 ll. 4–5. See p. 65.

P 12, ll. 4–5. From SM (com. on v 4) we learn that the *Jainas* hold that *dharmas* are not absolutely *other* than the *dharmin* otherwise there could be no such relation between them as predicate (*viśeṣaṇa*) and subject (*viśeṣya*). For no two absolutely distinct realities (say a camel and a donkey) can be ever related as subject and predicate. Further if *dharmas* are absolutely distinct from the *dharmin* i. e. the substratum in which they inhere there will be as many distinct entities in a *dharmin* as there are *dharmas* since every *dharmin* has infinite *dharmas*. For further details see Notes on p. 65 l. 10.

---

1 For the explanation of this in Guj. see *Tattvārthādhigama* (pt. II, pp 148–152).

2 See "Notes (pp. 261–262) on SM

In the intro to *Jayadhavalā* (pt. I, p 108) five views about *dharma* and *dharmin* are noted. They are —

(i) *Dharmin* is real, whereas its *dharma* or *dharmas* are unreal. The latter appear to be in *dharmin* on account of *avidyā* (ignorance)

(ii) *Dharmin* is unreal but *dharma* is real

(iii) Both *dharmin* and *dharma* are real but they are distinct On account of *samavāya*, *dharmas* are realized in the *dharmin*

(iv) Both *dharmin* and *dharma* are unreal

(v) *Dharmin* is somehow identical with its *dharma*

These views are respectively held by (a) the Vedāntins, (b) the Bauddhas, (c) the Naiyāyikas and the Vais'esikas, (d) the Tattvopaplava-vādins and the Sūnyavādins and (e) the Jainas, the Sāṅkhyas, the followers of Kumārila, and those of the Yoga school

P 12, ll 4–5 See p 65

P 12, l 5 'Āhosvit' is a particle implying doubt, alternative This word as well as 'āho' are usually the correlatives of 'kim' (whether) 'Āhostvit' occurs on p 201 (ll 7–8), p 221 (l 11), p 275 (l. 12), p 276 (l. 10), p 347 (l 12) and in Vol. II, on p 11, (l. 5), and in the *Bhāsya* (p 121) on TS (I, 35), in *Abhijñānas'ākuntala* (act V) etc. 'Utasvit', its synonym, is met with on p 72, l. 26 of AJP

P 12, l. 10 This is refuted on p 65, l 12

P 13, ll. 3–4 This is refuted on pp 66–67

P 13, ll. 5–6 This is refuted on p 68

P 13, ll. 6–7 This is refuted on pp 70–71

P 13, l 17 'Pravrtti-nimitta' *elsewhere* means 'reason for the use of any word in a particular sense' i e connotation of a term while *vyutpattinimitta* means its denotation See p 25, l. 16 and p 48, ll. 5–6

P 13, l. 28 This Abhayadeva seems to be none else but the well-known commentator of *Sammaipayarana*, for, in its com (p 5) named as *Tattvabodhavidhāyinī* and identified with *Vādamahārnava* we come across this very explanation of 'cakraka' He had a title of 'Tarka-pañcānana' He flourished in the period ranging from the latter half of the tenth century of Vikrama era to the first half of the eleventh

P 13, ll. 28–30 & p 14, ll. 22–29 The two faults viz 'cakraka' and 'anavasthā' are here explained The first is an argument in a circle, and the second is *regressus ad infinitum*. The word 'cakraka' occurs on p 57,

---

1 This may remind one of *Vādamahārnava* from whose work one and the same verse is quoted both in TRD (p 42a) and SM (com on v 18) Śāstri Jagadīścandra takes this to be the name of a *Sāṅkhya work*, and not that of an author, but I think it is his slip Prof Dhruva is silent except that he has included this name under 'Sāṅkhya'

l. 24 and on p. 97 l. 24. Similarly the word anavasthā is met with, on p. 72 ll. 6 16 21 & 22 p. 93, ll. 11–12 & 29 p. 97 ll. 8 11, 24 & 27 p. 106, ll. 23 29 & 30 p. 116 l. 29 p. 144 ll. 5–6 21 & 22 p. 282, ll. 9 27 & 28 p. 399 l. 8 Vol. II, p. 139 l. 10 p. 140 l. 11 p. 142, ll. 8–9 p. 194 l. 5.

P 13 l. 29 A *Mīmāṁsaka* is a follower of *Mīmāṁsā*, a system of philosophy also known as Pūrva-mīmāṁsā, Karma mīmāṁsā and Adhvara mīmāṁsā. It is thus distinguished from Uttara-mīmāṁsā also known as Brahma mīmāṁsā and Vedānta

The word mīmāṁsā literally means reflection The first attempt in the direction viz. "back to the *Vedas* was to reflect upon and systematize the teachings of the sacrificial section of the *Veda* i. e. the *Brāhmaṇas*. So says Prof. Dhruva in his intro. (p. xxi) of SM. He adds:

"As the Vaiśeṣik was engaged in determining the properties of things, and the Nyāya in formulating the p inciples of Logic, the main function of the Pūrvamīmāṁsā school—which is demonstrably older than both—was to l y down the principles of Interpretation, originally that of Vedic texts relating to the sacrifice. But its constant contact with rival systems which attacked the authority of the Veda drew it into th aren of epistemology and metaphysics. While the epistemological and metaphysical problems were foreign to the original purpose of Mīmāṁsā, the system[1] found its natural development in the direction of logic, with the result that the Mīmāṁsā came to be called Nyāya and was the parent of what is now known as the Nyāya-d rśana —*Ibid.*, p. LVIII

Jaimini (c. 200 B. C.) is said to be the author of the *Mīmāṁsāsūtra*. This has led to the Mīmāṁsā-darśana being designated as Jaiminīya darśana and the *Mīmāṁsakas* as *Jaiminīyas*. They are the followers of Dhūma mārga[2] (the Path of smoke) a rival of Arcir mārga[3] (the Path of Light)[4] These two Paths are also known as Dakṣiṇa mārga and Uttara mārga respectively[5]

The *Mīmāṁsakas* consider as an authority only the *Vedas* which are earlier (*pūrvavartin*) than the *Upaniṣads*. Hence they are known as *Pūrva-mīmāṁsakas*. According to them animal slaughter practised in the course of a sacrifice is justifiable as it is prescribed by the *Vedas*, and is pleasing to gods, guests and manes. Their goal is to attain heaven by

---

1 It is as old as th eldest *Śrautasūtras* See Appendix C (p. 66) of SM

–3 Dhūma-mārga is the religion f rituals or works (*karman*) and Arcir-mārga that of wisdom (*jñāna*). Both of these are also known as P tṛ-yān (th Path of manes) a d De yān (the Path of god). The earliest *locus clas icus* of thes two Path is *Bṛhadāraṇyaka Upa iṣad* (p. 75) followed and slightly varied by *Chāndogya Upan ṣad* (p 145) See Notes (pp. 1 6–127) t SM.

4 See SM (com on 11 p. 61).

5 This is what can be inferred from *Bhaga dgītā* (VIII 24–25).

propitiating gods by performing sacrifices and by offering flesh to them as an oblation They perform *s'rāddhas* for the propitiation of the manes and offer *madhu-parka* to guests

As stated in TRD (p 115a), the *Mīmāmsakas* are *Ekadandins* or *Tridandins* as is the case with the *Sānkhyas* Further, they wear red (*dhātu-rakta*) garments, use a deer's skin to sit upon, keep a gourd, have their head shaved, and sip thrice the water after having washed therein their sacred thread (*yajñopavīta*) They have no *guru* (teacher) but the *Veda*, and so they have not to approach any one when they wish to resort to renunciation As regards their views it may be said

(i) *Veda* is eternal, *apauruṣeya* (not emanating from a personal author) and self-authoritative, and a means of attaining knowledge as it propounds *dharma*

(ii) 'S'abda' is eternal, all-pervading and a *guna* of *ākās'a*

(iii) There is none–not even God who creates or destroys the world

(iv) There is no possibility for any one to be omniscient

(v) The followers of Prabhākara[1] (650 A. D) admit five *pramāṇas* viz *pratyakṣa* (perception), *anumāna* (inference), *s'abda* (verbal testimony), *upamāna* (comparison) and *arthāpatti*[2] (presumption) whereas Kumārila (670 A. D) and his followers all these five along with the sixth viz *abhāva* (non-apprehension)

(vi) Kumārila and other *Mīmāmsakas* accept *anekāntavāda*[3] to a certain extent, for, they believe

(a) Every thing exists from the stand point of its own *rūpa* and does not exist from that of the *rūpa* of the rest

(b) An *avayavin* is neither entirely distinct nor non-distinct from the *avayavas*

(c) Every thing is characterized by origination, permanence and and destruction.[3]

(d) *Sāmānya* and *vis'eṣa* are relative (*sāpekṣa*) and not absolute (*nirapekṣa*)

---

1 Some take him to be a younger contemporary of Kumārila and some believe him to be his pupil He has written *Bṛhatī*, a com on *Śābarabhāsya* which elucidates *Mīmāṁsāsūtra* Śabara, the author of this *Bhāsya* is looked upon by some as a contemporary of Vātsyāyana whereas others assign him to the fourth century A D Mr P I Tarkas informs me as under —

Śabara flourished much earlier than Vātsyāyana (c 300 A D) but definitely after Patañjali, the grammarian (c 150 A D) Śabara's age therefore would be c 100–200 A D

2 For an explanation of this see my "Notes" (157) on N K and Notes on AJP (p 385, l 21) In the latter, two types of *arthāpatti* are mentioned viz *dṛstārthāpatti* and *śrutārthāpatti* The former is admitted by Prabhākara and the latter by Kumārila Bhatta

3 This is the view expressed in *Tattvasangraha* (p 501) and TRD (p 98b)

In *Upamitibhavaprapañcakathā* (p. 437) there is some description of the *Mīmāṁsā* school and its followers.

P 14 ll. 3–4. For refutation see p. 71 ll. 8–11.

P 14 ll. 26–27 On p. 97 l. 24 we have "[illegible]"

P 15 ll. 11–12 p. 16 ll. 3–10 and p. 17 ll. 3–6. That a thing is both existent and non-existent is realized neither by perception nor by inference.

P 15 l. 19 Jñāpaka means a statement which substantiates the view previously propounded. The word jñāpaka occurs in the text on p. 302.

P 16 ll. 4–5. For refutation see p. 87 ll. 4–5.

P 16 ll. 5–7 For refutation see p. 87 l. 7 p. 88 ll. 3–10 and p. 89 ll. 2–12.

P 16 l. 7 For refutation see p. 90 ll. 4–8.

P 16 l. 8. Abhāva means non-existence. For details see *infra*.

P 16 l. 9 The word kaḍaga (Sk. kaṭaka) meaning a bracelet occurs in *Nāyādhammakahā* (I 1). kaṭaka occurs on p. 318 l. 21 of AJP The word kuṇḍala meaning an ear-ornament occurs in *Vivāgasuyam*.

P 17 l. 7 For refutation see p. 96 etc.

P 17 l. 8. Here *nitya* is defined as one which is never destroyed, which is never created and which remains the same throughout. This is, of course the view of the *Vaiśeṣikas*

P 17 ll. 8–9 This gives us a definition of anitya as one which by its very nature lasts for one moment

P 17 l. 17 The expression [illegible] is practically repeated on p. 20 l. 13. On p. 18 l. 25 we have: [illegible] Atideśa means analogical transference analogical extension of an argument.

P 17 ll. 22–23. These explain the propriety of each of the four adjectives-qualifications. If one were to say that *nitya* is one which is uniform in nature (*ekasvabhāva*) one whose nature is to last for a moment (*kṣaṇa-sthiti-svabhāva*) will have to be considered as *nitya*. So to exclude it [illegible] is added to it. *Anutpanna* is added to these two adjectives so that an object which is constant and of uniform nature but created may not be looked upon as *nitya* as some [illegible] *Apracyuta* is further added to these three adjectives [illegible] suggest that the view of some who believe [illegible] till the moment of [illegible] is untenable though they no doubt admit three attributes in the case of *nitya*. Municandra Sūri [illegible] such persons with the [illegible] and says Though the [illegible] [illegible] the [illegible] (antecedent [illegible]) of the products like [illegible] up to the moment of their generation they believe that the [illegible] perishes [illegible] the corresponding products get generated.

[illegible] four different [illegible] about *nityas* (i) [illegible] (ii) [illegible] (iii) [illegible] and (iv)

अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव नित्यम् They may be roughly attributed to the adherents of (1) *Jaina*[1], (2) Sānkhya & Vedānta, (3) *Naiyāyika* and (4) *Vais'eṣika* schools respectively

According to the *Vais'eṣikas* only those things which are absolutely changeless are *nitya*, and such a type of *nityatva* (changelessness) is found in *ākās'a*, *paramāṇu* etc [2] This may remind one of the definition of 'rigidity' in Statics

For Patañjali's view about *nityatva*, one can say from the following lines of his *Mahābhāṣya* on I, 1, 1 (Kielhorn's edn., Vol. I, p 7) that he is more inclined towards *pariṇāmi-nityatva* than *kūṭastha-nityatva* —

"द्रव्य हि नित्यमाकृतिरनित्या आकृतिरन्या चान्या च भवति । द्रव्य पुनस्तदेव '''अथवा नेदमेव नित्यलक्षण ध्रुव कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययोगि यत् तन्नित्यमिति । तदपि नित्य यस्मिंस्तत्त्व न विहन्यते । किं पुनस्तत्त्वम्? । तद्भावस्तत्त्वम् । आकृतावपि तत्त्व न विहन्यते ।"

The *Vedāntins* believe two kinds of *nityatva*: (i) relative and (ii) absolutive. The former is what they call *anvayitva* or *anvitatva* or *sthiratva*, and it is such as belongs to *kārana* in all its changes (e. g clay in a jar, the dissolution of a jar etc.) Further, it is based on the ground of *pratyabhijñā* (recognition)—the ground admitted by the *Jainas* The latter is such as belongs to *brahman* or *ātman* and to none else[3].

According to the *Jainas* absolute *nityatva* is a pure fiction. *Nityatva* which is possible is only relative It is one which is *in the midst of change* The *Vedāntins* thus are at one with the *Jainas* in so far as they trace *sthiratva* or *anvitatva* in the *midst of change* But as they do not attach much value to this relative *nityatva* and lay more emphasis on the absolute *nityatva* than on the other, they may be classed with the *Vais'eṣikas* who define *nitya* as "अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावम्".[4]

I may note *en passant* the riddle of permanence and change as solved by *Greek* philosophers and noted by Frank Thilly as under —

"He[5] is deeply impressed with the fact of change in the world, and concludes that change constitutes the very life of the universe, that nothing is really permanent, that permanence is an illusion, that though things may appear to remain stable, they are actually in an endless process of becoming, in a constant state of flux The Eleatics[6] take the opposite view and deny the very possibility of change or becoming To them it is unthinkable that reality should change, that a thing should really and truly become something else And so they declared that change is illusory, mere sense, appearance and that being is permanent and real"—*A History of Philosophy* (pp 22–23)

---

1 Cf "तद्भावाव्यय नित्यम्"—TS (V, 40)

2–4 See "Notes" (pp 43–44) to SM

5 He means Heraclitus (535 B C —475 B. C.)

6 This school takes its name from the town of Elea, in southern Italy, the home of its real founder Parmenides who was born in about 515 B C.

Empedocles (495 B. C.–435 B. C.) the Atomists and Anaxagoras (500 B. C.–428 B. C.) declared that *absolute change* was impossible and they concluded in favour of *relative change*. For they state —

"There are beings or particles of reality that are permanent, original, imperishable, underived, and these cannot change into anything else: they are what that they are and must remain so, just as the Eleatic school maintains. These beings or particles of reality however can be combined and separated, that is, from bodies that can again be resolved into their elements. The original bits of reality cannot be created or destroyed or change their nature, but they can change their relations in respect to each other And this is what we mean by change. In other words absolute change is impossible but relative change is possible. —*Ibid.*, p 33

P 17 l. 23. The *Naiyāyikas* are the followers of the Nyāya school of philosophy founded by Akṣapāda[1] They are also called S'aivas as they are always devoted to S'iva[2] Further the word *yauga* is used in TRD (p. 20a) and SM (com. on v 9) for the *Naiyāyikas*. It is used at times in the sense of the *Vais'eṣikas* as well. See SM (pp. 143 148, 173 and 178, Jagadis'acandra's edn.) and Notes (pp. 140 and 165) on SM.

The Nyāya school admits sixteen categories

Pramāṇa (proof) *prameya* (object of proof) *saṁs'aya* (doubt), *prayojana* (aim) *dṛṣṭānta* (illustration), *siddhānta* (conclusion), *avayava* (member), *tarka* (hypothesis) *nirṇaya* (ascertainment) *vāda* (continued argument) *jalpa* (sophistry), *vitaṇḍā* (wrangling), *hetvābhāsa* (fallacy), *chala* (quibbling) *jāti* (far-fetched analogy) and *nigraha* (opponent's error).

Further this school admits four *pramāṇas* viz. (a) *pratyakṣa*, (b) inference, (c) comparison and (d) *āgama*.

P 17 l. 25. *Abhāva* (non-existence) is of four kinds (i) *prāg abhāva* (antecedent non-existence), (ii) *pradhvaṁsābhāva* (subsequent non-existence) (iii) *anyonyābhāva* (mutual non-existence) and (iv) *atyantābhāva* (absolute non-existence).[3] Before a thing (say a jar) is produced there is its non-existence. This non-existence is *prāgabhāva*. It exists from beginningless time and it is destroyed as soon as a thing of which it is

1 He is also named as Gautama and his wife as Ahalyā. He is further referred to as Mahāyogin See *Skandapurāṇa* (Kumārikā khaṇḍa).

2 He is looked upon as the originator and destroyer of the universe. He is omnipresent, omniscient and eternal.

3 [illegible]
[illegible] ॥ १ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ३ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ४ ॥
—*Mīmāṁsāślokavārtika* (abhāva prakaraṇa vāda, pp. 473–474)

a *prāgabhāva*, is produced The word 'prāgabhāva' occurs in Vol. II, on p 31, ll. 8-9 and on p 173, l 6 It is explained in the super-com. (Vol II, p 31) Further, a quotation by way of its illustration is given there It means the non-existence of *dadhi* (curd) in *kṣīra* (milk) is called 'prāgabhāva'.

It may by noted that *prāgabhāva* or *dhvaṃsa* is regarded by the *Vaiśeṣikas* as the *abhāva* of a thing, but, according to the *Jainas* it is as much a *bhāva* as the thing itself Moreover, the so called *abhāva* is not *tuccha* or *mithyā* i e. unsubstantial nothing as some *Vedāntins* would have it, but is an aspect of *bhāva* and therefore the *bhāva* itself[1]

There is mention of *pradhvaṃsābhāva* in Vol II on p 173, l 7.

In Siddhasena Gaṇi's com (p 374) on TS (V, 29) there is an exposition of *abhāva*

P 18, l 3 The word 'āsekā' is explained in the com. as 'āśaṅkā'. This word occurs on p 19, l 13

P 18, ll 3-7 & p 19, l 3 For refutation see pp 132-133

P 18, l. 4 'Dravya' means, no doubt, a substance, but, according to Jainism it is not without *paryāya* (modification)[2], and hence *utpāda* (origination) and *vyaya* (dissolution) in addition to *dhrauvya* (permanence) Same is the case with *paryāya;* for, it is not without *dravya,* and hence *dhrauvya* over and above *utpāda* and *vyaya* Thus everything that exists is *utpāda-vyaya-dhrauvya-yukta*[3] This is why reality is defined in Jainism as *substance cum-mode*

This concept of reality may remind a student of biology of the concept of metabolism For, it affords an exact parallel, since metabolism consists of two opposite processes viz anabolism and catabolism These respectively mean the process of breaking up and that of building up. They are held together by a synthetic process of equilibrium known as metabolism Roughly speaking, the living process is a combination of alternative processes of birth and death the equilibrium between which is maintained by a life-process itself. Disintegration is necessary for the release of energy for life, and integration for building up latent energy. Maintenance of the suitable equilibrium between these two is again necessary for continuance of life[4]

A student of philosophy may compare this concept with the dialectic concept of Hegel—the concept which implies two opposite processes of thesis and antithesis both combined by synthesis[5]

1 See "Notes" (p 26) on SM

2 Cf. Siddhasena Gaṇi's com (p 378) on TS (V, 29) and AJP (p 119)

3 Cf "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्"—TS (V, 29)

4-5 See Prof A Chakravartī's article "The Contribution of Jainism to World Culture" (pp. 85-86) published in "The Jaina Antiquary" (Vol. IX, No 2).

According to the *dravyārthika naya* everything is *nitya* (permanent), *sāmānya*, *avācya* and *sat* (existent), whereas according to the *paryāyārthika naya* everything is just the opposite i. e. impermanent, *viśeṣa*, *vācya* and *asat* (non-existent)[1]

P 18, ll. 20–21 This verse is quoted in SM (com. on v. 27), too.

P 18 ll. 20–21. According to the *Bauddhas* everything lasts for a moment, and then it completely perishes. So they use the word *pariṇāma* in the sense that there is absolute dissolution following origination. The *Naiyāyikas* and others who regard *dravya* as entirely distinct from *guṇa* interpret this word as the destruction of *guṇa* after it was produced in a *dravya* which undergoes no change whatsoever. The *Jainas* do not believe that any *dravya* or *guṇa* is entirely changeless (*avikṛta*). Neither any *dravya* nor *guṇa* leaves off its inherent nature in spite of its undergoing changes[2] A human soul even when it becomes a beast or a bird, does not lose its soul ness. Whether a binary becomes tertiary or *vice versa* it does not cease to be matter. The white colour may become yellow and that in its turn may become green but, in all these stages colour is all the while present. This is what is beautifully expressed in TS (V 41) as "तद्भावः परिणामः" Vyāsa in his com. (p. 307) on *Yogasūtra* (III, 13) defines 'pariṇāma' in the same way as here. For he says

"अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः।"

P 19 ll. 16–17 The words mṛt-piṇḍa and śivaka occur on p. 123 ll. 6–7 and these two along with sthāsaka and kapāla on p. 113, ll. 5–6. Śivaka occurs on p. 114 l. 3, too. In Koṭyācārya's com. (p. 181) on *Viśeṣā°* (v 482) we come across "पिण्ड-शिवक-स्थासक-कोश-कुशूलकपालेषु" So it follows that the word ādi occurring in पिण्डशिवकादि stands for स्थासक, कोश कुशूल etc. This is borne out by स्थास कोश and कुशूल occurring on p. 104, l. 27 of Municandra's com. on AJP

In Siddhasena Gaṇi's com. (p. 306) on TS (V 31) we have:
"मृत्पिण्ड-शिवक-स्थासक-कोश-कुशूल-घट-कपाल-शकल-शर्करा-पांशुपरमाणवः"

In *Durgapadaprabodha* (p 23b) a com. by Prabhānanda on *Vītarāgastotra* (VII 1) we have "स्थास-कोश-कुशूलादि" In its avacūri (p. 74b) by a pupil of Viśālarāja we have "स्थास-कोश-कुशूल-कुशूलादिपर्यायाणि"

A lump of clay assumes different forms before a pot, a jar or the like is made out of it. These forms are given names according to the shapes they assume. Thus a ball of clay is called mṛt-piṇḍa a lump of clay which has a shape of a *liṅga* of Śiva śivaka sthāsaka is the name given to a lump of clay having the shape of a mirror kośa to that resembling a bucket and kuśūla to one resembling a granary

1 See Jagadīśacandra's explanation (p. 297) of SM

2 Transformation or changing manifestation does not mean complete cessation.

P. 20, l. 3. As stated in SM (com. on v 14) there are four views regarding *sāmānya* and *vis'eṣa* They are

(i) There is only *sāmānya*, and *vis'eṣa* has no place whatsoever. *Sāmānya* alone is *vācya* It is the only reality.

This is the view of those who admit only *dravyāstika naya.* Some *Mīmāmsakas*, the *Sānkhyas* and the *Advaitavādins* hold this view.

(ii) There is nothing but *vis'eṣa*

This is the view of the *Bauddhas*, and it is due to their laying *all* emphasis on the *paryāyāstika naya* and completely denying the existence of the *dravyāstika naya*

(iii) There are both *sāmānya* and *vis'eṣa* but they are in no way inter-related—are both distinct and independent That is to say, both of them are realities, *distinct inter se*

This is what the *Vais'eṣikas* and the *Naiyāyikas* hold as they have an unwarranted passion for the *Naigama naya*

(iv) *Sāmānya* and *vis'eṣa* are neither absolutely distinct nor non-distinct from each other What is *sāmānya* from one view-point, is *viśeṣa* from the other and *vice versa* They are *two-in-one.* This is the view of the *Jainas*

P. 20, l. 3. For refutation see p. 134 etc

P. 20, ll 7–9 For refutation see p 293, l 12 & p 294, l 3.

P 20, l 8 On this very page, l. 23, the commentator explains 'karka' as a kind of horse Does he mean 'a white horse', the meaning to be found in various dictionaries? The word 'karka' occurs on p 120, ll. 7 & 22

Kalki or Kalkin who is looked upon as the tenth and the last incarnation of Visnu, is said to have a white horse to ride upon So Muni Kalyāṇavijaya in his "वीरनिर्वाणसंवत् और जैन कालगणना" (p 48) has suggested that the word 'kalkī' may be a Sanskritized form of *kakkī, kakka* the Pāiya word meaning a white horse.

P 20, ll 9–10. For refutation see p 294, ll. 6–8

P 20, ll. 15–16 Cf. p 275, l. 14 and the first hemistich of the following verse of *Visesā°* —

"एक्क निच्च निरवयवमक्किय सव्वग च सामन्न ।
निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुप्फ व ॥ ३२ ॥"

P 21, l. 6 For refutation see p 295, l. 10

P 23, l 3. Here the word 'para' stands for 'Dharmakīrti', for the verse quoted here occurs in his *Pramāṇavārtika* (I, 183–4)

P 23, ll. 4–5 The idea conveyed in this verse is refuted by Akalaṅka in his *Nyāyaviniścaya* This verse is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p 620), and with variants in *Anekāntavādapraves'a* (p 7), *Aṣṭasahasrī* (p 92), *Sammatiṭīkā* (p 242), *Nyāyavinis'cayavivaraṇa* (p. 92a), and

Syādvādaratnākara (p. 837) and it is explained in *Pramāṇavārtikavṛtti* and *Manorathanandinī*. This explaination is reproduced in the fn. on *Nyāyakumudacandra* (p. 6?0).

P 23 l. 5. The root [illegible] is dropped and replaced by [illegible] by Ratnaprabha Sūri in his *Ratnākarāvatārikā*; for in his days it conveyed an obscene sense

P 23, ll. 20-21. Here the word *syāt* is explained. It is said that originally it is the third person singular of the potential of [illegible] to be. It is here treated as an indeclinable connoting somehow In "Notes (p. 32) on SM it is said that it is generally treated by commentators as an indeclinable noun or adjective connoting indefinite possibility Is the word "indefinite correct?

P 24 ll. 5-6. Cf. p. 207 ll. 13-14

P 25 ll. 3-5. For refutation see p 300 ll. 5 12 & p. 301

P 25 l. 6. For refutation see p 302, ll. 7-8. Cf. p. 310 l. 7

P 25 ll. 10-11 Why the author has restated the same thing is accounted for in two ways. Cf. what is said on p. 27 ll. 17-18.

P 25 l. 17 A camel is somehow curds. This is an example of *syādvāda*. This is what the opponent says.

P 26 l. 3. Bhedasambharavāda has no scope in several non-Jaina systems. See p. 316 l. 18.

P 27 ll. 5-7 For refutation see p 31 ll. 4-10.

P 27 ll. 9 10. For refutation see Vol. II p. 1?4 etc.

P 28 l. 10 & p. 28 ll. 3 7 For refutation see Vol. II p. 209 l. 14 & p. 209 l. 3.

P 28, l. [illegible] may remind one of the Guj. '[illegible]'

P 28, ll. 7 9. For refutation see Vol. II p. 209 ll. 5 11 and p. 210 ll. 3 7

P 28 ll. 10-11 & p. 29 ll. 3-4 For refutation see Vol. II p. 218 ll. 9-1? & pp. 219 ll. 3 9 p. 220 ll. 3-8 p. 221 ll. 3 12 and p. 222, ll. 3-4

P 28 l. 11 Cf. TS (X 3) where we have "[illegible]"

P 28 l. 31 There are eight kinds of *karmans* (i) *jñānāvaraṇīya*, (ii) *darśanāvaraṇīya* (iii) *mohanīya* (iv) *antarāya* (v) *āyus* (vi) *nāman* (vii) *gotra* and (viii) *vedanīya*. The first obscures knowledge. For details see JRL (Ch. VIII).

P 28 l. 32. [illegible] (P chauttha) and [illegible] (P atthama) are each a kind of external penance—mortification of flesh [illegible] day one takes two meals [illegible] one meal on the first day two on the second and one on the third and thus gives up [illegible] the fourth, is said to be practising [illegible] meals on each of the two days and [illegible] and thus

gives up meals up to the sixth, is said to be practising 'sastha'. One who practises 'astama' gives up meals up to the eighth

'Cauttha' is explained as above by Abhayadeva Sūri in his com. (p. 147b) on *Thāna* (III, 3, s 182) For, he says —

"केवलमेक पूर्वदिने द्वे उपवासदिने चतुर्थे पारणदिने भक्त-भोजन परिहरति तत् चतुर्थभक्त''शब्दव्युत्पत्तिमात्रमेतत्'' प्रवृत्तिस्तु चतुर्थभक्तादिशब्दानामेकाद्युपवासादिष्विति।"[1]

In *Smrticandrikā* we have·

"सायमाद्यन्त्ययोरह्नो साय प्रातश्च मध्यमे।
उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद् भक्तचतुष्टयम्॥"

P 29, ll 4-10 & p 30 For refutation see Vol. II, p 224, l 12

P 29, l. 7 *Pramāda* means negligence, inadvertence It is one of the causes of the influx of *karmans*.

P. 29, l 8 Contemplation is either good or bad. For details see JRL (Ch. XX)

P 29, l 14 There are five *bhāvas* (i) *aupas'amika*, (ii) *ksāyika*, (iii) *ksāyopas'amika*, (iv) *audayika* and (v) *pārināmika* Roughly speaking, 'bhāva' means a condition of a living being The *audayika bhāva* rises from the operation—fruition of *karmans* In the case of the embodied soul it is its impurity For details see JRL (pp 98-100)

P 29, l 29 See "Notes" for p 28, l 31 'Vedanīya' *karman* makes an embodied soul experience pleasure or pain

P 30, ll 7-9 For refutation see Vol II, p 225, ll 4-6

P. 30, l. 9 & p 31, ll 3-7 For refutation see Vol II, p 227, ll 8-10

P. 30, l. 22 See "Notes" for p 29, l. 14 'Ksāyopas'amika bhāva' rises from the partial destruction, subsidence and operation of the 1st, 2nd, 3rd and the 8th kinds of *karmans*—the *karmans* known as *ghāti-karmans* See JRL (p 100)

P 31, ll 8-9. For refutation see Vol II, p 228, ll. 4-5

P 32, ll. 4-6. For refutation see Vol. II, p. 231, ll. 9-12

P 32, ll 7-10 & p 33, l 3. For refutation see Vol. II, p 232, ll 7-8.

P. 33, l 5. The first foot etc. are referred to as 'sangraha-grantha' in Vol. II, p 236, l 4 This may remind one of 'sangraha-s'loka' and 'antara-s'loka'. In the intro (p 49) to *Nyāyakumudacandra* (Vol I) we have —

"'निराकारेतरस्य' इत्यादयोऽन्तरश्लोका वृत्तिमध्यवर्तित्वात्। 'विमुख' इत्यादिर्वार्तिकव्याख्यानवृत्तिमध्यमध्यवर्तिन खल्वमी श्लोका। वृत्तिचूर्णता तु विस्तारभयान्नासामभिव्याख्यानमुपदर्श्यते। सग्रहश्लोकास्तु वृत्तिप्रदर्शितस्य वार्तिकार्थस्य संग्रहपरा इति विशेष"

Thus *sangraha grantha* means a statement made with a view to recapitulating what has been previously said

1 In the com (p 220b) on *Viāhapannatti* (II, s 92) Abhayadeva has said the same as under —

"चतुर्थं भक्तं यावद् भक्त त्यज्यते यत्र तच्चतुर्थम्। इयं चोपवासस्य सञ्ज्ञा एव षष्ठादिकमुपवासद्वयादेरिति।"

P 33, ll. 5–10 All these three verses with slight variations or without them are quoted in TRD (p. 78a) *Bodhicaryāvatārapañjikā* (p. 492) *Nyāyavinis'cayavivaraṇa* (p. 581a) and *Nyāyakumudacandra* (pp. 838–839). In the fn. of the last work explanation from *Manorathanandinī* is given.

P 33 l. 11 & p. 34, l. 3 & ll. 8–10. In *Syādvādaratnākara* (p. 1118) and in *Nyāyakumudacandra* (p. 841) we find all these lines as quotations and in TRD (p. 78a) all except the last but, nowhere the original source is mentioned or traced.

P 34, l. 16. लेश्या occurs on p. 29 ll. 5–6

P 36 l. 3. This is the commencement of the refutation of the first issue—allegation.

P 36 l. 4. 'आगोपालाङ्गनाप्रसिद्ध' means well known to cow herds, women and others. On p. 78 l. 6 we have आविद्वदङ्गनाप्रसिद्ध. It is explained in ll. 18–10 as सकललोकप्रसिद्ध i. e. well known to the whole world. Literally it means well known from the learned to women, women here standing for illiterate! For a similar phrase see p. 175 l. 5 p. 215 ll. 10–11 p. 227 ll. 6–7 p 282, l. 5 p. 330, l. 8 p. 397 l. 6 II—p. 48, l. 8 p. 59 l. 23 p. 75 l. 8 p. 85 l. 10 p. 111 l. 9 and p 125 ll. 11–12.

P 36 ll. 5–12. A thing exists in view of its own *dravya* (substance), *kṣetra* (place), *kāla* (time) and *bhāva* (nature or property) but it does not exist in view of the substance etc. of another object. Thus a thing is in its own substance etc., but not in another substance etc. If we deny the latter as the *Bauddhas* do, it will be every thing for it will not be *asat* in any way

Similarly a thing is *asat* i. e. non-existence[1] is predicated of a thing, in view of the substance etc. of another thing but not so, as regards its own substance etc. Otherwise it will have no existence like the horns of an ass i. e. to say it will be thorough nihilism.

Thus, in order that (i) a thing may not lose its individuality—its own self and (ii) its own nature may not become nothing, it is desirable to believe that a thing exists and does not exist as well, though, from *different* view points—in *different* capacities such as *sva-dravya* and *para-dravya*. In short, the *Jainas* believe in *being-cum-non-being* of all things from different points of view, viz. स्व and पर For details see JRL (Ch. XII).

P 37 ll. 7–11. Any and every thing has its own substance, place, time and nature. Further it will not do to think of a thing as having only any one or more of them and not all of them. Thus we cannot think of a jar with reference to its substance (say clay) only while totally ignoring—denying its place time and nature, which, too inhere in it.

1 This non-existence belongs to the thing *itself* and not to the other thing, and that, too, as regards the substance etc. of the other thing. In short, X is X only and not non-X.

P 38, l 4 'निर्लोठयिष्याम' means 'we shall knock down—refute' The root is लुठ् I, Parasmaipada Its forms are used on p 64, l 9, p 217, l. 6, p 274, l. 16, p 380, l. 9, and in Vol II on p 49, l, 7, p 118, l. 6, p 212, l. 8 and p 218, l. 5

P 38, l. 5 The existence of the substance of a thing is not the same as the non-existence of the substance of another thing And this holds good in the case of place, time and nature, too Thus, the existence of the clay substance of a pitcher is not non-distinct from the non-existence of the water substance of another thing Otherwise a thing would cease to exist If the existence of clay substance is equated with the non-existence of water substance, a pitcher which exists with reference to its clay-substance will also exist with reference to water-substance, for, the existence of the former is assumed to be non-distinct from the non-existence of the latter

P. 42, l. 10 सूक्ष्मधिया भावनीयम् means this should be pondered upon by one whose intelligence is sharp This expression occurs in the com' on p. 103, l. 12 A synonym of सूक्ष्मधिया' occurs on p 286, l. 22 कुशाग्रीयबुद्धिभि' occurs on p 128, l. 26 and सूक्ष्मेक्षिका etc. on p 186, l 6, p 227, l. 5, p 380, l. 3; and in Vol. II on p 124, l 4 and p 176, l 20

P 43, l. 10 'Aksaragamanikā' which occurs in Vol II, p 230, l. 20 seems to imply 'literal meaning' The Pāiya word for it is 'akkharagamaniyā', and it is used by Haribhadra in his *Āvas'yakaṭīkā* (p 631b)

P 43, ll 15–16 अपि तु is explained as किं तर्हि in Vol. II, p 186, l. 25 as well.

P 44, ll. 5–7 The objector admits that the existence of clay substance is a kind of the non-existence of water substance But, even then he is not prepared to admit that a thing exists and does not exist as well!

P 45, ll. 5–6 'Pravrttinimitta' is explained on p 261 There is no justification for using a different word even when the *pravrttinimitta* is the same

P 45, l. 6 'Atiprasanga' means unwarranted license in reasoning—unwarrantable strech of the principle

P 45, ll. 24–25. The words 'indra', 's'akra' and 'purandara', though synonyms, convey different senses owing to their difference in connotation as suggested by their etymologies given here. 'Indra' signifies the lord of gods, 'S'akra' the powerful god, and 'Purandara' the destroyer of the cities. These differences of sense are recognized by *Samabhirūḍha naya.*

P 45, l. 25 The compound 'vajrapāṇi' is dissolved here This, too, is a synonym for 'Indra', but it connotes a different sense

P 46, l. 5 'S'ābda nyāya' is explained in ll. 17–18 as under —

Pradhāna (principal) is that which is directly stated by a word in an object which is both *aneka* (many) and *eka* (one) in Jainism, and the rest is *guṇabhūta* (subordinate) This is 's'ābda-nyāya'. This phrase occurs on p 52, l. 8

P 46, l. 6 p. 47 l. 3. Here is given the etymology of *dravya*

P 47 l. 3. The etymology of 'paryāya' is here given.

P 48, l. 19 See pp. 134–139.

P 49, l. 11 Abhyupagamavirodha means running counter to the accepted dogma.

P 49 ll. 12–13. [illegible] occurs with a slight difference on p. 80 ll. 24–25 and p. 262, ll. 4–5.

P 50 l. 23. The word kārikā is usually used in the sense of a memorial verse or a collection of such verses on a philosophical or scientific subject e. g. Bhartṛhari's *Kārikās* on grammar. Here it stands for a collection of verses. This word occurs on p. 375 l. 11. It is used in connection with the introductory verses of the *Bhāṣya* of TS by Devagupta Sūri and Gandhahastin Siddhasena Gaṇi (vide p. 19 and p. 20 respectively of Vol. I).

P. 51 l. 5. Setikā is a kind of measure, and so is mānaka. As stated in *Gaṇitatilaka* (v. 7) 4 *pādikās* = 1 *mānaka*, 4 *mānakas* = 1 *setikā* and 10 *setikās* = 1 *kārī*. For further details see my intro. (p. XXXVII) to *Gaṇitatilaka*.

P. 51 l. 17 This may remind one of the fact that Hemacandra Sūri has composed two works viz. *Ayogavyavacchedadvātriṃśikā*[1] and *Anyayogavyavacchedadvātriṃśikā*[2]. Anyayogavyavaccheda occurs in Vol. II p. 165 l. 24.

P 51, l. 24. Mānaka is explained by me on this very page.

P 51 l. 28. Āyāma is a synonym of Bauddha.

P 51 ll. 28–30. The Āyāma view is that the power to generate produces an act in question by making a full use of it, but its power does not perish in doing so. It can produce another act hereafter.

P 55 ll. 30–31 See Notes on p. 107

P 56 ll. 6–7 Here is noted a nyāya. This word 'nyāya' is differently translated by different scholars e. g. an apposite illustration[3] a popular maxim[4] an inference from familiar instances[5] and an idiomatic

1–2 In this connection the late Prof. A. B. Dhruva has observed as under in his Notes (p. 8) on SM:—

"(1) [illegible] lit. exclusion of non-possession i. e. demonstration that truth does not fail to belong to the Jaina system, that it certainly belongs to it; the constructive or positive part of Hemacandra's work ([illegible]). (2) [illegible]—lit. exclusion of the position that truth might belong to other rival systems, i. e. demonstration that truth does not belong to other systems; the destructive or negative part of the undertaking ([illegible])."

3 See Apte's Sanskrit English Dictionary

4–5 See Laukika [illegible] (pt. I) collected by G. A. Jacob.

expression[1] "There is no exact equivalent in the English language for it A *nyāya* is more concise than a proverb and has at the same time all the force of the latter It is based upon experience We come across it in works on grammar, philosophy and rhetoric. It is difficult to say who the first person was to coin this word and mention a *nyāya* or *nyāyas* Amongst the *Jainas*[2] Haribhadra is perhaps the first, in case we do not consider the word 'andhakantaijja' occurring in *Āyāra* as a *nyāya*

The *nyāya* in question is explained in ll 28–31 But the word 'gadu' is not explained It occurs in *Kāvyaprakāśa* (IX, 83), and in *Mahābhāṣya* It is a homonym, and has five meanings (i) crooked, hump-backed, (ii) a hump on the back, (iii) a javelin, (iv) a water-pot and (v) any useless or good-for-nothing object. None of these suits the context. So, for the present I take it to mean 'a boil', and interpret this *nyāya* as 'out of frying pan into fire'[3] This *nyāya* is not noted in any of the three parts of *Laukikanyāyāñjali* It, however, occurs in *Tattvopaplavasimha* (p. 23).

It seems that the mentality of the Indians of olden days to present many a thing as an aphorism (*sūtra*) is the origin of *nyāyas*

The phrase 's'abda-gadu' occurs on p 323, l 11 It occurs in the *Mahābhāṣya* on III, 1, 26 (Vol. II, p 36)

P. 56, l 25 'Ksunna' means pounded, the original root being 'ksud' VII, Ubhayapadin. It occurs on p 91, ll. 10, 27 & 28, p 290, l. 15, p 313, l. 9, p. 355, l. 10, and, in Vol II on p 184, l 5

P 57, l 6 Attachment to one's own system of philosophy is difficult to let go This idea is expressed by Hemacandra in *Vītarāgastotra* (VI) as under —

"कामराग-स्नेहरागावीषत्करनिवारणौ ।
दृष्टिरागस्तु पापीयान् दुरुच्छेद सतामपि ॥ १० ॥"

The expression 'अहो दुरन्त स्वदर्शनानुराग' occurs on p 101, l 8, and 'अहो दारुणो मोह' on p 44 where we have 'अपूर्वो विभ्रम.'.

P 57, ll. 10 & 11 'Prasajya-pratisedha' means negative statement and 'paryudāsa' means an exception, a prohibitive rule The former is rendered as 'express negation' by Prof. Cowell in his translation of *Sarvadarśanasangraha* In a foot-note (p 250) he explains it as under

"Where the negation is prominent it is called *prasajya-pratisedha*, but where it is not prominent we have the *paryudāsa* negation In the

1 See "Notes" (p 64) on SM

2 See my article केटलाक न्याय published so far in three instalments in "Jaina dharma prakās'a" (Vol LX, Nos 2–4)

3 Mr P I Tarkas does not accept this view He traces it to *Nyāyavārtika* (p 134) and takes it to refer to an episode of Bali and Vāmana, an incarnation of Visnu

former the negative is connected with the verb: in the latter it is generally compounded with some other word; as, for example, (a) Not a drum was heard, not a funeral note. (b) Unwatched the garden bough shall sway. The former corresponds to the logicians' *atyantābhāva*, the latter to *anyonyābhāva* or *bheda* [1]

Both the *forms* of negation occur in *Mahābhāṣya* on *Aṣṭādhyāyī* (I, 4 50) and in *Vākyapadīya* (II, 86). Verses defining the two are quoted in *Sāhityadarpaṇa* (ch. VII, p. 214) as under —

"अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥"
"प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥"

The word prasajya pratiṣedha occurs on p. 207 l. 6 and in Vol. II, p. 217 l. 6 & p. 218, l. 4, too.

The word 'paryudāsa' occurs on p. 208 l. 3 and in Vol. II p. 218, l. 4 and in *Sābara-bhāṣya.*

P 58 l. 9 Arhan mata means Jainism—a system propounded by an *Arhat* a *Jaina Tīrthaṅkara.*

P 59 ll. 6 ff. Every thing is both existing and non-existing.

P 60 ll. 7–8. कुशाग्रीयधिषणोदित means put forward by one whose intelligence is as sharp as the point of the blade of the kus'a grass. Kus'āgrabuddhi hence means having a penetrating-sharp intellect. On p. 128, l. 26 and in Vol. II on p. 175, l. 10 & p. 176 l. 13 we have कुशाग्रबुद्धि which, too means the same. Kusa a Pālya equivalent of kusa occurs in *Visuddhimagga* (I, 6 para 121).

P 60 l. 14. *Mecaka is a homonym. Here it means* a kind of gem. It has five colours (vide Notes p. 378 on SM).

The word mecaka occurs on p. 130, l. 9 p. 159 ll. 7 & 24 p. 160, l. 11 and p. 302 ll. 4 & 16.

P 62, ll. 7–8. These lines form an answer to the objection raised on p. 11 ll. 4–6. The existence does not reside by totally avoiding non-existence. But they somehow co-reside.

P 65 ll. 4–5. This verse differs very little from one on p. 11. The slight variation introduced here turns the allegation into refutation! It is thus a *pūrva-pakṣa-śloka-parāvartana.* For parallel examples see *infra.*

P 65 l. 10 As already mentioned here in "Notes (p. 260) the *Jainas* do not look upon *dharmin* as absolutely distinct from *dharma*, but they look upon them as distinct from one view point and non-distinct from another view point. They do not deny the distinction *in a certain sense* between *dharmin* and *dharma*, but they do deny *absolute* distinction between them. If there was absolute distinction there can be no such

1 Quoted from *Laukika nyāyāñjali* (pt. II p. 60).

relation as that of *dharma* and *dharmin* In other words the *dharma* would be a total stranger to the particular *dharmin* and would be in no way its

P 65, l. 20 'न ह्यभ्युपगमा एव वाधायै भवन्ति' occurs many a time See l. 25 of this very page, p 365, l. 9, and Vol II, p 17, ll 12–13

P 66, ll 29–30 The shape, substance and colour are noted as the *dharmas* of a *ghata*, a *dharmin* 'Budhna', a homonym, here means the bottom of a vessel, viz *ghata*. A *ghata* is described in the *Bhāsya* (p 122) on TS (I, 35) as under —

"ऊर्ध्वकुण्डलौष्ठायतवृत्तग्रीवोऽधस्तात् परिमण्डल ।"

In *Uttarajjhayanacunni* (p 14) composed by a pupil of Govāliya Mahattara we have —

"ऊर्ध्वकुण्डलोष्ठायतसत्त्रग्रीवादिरूप"

A *ghata* is described by Hemacandra in his com (665) on *Viśesā°* (v 1552) as under —

"पृथुबुध्नोदरोर्ध्वकुण्डलोष्ठायतवृत्तग्रीवादिमति घटपदार्थे"।

Municandra Sūri has defined *'ghata'* as one which has an expansive bottom and belly, and whose neck is round and long, and whose lips resemble an ear-ornament.

P 67, l. 25 'Vais'esikā' (lit the investigator of distinctive properties) is the name of the follower of the *Vais'esika* system of philosophy It is founded by Kanāda[2] known as Kanabhaksa[3], Kanabhuj[4], Kānāda[5], Ulūka[6] and Aulukya[7] Pās'upata is another name for a *Vaiśesika*

As regards this Vais'esika system, the late Prof. A. B Dhruva has made the following observations

(i) "The Vaiśesika and the Nyāya, as observed before, originated as separate systems, but the former which was in its origin a child of the Pūrva-Mīmāmsā, soon become a supplement—an adopted child, to use a metaphor—of the latter Thus, Vātsyāyana[8], the Nyāya-bhāsyakāra, treats the Vaiśesikā as a 'prati-tantra Siddhānta' of Nyāya — intro (p XLI) to SM.

(ii) "'Atom-eater', as the nickname of the founder, might not be probable, because an atomic theory is not special to the system, and the Vaiśesika is not the first pioneer of the theory" — Notes (p 24) to SM

1 This is split up as कुण्ड लोष्ठायत in the printed edition It is a slip, for, the three words are कुण्डल, ओष्ठ and आयत

2–4 This means corn-piece eater'

5 Literally it means a crow eater

6 It means an owl, and it is equated at times with a crow-eater

7 For the various views regarding the significance of these designations, see "Notes" (p 25) to SM

8 He is also called Paksilasvāmin

(iii) "The characteristic method of investigating Truth adopted in the Vaiśeṣika system is to find out the Viśeṣas i. e. the differentia or distinguishing properties of things. This gives the name to the system."
—*Ibid.* (p. 25)

The Vaiśeṣika system admits six categories or entities viz. *dravya* (substance) *guṇa* (quality), *karman* (action) *sāmānya* (generality), *viśeṣa* (particularity) and *samavāya* (inherence). This is what we learn from the *Vaiśeṣikasūtra*, its *Bhāṣya*[1] by Praśastapāda[2], and works of Haribhadra and Śaṅkara. Śrīdhara[3] Udayana[4] and Śivāditya[5] the later writers, have added *abhāva* (negation) to these six categories, as they do not look upon it as a nonentity but regard it as a *padārtha* like the other six. For the nine types of *dravya* etc. see "Notes" on p. 4, ll. 26–29 of Vol. II.

Vādivetāla Śānti Sūri in his Pāiya com. on *Uttarajjhayaṇa* and its *Nijjutti* mentions in Pāiya on p. 172a, the six original *padārthas*, nine *dravyas* 17 *guṇas* 5 *karmans*, 3 *sāmānyas* and then he explains in Saṁskṛta three varieties of *sāmānya* and notes a difference of opinion regarding this exposition. Further he mentions in Pāiya two varieties of *viśeṣa*.

The Vaiśeṣika system admits two *pramāṇas*. This is the usual view and it is accepted by Haribhadra and Vidyānanda. But Siddharṣi in his *Nyāyāvatāravṛtti* (p. 9), Hemacandra in his com. on his own work *Pramāṇamīmāṁsā* (I, 1, 9) and Maladhārin Hemacandra in his com. (p. 666) on *Viśeṣā°* have said that the *Vaiśeṣikas* admit three *pramāṇas* viz. *pratyakṣa*, *anumāna* and *āgama*. Devabhadra in his *Ṭippaṇa* (p. 9) on the *Nyāyāvatāravṛtti* says that Siddharṣi has here followed Vyomaśiva[6]; otherwise Kandalīkāra mentions only two. Gandhahastin Siddhasena Gaṇi who seems to be earlier than Vyomaśiva has said that the *Vaiśeṣikas* admit either two or three *pramāṇas*. So it seems that by his time somebody

1 This is not a regular exposition of each Vaiśeṣika sūtra but it is an independant work running along the lines of the Vaiśeṣika sūtra. It is called *Padārtha-dharma-saṅgraha*.

2 The general view is that he flourished after Diṅnāga, and thus he belongs to the fifth century. The late Prof. A. B. Dhruva has however assigned to him a date prior to Diṅnāga.

3 He composed *Nyāyakandalī*, as he tells us in 991 A. D. It is a com. on Praśastapāda's *Bhāṣya*.

4 He is an author of *Lakṣaṇāvalī*, *Kiraṇāvalī*, *Kusumāñjali* etc. From *Lakṣaṇāvalī* we learn that he flourished in 984 A. D.

5 He has composed *Saptapadārthī*.

6 I take him to be the same Vyomaśekhara the author of *Vyomavatī*, a com. on the *Bhāṣya* of Praśastapāda—*Vyomavatī* composed earlier than *Nyāyakandalī*. But I can not say whether he can be identified with Śivāditya (the author of *Saptapadārthī*) or not.

must have propounded the other view Who that person is is a question to which I invite the attention of veteran scholars

In the *Vais'eṣikasūtra* there is no mention of Īs'vara (God) whereas the *Nyāyasūtra* proves His existence

The *Vais'eṣikas* believe in the doctrine of 'pīlupāka' (heating of atoms) whereas the *Naiyāyikas* that of 'pitharapāka' (heating of molecules) Vide Dasagupta's A *History of Indian Philosophy* (Vol I, pp 305 & 327)

P. 68, l. 5 'Pratīti-saciva' means one assisting conviction This phrase occurs on p 258, l. 13

P 68, ll. 6–7. See p 13

P. 69, l. 9 'Nāntarīyakatva' means a state of being invariably connected, inseparability This word occurs on p 144 l. 8 and p 212, l. 22

On pp. 365, 373 and 374 and in Vol II, p 192, l 10 we come across the phrase 'nāntarīyaka'. The word 'nāntarīyakatva' occurs in Patañjali's *Mahābhāṣya* (p Vol II, p 144) on *Aṣṭādhyāyī* (III, 3, 18) The portion in question is as under —

"कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति[1]। नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेय तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति। एवमिहापि"

The same passage is repeated in the *Mahābhāṣya* (Vol II, p 245) to IV, 1, 92

नान्तरीयकत्वम् = व्याप्ति । अन्तरा विना भवम् अन्तरीयम्। अन्तरीयमेव अन्तरीयकम्। न अन्तरीयकं नान्तरीयकम्। येन विना यद् न भवति तद् नान्तरीयक नियतसम्बद्धम्। तस्य भावो नान्तरीयकत्व नियतसम्बन्धः साहचर्यनियमो व्याप्तिर्वा ।[2]

P. 70, l. 8 & p 71, ll 3–5 The objection raised on p 13, ll. 6–7 is here noted and refuted.

P. 70, l 15 'Vāndhyeya' means a son of a barren woman i. e. an impossibility of which the following verse is a typical example —

"मृगतृष्णिकाम्भसि स्नात शशशृङ्गधनुर्धर ।
एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखर " ॥[3]

'Vandhyāsuta', a synonym of 'vāndhyeya', is met with on p 173, l. 26, p 346, l. 3, p 355, l. 7, p 371, l. 7 and in Vol. II on p 1, l 11, p 28, l 9, and p 141, ll. 16 & 29

'Kha-puṣpa' means a sky-flower This word occurs in Vol II, p. 198, l 5 'Kha-kusuma', a synonym of 'kha-puṣpa' occurs on p 346, l. 3 and its another synonym 'ākās'a-kusuma' on p 323, l. 8 and in Vol. II, on p 216, l. 22 'Ambarāravinda', a sky-lotus, is met with in Vol. II, p 7, l. 17 and its synonym 'vyomāravinda' on p 81, l. 30, 'puṣkarapuṣkara' and

1 For a parallel idea see Vācaspatimis'ra's *Tātparyaṭīkā*, a com. on *Nyāyasūtra* (IV, 1, 54) For other details see my article "Prohibition of Flesh eating in Jainism" published in "The Review of Philosophy and Religion" (Vol, IV, No 2, pp. 238–239)

2 See Prof A. B Gajendragadkar's Notes (p 288) on *Kāvyaprakāśa*.

3 Vide Apte's Dictionary

'ākāśapadma in Vol. II, p. 214, l. 5 & l. 16 resp. and gaganāravinda in Vol. II on p. 87 l. 30.

'Kharaviṣāṇa a horn of an ass, is another illustration of impossibility for no ass has horns. This phrase occurs on p. 91, l. 18 p. 358, l. 17 and in Vol. II on p. 7 l. 15, p. 53, l. 26 p. 55 l. 5 p. 86 l. 25 p. 96 l. 7 p. 99 l. 30 p. 141 l. 5 p. 214, l. 25 and p. 215 l. 21.

S'aśa viṣāṇa which is a synonym of śaśa-śṛṅga and which means a horn of a hare occurs on p. 149 l. 13 and in Vol. II on p. 80 l. 12 p. 86, ll. 14–15. The word 'mṛga tṛṣṇikā meaning a mirage occurs in Vol. II on p. 76 l. 30. For other details about it see p. 282.

P 71 ll. 6–11. The allegation made on p. 14 ll. 3–4 is here mentioned and refuted.

P 71 ll. 12–18. This verse and the following three occur in *S'āstravārttāsamuccaya* as v 115–158 as quotations. They are explained in its *svopajña* com. (pp. 72b–73a) but the wording differs. These verses are attributed to Vṛddhas. See the intro. (p. XCIV).

P 71 l. 19. [illegible] This reminds me of the following quotation occuring in Siddhasena Gaṇi's com. (p. 377) on TS (V 29):—

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

P 72, l. 3. This is the same line as l. 10 of p. 15 but it is here used in a different context.

P 73 l. 12. Vaiyadhikaraṇya means the state of having different substrata. It is absence of a common abode, dislocation.

P 74, l. 7 Tantra is a homonym. Here it is used in the sense of a system of philosophy – Jainism. The word tantrāntarīya occurs in the *Bhāṣya* (pp. 121, 232 and 354) on TS. Gandhahastin Siddhasena Gaṇi explains it as [illegible] on p. 121. The word 'sva-tantra meaning Jainism occurs on p. 175 l. 19 and 'tantra in Vol. II p. 181 l. 4 and p. 238, l. 16. On p. 101 l. 19 we come across the phrase [illegible]'

P 74, l. 25. What works are meant by vṛddha-granthas is not stated in the super-commentary They may be some work or works of Siddhasena Divākara, Mallavādin or some such personage who is senior to Haribhadra.

P 76 ll. 7–11. These lines are by way of refutation of the allegation made on p. 15 ll. 11 ... In the Notes (pp. 164–165) on SM, it is said.—

When one know an object (घट), he distinguishes it from like as well as unlike objects (other cl y vessels and also घट). Thus, in knowledge, there is a negative elem nt in addition t the positiv element. It is only with the help f the form r that we fix the nature of an bject, which would otherwise remain n haloes, floati g, vague, undefined Th refore [illegible] [illegible]

In *An Introduction to Logic* (pp. 172-173) H. W. B. Joseph says:—

"Hence we must accept the negative Judgment as expressing the real limitation of things, but we must allow that it rests upon and presupposes the affirmative ..[1]The reciprocal exclusiveness of certain attributes and modes of being is the real truth underlying negation But for that, everything would be everything else, that is as positive, as those several modes of themselves"

John Caird observes in *An Introduction to the Philosophy of Religion* (p 219) as under:—

"Nor, again, can you reach this unity merely by predication or affirmation, by asserting, that is, of each part or member that it is and what it is. On the contrary, in order to apprehend it, with your thought of what it is you must inseparably connect that also of what it is not You cannot determine the particular number or organ save by reference to that which is its limit or negation It does not exist in and by itself, but in and through what is other than itself It can exist only as it denies or gives up any separate self identical being and life—only as it finds its life in the larger life and being of the whole You cannot apprehend its true nature under the category of Being alone, for at every moment of its existence it at once is and is not, it is in giving up or losing itself, its true being is in ceasing to be. Its notion includes negation as well as affirmation"

P 76, l. 29. 'Sautra' means pertaining to 'sūtra'. Here it means the text viz AJP

P 78, l. 30 'Ksayopas'ama' means partial destruction and partial subsidence This word occurs in Vol II on p 225, l. 7 and the word 'kṣāyopas'amika' in Vol II on p 218, l 12

P 79, ll 5–6. For refutation see pp 80–82.

P 79, ll. 6–7 For refutation see p 82, ll 8–9

P 79, l. 7 & p. 80, ll. 3–4 For refutation see p 83

P 79, l. 23 If one is suffering from jaundice, everything—even a white conch, appears as yellow In this connection Rāmānujācārya observes in his *S'rībhāṣya* (p 187[2]) on *Brahmasūtra* (I, 1, 1)

"पीतशङ्खादौ तु नयनवर्तिपित्तद्रव्यसम्भिन्ना नायनरश्मय शङ्खादिभि संयुज्यन्ते। तत्र पित्तद्रव्यगतपीतिमाऽभिभूत शङ्खगतशुक्लिमा न गृह्यते। अत सुवर्णानुलिप्तशङ्खवत् पीत शङ्ख इति प्रतीयते। पित्तद्रव्य तद्गतपीतिमा चातिसूक्ष्मतया पार्श्वस्थैर्न गृह्यते, पित्तोपहतेन तु स्वनयननिष्क्रान्ततयाऽतिसामीप्यात् सूक्ष्ममपि

1 "It is tautological to say that the cold is cold, to say that it is not hot because it is cold informs us that hot and cold are mutually exclusive attributes Cold is no more identical with not-hot, than odd with not-even, though the numbers which are odd are the same numbers as are not even." —*An Introduction to Logic* (p 172)

2 This is the page-number of the edition published by T. Śrīnivāsa Śarmā in A. D. 1916 along with *Śrutaprakāśikā*

पृच्छते । [illegible] पृच्छते ।[1]

In *Kalyāṇamandirastotra* (v 18) it is said

"किं काचकामलिभिरीश ! सितोऽपि शङ्खो
नो गृह्यते विविधवर्णविपर्ययेण ! ।"

For kācakāmala see p. 116 l. 29 and Vol. II, p. 84 l. 21. Kāmala' occurs on p. 274 l. 14 and kāmalin on p 132, l. 3 p. 274, l. 3 & p. 278, l. 23.

P 79 l. 23. Maru means a desert, a country destitute of water. It is also the name of a country and its people. Both the meanings suit the context. But, on taking into account the following line occurring in Hemacandra's com. (p. 37) on his own work *Abhidhānacintāmaṇi*, the word maru need not be treated separately —

"ग्रीष्मे हि सिकतातप्तकराः मरीचिका [illegible] अत एव मरुमरीचिकेत्युच्यते"

P 79 l. 23. Marīcikā means mirage This word[2] occurs on p. 116, l. 27 & p. 244, l. 27 and its synonym mṛgatṛṣṇikā[3] in Vol. II, p. 76, l. 30. For a diagram and explanation of this phenomenon see any elementary book on light e. g. *A Text-Book of Light* (pp. 108–109) by R. W. Stewart. Municandra has said on p. 116 that the illusion of water in a mirage etc. is due to the *kāla* being heated in summer etc. In *S'rībhāṣya* (p. 187) we have

"मरीचिकाजलज्ञानेऽपि [illegible]
[illegible]"

P 79 l. 24. Dvicandra means two moons This word occurs on pp. 190, 249 & 348 of Vol. I and pp. 51 72 & 73 of Vol. II, indudvaya on pp. 225–227 and candra-dvaya in Vol. II on p. 98. Rāmānujācārya explains this phenomenon in his *S'rībhāṣya* (pp. 187–188) as under

"[illegible]
[illegible]"

1 This is followed by "[illegible] इति पृच्छते । [illegible]"

2 This occurs in *Tattvabodhavidhāyinī* (p 376).

3 This is met with in *Abhijñānaśākuntala* (VI) and mṛga-tṛṣṇā in *Paramārthasāra* (v 32), *Laṅkāvatārasūtra* (II, 157) and *Mahābhāṣya* (p. 196) on IV 1 3. In the latter work (p. 196) gandharvanagara is also mentioned.

सामग्रीद्वित्वम्, तत्कृत ग्रहणद्वित्वम्, तत्कृत ग्राह्याकारद्वित्व चेति निरवद्यम् । अतः सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धम् ।"

The following verse of S'esanāga's *Paramārthasāra* otherwise called *Ādhārakārikā* and *Āryapañcas'atī* mentions a few illustions:—

"मृगतृष्णायामुदक शुक्ठ रजत भुजङ्गमो रज्ज्वाम् ।
तैमिरिकचन्द्रयुगवद् भ्रान्त निखिल जगद्रूपम् ॥ २२ ॥"

P. 80, ll. 4–5. For refutation see p 83, ll. 6–8

P. 80, l. 10 The history of Buddhism can be divided into three stages (a) the original teachings of Gautama Buddha, (b) Buddhism of the Pāli canon and (c) Mahāyāna or Samskṛta Buddhism The original teachings are supposed to have been embodied in the 'Tipitaka' or the three baskets of the Pāli canon They are *Sutta-piṭaka*, *Vinaya-piṭaka* and *Abhidhamma-piṭaka* The last is later than the other two, and even these in their present form belong linguistically to the age succeeding that of As'oka's edicts[1].

All was painful (*duhkha*), all was transitory (*kṣanika*), all was nothing at all (*s'ūnya*) or nothing but ideas (*prajñapti* or *vijñānas*) or a mere creation of mental habits (*vāsanā*) or imagination (*vikalpa*) are the doctrines which in their rudimentary form may be taken as part of the original teachings of Lord Buddha and which are clearly mentioned in the Pāli canon These are elaborately treated in the Mahāyāna, which is the third and the last stage of the history of Buddhism and which is the only form of Buddhism known to most of the *Jaina* and *Vaidika* writers.

Buddhism is expounded in *Vivekavilāsa* (VIII, 265-275) These verses are quoted in *Sarvadars'anasangraha* (pp 46-47, Government Oriental Series No 1)

'Sautrāntika' is the name of one of the four schools of Buddhism, the other three being (i) Vaibhāsika or Āryasamitīya or Sarvāstivāda, (ii) Yogācāra or Vijñānavāda and (iii) S'ūnyavāda or Mādhyamikavāda or Nairātmyavāda The followers of the Sautrāntika school attach greater importance to the *sūtras* of Lord Buddha than to the commentaries, and hence this name of their school This school holds that the external world is not directly perceived but only indirectly inferred from the images it creates in the mind. Dharmatrātṛ, Ghosa, Vasumitra and Buddhadeva are the well-known writers of this Sautrāntika school.

The *Vaibhāṣika* school is so called as it attaches a very great importance to *vibhāṣā*, the com on *Abhidhamma-piṭaka*. It admits the existence of the past, present and future It considers both knowledge (*jñāna*) and objects of knowledge (*jñeya*) as real. It believes in the existence of the external objects as perceived by the *pratyakṣa pramāna* In short, according to this school *all* is real, and that shows the significance of its

1 See intro. (p. LXVII) to SM.

designation as Sarvāstivāda Further this school believes that every thing lasts for four *kṣaṇas* origination, duration, old age and death. Even *ātman* named as *pudgala*, lasts for four *kṣaṇas*. Further knowledge is form less, and it originates along with the object from the same material.

The literature of the *Vaibhāṣikas* is available to-day in the Chinese language. *It comprises Jñānaprasthānaśāstra (also known as Mahāvibhāṣā)* of Kātyāyaniputra, *Dharmaskandha* of Sāriputra, *Dhātukāya* of Pūrṇa, *Prajñaptiśāstra* of Maudgalyāyana and *Vijñānakāya* of Devakṣema.

Vasubandhu has written *Abhidharmakośa* known as *Vaibhāṣikakārikā* and has written a *Bhāṣya* on it, and thereby refuted the *Sautrāntika* doctrines. Later on, Yaśomitra, a *Sautrāntika* has written a *vyākhyā* on it, and it is styled as *Abhidharmakośavyākhyā*.

Yogācāra is so named as its leaders practised *yoga* for according to this school only those who by practising *yoga*[1] attain the ten *bhūmis* of Boddhisattva, acquire *bodhi*. The other view is that the *Brāhmaṇas* gave this designatian to this school on coming across Asaṅga's *Yogācārabhūmiśāstra*. *Yogācāra* asserts that there is no external reality either directly perceived or mediately inferred. This sort of idealism is a natural outcome of the practice of *yoga* which is mainly concerned with the mental life.

Asanga alias Āryasaṅga (480 A. D), Vasubandhu, Nanda, Diṅnāga, Dharmapāla and S'īlabhadra are the principal ācāryas of the Yogācāra school.

The *Mādhyamika* school denies reality of the ends, being (*bhāva*) and non-being (*abhāva*) and affirm it of the centre (*madhya*) only which is neither being nor non being but simply *śūnya* or emptyness."[2]

The doctrines of all the four schools are briefly noted in the following quotation occurring in Devabhadra's Tippaṇa (p. 78) on Siddharṣi's com. on *Nyāyāvatāra* (v 29) —

"अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते
प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

1 *Yoga* is assigned an important place in Buddhism. Lord Buddha had practised *yoga* before attaining *bodhi*. Those which are known as the fi e *yāmas* and the four *bhāvanās* in Jainism are looked upon as prominent constituents of *dharma* even in Buddhism. The latter has treated four *ārya-satyas*. In the *Mahāyāna* sect there is detailed description of *dhyāna*, *pāramitā*, *samādhi* to. Ther are four schools of the *Bauddha tantra*: (i) *kriyā-tantra*, (ii) *ca yā tantra*, (iii) *yoga-tantra*, *and* (iv) *anuttara-yoga-tantra*. Amongst them *yoga-tantra* is of great importance. Th five *daśās* of *yoga* are treated in *anuttara-yoga-tantra*. See p. 437 of SM edited by Jagadīścandra.

2 [illegible]

योगाचारमतानुगैरभिहिता साकारबुद्धिः परा
मन्यन्ते बत मध्यमा कृतधिय' स्वच्छां परां संविदम् ॥"

Dr P L Vaidya attributes the authorship of this verse to Jñānas'rī with a querry This verse is incorporated by Bhāvaprabha Sūri in his *Paryāya* on *Nayopades'a* (v 119), with some variants e g. रभिमिता (?) for रभिहिता and स्वस्थां for स्वच्छां

As regards the *S'ūnyavādins* Amulyacandra Sen in his *Schools and Sects in Jaina Literature* says on p 46 :—

"The Śūnyavādins who deny the existence of all visible world and all future are told in answer that as astrologers, dream-interpreters and other kinds of diviners are sometimes able to predict future events it cannot be said that there is no future" [1]

On p 27 he observes —

"According to another school it is not only the soul that does not exist but nothing exists Every thing is mere appearance, a mirage, an illusion, a dream or phantasy. There rises no sun nor does it set, there waxes no moon nor does is wane, there are no rivers running nor any wind blowing, the whole world is unreal [2] The Mādhyamika school of the Buddhists and the popular māyāvāda which arose as an off-shoot of Vedānta owe their origin to this school which is met here in the literature of the Jainas *for the first time in the history of Indian philosophical thought*[3]

On p 354 of pt I of Gandhahastin Siddhasena Gaṇi's com. on TS (V, 22) we have a reference to three *Bauddha* schools as under —

"अस्ति आर्यसम्मि(? मि)तीयानामात्मा, सौत्रान्तिकानां तु चित्ततद्युक्तसन्ततौ तत्पुद्गलप्रज्ञप्ति, चित्तसन्ततौ वेदनासञ्ज्ञा चेतनादिधर्मयुक्तायां चक्षुरादिसंहिताया च चित्तेनान्योन्यानुविधानात्, इत्येषा चित्तद्युक्तानां धर्माणा सन्ततिरहङ्कारवस्तुत्वादात्मेत्युपचर्यते, तथा पुन' पुनर्गत्यादानात् 'पुद्गल' इत्युपचर्यते, योगाचाराणां तु विज्ञानपरिणाम पुद्गल ।"

From this exposition it must have been realized that the four-fold division of Buddhism is based upon two main questions

(1) Is there at all any reality mental or non-mental?

(2) How is external reality known to exist?

Of these the first is a metaphysical question and the second an epistemological one The metaphysical question is answered in three different ways —

(i) The *Mādhyamikas* reply that there is no reality mental or non-mental, that all is void Thus they are nihilists

---

1 In *Sūyagaḍa* (I, 12) we have —
"संवच्छरं सुविण लक्खण च निमित्तदेह च उप्पाइय च ।
अट्ठङ्गमेय वहवे अहित्ता लोगंसि जाणन्ति अणागयाइ ॥ ९ ॥"

2 This is what we learn from *Sūyagaḍa* (I, 12) The verse is ·
"नाइच्चो उदेइ न अत्थमेइ न चन्दिमा वड्ढइ हायई वा ।
सलिला न सन्दन्ति न वन्ति वाया वन्झो नियओ कसिणे हु लोए ॥ ७ ॥"

3 These italics are mine.

(ii) The *Yogâcâras* answer that only the mental world is real, and that the non mental or the material world is completely void of reality. They are thus subjective idealists.

(iii) Another class of the *Bauddhas* reply that both the mental and non mental are real. Thus they are realists and are rightly styled as *Sarvâstitvavâdins*[1]

When these *Sarvâstitva-vâdins* are asked the epistemological question as to how external reality is known to exist, some give one answer and the rest another. Thus there are two answers to this question. The *Sautrântikas* reply that external objects are not perceived but known by *inference*. They are therefore styled as *Bâhyânumeya-vâdins*, and they are thus representationists or critical realists. Others known as the *Vaibhâşikas* reply that the external world is directly *perceived*. *They are therefore* styled as *Bâhya-pratyakşa-vâdins*, and they are thus direct realists.[2]

Different dates are assigned to the four schools of Buddhism. Yamakami Sogen notes the following tradition in this connection in his *Systems of Buddhist Thought* (p. 104)

"Thus the Vaibhāshikas arose in the third century after Buddha's death, the Sautrāntikas in the fourth; the *Mādhyamika* school, as Āryadeva states, came into existence five hundred years after the *Nirvāṇa* of Buddha, and Asaṅga, the founder of the *Yogācāras* or the *Vijñānavādins* is, at least, as late as the third century of the Christian Era.

The late Prof. A. B. Dhruva has said that this view is not sound as here propagators are looked upon as founders. Further he has opined:

Vijñānavāda existed long before the time of Asaṅga and Vasubandhu, and so there is no reason to make it posterior to the Śūnyavāda of Nāgārjuna. From the position of the *Sautrāntika* who is half an idealist, the next step is naturally to that of the *Yogācāra* who is a complete idealist rather than to the *Mādhyamika* who is a Nihilist. —Intro. (p. LXX) to SM.

Dr. Keith holds a contrary view as can be seen from his *Buddhist Philosophy* (p. 228).

Of the 32 *Dvātriṁśikās* of Siddhasena Divākara, XV deals with the various schools of Buddhism. The four schools noted above are briefly described in *Upamiti* (IV p. 438). While pointing out the systems of philosophy which resort to the last four *nayas*, Nyāyācārya Yaśovijaya Gaṇi in his *Nayopadeśa* (v. 119) says that the Sautrāntika school arose from Ṛjusūtra, Vaibhāṣika from S'abda, Yogācāra from Samabhirūḍha and Mādhyamika from *Evambhūta* respectively. This statement of his is probably based upon *Tattvabodhavidhāyinī* (p. 378), a com. on *Sammaipayaraṇa* (I, 5). For there it is said:

1 This term is used in a slightly different sense by some *Bauddha* writers.

2 See *An Introduction to Indian Philosophy* (pp. 163–164) by Dr. S. C. Chatterjee and Dr. D. M. Datta.

"सौत्रान्तिक-वैभाषिकौ बाह्यार्थमाश्रितौ ऋजुसूत्र-शब्दौ यथाक्रमम्, वैभाषिकेण नित्यानित्यशब्द-वाच्यस्य पुद्गलस्याभ्युपगमात् शब्दनयेऽनुप्रवेशस्तस्य। बाह्यार्थप्रतिक्षेपेण विज्ञानमात्रं समभिरूढो योगाचारः। एकानेकधर्मविकलतया विज्ञानमात्रस्याप्यभाव इति एवम्भूतो व्यवस्थित एवम्भूतो माध्यमिक इति व्यवस्थितमेतत् तस्य तु शब्दादयः शाखाप्रशाखाः सूक्ष्मभेदा इति।"

In this com the word माध्यमिक occurs on p. 378, योगाचार on pp 378 & 463, वैभाषिक on pp 185, 378, 397, 400, 401, 458 & 459, सौत्रान्तिक on pp 400 401 & 463 and आर्यसमितीय on p. 458

In *Bauddha Dars'ana*, a Hindi work by Rāhula Sānkṛtyāyana we come across the life of Gautama Buddha, fundamental principles of Buddhism, and life, tenets and works of Nāgārjuna, Asanga, Dinnāga and Dharmakīrti

P. 80, l. 17. The *pūrva-pakṣa* begins on p 79, l 3 and ends on p 80, l. 5

P 81, l. 11 See Vol. II, ch. V

P. 81, l. 14 For explanation of causes see pp 251–252 and "Notes" (pp. 198–210) by Y V Athalye on Annambhaṭṭa's *Tarkusaṅgraha*

P 83, l. 11. 'As'akyaparihāra' means 'one which cannot be avoided'.

P. 86, l. 4 The expresion 'को वा किमाह' occurs in Vol II on p 14, l. 7, p 42, ll. 4–5 and p 131, l. 4 It is met with in *Lalitavistarā* (p 3b) 'क एवमाह' occurs in Vol. II, p 230, l. 4

P 86, l. 19. By 'अन्ये' are meant Kumārila and others.

P 87, l. 24 'Ākūta' means 'intention' So 'parākūta' means another's intention. This phrase occurs on p 285, l. 14 and p 322, l. 18

P 88, l 28. 'Cīvara' means a garment. The Guj. word 'cīra' is derived from it.

P 90, ll. 6–7. This verse resembles the one noted on p 17, ll. 5–6.

P 90, l. 9 The view of the *Vais'eṣikas* is stated here They agree with the *Jainas* in admitting that a thing exists as regards its own *rūpa* and it does not exist as regards the *rūpa* of another But they do not look upon existence and non-existence as the *dharmas* of a thing Further, they consider *dharma* as absolutely distinct from *dharmin*

Dharma can be distinct, non-distinct or both from *dharmin* The first two views are not admitted by the *Jainas* who maintain that *dharma* is somehow distinct from *dharmin*, and at the same time it is somehow indistinct from it, too

P 90, l. 10. 'Siddhasādhyatā' means 'establishing what is already established'. This word occurs on p. 188, l. 7, p 189, l. 4 and in Vol. II, p. 232, ll. 9-10

P 91, l. 18 See "Notes" (p 280)

P 93, l. 9 The *Vais'eṣikas* propound the doctrine of *samavāya* in order to establish a relation between *dharma* and *dharmin* This doctrine is here refuted by saying that there is really nothing like *samavāya* as its

existence cannot be logically established. None perceives three realities viz. *dharma dharmin* and *samavāya*. If it is argued by the *Naiyāyikas* that the experience *thus paṭa is in the tantus* bears testimony to the residence (*vṛtti*) of the former in the latter it may be noted that this line of argument will require them to recognize a *samavāya* in a *samavāya* and so on *ad infinitum* for this sort of experience is realised in *samavāya*, too. If, to meet this difficulty it is argued by them that a distinction is made by them between the two *samavāyas* saying that while one is primary the other is secondary it may be replied that the distinction is imaginary. Moreover the statement that a *paṭa* is *in* the *tantus* goes against the common experience[1]

P 94 l. 16. *Samavāya* is here defined as the cause of the experience of *ādhārya* say a *paṭa* residing in an *ādhāra* say *tantus*, the *ādhārya* and *ādhāra* which are proved to be inherent and inseparable. *Samavāya* is looked upon by the *Vaiśeṣikas* as residing in *dravya*, *guṇa*, *karman*, *sāmānya* and *viśeṣa*, and it is called *vṛtti*, too. It is further said to be one, permanent, all pervading and incorporeal. *Samavāyavāda* is refuted here and in *Dhammasaṅgahaṇī*[2]

P 96 l. 3. This marks the beginning of section II. It refutes the doctrine of absolute permanence and that of absolute impermanence and establishes that an object is both permanent and impermanent. In *Aṣṭaka-prakaraṇa* there are three corresponding *aṣṭakas* Nos. XIV XVI *Śāstra-vārtāsamuccaya* (v 248 ff.) deals with this subject.

P 100 l. 10. Akālam is explained in l. 26 as so long as there is time. It occurs on p. 103 l. 6 p. 167 l. 4 and p. 212 l. 8.

P 101 l. 6. Paryanuyoga means an inquiry with a view to contradict.

P 104 l. 6. Here the definition of absolute *anitya* (referred to on p. 17 ll. 8–9) is stated with a view to refuting it.

P 104 l. 30. Śarāva a homonym here means an earthen vessel resembling a tray. In Gujarātī it means [illegible]. Its Pāiya equivalent salāvaka occurs in *Mṛcchakaṭika* (VIII p 211). Śarāva occurs on p. 185 l. 21 p. 278 ll. 6 & 20 p. 270 l. 27 p. 281 l. 17 p. 28 l. 21 p. 283 l. 18 p. 285 l. 9 p. 80 l. 14 p. 204 ll. 11 1 20 & 20 p. 204, ll. 25 & 31 p. 205 l. 15 and in Vol. II on pp. 33–35 154 & 155 and in *Śāṅkarabhāṣya* on *Brahmasūtra* (II, ii, 1).

P 104 l. 30 Udañcana a homonym, here means an earthen bracket a pail for drawing water out of a well according to the Sanskrit-English dictionaries. It is explained as [illegible] by Haribhadra in his com.

1 See Note (p. 79) on SM.

2 See p. XV of the Intro to this Vol.

(p 278) on AJP This word seems to be the origin of the Guj. word छोटो The word 'udañcana' occurs on p 278, ll. 6 & 20-21, p 279, l. 27, p 282, l. 21; p 283, l 18, p 285, l 9, p 286, l. 14, and in Vol. II on p 155, l. 20.

P 105, l. 21 Just as *Pramānaviniś'caya* is referred to as *Viniś'caya* (vide intro p LXXXIII) so here the word 'Vārtika' is used for *Pramāna-vārtika* This may remind one of the word Bhāmā which is at times used for Satyabhāmā, a name of one of the wives of Krsna, and of Bhīma used for Bhīmasena This *Pramānavārtika* is in verse[1], and it is divided into four sections On p 200 and in Vol. II on pp 59, 162 and 218 the word *Vārtika* is used for Dharmakīrti's own com on *Pramānavārtika* Thus this is an example where both the text and the *svopajña* com have been given the same name[2] by Haribhadra *Pramānavārtika* is a com on *Pramānasamuccaya*, and it deals with the first three chapters of it out of six. It is difficult, for every word and meaning here are as it were weighed on scales It is edited by Rāhula Sāṅkṛtyāyana There is a *bhāṣya* on this *Pramānavārtika* by Prajñākaragupta[3] A fragment is available, and it, too, is edited by Rāhula Sānkrtyāyana There is a com on *Pramā-navārtika* by Manorathanandin It is very useful in understanding AJP It is published along with the text in eight instalments as appendixes to JBORS (vide Vol. XXIV, pt 3, pt 4, Vol XXV, pt 1, pt 2 & pts 3-4, Vol. XXVI, pt. 1, pt. 2 & pt 3) There is another com by Karnakagomin. This is a com on Dharmakīrti's com on *Pramānavārtika* (pariccheda III, svārthānumāna) of which the extent is 3,000 *s'lokas* This, too, is published.

Verses II–11, 12 and I–68, 72 of *Pramānavārtika* are quoted in *Vyomavatī*[4] on pp 306, 307 and 680[5]

---

1 In all there are 1452½ *kārikās*

2 In Vol II, on p 180, there is perhaps a quotation viz यदि तत्राप्य-भ्रम' इति If so, this, too, is another example of the type in question. Mammaṭa's *Kāvyaprakāśa* and its *svopajña* com. have been styled as *Kāvyaprakāśa* by Mammaṭa himself Same is the case with Hemacandra Sūri's *Kāvyānuśāsana* *Kasāyapāhuda* is the name given to itself and its two commentaries, viz Yativṛṣabha's *Cunnisutta* and Uccāranācārya's *Uccārnāvrtti* as these two became as it were inseparable limbs of the original text See the Hindī intro (p 10) to *Kasāyapāpuda* with *Cunnisutta* and *Jayadhavalā* (pt I)

3 Rāhula Sāṅkrtyāyana has written an article "प्रज्ञाकरगुप्त और उनका भाष्य" It is published in Bhāratīya Vidyā (Vol. III, No. 1, Nibandha-sangraha) In this article several *Bauddha*, *Brāhmana* and *Jaina* scholars of the 1st to the 12th century are mentioned.

4 In this work on p 617 the following line of *Hetubindu* (1st pariccheda) is quoted.—

"डिण्डिकराग परित्यज्य अक्षिनी निमील्य"

5 Vide intro. (p 11) of *Prameyakamalamārtaṇḍa*

Vārtika is defined as under.—

"उक्तानुक्तदुरुक्तार्थव्यक्तिकारि तु वार्तिकम्"

Thus vārtika is a com. which explains what is said, what is not said and what is imperfectly said.

Amongst the *Vārtikas* Kātyāyana's *Vārtika* on *Aṣṭādhyāyī* is the oldest. It is not a com. but a critical appendix. The new style of *vārtikas* commenced with *Nyāyavārtika* of Uddyotakara (550 A. D.). Kumārila (600 A.D) brought it to a very high standard in his *Mīmāṁsāślokavārtika*. According to Rāhula Sāṅkṛtyāyana these last two *Vārtikas* led Dharmakīrti to name his work as *Pramāṇavārtika* wherein he has criticized these two *Vārtikas*. Vide his Preface (p. IV) to *Pramāṇavārtika*.

Further in this Preface (p. II, fn. 3) he observes:—

"Out of about hundred and seventy thousand ślokas on logic translated into Tibetan about hundred and thirty-seven thousand are on Dharmakīrti's works and one hundred and five thousand are on Pv alone."[1]

P 107 l. 5. Jyāyān means superior it being here a comparative of praśasya and not of vṛddha. This word occurs in Vol. II, p. 118 l. 5.

P 107 l. 31 Tuṣa means husk or chaff of grain and kaṇḍana grinding and threshing as well.[2] The phrase therefore means grinding of husk. This is a *nyāya* suggesting an unnecessary and useless effort. It is stated in *Laukikanyāyāñjali* (pt. II p. 34) that this *nyāya* occurs in Padmapāda's *Pañcapādikā* (p. 68), *Hitopadeśa* (IV 13), Sureśvara's *Vārtika* (pp. 670 1036 1334 1505 and 1579) and on p. 170 of his *Taittirīya-vārtika*. I come across "तुषान् कण्डन्" in *Manusmṛti* (IV 78) and "तुषकण्डनम्" in *Śāstravārtāsamuccaya* (v 671). Other *nyāyas* of the same meaning in Saṁskṛta are [illegible] and [illegible]. The corresponding Gujarātī ones are: [illegible], [illegible] etc.

P 116 l. 13. Here by [illegible] we are to understand the com. on *Sammati(prakaraṇa)*. Haribhadra has looked upon the *vyākhyā* and the *vyākhyeya* as non-distinct as has been done by Kṣamāśramaṇa Jinabhadra Gaṇi in v. 1 of *Viśeṣā°*. For here he has used Āvassaya in the sense of Āvassayanijjutti. This point is discussed by Maladhārin Hemacandra Sūri in his com. (p. 3) on *Viśeṣā°* as under.—

"[illegible]"

---

1 For further particulars about *Pramāṇavārtika* see infra. (pp. LXXXIV LXXXV).

2 In *Paramappapayāsa* (II 28) there is mention of tuṣakaṇḍa[illegible]

Another example is furnished by v 61 of *Jīyakappabhāsa* For, here, Jinabhadra Gaṇi means *Visesā°* by *Āvassaya* Moreover, the phrase "निशीथे वक्ष्याम" occurs in Kotyācārya's com (p 95) on *Visesā°* Here by *Nis'ītha* is meant a com on it Siddhasena Sūri in his *Cuṇṇi* (p 1, v 8[1]) on *Jīyakappa* has used the word 'Āvassaya' in the sense of its bhāsa viz *Visesā°*. Haribhadra has used *Āvas'yaka* (*Āvassaya*) for *Āvas'yakaṭīkā* in his com (p 61) on *Nandī* The pertinent line is "तानि चावसरप्राप्तान्यपि गुरुनियोगान्न ब्रूम , किन्तु आवश्यके वक्ष्याम "[2]

P 116, l. 21. 'Gaganāvanati' means bending down of the sky Such an appearance is due to the distance.

P 116, l 21 'Māyodaka' means illusion of water which arises when there is a mirage.[3] Its synonym 'māyājala' occurs on p 249, ll 19 & 21

Rāmānujācārya has mentioned the following illusions in his *S'rībhāṣya* (p 187-8) on I, 1, 1 —

(i) A white conch seen yellow by the jaundiced eye, (ii) a crystal gem lying close to a china rose apprehended to be red, (iii) a mirage, (iv) the circle of fire produced by the rotation of a fire-brand, (v) one's own face in the mirror and such other things, (vi) a direction in space, (vii) two moons, (viii) *timira* and such misguiding causes[4]

P 116, l. 21 'Sthāṇu', a homonym, here means a branchless trunk or stem. In Guj it means झाड्नु ठुठु From a distance this is mistaken for a man

P 116, l. 29 'Kācakāmala' is an eye-disease See "Notes" (p 282) and those on p. 182, ll. 18-19 Seventy-six eye-diseases are mentioned in *Sus'ruta.*

P 118, l. 23 'भूतात्मनो द्वैताद्वैतदेशनावत्' means it resembles propounding at one time that there are more than one soul and at other time that there is only one soul.

P. 118, ll 23-24 ब्राह्मणस्य मृतजायाऽमृतदेशनावत् Practically this very phrase occurs on p 163, ll. 11-12 It means A Brāhmaṇa says that his wife is not dead, though dead.

P. 119, ll. 10-11 A substance cannot be without its modifications and *vice versa* They are at once distinct and non-distinct, of course, from different view-points. The idea embodied in the first hemistich is expressed

1 "नाणाण नाणीण य हेऊण य पमाणगणहराण य पुच्छा ।
अविसेसओ विसेसा विसेसियाऽऽवस्सयम्मि अणुवमम्मि ॥ ८ ॥"

2 From this it follows that *Āvaśyakaṭīkā* was not composed at this stage, and thus *Nandīṭīkā* is earlier than it

3 See p 282

4 For explanation of all these phenomena in English see M. Rangāchārya's translation (pp 188-191) of *The Vedānta-Sūtras with the Śrībhāṣya*

in *Pavayaṇasāra* (I, 12) and *Sammaïpayaraṇa* (I, 12) respectively as under :—

"पज्जवमिहुयं दव्वं दव्वविउत्ता य पज्जवा नत्थि"
"दव्वं पज्जवविउयं दव्वविउत्ता य पज्जवा नत्थि"

P 121, l. 23. I take this majjitā as the Sk. equivalent for majjiā (P) which occurs in *Pāiyalacchīnāmamālā* (p. 36 No. 772), *Rayaṇāvali* (VII, 2) and *Pavayaṇasāroddhāra* (dāra 258). The last work notes rasālu as its synonym and explains it as under

"दो घयपल महुपलं दहिस्सद्धाढयं मिरिय वीसा। -
दस खंडगुलपलाई एस 'रसालू' निवइजोग्गो ॥ १४२१ ॥"

Rasālu is an article of food meant for a king. It contains two *palas* of clarified butter one *pala* of honey half an *āḍhaya* of curds, twenty chillis and ten *palas* of sugar and treacle. Here 'majjitā' is said to contain treacle, curds etc.

P 121, ll. 25–26. Here is a suggestion that a swan separates water from milk.

P 122, l. 9 The clay of a potsherd is not absolutely distinct from that of this jar.

P 124, ll. 23–24. Here the words उष्ण and शीत are explained.

P 125 l. 27 The author is here referred to as Ācārya and as Sūri on p. 127 l. 19 and p. 137 l. 29.

P 127 l. 11. नञा means by means of nañ (negative). As a parallel example I may quote "अनाचार समवेत नञा प्रत्यासत्ति" from SM (com. on v. IX).

P 129 l. 20 The phrase nāḷikera-dvīpa occurs on p. 132, l. 15 p. 342, l. 4 and in vol. II on p. 184, ll. 12, 16 20 26 & 30 p. 185, ll. 27 28 and p. 186, ll. 15, 17 & 23. It literally means Cocoanut Island. In this connection in *Laukikanyāyāñjali* (pt. III, pp. 70–71) we have

"The following passage from Professor Beal's translation of Hiuen Thsang's work (Vol. II, page 252) is supposed to refer to this island:– The people of thi island are small of stature, about three feet high their bodies are those of men, but they have th beaks of birds; they grow no grain, but live only on cocoanuts. The editor and translator of Itsing's Record thinks that the island in question is one described by that pilgrim as lying to the north of Sumatra and therefore probably one of the Nicobar group. See page XXXVIII of that work.

In *Nyāyavārttika* on III, 1 67 we have:

यदि नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्रसिद्धगोपिण्डस्य, वस्तुतामिसवर्धमितरिर्भवति

S'rīdhara in his com. on Prasastapāda s *Vais eṣika-bhāṣya* (p. 182) says

"नारिकेलद्वीपे क्रमस्यायात् उष्ट्रो गोकोऽप्रसिद्धपोवासिना"

According to Prasastapāda (p. 267 l. 6) people of south India were at that time as unacquainted with the *camel* as those islanders were with the cow.

The ignorance of these islanders is referred to in *Nyāyamañjarī* (pp 118, 121 & 391) and in *Tātparyaṭīkā* (p 66)

P 132, ll. 11-12. This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as VII, 32, i e. v 508

P. 132, l. 30 Himavat means the Himālaya mountain It is referred to on p 220, l. 23 and in *Raghuvams'a* (IV, 79)

P 132, l 30 'Vindhya' is the name of one of the seven principal mountains. It forms the southern boundary of Āryāvarta The word 'Vindhya' occurs on p 220, l 23 and in *Raghuvams'a* (XII, 31)

P. 133, ll. 3-4 This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as VII, 33, i. e. as v 509

P. 133, ll. 7-8 When this distinction-*cum*-non-distinction is thus established by a valid proof, raising of opposition by persons discloses nothing else but their evil habit or their dull-wittedness

P 135, l. 27 This is quoted in *Nyāyaprraves'akavrtti* (p 35) and explained in its *pañjikā* (p 76) It is quoted in *Aṣṭasahasrī* (p 118), *Siddhiviniś'cayaṭīkā* (p 75 b), *Syādvādaratnākara* (p. 621), TRD (p 16a) and *Nyāyakumudacandra* (p 534)

P 135, l. 31 'Badara' (Guj बोर) means the fruit of the jujube tree known in Sk. as badarī, karkandhu, karkandhū, koli and kuvalī. This may remind one of 'kunda-badara-nyāya' occurring in *S'ānkara-bhāṣya* on *Brahmasūtra* (II, ii, 17) The phrase कुण्डबदर occurs on p. 144, l. 16 and the word 'badarikā' on p 278, l. 9

P 136, l. 27 Devadatta is a proper name of a person. This word occurs on p 177, l. 18, p 187, l 21, p 371, l. 7, p 375, l. 4, and in Vol. II on p 229, ll. 5, 14, 15, 19, 20, 21-22 & p 230, l. 9 'Kaṭa' a homonym here means a mat

P 137, ll. 5-6 See p 164, ll. 3-5

P 137, l. 11 The word 'manaskāra' occurs on p 228, l. 14, p 281, l. 14, p 283, l. 20, and p 285, l. 29

P. 138, ll. 5-6 For refutation see p 145 ll. 4-7

P 138, ll. 6-7 For refutation see p. 148, ll. 4-11

P 138, l. 7 For refutation see p 150, l. 4

P 138, ll 7-8 & p 139, ll. 3-10 For refutation see p 152, ll 6-7

P 138, l 13 अवग्रहादिक्रमेण means the order of अवग्रह, ईहा, अवाय and धारणा The word 'avagraha' occurs on p 167, l. 8, p 175, l. 5; p 187, l. 15, p 236, l. 8, p 237, l. 4, p 238, l. 26, p 239, l. 20 & 30, p 240, l. 10, p 244, ll. 7, 9 & 11, and p 380, l. 8, and it is explained on p 175, l. 8 For other details see J R L (Vol. I, pp 105-107)

P 139, ll. 10-12 & p 140, ll. 3-4 For refutation see p 180, ll. 3-9 & p 18, ll. 3-5

P. 140, ll. 4-5. For refutation see p 188, ll. 3-4

P 140, l. 5. For refutation see p. 188, l. 5.

P 140 ll. 5–6. For refutation see p. 189 l. 3.

P 140 l. 6. For refutation see p. 190 ll. 3–4.

P 140 ll. 6–7 For refutation see p. 190 l. 5.

P 140 l. 7 For refutation see p. 190 l. 7

P 140 l. 7 & p. 141 l. 3. See p. 190 ll. 9–10.

P 141, ll. 3–4. For refutation see p. 190 l. 11 & p. 191, l. 3.

P 141 l. 4. For refutation see p. 191, ll. 4–6.

P 141 ll. 4–6 & p. 142, ll. 3–4. For refutation see p. 191 l. 8.

P 142 ll. 5–6 & p. 143, ll. 3–7 For refutation see p. 196 l. 15, & p. 197 ll. 3–4.

P 142, l. 24 Here three *pramāṇas* are mentioned.

P 143 ll. 4–7 For refutation see p. 196 l. 15 & p. 197 ll. 3–4.

P 143 l. 8. For refutation see p. 216 ll. 4–6.

P 146 ll. 11–12. *Pradhāna* and *mahat* are the technical terms of the *Sāṅkhya* system. From *pradhāna* springs *mahat*. For details see "Notes (pp. 297–301). Pradhāna occurs on pp. 282, 290-292, 318, 327–331 & mahat on p. 282.

P 148 l. 28. Niścaya-naya means a transcendental view point. For details see J R L (Vol. I p. 126).

P 149 l. 13. For śaśaviṣāṇa see "Notes" (p. 280).

P 152 l. 9 Chadmastha occurs on p. 173 l. 5 p. 174, ll. 11 & 14 p. 181 ll. 7 & 25 p. 196 l. 15 & in Vol. II on p. 13, l. 24 p. 16 l. 4 and p. 226 l. 18. It means non-omniscient. Literally it means one having *chadman* i. e *ghātikarmans*.[1]

P 152, ll. 8-10. Cf. the following verse of *Viśeṣa*°:

"समयाइ सुहुमयाओ मन्नसि जुगवं च भिन्नकाले वि ।
उप्पलदलसयवेहं व जह व तमलायचक्कं ति ॥ [illegible] ॥"

[illegible] means the piercing of one hundred lotus-leaves (with a needle or so). This expression with vat added to it occurs in S M (com. on v 13 p. 76). In its "Notes (p. 143) it is said:

...when we run a needle into a file of lotus-leaves we imagine that we have pierced all of them *simultaneously*; but, as a matter of fact, it is obvious that they have been pierced one after another

In *Nyāyavārtika* (p. 37) we have [illegible] and in *Mīmāṃsāślokavārtika* we have the following verse:

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥"

1 In *Lalitavistara* (p. 23) we have: "[illegible]" Abhayadeva Sūri in his com. (p. 53 b) on *Thāṇa* (s. 72) says: "[illegible]"

P. 153, l 7. For refutation see p. 157, ll 8–10 & p 158, ll. 3–4

P. 153, l. 8 For refutation see p 158, ll 4–5

P 155, l 22 'Repha' (P 'rebha') means a snarl. It stands for र् Letters other than this are named with 'kāra' affixed to them in Sk. e. g 'sakāra' But such is not the case with this letter

P. 156, l 8 The Pāiya equivalent of 'alātacakra' is 'alāyacakka'. It occurs in *Visesā°* (v 2433) 'Alātacakra' means an illusion of a circle generated by quickly revolving a fire-brand (*alāta*[1]) In *S'rībhāṣya* (p 187) this phenomenon is explained as under —

"अलातचक्रेऽपि अलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगादन्तरालाग्रहणात् तथा प्रतीतिरुत्पद्यते। चक्रप्रतीतावप्यन्तरालाग्रहणपूर्वकं तत्तद्देशसंयुक्ततत्तद्वस्तुग्रहणमेव । क्वचिदन्तरालाभावादन्तरालाग्रहणम्, क्वचिच्छैघ्र्यादग्रहणमिति विशेषः । अतस्तदपि यथार्थम् ।"

P 156, l 29 What work is meant by 's'āstrāntara is left to be ascertained by a reader

P 157, l. 6 'Īhā' is explained on p 176, ll 2–3 This word occurs on p 187, ll. 17, 21 & 22, p 179, l 14, p 187, l. 25, p 238, l. 9 & p 244, l. 11.

P 157, ll 8 & 22–23 A sense-organ is two-fold *dravyendriya* (objective-sense) and *bhāvendriya* (sense-faculty) The former has two varieties viz *nirvṛttīndriya* (the organ itself) and *upakaraṇendriya* (its protecting environment) See *Ārhata dars'ana dīpikā* (pp 385–387) and Eng trans (pp 64–65) of TS

P 158, ll 30–31 Buddha once ate an elongate 's'askuli' I have not come a cross any such reference in the Pāli literature

P 158, l. 31 The word 's'askulī' occurs in *Yājñavalkya-smṛti* (1, 173), in *Siddhāntakaumudī* (p 505)[2] and in Hemacandra Sūri's *Dvyās'raya* (V, 116) Its Pāiya equivalent 'sakkuli is met with, in *Paṇhāvāgaraṇa* (II, 5, s. 29, p 148 a), *Dasaveyāliya* (V, i, 71), *Kappa* and *Visesā°* (v 299) 'S'askulī' is a homonym It has three meanings (i) the orifice of the ear,[3] (ii) a sesamum cake and (iii) rice-gruel The word शष्कुलि is explained as "स्नेहपक्वगोधूमविकार" in the com. on *Yājñavalkya-smṛti*. Apte in his *Practical Sanskrit-English Dictionary* (p 912) gives its meaning as "kind of baked cake" Abhayatilaka Sūri in his com (   ) on *Dvyās'raya* explains it as 'khādya' The translator takes it to be 'jalebi' which is unwarranted. For, Haribhadra in his com. (p 176 b) on *Dasaveyāliya* explains it as 'tilaparpaṭikā' (Guj 'talapāpaḍī)[4], the actual wording being "शष्कुलिं तिलपर्पटिकां" So it means 'a sesamum cake'

---

1 This word occurs in *Kumārasambhava* (II, 23)

2 Here we have धानाशष्कुलि It is given as an example of Dvandva compound consiting of common names not denoting an animal

3 This may remind a Deccani of 'kārañji', a dish having the appearance of an ear-lobe.

4 Abhayadeva Sūri, too, has given this very meaning in his com. (p 153 b) on *Paṇhāvāgaraṇa*

The 299th verse of *Visesā°* is as under:

"उप्पलदलसयवेहे व्व [illegible] ।
समयं व सुक्कसक्कुलिदसणे [illegible] ॥ २९९ ॥"

This means : It appears that the objects are simultaneously realised on account of bad attention paid to the time of *avagraha* etc., when a hundred petals of a blue lotus are pierced or when a dried sesamum cake is being eaten. Maladhārin Hemacandra while commenting upon this verse adds *dīrgha* (elongate) as an adjective to this cake. He says : as the cake is dried, *s'abda* (sound) arising from it is heard when it is being eaten; this would not have been the case, had it been soft. At the same time its *rūpa* is realised as it is long. When the *s'abda* and *rūpa* are both being realised its *gandha* too, is realized, and it is to illustrate this realization of smell that the example of *s'askuli* is selected for it has a powerful smell, which is however not to be found in a sugar-cane, though long. While *s'abda*, *rūpa* and *gandha* are being experienced, the knowledge of its *rasa* (taste) and *spars'a* (touch) takes place at that very time. So it seems as if all the five objects of sense are being simultaneously realized but this is really not so, for the various knowledges based upon the five sense-organs are not generated simultaneously.

Vācaspatimis'ra in his *Tattvavais'āradī* on *Yogasūtra* (IV 10) says[1] "दीर्घशष्कुलिभक्षणादौ [illegible]"[1] 'This topic is associated with the size of the mind.

The word *s'askuli* may remind a student of Mīmāṁsā of the word [illegible] occurring in *S'ābara-bhāṣya*. The word दीर्घशष्कुलि may similarly remind a student of logic of Mallinātha's com. on *Tārkikarakṣā* 29 *Nyāyapradīpa* on the definition of *manas* in *Tarkabhāṣā* (p. 126) and *Nyāyamañjarī* (p. 497)[2]—the three works noted in *Laukikanyāyāñjali*[3] (pt. III, p. 62).

P 162, ll. 6 & 21. This is ridiculing the statement. It is a satire. For other instances see p. 212, ll. 8–9 & p. 249 ll. 3–4.

P 163 l. 11. The word āpta occurs in Vol. II on p. 121 l. 8 & p. 122, l. 16. Āpta originally meant a kinsman or a friend. Cf. the line occurring in the *Ṛg-veda* (VII, 88, 6) "य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्". Later on, it came to signify one who who declared the truth or was competent to declare the truth, and hence one whose word was an authority. This is what we learn from Vācaspatimis'ra's com. on *Yogasūtrabhāṣya* where he says :—

"[illegible] ।"[4]

---

1 See p. 190 l. 20 (B. S. P Series, 2nd edn., 1917).

2 "[illegible] ।
[illegible] ॥"

3 Here दीर्घशष्कुलिभक्षणन्याय is noted.

4 This is quoted in "Not (p. 5) on SM

Malliṣeṇa in his SM (com on v 1) defines 'āpta' as under:—

"आप्तिर्हि रागद्वेषमोहानामैकान्तिक आत्यन्तिकश्च क्षयः सा येषामस्ति ते खलु आप्ताः, [1]अर्शादित्वात् मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः ।"

Samantabhadra, a *Digambara* Ācārya has composed *Āptamīmāṃsā*. It has a com. named *Aṣṭas'atī* by Akalaṅka This has a super-com named *Aṣṭasahasrī* by Vidyānanda, and Nyāyācārya Yas'ovijaya Gaṇi has composed a *vivaraṇa* on it. All of them are published

P. 163, ll. 19 & 24 In both these places the text is referred to as 'sūtra' by Haribhadra Sūri Same is the case on p 164, l 18

P 165, l. 15 'Vādin' and 'prativādin' may remind one of a plaintiff and a defendant. They may be translated as objector and refutor The word 'vādin' occurs in Vol II on p 63, l 15, too Similarly 'prativādin' is met with in Vol. II on p 63, ll 15 & 19, and 'siddhāntavādin' in Vol II on p 135, l. 21 & p 136, l 25

P 166, ll 17 & 18 The words *abhyāsa* and *vāsanā* are here explained—defined.

P 167, l. 7. 'Jñānāvaraṇa' is same as 'jñānāvaraṇīya-karman', and it means one that acts as an obstruction to the manifestation of knowledge 'Dars'anāvaraṇīya-karman' is similarly known as 'dars'anāvaraṇa'.

P 167, l 8 For explanation of 'avāya' and 'dhāraṇā see AJP (p 176) The word 'avāya' occurs on p 237, l. 6

P. 168, l 12 The words 'alpa' and 'mahat' are explained in the com as 'chagaṇa etc' and 'vatsa' respectively In the super-com it is said that a 'chagaṇaka', though small, appears from a distance as 'vatsaka' in Marwar for no other reason but the nature of the ground. Do these words stand for a cow-dung and a calf respectively? If so, the sense is rather unusual So is it that instead of 'chagaṇaka', it should be 'chagalaka' meaning a goat?

P 169, l. 6 'Paṭa' means a piece of cloth, a garment and 'kaṭa' (a homonym), a mat or a kind of grass

P 170, ll. 18-19 In the absence of the grand-father and the like there is not the possibility for a grand-son and the like

P 170, ll 23-24 सव्येतरगोविषाण occurs in Vol II on p 137, l. 8 सव्येतरगोविषाणवत् means 'like the left and the right horns of a cow'

P 171, ll 5-9, p 172, ll 3-7 & p 173, ll 3-4 The topic here discussed is that every thing has more than one attribute. This view is not only proved here but it is supported by quoting the *Sāṅkhya* and *Bauddha* authorities

P 171, ll. 23-24 Natures of *sukha*, *duḥkha* and *moha* are noted here.

P 172, ll 15 & 18 The *Sāṅkhyas* are the followers of the Sāṅkhya system of philosophy founded by Kapila alias Paramarṣi[2] who was born in

1 In Jagadīs'candra's edn (p 8) we have "अभ्रादित्वात् मत्वर्थीयोऽप्रत्यय "

2 His followers are consequently called Pāra[illegible]

The 299th verse of *Viseṣā°* is as under

"उप्पलदलसयवेहे व्व दुन्निमित्तेण समयमिति ।
समयं व सक्कुलिडसणे विसयाणुवलद्धी ॥ २९९ ॥"

This means: it appears that the objects are simultaneously realised on account of bad attention paid to the time of *avagraha* etc., when a hundred petals of a blue lotus are pierced or when a dried sesamum cake is being eaten. Maladhārin Hemacandra while commenting upon this verse adds *dīrgha* (elongate) as an adjective to this cake. He says as the cake is dried, śabda (sound) arising from it is heard when it is being eaten this would not have been the case, had it been soft. At the same time its *rūpa* is realised as it is long. When the *śabda* and *rūpa* are both being realised its *gandha* too, is realised and it is to illustrate this realisation of smell that the example of śaṣkulī is selected, for it has a powerful smell, which is however not to be found in a sugar-cane, though long. While *śabda*, *rūpa* and *gandha* are being experienced, the knowledge of its *rasa* (taste) and *sparśa* (touch) takes place at that very time. So it seems as if all the five objects of sense are being simultaneously realised but this is really not so for the various knowledges based upon the five sense-organs are not generated simultaneously.

Vācaspatimiśra in his *Tattvavaiśāradī* on *Yogasūtra* (IV 10) says "दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ [illegible]"[1] This topic is associated with the size of the mind.

The word śaṣkulī may remind a student of Mīmāṃsā of the word दीर्घशष्कुलि occurring in *Śābara-bhāṣya*. The word दीर्घशष्कुलि may similarly remind a student of logic of Mallinātha's com. on *Tārkikarakṣā* 29 *Nyāyapradīpa* on the definition of *manas* in *Tarkabhāṣā* (p. 126) and *Nyāyamañjarī* (p. 497)[2]—the three works noted in *Laukikanyāyāñjali*[3] (pt. III, p. 62).

P 162, ll. 6 & 21. This is ridiculing the statement. It is a satire. For other instances see p. 212, ll. 8-9 & p. 249 ll. 3-4.

P 163 l. 11 The word āpta occurs in Vol. II on p. 121 l. 8 & p. 122, l. 16. Āpta originally meant a kinsman or a friend. Cf. the line occurring in the *Ṛg-veda* (VII 88, 6) "य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्" Later on, it came to signify one who who declared the truth or was competent to declare the truth, and hence one whose word was an authority. This is what we learn from Vācaspatimiśra's com. on *Yogasūtrabhāṣya* where he says:—

"तत्त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसम्बन्ध आप्तिस्तया सह वर्तत इत्याप्तः।"[4]

---

1 See p. 190, l. 20 (B. S. P. Series, 2nd edn., 1917).

2 "दन्तैर्दीर्घां शष्कुलीं [illegible] ।
[illegible] ॥"

3 Here दीर्घशष्कुलिभक्षण is noted.

4 This is quoted in Notes (p. 5) on BM

The late Dr. A. B. Dhruva in his intro. (pp. XXXIII–XXXIV) to SM observes —

"The Sāmkhya and the Yoga are the two oldest[1] 'Darśanas', the former being found in a sufficiently evolved form in the later Upanisads, and the practices of the latter being also old[2] and known to Gautama Buddha[3] as an established method of discovering Truth"

On p XXII (intro to SM) he remarks

"The essential difference between साङ्ख्य and योग is more correctly formulated as the difference between the theoretical and the practical side of a single system of philosophy than as the difference between two Sāṁkhyas, one of which was 'nirīśvara and the other seśvara' (atheistic and theistic), as is sometimes done"

The Sāṅkhyas admit twenty-five *tattvas*[4] (principles) which consist of —

(1) *Avyakta* i e. the Unmanifest or the Potential Reality It is known as *pradhāna*, the Great Abode or Reservoir and also as *prakṛti*'[5]

(2) *Mahat* i e the Great Principle viz the *Buddhi* or Intelligence. It is generally understood as the Cosmic Intelligence—the Intelligence manifested in the macrocosm, and hence 'mahat'

Ancient India" from "Some Problems in Indian Literature" by Winternitz and Eliot's *Hinduism* and *Buddhism* (pt. II, 6–7) are referred to

1 Dr. S K Belvalkar in his "Notes" (p 174) on *Brahmasūtras* says "Jainism has suffered in estimation as an ethical and metaphysical system by being deemed as more or less contemporaneous in origin with the other more evolved systems like the Sāṅkhya, Vedānta and Buddhism."

2 "Recently Marshall has opined that it existed even in the pre-Vedic civilization of the Indus valley" —intro (p XXXIV) to SM

Some of the *Jainas* believe that Marīci, a son of Bharata and a grand-son of Lord Ṛsabha, is the originator of the *Sāṅkhya* system.

3 On p XXXV it is said "That 'Kapila' was known as a historical person long before the time of Gautama Buddha is clear from the name of the birth-place of Gautama which was 'Kapila-vastu', 'the residence of Kapila' Some believe that the real word is 'kapila-vāstu' It remains to be ascertained as to which Kapila is referred to in the following line of *Śvetāśvatara* Upanisad (V, 2):

"ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्"

4 In the *svopajña* com. (p. 343) on *Abhidhānacintāmaṇi* (III, 526) we have "पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां सङ्ख्यान सङ्ख्या । तदधिकृत्य कृत शास्त्र साङ्ख्यम्"

5 "प्रकृति प्रधान ब्रह्म अव्यक्त बहुधानक मायेति पर्याया"—*Bhāsya* on *Sāṅkhyakārikā*

In *Sāṅkhya-tattva-samāsa* we have "अव्यक्तस्यामी पर्यायशब्दा भवन्ति अव्यक्त प्रधान ब्रह्म पर ध्रुव प्रधानकमक्षर क्षेत्र तम प्रसूतमिति"

a Kṣatriya family Like the *Jainas* and the *Bauddhas* they do not consider the *Vedas* as authority They believe in plurality of souls and thus agree with the *Jainas*. They accept, no doubt, the *pariṇāmavāda* but in a restricted sphere i. e. so far as it is associated with matter only They do not believe in God. They attach importance to deeds and not to birth. They lay full emphasis on philosophy and non-violence and condemn *hiṃsā* including sacrificial *hiṃsā*—the cult of the *Mīmāṃsakas*. It seems the *Sāṅkhyas* along with the followers of Yoga, Jainism and Buddhism represent a culture different from that of the *Brāhmaṇas*. In *Ṛg-veda* we come across a saint with matted hair and we get a glimpse of a sect which jeers at the hymns of *Ṛg-veda*.[1] In *Yajurveda*, too there is mention of sages who were opposed to the *Vaidika* religion. In *Aitareya* and other *Brāhmaṇas* we come across sects which do not believe in the *Vedas* and which attach greater importance to austerity celibacy control of sense-organs etc. than to ritualism. In *Mahābhārata*, too we find splendid examples of those who practise severe penance and who do not believe in the importance of birth. These non-Vaidika sects noted in the *Vaidika* literature may be looked upon as the pioneers of the ascetic culture or Kṣatriya culture of which eastern India—Magadha etc. seems to be the cradle.[2] The *Upaniṣads* are mostly the products of personages who subscribed to this ascetic culture.[3]

---

1 This may remind one of the "Maṇḍūka-sūkta (X, 103) and of *Mṛcchakaṭika* (III) where women speaking in Saṃskṛta are said to be sniffing like a young female-cow newly nozzled

2 Those who have critically studied the history of Indian philosophy hold that there is a gap in the philosophical evolution of thought at the close of the Brāhmaṇa period. This has led to the postulation of an indigenous stream of thought in eastern India. It has been named differently by different scholars: Jacobi has designated it as Popular Religion ; Leumann has named its propounders as Parivrājakas ; Garbe has associated it with the Kṣatriyas Rhys Davids has recognised the influence of well-organised sophistic wanderers; Winternitz has referred to these ideas as Ascetic Poetry and A. N Upadhye as "Magadhan Religion (vide p. 19 of Upadhye's intro. to *Bṛhatkathākośa*) Upadhye in his preface (pp. 12-13) to *Pravacanasāra* has said that this Magadhan Religion was essentially pessimistic in its worldly outlook, metaphysically dualistic if not pluralistic, animistic and ultra-humane in its ethical tenets, temperamentally ascetic undoubtedly accepting the dogma of transmigration and karma doctrine, owning no racial allegiance to Vedas and Vedic rites, subscribing to the belief of individual perfection, and refusing unhesitatingly to accept a creator This view is criticised by H. D Velankar on p. 41 of JBBRAS (Vol. 21).

3 See the Hindi Appendix IV to SM edited by Jagdishcandra. Here an article of R. P Chanda on Sramanism (read at the time of the 21st Indian Science Congress of 1934), the chapter Ascetic Literature in

The late Dr. A. B. Dhruva in his intro. (pp. XXXIII–XXXIV) to SM observes —

"The Sāmkhya and the Yoga are the two oldest[1] 'Darśanas', the former being found in a sufficiently evolved form in the later Upaniṣads, and the practices of the latter being also old[2] and known to Gautama Buddha[3] as an established method of discovering Truth"

On p XXII (intro to SM) he remarks

"The essential difference between साख्य and योग is more correctly formulated as the difference between the theoretical and the practical side of a single system of philosophy than as the difference between two Sāṁkhyas, one of which was 'nirīśvara and the other seśvara' (atheistic and theistic), as is sometimes done"

The Sāṅkhyas admit twenty-five *tattvas*[4] (principles) which consist of —

(1) *Avyakta* i e. the Unmanifest or the Potential Reality It is known as *pradhāna*, the Great Abode or Reservoir and also as *prakṛti*'[5]

(2) *Mahat* i e the Great Principle viz the *Buddhi* or Intelligence. It is generally understood as the Cosmic Intelligence—the Intelligence manifested in the macrocosm, and hence 'mahat'

Ancient India" from "Some Problems in Indian Literature" by Winternitz and Eliot's *Hinduism* and *Buddhism* (pt. II, 6–7) are referred to

1 Dr. S K Belvalkar in his "Notes" (p 174) on *Brahmasūtras* says "Jainism has suffered in estimation as an ethical and metaphysical system by being deemed as more or less contemporaneous in origin with the other more evolved systems like the Sāṅkhya, Vedānta and Buddhism"

2 "Recently Marshall has opined that it existed even in the pre-Vedic civilization of the Indus valley" —intro (p XXXIV) to SM

Some of the *Jainas* believe that Marīci, a son of Bharata and a grand-son of Lord Ṛṣabha, is the originator of the *Sāṅkhya* system.

3 On p XXXV it is said "That 'Kapila' was known as a historical person long before the time of Gautama Buddha is clear from the name of the birth-place of Gautama which was 'Kapila-vastu', 'the residence of Kapila' Some believe that the real word is 'kapila-vāstu'. It remains to be ascertained as to which Kapila is referred to in the following line of *Śvetāśvatara* Upaniṣad (V, 2)

"ऋषिं प्रसूत कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमान च पश्येत्"

4 In the *svopajña* com. (p 343) on *Abhidhānacintāmaṇi* (III, 526) we have "पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां सङ्ख्यान सङ्ख्या । तदधिकृत्य कृत शास्त्र साङ्ख्यम्"

5 "प्रकृति प्रधान ब्रह्म अव्यक्त बहुधानक मायेति पर्याया"—*Bhāṣya* on *Sāṅkhyakārikā* In *Sāṅkhya-tattva-samāsa* we have "अव्यक्तस्यामी पर्यायशब्दा भवन्ति अव्यक्त प्रधान ब्रह्म पर ध्रुव प्रधानकमक्षर क्षेत्र तम प्रसूतमिति"

(3) *Ahaṅkāra* i. e. the Ego. This should not be confounded with *puruṣa* or *ātman*. *Puruṣa* or *ātman* caught in the trammels of *prakṛti* appears as aham —ego.

(4) *Five tanmātrās* i. e. the five essences of sound, touch taste, smell and colour. They are the seeds of sound etc.

(5) *Eleven indriyas* They comprise of the five *buddhīndriyas* or cognitive organs, five *karmendriyas* or organs of activity and *manas*, the organ of mentality

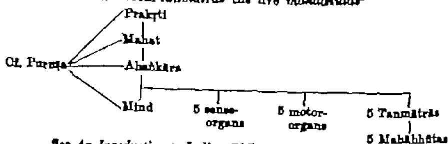
(6) *Five mahābhūtas* i. e. the five Great material Elements viz. *ākāśa* etc.

(7) *Puruṣa*, also known as *Cit* or *Ātman*. It does not function in the cognition of the objective world. Bondage and emancipation do not belong to *puruṣa*.

Of these, *one* viz. *avyakta* is the original *prakṛti*, and it is in no way *vikṛti* *seven* viz. *mahat ahaṅkāra* and the five *tanmātrās* are both *prakṛti* and *vikṛti* i. e. they are *vikṛtis* of their antecedents and *prakṛtis* of their consequents on the list *sixteen* viz. eleven *indriyas* and five *mahābhūtas* are pure *vikṛtis*, and *puruṣa* is neither *prakṛti* nor *vikṛti*.[1]

Avyakta i. e. *prakṛti* is without beginning, middle or end it has no parts it is common to all that is to say it is an all-embracing principle it has no qualities such as *śabda* etc. (the qualities are its later evolutions) and it is changeless. It is constituted of three *guṇas* viz. *sattva*, *rajas* and *tamas*. Of them *sattva* is regarded as buoyant and effulgent, *rajas* as stimulant and mobile and *tamas* as heavy and overwhelming Like the wick and the oil of a lamp their function is for one (common) purpose viz. giving light, although they are opposed in nature.

From *avyakta* springs *mahat* from *mahat ahaṅkāra* from *ahaṅkāra* five *tanmātrās* from *tanmātrās* the five *mahābhūtas*[2]

See *An Inroduction to Indian Philosophy* (p. 306).

Mahat i. e. *buddhi* is like a double-faced mirror in which *cit-śakti* is reflected on one side and the objective world on the other. This *mahat* is regarded as acetana or non-sentient. This view about the character of *buddhi* agrees with that of the Vedāntins.

---

1 "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥" —*Sāṅkhyakārikā*

2 प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥ —*Ibid.*

From *Sūyagada* (I, 1, 3, 6)[1] we learn (some say that) the world with animate and inanimate objects with happiness and misery was created by Īs'vara, others say from *pahāna* (Sk *pradhāna*) etc The first of these views can be ascribed to the followers of a theistic school and the second to the *Sāṅkhya* system or these views respectively refer to the theistic and atheistic adherents of the *Sāṅkhya* philosophy

For comparison of the Greek philosophy with the *Sāṅkhya* system see Prof. A. B. Keith's *Sāṅkhya System* (ch. VI, p. 65 ff)[2]

Whether the Saṅkhya school had at all any ancient *sūtras* like the other schools is a moot point The oldest definite text of this system that is mentioned in *Nandī* (s. 42) etc., and quoted from but now extinct, is *S'aṣṭitantra* The short summary of its contents is given in *Ahirbudhnya-saṃhitā* (XII, 18-30), a voluminous work in 60,000 *s'lokas* The *Sāṅkhya-kārikā*[3] of Īs'varakṛṣṇa (c 150 A. D) is based upon *S'aṣṭitantra* but it has neither incorporated its *ākhyāyikās* (parables) nor controversies with other schools

The oldest com on *Sāṅkhya kārikā* is the *Māthara-vṛtti* which was translated into Chinese by 450 A D There is Gaudapāda's *Bhāṣya* on it and a com by S'ankarācārya named *Jayamangala*[4] There is another com known as *Sāṅkhya-tattva kaumudī* by Vācaspatimis'ra (840 A. D) The other important work belonging to this school is *Sāṅkhya-pravacana-bhāṣya* of Vijñānabhikṣu (1650 A. D) TRD notes *Ātreyatantra*[5] Vārsaganya[6] Vindhyavāsin[7] and Vādamahārnava[8] are the other writers of this school.

---

1 "ईसरेण कडे लोए पहाणाइ तहावरे ।
जीवाजीवसमाउत्त सुहदुक्खसमन्निए ॥ ६ ॥"

2 The views of Empedocles (whose all the works are in verse) and those of Anaxagoras bear a great resemblance with the *Sānkhya* doctrines Vide धर्मोनु मिलन (p 33)

3 Its ninth verse is quoted in *Āyāracunni* (p 252), and its v 22 and v 3 are incorporated as v. 70 and v 71 in *Lokatattvanirṇaya*

4 See Catalogue of South Indian Sanskrit Mss Asiatic Society's monograph (p 201) noted in हिन्द तत्त्वज्ञाननो इतिहास (Vol I, p 98).

5 On p 44a we have साङ्ख्यानां तर्कग्रन्था षष्टितन्त्रोद्धाररूप, माठरभाष्यं, साङ्ख्य-सप्ततिनामक, तत्त्वकौमुदी, गौडपादं, आत्रेयतन्त्र चेत्यादय "

6 He is mentioned in Mbh (XII, 319, 59) with several more

7 See intro (p XXXII)

8 One line is quoted from his work in SM (p 97) as under —
"बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्तमर्थप्रतिविम्बक द्वितीयदर्पणकल्पे पुंस्यध्यारोहति तदेव भोक्तृत्वमस्य न त्वात्मनो विकारापत्तिरिति"
In AMP edition (p 123) Vādamahārnava is said to be a work of the Vedāntins In SM (p 358) Dr A B Dhruva takes this to be a mistake and looks upon it as a work of the *Sānkhyas* and not the name of a *Sānkhya* writer.

For some of the *Sāṅkhya* teachers see Intro. (pp. LXXIV & LXXIX) and for Vārṣagaṇya see also fn. 7 of p. LXXX and for Mādhava fn. 4 of p. LXXX.

Angiras, Nanda, Sanaka, Sanātana, Sanatkumāra and Voḍhu are some of the *Sāṅkhya* philosophers whose only names are known.[1]

In TRD (p. 38a–p. 38b) the apparel and equipment of the *Sāṅkhya* sages are noted. Therefrom we learn that they keep either three *daṇḍas* or one and wear a loin-cloth. Their garments are red like *dhātu* (metal). Some keep a tuft of hair some a matted one and some have their heads shaven. All of them use a hide of a deer for their seat. They take meals at the *Brāhmaṇas* and eat only five morsels and mutter a prayer consisting of twelve letters. They keep a wooden mouth peace called bṛṣī in Mbh, and a cloth to filter[2] They ask their devotees to use one for a similar purpose.

The words prakṛti and īśvara occur on p. 181 l. 28 and the word puruṣa on p. 331 l. 26 & p. 332, ll. 23–25

P 173, l. 14. Gamaka a homonym here means indicative. The word in this sense is used in *Mālatīmādhava* (I, 7).

P 174 l. 13. Cāritra mohanīya is one of the two varieties of *mohanīya-karman* which generates infatuation. Cāritra-mohanīya prevents a living being from practising ideal conduct.

P 175 ll. 5–6. At times we come accross the word apīya for avīya

P 175 l. 6. Mati-jñāna is one of the five kinds of knowledge. It is based upon sense-organs and the mind, and it is different from one acquired by the study of scriptures etc. It has several varieties. For details see JRL (pp. 105–109).

P 175, l. 8. Avagraha is here defined as realization of objects by sense-organs. It is a base concept, and is preceded by *darśana*.

P 175 l. 8 & p. 176 ll. 2–5. For exposition of avagraha etc. see *handī* (pp. 63–75) *Viśeṣā°* (v 178–208 230–290 & 312–310), *Tattvārtha-rājavārtika* (pp. 42–44) etc. For its elucidation in English see JRL (pp. 105–107).

P 176 ll. 2–4. These define *īhā avāya* and *dhāraṇā*. Īhā is the desire for ascertaining the object comprehended by means of *avagraha*. *Dhāraṇā* means holding the knowledge as a permanent possession in the mind.

The reasons for the validity (*prāmāṇya*) of *īhā* etc. are given on p. 233 l. 9 & p. 219 ll. 3–4.

---

1 See J[illegible] edition of SM (p. 425).

2 A piece of cloth which is 36 *aṅgulas* in length and 20 in breadth is [illegible] where.

P 177, ll. 11–12 The three varieties of 'dhāraṇā' are here noted. Of them the first is mentioned on p 239, l 15

P 180, l 21 'Bhāṇaka' means 'one who speaks'.

P. 181, ll 13–16 There are several words for water in Sk. e g अप्, अम्बु, अम्भस्, उदक, जल, तोय, नीर, पयस्, पाथस्, पानीय, वार्, वारि, विष and सलिल. Of them the word 'nīra' speedily conveys the idea of water to Southerners

P 182, l 3 'Indranīla' is a kind of jewel known as 'sapphire'. This word occurs on p 183, l 4, & p 186, l. 15, and it is met with in *Mṛcchakaṭika* (IV, p 132) and *Kādambarī* (pūrvabhāga, p 53 of P V Kane's edition) For names of other jewels see *Lokaprakās'a* (V, 9–11), *Abhidhānacintāmaṇi* (IV, 129–134) and *Mṛcchakaṭika* (IV, pp 131–132)

P 182, ll 18–19 These lines mean Those whose eyes are weak see the orb of a lamp etc. as having a form of an eye in a pea-cock's tail and having blue and red colours Prajñākaragupta in his *Pramāṇavārtikālaṅkāra* (p 101) explains this verse as under —

"नीलाद्याकारभेदभिन्नं भास्वरं सपरिवेषं प्रदीपं पश्यन्ति तिमिरमन्दीकृतनयनशक्तय "

The detailed exposition is given as under in *Manorathanandinī* (p. 239) —

"मयूरचन्द्रकाकारम्, अन्तरा अन्तरा नीललोहितभास्वरं दीप्तप्रदीपादेर्मण्डलमविद्यमानमेव मन्दचक्षुषः पश्यन्ति, दीपस्य तादृशस्वरूपाभावात् ज्ञानस्यानुभवात्मन स आकार इति द्वैरूप्यसिद्धि "

P 182, ll. 28–29 Persons whose eyes are affected by a defect like *kāca* see the flame of a lamp as a group of *guñjas*, the red black berries of a shrub of this name 'Guñjā' in Gujarātī means चणोठी, and this word occurs in *Vikramorvas'īya* (I, p 25)

P 184, ll. 3–8, p 185, ll 3–8 & p 186, l. 3 All these lines make up one sentence having 'a chain of reasoning'

P. 186, l. 7 The definition of 'adhyaksa' (pratyaksa) here referred to is given on p 223, l 4

P 191, l. 3 The topic of 'apoha' is treated on pp 333 ff

P 193, l. 15 'Panasa' (P फणस) is the name of a fruit and a tree too The tree is called फणस in Gujarātī, कटहर in Hindī and jack-fruit[1] tree in English. Here this word stands for a tree of this name and not for its fruit Further, it does not here mean 'a thorn' The word 'panasa' occurs on p 194, l. 23, p 318, l 21, p 371, l 12, & p 398, l 21, and the word फणस in *Panhāvāgaraṇa* (I) and *Paümacariya* (XXXIII, 2) In Principal Karmarkar's edition (p 214) of *Mṛcchakaṭika* (VIII) there is the word फणसफल The word 'phaṇasa' occurs in the following verse of *bhāsa* (? *nijjutti*) on *Kappa* —

"अत्थस्स दरिसणम्मि वि लद्धि एगन्ततो न सम्भवइ।
दट्ठु पि न याणन्ते बोहिय पण्डा फणस सत्तू॥ ४७॥

---

1 Apte in his Dictionary has translated it as bread fruit tree!

In its com. (p 18) by Malayagiri Sūri we have: "गोविन्दा पुत्तिमहिए वडिओ मोरप्फा पनसं इहस्रवि पनसा पवेस म बोनये"

The word panasa occurs in the following line of *Āvassayacuṇṇi*

"जहा पणसफलं पारसिगा पहून वि पणसभेदं वि पवावि भक्खराणि वो उवणमेदि"

In TRD (p. 63b) it is said that the panasa' tree gets fructified when embraced by a woman.

P 198 l 16. Vāhlika is one born in the Vāhlika country [1] This word occurs on p. 318, l. 21 & p. 371 l. 12. It is known in Pāiya as Bahali and Vahali, too. A woman of this country is called Bahali. Vide *Nāyādhammakahā* (I, 1) and *Ovavāiya* Vālhiki is the name of a Pāiya dialect. In v 47 of the *bhāsa* (? *cuṇṇi*) on *Kappa* we have bohiya Can it be equated with vālhika ?

Prof. A. B. Gajendragadakara in his Notes (p. 281) on KP makes the following observation in this connection —

"वाहिक (the same as वाहिलक or बाल्हिक) is the name of a country represented by modern Punjab. The Mahābhārata Karṇaparvan Adhyaya 44[2] describes the inhabitants of this country as impure, irreligious, unscrupulous in the matter of food and drink and immoral.[3] Promiscuity prevailed among them. They were regarded as the creation, not of Brahman, but of two goblins known as Vahi and Hika

Here Vāhika means an inhabitant of this country He is called a bull by Mammaṭa in his com. (p. 19) on KP (II, 7), because he is dull and stupid. Vāhika can be interpreted in other ways, too (i) an out-caste by taking ba and va as non-distinct, (ii) a carrier of a plough i. e. a poor farmer and (iii) a carrier of loads, a coolie. But, I do not think that these interpretations are here relevant.

P 193 l. 22. Cf. "पडिसेहदुगं पगयं गमेइ" occurring in *Visesā°* (v 2502) and "द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः" occurring in its com. (p. 1000) by Hemacandra and "प्रतिषेधप्रतिषेधेन प्रकृतार्थस्य गमनात्" occurring in S'īlāṅka's com. (p. 406a) on *Sūyagaḍa*. Negation of negation is the original position.

P 197 ll. 3 & 11–13. Kevalin means omniscient Such an individual perceives all the objects and phenomena of the past, present and future directly by the soul and not by utilizing any of the sense-organs or the mind. So in the case of a *kevalin* there is no place for inference. Omniscience is attained on the complete annihilation of *jñānāvaraṇa* which is simultaneously accompanied by that of *darśanāvaraṇa* and *antarāya* and which takes place within an *antarmuhūrta* after the destruction of *mohanīya karman*. These four *karmans* are the *āvaraṇas* i. e. veils—obstacles that obstruct the inherent powers of the soul.

---

1 Other meanings of Vāhlika are a Balkh-bred horse, saffron and asafoetida.

2 See verses 7 11 12, 13 41 and 19

3 This is what we gather from the description of a quarrel between Karṇa and Madra, when both of them incriminate each other and abuse their respective countries and customs.

P 197, ll 16, 18, 20, 22, 27 & 28 Vrsabha alias Rsabha is the name of the first *Tīrthankara* out of twenty-four that flourished in our country in the present age known as Hundāvasarpinī His father's name was Nābhi For a biographical sketch of Lord Rsabha see JRL (pp 25–27)

P 197, l 21 Vardhamāna alias Mahāvīra is the 24th *Tīrthankara* Rsabha being the first For Lord Mahāvīra's life see JRL (pp 20–23).

P 198, l. 15 'Siddhārtha' is the name of the grove

P 198, l. 15 Rjupālikā' is the name of a river Kalyānavijaya Gani in his Hindī work "श्रमण भगवान् महावीर" (pp 357–8) says that it is difficult to exactly identify this river, it may be somewhere near Campā

P 198, ll 15–16 According to Jainism there is a wheel of time that works in India and such other countries It is divided into two cycles ascending and descending They are known as *utsarpinī* and *avasarpinī* respectively Each of these cycles is further sub-divided into six *aras* (spokes) The names of the six *aras* of the *avasarpinī* cycle are —

(i) Susamā-susamā, (ii) Susamā, (iii) Susamā-duhsamā, (iv) Duhsamā-susamā, (v) Duhsamā and (vi) Duhsamā-duhsamā

Thus सुषमदु:षमादु:षमसुषमान्तादौ काले means in the period which is the end of the third *ara* and the beginning of the fourth.

P 198, ll 21–22 दु षमसुषमान्ते means at the end of the fourth *ara*

P 199, l 22 'Yugādideva' is the name of Lord Rsabha He is so called as he is the first God (of the *Jainas*) in the present *avasarpinī* period

P 199, l. 25 'Nābhi' is the name of the seventh *kulakara* (patriarch) He had a wife named Marudevī. She gave birth to Lord Rsabha.

P 199, l 25 Siddhārtha was a king of Ksatriya-kunda His wife's name was Triśalā. She gave birth to Lord Mahāvīra.

P 200, l 3 For refutation see pp 200–203

P 200, ll. 4–5 For refutation see p 203, ll 6–11, p 204, ll 3–11 & p. 205, l. 3

P 200, l. 5 For refutation see p 205, l. 3

P 200, l. 6 See p 205, l 5

P 200, l. 7 See p 206

P 200 l. 15 By *Vārtika* is here meant Dharmakīrti's com on his own work *Pramānavārtika*, for, the latter is in verse whereas the quotation here is in prose This is my conjecture

This is another instance where the name of the com is given as that of the text, the first being one noted on p 116, l, 13 and occurring in the case of *Sammaipayarana*

P 201, ll. 6–8 Four possibilities about the interpretation of the firmness of perception (*pratyaya*) are here mentioned.

P 206, ll. 10–11 For refutation see p 208, ll. 9–10

P 209 ll. 3–5. For refutation see p. 214 ll. 5–10.

P 209 l. 5 For refutation see p. 216 ll. 8–10.

P 209 l. 11 Here the word s'ipraka is given as a synonym of s ukti meaning a nacre i. e. a pearl-oyster But I do not find this word in any of the dictionaries available to me. It seems the Gujarāti word छीप is derived from this word s'ipraka

P 212, ll. 8–9. 'कुतोऽत्र ममस आप्तता' may be compared with 'न आप्तता ममसः पश्चि' occurring in *Lokatattvanirṇaya* (v 15). The word āpta is used sarcastically For an example of vakrokti see Vol. II, p. 159.

P 215, l. 7 शब्द-लिङ्गाक्षजैः. These respectively stand for the three *pramāṇas* viz. *āgama, anumāna* and *pratyakṣa*.

P 221 ll. 10–12. These note the four possible natures of the *adhigama* in question.

P 223 l. 3. The conclusion arrived at is that *pratyakṣa* is not absolutely *nirvikalpa*.

P 223, l. 4. The definition of pratyakṣa is being attacked.

P 223, l. 4. 'प्रत्यक्षं…भ्रान्तम्' is quoted in *Syādvādaratnākara* (p. 23), and there Vādin Deva Sūri mentions as its source Dharmakīrti's *Nyāya-viniścaya* (1st *pariccheda*). But it appears that instead of *Nyāyaviniścaya* it should be *Pramāṇaviniścaya*. In *Nyāyakumudacandra* (p. 46) where this line is quoted its source is stated to be *Nyāyabindu* (p. 11); but it is not correct for the wording differs. Same may be said about the sources *Nyāyapraveśa* (p. 7) and *Pramāṇasamuccaya* (p. 8) for there we have प्रत्यक्षं कल्पनापोढम् only and not अभ्रान्तम्. In *Tattvasaṅgraha* (p. 366) we have however the verse as under —

"प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तमभिलापिनी ।
प्रतीतिः कल्पना क्लृप्तिहेतुत्वेनानुमा न तु ॥ १२१४ ॥"

P 225, l. 4 The qualifying word abhrānta occurring in the definition of pratyakṣa is out of place.

P "0 l. 3. Ataimirika means one who is not suffering from taimira an eye-disease.

P 228 l. 15. S'akṛt means excrement, ordure.

I 2 8 l. .3. In *Nyāyakumudacandra* (p. 658) the quotation is: "अपाकृतं शिव Its source is not known; but this view is explained in *Tattvasaṅgrahapañjikā* (p. 053).

P 231 l. 5. S'iṃśapā is the name of a tree also called s'is'u It means the Asoka tree, as well. This word occurs on p 365, l. 11 p 372, ll. 0 0 10 10 21 23 & 29 p. 373 ll. 4, 5 9 14 17 19 21–23 and in *Rāmāyaṇa* (Sundarakāṇḍa). Its Pāiya equivalent सिंसवा occurs in *Pāiyalacchīnāmamālā* (p. 31). The Deśya word for it is सीसम It is noted in the com. on *Deśīnāmamālā* (v 1031). For its use see p. 372 l. 20.

P 235 l. 19 स्वागम means one's own scripture

P. 236, l. 23 'शब्दारूपितत्वेन' means on account of the state of being decorated—indicated by a word.

P 239, ll 6–12, p 240, ll 3–8 & p 241, ll. 3–8 That an object has many a nature such as *dravyatva* etc, is the *Jaina* view. This is here fully expounded to show how it differs from the *Bauddha* one.

P. 241, l. 9 The *Vais'eṣika* view that a jar is absolutely different from *sattva, dravyatva* etc, is being examined and refuted

P 244, l. 24 The *vādin* is addressed in the singular as *tava* Same is the case on p 258, l. 8 and p 344, l. 3

P 245, l. 11 'That knowledge which apprehends what is already apprehended is nothing else but *apramāṇa*', is the topic taken up here for refutation.

P 249, l. 3 Here the word 'susthitā' is used ironically as is suggested in l. 17. It is an instance of *upahāsa* For such other examples see p 401, ll. 10–11 and Vol II, p 175

P. 249, ll. 3–4 See p. 271, ll. 9–10

P 249, l. 12 & p 250, l. 3 For refutation see pp 264–265

P 250, ll. 5–6 For refutation see p 266, ll 8–11

P 250, l. 14 'Kuñcikā' means a key and also a shoot of a bamboo Here the first meaning is applicable

P. 251, l. 21. 'को वा किमाह' occurs in Vol. II, p 168, l. 7

P 252, ll. 21–22. 'स्वविषयान्तर' is the pratīka of a quotation from *Nyāyabindu* (I, pp 17–18) The complete sūtra is "स्वविषयान्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तत् मनोविज्ञानम्"

P 252, l. 22 'Ālaya' means *ālaya-vijñāna,* one of the two kinds of *vijñāna,* the other being *pravṛtti-vijñāna* 'Ālaya' occurs on p 254, l. 11.

P 254, l. 10 See p 256, l. 4 up to p 258

P 255, l. 8 Your *sahakārtha* is two-fold. For its refutation see p. 259

P 256, l. 4 A synonym for 'atis'aya' is given here

P. 257, l. 31 In *Mīmāṁsās'lokavārtika* (s'abda, v 43) we have "न च पर्यनुयोगोऽत्र"

P 260, ll. 16–17 The *aṇus* of sand cannot generate oil singly So even when they take the help of one another they cannot do so, for their natures are contradictory

P 266, l. 30 & p 267, l. 12. The word 'dongara' is a 'Des'ya' word, and I interpret it as a small mountain. Cf. the Gujarātī word 'duṅgara'

P 268, ll. 9–10 'Itaretarās'rayadoṣa' literally means a fault based upon mutual dependence It thus stands for an argument in a circle.

P 271 l. 5. The word manaskāra occurs on p. 283, l. 20 and p. 285 l. 29

P 274 l. 9. एक॰ 'विवेक: may be compared with l. 4 of p. 20.

P 274 l. 27 *Mūlapūrvapakṣa* means the very first primary objection and not an objection within an objection. The word occurs in Vol. II on p. 205 l. 25 p. 208 l. 20 p. 209 l. 14 p. 218 l. 21 p. 224, l. 29 p. 227 l. 24 p. 231 ll. 22–23 p. 232, ll. 15 & 20 p. 235 l. 26 and p. 236, l. 17

P 275 ll. 7–8. To suppose that the word akalaṅka stands for Akalaṅka, a *Digambara* author is unwarranted as can be easily seen from the context.

P 275 l. 10 According to Jainism, space has *ananta* (infinite) *pradeśas* (space-units) but none of these can get separated from space, and thus they differ from the *pradeśas* of *pudgala* (matter).

P 277 l. 7 Devānām-priya is explained as a fool in l. 21. In the edicts of Aśoka we find the phrase "देवानं पिय" In *Vivāgasuya* (I, 1) and some other *Jaina āgamas* we come across the Pāiya word *devāṇu-ppiya* (Sk. *devānuppriya*). But there it has not this derogatory sense for there it means a noble-minded person, a straight-forward person. The phrase 'देवानं पिय' means a goat and an ascetic who renounces the world. Once it meant dear to the gods[1] an epithet of S'iva Subsequently it meant an idiot like a brute beast as in *Kāvyaprakāśa*. G. H. Valins is right when he makes the following observations in his *Words in the Making*

"Lik urselves, like life itself, all words are changing—many of them imperceptibly yet none th less certainly Sometimes they go up in the scale of dignity[2]—as when a slang word g ts a place in the dictionary—and sometimes down[3]; sometimes they grow wider in meaning and use, and sometimes narrower[4] —p. 51

"As Feste hinted.. words may be turned inside out, like a kid glove. —p. 63

Vediyo and pantūji are instances of Guj. words that have fallen in dignity Such a word in Saṁskṛta is tapasvin

In Ghate s *Lectures on Ṛgveda* (intro. pp. 11–12) it is said:

"- -words often change their material into a spiritual meaning As n instance of this I may mention tw roots [illegible] and [illegible].

P 277 ll. 7–8. This is a reference to the objector showing his foolishness and his being brought up in happiness.

---

1 D vapriya is used in this sense in *Bṛhatkathākośa* (73, 133). Devānaṁ pi vallabhaḥ occurring here (25, 24) is perhaps used her in the sense of a fool.

2 Cf. Christian nd Quaker

3 Cf. knave, wench, cunning and crafty

4 Cf. deer worm, fowl, lily engine, wife and girl.

P. 278, ll. 3–4. 'Sahṛdaya-tārkika' means a logician who is good-hearted i. e sincere and appreciative as well The word 'sahrdaya' is explained by Hemacandra in his *Viveka* (p. 4) on his own *Kāvyānus'āsana* (I, 3) as under —

"यस्य तु काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद् विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता सहृदय-संवादभाक् स सहृदय".

P 278, ll. 3–12 This is an objection It is answered on p. 279

P 278, ll. 6–7 'Ustrikā' here means an earthen wine-vessel of the shape of a camel, and not a she-camel. This word occurs on p 279, l. 27, p 281, l 17, p 282, l. 21, p 283, l. 18, p 285, l. 9, p 286, l 14, and in Vol. II, p 155, l. 20

P 278, l. 8 'Hima' is 'snow', 'tusāra' frost, and 'karaka' (Guj. karā) hail. All these three words occur on p 283, l. 19.

P. 278, l. 8 'Aṅgāra' (Guj angāro) means a charcoal, 'murmura' chaff-fire, and 'jvālā' (Guj 'jhāḷa') flame 'Murmura' occurs in Vol. II, p. 185, l 28 and 'mummura' its Pāïya equivalent in *Sūyagada* (V, i, 10)

P 278, l 9 'Jhañjhā' means a hurricane, a gale

P 278, l. 9 'Mandalikā' means that wind which describes circles, Its Pāïya equivalent 'mandalikā' occurs in *Jīvaviyāra* (v 7)

P 278, l. 9 'Utkalikā' means the wind that blows downwards, The Pāïya equivalent 'ukkaliyā' occurs in *Jīvaviyāra* (v 7)

P 278, l. 9 'Khadira', a homonym, here means a kind of tree, Acacia Catechu, noted in *Yājñavalkyasmṛti* (I, 302) In Guj it means खेर Its Païya equivalent 'khaïra' occurs in *Āyāra*

P 278, l. 9 'Udumbara' is a homonym. It means here a kind of fig-tree, Ficus Glomerata Its Pāïya equivalent 'umbara' occurs in *Panhāvāgarana* (I), and *Viāhapannatti* (XI, 33) Eating of its fruits is prohibited in Jainism

P 278, l. 9 Badarikā means 'jujube tree'. It means बोरडी in Guj.

P 278, l. 21 For 'loṭṭaka' see "Notes" (pp 288-289)

P 278, l. 21 'Aliñjara' is an earthen water-jar. The Pāïya word for it is also 'aliñjara', and it occurs in *Ṭhāna* (VI, 2)

P 282, l. 3 The word 'īs'vara' occurs on p 291, ll. 27 & 28, p 292, l. 14, and p 318, l. 28

P 286, ll. 7–9 & p 287, ll. 3–7 & p 288 The question about the nature of 'vāsanā' is raised here

P 288, ll 3–4 A wave in a sea has no existence without wind.

P 292, ll. 4 & 19 The great conclusion is that only *samāna-parināma* is *sāmānya* Cf. *Syādvādaratnākara* (pt IV, s. 3–5).

P. 294 l. 4 'Madhuraka' means poison.

P 294, l. 4. Laḍḍuka means a kind of sweetmeat—a round ball of sugar wheat or rice-flour ghee and spices. The Guj. word lāḍu is derived from it. Further laḍḍuka does not seem to be a Saṃskṛta word, though it is so noted in dictionaries. Its Pāiya equivalent laḍḍua or laḍḍuga occurs in *Paümacariya* (LXXXIV 4), *Piṇḍanijjutti* (v 377), *Gāhāsattasaī* (v 641) etc. The word laḍḍuka is met with, in *Bṛhatkathākośa* (21, 15 85 15 72, 97).

P 295, l. 12. Kūṭanaṭavṛtta means the dancing of an actor who is not really proficient in his art. The word kūṭa is a homonym both as a noun and an adjective. Here it is an adjective meaning untrained

P 301 l. 15. Bhava means existence as a human being or the like.

P 303, ll. 3–4. See pp. 308 and 314. That there is a proximity of an object is not the reason for realising it in its entirety in the case of the *ayogins*.

P 303, l. 7 Kuṇapa is an adjective and a noun as well. In the former case it means smelling like a dead body and in the latter case it has four meanings viz. a dead body an epithet of contempt, a spear and a foul smell. Here the word is used as a noun, and it signifies 'a dead body'

P 303 l. 24. Tāla means pāpa This word occurs in *Raghuvaṃśa* (IX, 75) and *Uttararāmacarita* (VI). Its Pāiya equivalent tāya is met with, in *Nāyādhammakahā* (I, 8).

P 305 l. 9 & p. 306. This is with reference to Yogācāra

P 306, ll, 24 & 27 Akṣarayojanā and paramārtha stand for anvayārtha and piṇḍārtha respectively For further particulars see "Notes" (p. 249).

P 310 ll. 8–9 याचितकमण्डनम् is an ornament which is borrowed after begging for it in a bad way This phrase occurs in *Dharmabindu* (II, s. 43). It is explained by Municandra Sūri in the com. (p. 24a) on this work as under:—

"कुत्सितं याचितं याचितकं तच्च तन्मण्डनं च कटककुण्डलादि आभरणविशेषो याचितकमण्डनम् । [illegible]—बिभर्ति सति परिधानमिमाकियत्कालमिव [illegible] न [illegible] । न च याचितकमण्डने पात् [illegible] परकीयत्वात् तस्य । ततो याचितकमण्डनमिव याचितकमण्डनम् ।"

L. R. Vaidya in his Sk.-Eng. Dictionary explains याचितक as a thing obtained by begging i. e. without a consideration

P 310 l. 28. आनुपूर्वी The ānupūrvī i. e. the order or a succession may be systematic or unsystematic. The unsystematic order—the succession at random is known a anānupūrvī The systematic order is two-fold according as it is from left to right (i. e. forward) or the reverse (i. e. backward). The former is known as pūrvānupūrvī and the latter as paścānupūrvī

P 312, ll 5, 6 & 15–16 'Mūsikā' here means a female rat and not a crucible. 'Alarka' means (i) a mad dog, (ii) a fabulous animal like a hog with eight legs, (iii) a kind of worm and (iv) a kind of tree called Arka. But here it signifies a mad (rabid) dog There are after-effects of the poison of a female rat, and so is the case with the poison of a mad dog The after-effects of the latter are seen in the rainy season etc This is a popular belief. So says Haribhadra That these poisons are harmful is the opinion of the modern medical science

In *Uttararāmacarita* (I, 40) we have 'आलर्कं विषमिव सर्वत' प्रसृतम्'

P 315, l 26 'Nigada', a homonym, here means mention. So 'nigadasiddha' means established as soon as there is mention. i. e. to say it is practically self-evident

Pp 317–365 The refutation of absolute *anabhilāpya* is taken up first, and it runs up to p 365

P 318, l. 3 'Apoha' means exclusion For the doctrine of 'apoha' see "Notes" (pp 312–313)

P 318, ll 4–5 For refutation see p 323, ll 11–12 & p 324, ll. 3–4

P 318, ll 7–9 For refutation see p 328, ll 5–6

P. 318, l. 8 (9) For refutation see p 332, ll. 3–5

P 318, l 8 (9) & p 319, l. 3 For refutation see p 332, l 6 & p 333, ll. 3–4

P 318, l. 20 When the word 'ksurikā' (knife), 'anala' (fire) and 'acala' (mountain) are uttered, the mouth ought to get cut or burnt or filled by these words respectively But such a thing never happens. Therefore *vastu* and *s'abda* (word) are not identical. Bhadrabāhusvāmin says

"अभिहाण अभिहेयाउ होइ भिण्ण अभिण्णं च ।
खुरअग्गिमोयगुच्चारणम्मि जम्हा उ वयणसवणाण ॥
न वि छेओ न वि दाहो न पूरण तेण भिन्न तु ।
जम्हा य मोयगुच्चारणम्मि तत्थेव पच्चओ होइ ॥
न य होइ स अन्नत्थे तेण अभिण्ण तदत्थाओ ।"[1]

The last two lines mean when the word 'moyaga' (Sk. 'modaka') is uttered, the thing denoted by this word is presented to the mind and not anything else So it follows that the word (*abhidhāna*) is *not* distinct from its sense (*abhidheya*)

That *abhidhāna* (word) is both distinct and non-distinct from *abhidheya* (*vācya*) is the *Jaina* view

The word 'ādi' occurring in 'क्षुरिका-ऽनला-ऽचलादि' stands for water, and it may cause 'kledana' (wetness) This is what we can learn from p 367, ll. 24–25

1 Quoted by Devabhadra in his *Tippana* on *Nyāyāvatāravrtti* and in SM (com on v 14)

P 319 ll. 4–5. For refutation see p. 333 ll. 6–7

P 319 l. 5. See p. 344, ll. 6–7

P 319 l. 28. Māṇavaka has four meanings (i) a youngster a lad, a boy (used contemptuously) (ii) a dwarf, a little man (iii) a religious student and (iv) a pearl necklace of sixteen or twenty strings. That the last meaning is inapplicable here is certain. As regards the rest, all are pertinent, but I prefer the third.

P 323 l. 11. For सप्तगु see "Notes (p. 275).

P 325 ll. 12 & 16. S'ākya and Vipas'vin are two Sugatas out of seven. See "Notes (p 254).

P 325 l. 15. In *Systems of Buddhist Thought* (p. 72), the *Bauddha* conception of Sumeru is given. There it is spoken of as the "mountain of wonderful height or "excellent brilliance Further there is a following remark made there —

"It is said to rise out of the ocean to a height of 84 000 yojanas, while its total altitude is computed to be 168,000 yojanas. This mountain is supposed to be made up of gold, silver malachite and crystal and to be surrounded by seven concentric circles of rocks, which are known as the Seven Golden Mountains .....On the four sides of Mt. Sumeru and the Seven Golden mountains, Buddhist cosmology places four continents .....All human beings have their habitation in one or other of these four continents.

For the *Jaina* view about Meru see *Sūyagaḍa* (VI, 9–14).

P 325 l. 25. Binduka is a name coined for Meru.

P 326 l. 3. Dhūmadhvaja means fire. This meaning is not noted on this page in the com. but it is so given on p 342 where this word occurs.

P 326 l. 5. Nairātmya means soul less-ness.

P 327 ll. 16–17 Vandhya-s'abda means a word lacking in meaning

P 328 l. 5. See Notes on bhāṣā vargaṇā (pp 250–251).

P 333 ll. 5–7 & p. 334 ll. 3–8. The *Bauddhas* believe that any and every thing is *kṣaṇika* (momentary). The idea of *jāti* presupposes the observation of a common characteristic in different individuals and this is possible, if these individuals live longer than a *kṣaṇa*. But this is not possible according to the *Bauddha* view So there is no scope for the idea of *jāti* in their case. Hence convention cannot be understood in the *jāti*. Likewise it is not possible to refer the convention to *guṇa kriyā* and *saṁjñā* as the three are also regarded as permanent, and so they have no place in Buddhism for no permanent thing exists in the world according to the *Bauddha* Convention with reference to the individual is also impossible on account of *ānantya* and *vyabhicāra*. Such being the case the *Bauddhas* conclude that it is impossible to get any positive idea of entities from words. What words signify therefore is the distinction of things from others which they are not (अतद्व्यावृत्ति). The word *go* gives us no idea about a bull. It conveys to us that the entity

we call 'go' is not a-go i e it is not a horse, a camel etc This is the *apoha* (distinction, difference or exclusion) which, according to the *Bauddhas*, is the conventional meaning of words

Apoha is three-fold (i) व्यावृत्तस्वलक्षणरूप, (ii) अन्यव्यवच्छेदमात्रक and (iii) विकल्पबुद्धिप्रतिभास

Apoha or the doctrine of negative denotation is a logical necessity of *ksaṇikavāda*, and it is endorsed by all the schools of Buddhism Cf Stcherbatsky's *Conception of the Buddhist Nirvāna* (p 155, fn 3) "But the school of Dinnāga have a special theory of their own about the meaning of words according to which words express only relations, or mutual negation (अपोह = परस्परपरिहार = अन्यव्यावृत्ति = व्यवच्छेद = परिच्छेद), between point-instants".[1]

Ratnakīrti who flourished in the tenth century A. D, who is an author of *Kṣaṇabhaṅgasiddhi*, *Sthirasiddhidūṣana* and *Citrādvaita-siddhi* and who is "very bitter against Dharmottara" has composed a work entitled *Apohasiddhi* This is the first of the *Six Buddhist Nyāya Tracts in Sanskrit* edited by Haraprasād Shāstri and published by the Asiatic Society of Bengal in 1910 A. D In its preface (p i) we have

"The first, Apohasiddhi deals with the imports of words The theory it propounds is that a word denotes something positive and at the same time differentiates it from all others The two acts, one positive and the other negative, are simultaneous. It is not a a positive action followed by negation, nor is it a negative act followed by assertion

In establishing this, the author refutes successively the theories of (1) Kumārila, (2) Trilocana, (3) Nyāyabhuṣana, (4) Vācaspati Miśra and (5) Dharmottara."

Ratnakīrti has not put forward this doctrine of *apoha* in the extreme form in which is has been taken by its critics This is borne out by *Apohasiddhi* (p 3) where he has said

"नास्माभिरपोहशब्देन विधिरेव केवलोऽभिप्रेतः । नाप्यन्यव्यावृत्तिमात्र, किन्तु अन्यापोहविशिष्टो विधिः शब्दानामर्थः । ततश्च न प्रत्येकपक्षोपनिपातिदोषावकाश ।"

The subject of *apoha* is discussed in *Mīmāmsāślokavārtika* in *Tattvasangraha* (v 910–1012) and its *Pañjikā* (pp 290–366), in Siddharsi's *Nyāyāvatāravṛtti* (pp. 4–5), in Jayanta's *Nyāyamañjarī* (vol. I, pp 290–327) and in *Tattvabodhavidhāyinī* (pp 173–270)

P 334, l. 10 This line means words originate from the concepts of things and *vice versa* Its second hemistich is as under —

"कार्यकारणतया तेषां नार्थं शब्दा स्पृशन्त्यपि ।"

It means words do not affect things as they are related as cause and effect Thus the idea is to suggest that they are distinct from each other

The complete verse with the second hemistich "तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थान् शब्दा स्पृशन्त्यपि" is quoted in *Syādvādaratnākara* (p 701), *Nyāyakumudacandra*

1 Quoted from "Notes" (p 352) on SM.

(p. 597)[1] and *Siddhivinis cayatikā* (p. 260b). This verse with variants in this second hemistich is quoted in *Nyāyamañjarī* (p. 158) *Nayacakravṛtti* (p. 167a) etc.

P 337 ll. 5–6. For refutation see p. 341 ll. 6–11 & p. 342, ll. 3–6. See also p. 342, l. 7 & p. 343, ll. 3–6.

P 337 l. 7 शृङ्गग्राहिकया means by holding by a horn

P 339 l. 15. Ḍiṭṭha which is a Pāiya word, too has two meanings (i) an elephant made of wood and (ii) a person who is black, learned, handsome, young and pleasant to look at. It occurs in Mammaṭa's com. (p. 12) on his own work *Kāvyaprakāśa* (II, 2) and Malayagiri's com. (p. 84) on *Kappanijjutti* (v 278).

P 343, ll. 9–10. Sālūka means (i) a root of a water lily and (ii) nutmeg. Here it stands for the former—the meaning of the word sālūya occurring in *Dasaveyāliya*. It is produced from gomaya meaning cow-dung. The word sālūka occurs in Vol. II, p. 182, l. 9.

Goloma means hair on the body of a cow and dūrvā a kind of grass. The latter originates from the former. Dūrvā is bent grass, panic grass, and it is held sacred and is offered to deities at the time of worship.

P 346, l. 10. For refutation see p. 349 ll. 9–10.

P 347 ll. 4–9. These are explained and refuted once more on pp. 350 & 351.

P 350, l. 16. Piṇḍārtha means the meaning summed up the gist or the sum and the substance of the whole. Its Pāiya equivalent 'piṇḍattha' occurs in *Dasaveyāliyanijjutti* (v 25) and 'piṇḍitattha' in *Mālavikāgnimitra* (I, p. 19 of Kale's edn.).

P 351 l. 12. Vyomakeśa means hair of the sky

P 352, l. 9. For refutation see p. 362 ll. 4–7

P 353 l. 4. For refutation see p. 362, ll. 8–9

P 353 ll. 12–14. For refutation see p. 364 ll. 5–7

P 353 l. 14 & p. 354, l. 3. See p. 364, ll. 10–12.

P 355 ll. 9–12 & p. 356 ll. 3–11 & p. 357 ll. 3–4. Here we come across ननु etc. in every sentence.

P 355 l. 20 Dikkarikā (Guj. dikarī) means a daughter. It is a Deśya word.

P 356, l. 3. Krīḍanaka means a toy. The Hindi word खिलौना is derived from this.

P 357 l. 10. अविप्रतिपत्तिरावयोः which occurs in Vol. II, p. 175 l. 24, too, means: there is no mutual dissent amongst us i. e. you and I agree on

1 The source is neither mentioned by the author nor indicated by the editor. See App. I (p. 7) of AJP

this point. 'न विप्रतिपत्तिरावयोः' occurs in Vol. II, p. 40, ll 5-6 and अविप्रतिपत्ति in II, p. 42, l. 5.

P. 357, l. 19 'Pāṇinīya' means a follower of the school of Pāṇini.

P. 362, ll. 9-11 The *Jainas* do not hold that *dravya*, *guṇa* and *jāti* are absolutely distinct from one other, and thus they differ from the *Vaiśeṣikas* who hold a contrary view. Further, the *Jainas* do not look upon *dravya* as *niraṁśa* only as is the case with the *Vaiśeṣikas*.

P. 365, l 8 Refutation of the absolute view about *anabhilāpya* ends here, and that of the absolute *abhilāpya* commences from here.

P 365, l 9 For refutation see p 369, ll 5-7

P 365, ll 9-10 For refutation see p 369, ll 9-10

P 365, l 10. For refutation see p 372, ll 5-10 & p 373, ll. 3-8.

P 365, ll 11-12 See p 373, ll 9-10

P 365, l. 12 & p. 366, l. 3. For refutation see p. 374, ll. 4-5.

P. 366, ll 3-4 For refutation see p 375, ll. 4-10.

P 366, ll 4-8 For refutation see p 375, l 12

P. 366, ll. 5-6. The verse is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p. 140), *Tattvārthaśʼlokavārtika* (p 240), *Nyāyamañjarī* (p 532), *Spandakārikā-vyākhyā* (p 51), *Prameyakamalamārtaṇḍa* (p 11) and with some variations in *Sammatiṭīkā* (p 380) and *Syādvādaratnākara* (p 89) It is explained in the com on *Vākyapadīya*, and this is reproduced in the fn. on NKC (p 140)

P 366, ll. 7-8 This verse with slight variations is quoted in NKC (p 140), *Sammatiṭīkā* (p 380), *Syādvādaratnākara* (p 79), *Tattvārthaśʼlokavārtika* (p 240), *Prameyakamalamārtanda* (p 11b), *Spandakārikā-vyākhyā* (p 51) and *Mīmāṁsāśʼlokavārtika* (pratyaksasūtra, v 176) *ṭīkā*.

P 366, ll. 9-10 For refutation see p 376, ll. 7-10 & p 377, ll 3-4

P 366, l. 10 & p 367, l 3 For refutation see p 378, ll. 3-4

P 367, ll. 3-7 For refutation see p 379, ll. 10-11 & p 380, ll. 3-12.

P. 367, ll. 7-10 For refutation see p 381, ll 5-8

P. 367, l. 10 & p 368, ll. 3-4 For refutation see p 382, ll 3-10

P 368, l 5 For refutation see p 382, l 11

P 368, ll 5-7 For refutation see p 383, ll 4-10

P 368, ll 7-8, & p 369, l. 3 For refutation see p. 383, ll. 12-14 & p 384, ll. 3-4

P 368, l 16 'Bhāṣyakāra' is used for Patañjali who has composed *Mahābhāṣya* on Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*. See p 385, l 10 where Bhāṣyakāra is explained as Patañjali

P 368, l 17 'Praṇava', a homonym here means 'oṁkāra', the sacred syllable 'om' It occurs in *Bhagavadgītā* (VII, 8), *Raghuvaṁśa* (I, 11) etc.

(p. 587)[1] and *Siddhiviniscayatika* (p. 260b). This verse with variants in this second hemistich is quoted in *Nyāyamañjarī* (p. 158), *Nayacakravṛtti* (p. 167a) etc.

P 337 ll. 5-6. For refutation see p. 341 ll. 6-11 & p. 342, ll. 3-6. See also p. 342, l. 7 & p. 343 ll. 3-6.

P 337 l. 7 शृङ्गग्राहिकया means by holding by a horn

P 339 l. 15. Ḍiṭṭha which is a Pāiya word, too, has two meanings (i) an elephant made of wood and (ii) a person who is black, learned, handsome young and pleasant to look at. It occurs in Mammaṭa's com. (p. 12) on his own work *Kāvyaprakāśa* (II 2) and Malayagiri's com. (p. 84) on *Kappanijjutti* (v 278).

P 343, ll. 9-10. Śālūka means (i) a root of a water lily and (ii) nutmeg. Here it stands for the former—the meaning of the word sālūya occurring in *Dasaveyāliya*. It is produced from gomaya meaning cow-dung The word śālūka occurs in Vol. II p. 182, l. 9

Goloma means hair on the body of a cow and dūrvā a kind of grass. The latter originates from the former. Dūrvā is bent grass, panic grass, and it is held sacred and is offered to deities at the time of worship.

P 346 l. 10. For refutation see p. 349 ll. 9-10.

P 347 ll. 4-9. These are explained and refuted once more on pp. 350 & 351.

P 350 l. 16. Piṇḍārtha means the meaning summed up the gist or the sum and the substance of the whole. Its Pāiya equivalent 'piṇḍattha' occurs in *Dasaveyāliyanijjutti* (v 25) and piṇḍitattha in *Mālavikāgnimitra* (I, p. 19 of Kale's edn.).

P 351, l. 12. Viyatkeśa means hair of the sky

P 352 l. 9. For refutation see p 362, ll. 4-7

P 353 l. 4. For refutation see p. 362, ll. 8-9

P 353, ll. 12-14. For refutation see p 364 ll. 5-7

P 353 l. 14 & p. 354, l. 3. See p. 364, ll. 10-12.

P 355 ll. 9-12 & p. 356 ll. 3-11 & p 357 ll 3-4. Here we come across 'iti cet' in every sentence.

P 355 l. 20 Dikkarikā (Guj. dikarī) means a daughter It is a Deśya word.

P 356 l. 3. Krīḍanaka means a toy The Hindi word खिलौना is derived from this.

P 357 l. 10. अविप्रतिपत्तिरावयोः which occurs in Vol. II, p 175 l. 24, too means: there is no mutual dissent amongst us i. e. you and I agree on

1 The source is neither mentioned by the author nor indicated by the editor See App. I (p. 7) of AJP

this point 'न विप्रतिपत्तिरावयो' occurs in Vol. II, p. 40, ll 5–6 and अविप्रतिपत्ति in II, p. 42, l. 5.

P. 357, l 19 'Pāṇinīya' means a follower of the school of Pāṇini.

P 362, ll. 9–11 The *Jainas* do not hold that *dravya*, *guṇa* and *jāti* are absolutely distinct from one other, and thus they differ from the *Vaiśeṣikas* who hold a contrary view. Further, the *Jainas* do not look upon *dravya* as *niraṃśa* only as is the case with the *Vaiśeṣikas*.

P 365, l 8 Refutation of the absolute view about *anabhilāpya* ends here, and that of the absolute *abhilāpya* commences from here

P 365, l. 9 For refutation see p 369, ll 5–7

P. 365, ll 9–10 For refutation see p 369, ll 9–10

P. 365, l 10. For refutation see p 372, ll 5–10 & p 373, ll. 3–8.

P 365, ll 11–12 See p 373, ll 9–10.

P 365, l. 12 & p. 366, l. 3. For refutation see p. 374, ll. 4–5.

P. 366, ll. 3–4 For refutation see p 375, ll. 4–10

P 366, ll 4–8 For refutation see p 375, l 12

P. 366, ll. 5–6. The verse is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p, 140), *Tattvārthaślokavārtika* (p 240), *Nyāyamañjarī* (p 532), *Spandakārikā-vyākhyā* (p 51), *Prameyakamalamārtanda* (p 11) and with some variations in *Sammatiṭīkā* (p 380) and *Syādvādaratnākara* (p 89). It is explained in the com on *Vākyapadīya*, and this is reproduced in the fn on NKC (p 140)

P 366, ll. 7–8 This verse with slight variations is quoted in NKC (p 140), *Sammatiṭīkā* (p 380), *Syādvādaratnākara* (p 79), *Tattvārthaślokavārtika* (p 240), *Prameyakamalamārtanda* (p 11b), *Spandakārikā-vyākhyā* (p 51) and *Mīmāṃsāślokavārtika* (pratyaksasūtra, v 176) *ṭīkā*.

P 366, ll. 9–10 For refutation see p 376, ll. 7–10 & p 377, ll 3–4

P 366, l. 10 & p 367, l 3 For refutation see p. 378, ll. 3–4

P 367, ll. 3–7 For refutation see p 379, ll. 10–11 & p 380, ll 3–12.

P. 367, ll. 7–10 For refutation see p 381, ll 5–8

P. 367, l 10 & p 368, ll. 3–4 For refutation see p 382, ll 3–10

P 368, l 5 For refutation see p 382, l 11

P 368, ll 5–7 For refutation see p 383, ll 4–10

P 368, ll. 7–8, & p 369, l 3 For refutation see p 383, ll. 12–14 & p 384, ll. 3–4

P 368, l 16 'Bhāṣyakāra' is used for Patañjali who has composed *Mahābhāṣya* on Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*. See p. 385, l 10 where Bhāṣyakāra is explained as Patañjali

P 368, l 17 'Praṇava', a homonym here means 'oṃkāra', the sacred syllable 'om'. It occurs in *Bhagavadgītā* (VII, 8), *Raghuvaṃśa* (I, 11) etc.

P 368 l. 22. Mantra means a charm a spell, a magical formula.

P 369 l. 10. What is tādātmya is a question raised here. It admits of two answers: (i) just given on this page and (ii) given on p. 371.

P 369 ll. 14-15. Mūla-siddhānta vādin is one who is establishing one's original thesis.

P 370 ll. 6 & 16. Dravyavargaṇā is a vargaṇā from the stand-point of dravya and not from those of kṣetra etc. See "Notes (pp. 250-251).

P 370 l. 20. Dharmāstikāya is one of the the six dravyas of Jainism. Its function is to help the animate and inanimate objects in their motion without compelling or impelling them to resort to motion. Dharmāstikāya consists of pradeśas as it is an astikāya[1]. For details see p. 382, l. 25 and JRL (p. 53).

P 370 l. 23. Astikāya is usually interpreted as an aggregate of pradeśas. All the dravyas except time are so designated and hence their number is five according to the S'vetāmbaras and the Digambaras as well. The five astikāyas are (i) jīvāstikāya, (ii) dharmāstikāya (iii) adharmāstikāya (iv) ākāśāstikāya and (v) pudgalāstikāya.

P 371 l. 7. Devadatta. For this word see "Notes" (p. 393).

P 371 l. 12. In Āyāraṃga (p. 3) we have: [illegible] Śīlāṅka Sūri in his com. (p. 5a) on Āyāra says [illegible] For further particulars about Vāhlika see Notes (p. 304).

P 372 l. 8. Dhava a homonym here means a kind of tree. This word occurs on p. 373, l. 6. In Pāiya we have this very word, and it is used in this very sense in Paṇhāvāgaraṇa (I), Ovavāiya (s. 6 p. 4) and the com. (p. 429a) on Uvaesapaya (v. 1031).

P 377 l. 24. According to the Jainas (the Syādvādins) aṇus even in their sūkṣma (subtle) condition are sthūla (gross) from the stand-point of their potency. Thus paramāṇus have grossness too as one of their dharmas.

P 385 l. 3. Sāsnā means the dew lap of an ox or a cow. It occurs in Mahābhāṣya (p. 1) on I 1. It has gala-kambala as its synonym. In Pāiya it is called [illegible] in Guj [illegible] and in Marāṭhī [illegible]

P 385 ll. 3-4. See p. 388, l. 5 etc.

P 385, ll. 3-5. Here is given the definition of śabda from Mahābhāṣya (p. 10).

P 385, l. 4. Kakuda means the hump on the shoulders of an Indian bull. This word occurs in Mahābhāṣya (p. 1). Its Pāiya equivalent is kauha or kakuha. Cf. the Guj. word khūndha.

---

1 In Aṇuogaddārasutta astikāya is explained as under:—
"[illegible]"

P 385, l. 4 'Khura' means a hoof. In Pāiya we have this very word but in Guj we have 'kharī'. The word 'khura' occurs in *Mahābhāṣya* (p 1)

P. 385, l 5. For refutation see p. 390, ll. 10–11 & p. 391, ll 3–4.

P. 385, l 6 For refutation see p 391, ll. 5–8.

P. 385, ll. 6–7 For refutation see p 391, l 9.

P. 385, l. 7 & p. 386, l 3 For refutation see p. 391, ll. 11–12 & p. 392, ll. 3–7.

P 385, l. 7 & p. 393, ll. 8–7 *Sphota* is explained in the super-com. on p 385 as one whereby the sense becomes clear Further, it is said here that according to some it is directly realized by means of the sense of hearing and according to others by implication (*arthāpatti*)

That *sphota* is eternal, all-pervading and uncreated and that is revealed by *dhvanis* produced by a person making an effort for it, is refuted on pp 391 & 392

According to the grammarians there are two kinds of words (i) eternal and (ii) non-eternal The eternal word is only one, called 'sphota', is revealed by the non-eternal words called 'dhvani' and is responsible for conveying the meaning of words This is borne out by the following two etymological explanations of the word 'sphota'

(i) स्फुट्यते—व्यंज्यते शब्दैर्वर्णैर्वा ।

(ii) स्फुटयति-प्रकाशयत्यर्थम् or स्फुटति-प्रादुर्भवत्यर्थोऽस्मात् ।

The first refers to its characteristic of being revealed by the words or letters, and the second to its characteristic of conveying the sense.

Since 'sphota' is eternal, it is *niravayava* (without parts), for whatever has *avayavas* is impermanent. As it is without parts there is no scope for order or division in connection with it This 'sphoṭa' is revealed by the comprehension of the last syllable of every word, assisted by the impressions left by the preceding syllables In whatever order these impressions of preceding syllables might arise they would not, at all, affect the *sphoṭa* which is one, without parts, without order and without division It thus corresponds with the *Brahman* of the *Vedāntins*, which is also एक, नित्य, निरवयव, क्रमातीत and अखण्ड Just as the various entities in the world are the impermanent embodiments of the eternal *Brahman*, so the various non-eternal words in the language are the revealers of the eternal 'sphota' or 's'abda-brahman'

In *Aṣṭādhyāyī* (VI, 1, 123) there is a reference to Sphotāyana, a predecessor of Pāṇini So it suggests how old the 'sphota' theory of the grammarians is Prof. A. B Gajendragadkar says[1] that this theory was evidently developed in opposition to the *Naiyāyikas* and the *Mīmāṃsakas*

---

1 See "Notes" (p 194) on KS.

who believe in the expressive power of letters and who are hence known as varṇa-vācakatva vādins According to the grammarians the syllables or words suggest the *sphoṭa* which conveys the sense.

For exposition of sphoṭa in Sk. see *Sarvadarśanasaṅgraha*[1] (pp. 299-300), *Sārabodhinī*[2] *Siddhāntacandrikā*[3] (p. 95) on *Śāstradīpikā*, *Vācaspatya*[4] *Vākyapadīya* (I, 44 ff.) and *Tattvabodhavidhāyinī*[5] (pp. 431 430). For exposition of sphoṭa in Guj. see *Kāvyavicāra* (pp. 280-284).

P 385 l. 13. Visarjanīya as it is uniformly called by the *Prātiśākhyas* and by Pāṇini stands for what is ordinarily called visarga W D Whitney in his work *A Sanskrit Grammar* says on p. 69 —

This "appears to be merely a surd breathing, a final *h*-sound (in the European sense of *h*), uttered in the articulating position of the preceding vowel.

P 385 l. 21. *Arthāpatti* and *anupalabdhi* are admitted as the fifth and the sixth *pramāṇas* by the *Mīmāṁsakas* and some of the *Vedāntins*. Some translate it as presumption while some as implication. अर्थस्य आपत्तिः-कल्पना अर्थापत्तिः. It is defined as "उपपाद्यज्ञानेन उपपादककल्पनमर्थापत्तिः"

In the "Notes" (p. 269) on KP it is said

"It consists in the presumption or supposition of a thing to account for something else on account of our knowledge of that something which is to be accounted for The stock example of अर्थापत्ति is 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' The fatness of Devadatta is here उपपाद्य or the thing to be accounted for We possess the knowledge of Devadatta's fatness. To account for it we presume रात्रिभोजनम् or that he must be eating at night. This is the nature of अर्थापत्ति"

Presumption is of two kinds (i) *dṛṣṭārthāpatti* and (ii) *śrutārthāpatti*. The former can be rendered as factual actual or virtual presumption and the latter as verbal presumption Prabhākara and his followers recognize the former whereas Kumārila Bhaṭṭa and his followers the latter[6]

There is a very slight difference between *arthāpatti* and *anumāna* (vide Vol. II p. 64 l. 22). The *Jainas* include the former under the latter

P 386 ll. 3-6. For refutation see p. 392 l. 10.

P 386 ll. 6 7 & p. 387 ll. 3-4. For refutation see p. 393 l. 10 & p. 394 l. 3.

P 387 l. 5. *Anuvāka* means a chapter of the *Vedas*. In the super com. it is explained as a Vaidika sentence and even one sentence of that type is given as an illustration.

P 387 l. 6. For refutation see p. 394 ll. 4-10

P 387 l. 16. [illegible] is the first part of I 83 of *Vākyapadīya*. The complete verse is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p. 760) and in *Syādvādaratnākara* (p. 6-0) In the latter it is explained.

1-5 [illegible] have been given in "Notes" (pp. 193-194) on KS.

6 For further detail about these two kinds of presumption see "Notes" (pp. 270 271) on KP

P. 387, l 23. पुरुष एवेदं सर्वं occurs in *Vājasaneyi-saṁhitā* (XXXI, 2), and *S'vetās'vatara upaniṣad* (III, 15)

P 387, ll 29–30 This verse is quoted by Hemacandra in his com. (p 71a) on *Yogas'āstra*, and it is attributed to the *Laukikas* It is also quoted by Malayagiri Sūri in his com (p 90) on *Kappanijjutti* (v 296), and *Itihāsasamuccaya* is mentioned as its source by its editors

P. 388, ll. 7–8 This is an ironical remark.

P 394, l 26 'Bhāsā-vargaṇā' is explained in "Notes" (pp 250-251)

P 396, ll 7–8 This verse is explained in *Vyomavatī* (p 584) and in the *svopajña* com on *S'āstravārtāsamuccaya* (v 666) Both these explanations are reproduced in the foot-notes of *Nyāyakumudacandra* (p. 553) where this verse is quoted as is the case with *Vyomavatī* (p 384?), *Nyāyamañjarī* (p 31), *Prameyakamalamārtanda* (p 446), *Sammatiṭīkā* (p 260) and *Syādvādaratnākara* (p 710)

P 396, ll 9–10 This verse with the first foot as 'अन्यथैवाभिसम्बन्धाद्' is quoted in NKC (p 553) Here *Vākyapadīya* (II, 425) is mentioned as its source It is quoted with or without a variant in *Vyomavatī* (p 584), *Nyāyamañjarī* (p 31), a Ms (p 44b), of *Nayacakravrtti*, *Tattvasangraha-pañjikā* (p 280), *Prameyakamalamārtanda* (p 447), *Sammatiṭīkā* (pp 177 & 260) and *Syādvādaratnākara* (p 710)

P. 398, l. 3 A particular kind of jewel cures head-ache This quality of this jewel is noted in Vol II on p 15, l 21

P 398, l. 10 'Mithyātva' is the opposite of 'samyaktva', a correct belief or faith

P 398, ll. 25–26 'Avirati' means 'vow-less-ness', 'kasāya' 'passion' and 'yoga' 'activity'

P 398, l. 26, 'Bandha' means 'bondage'.

P. 401, l 5. 'Sanṭaṅka' is explained as 'sambandha' in the com This word occurs in Vol. II, p. 7, l. 26 and in S'ilāṅka's com (p 134b) on *Sūyagaḍa* (V, 1, 27)

P 401, ll. 10–11 This is another illustration of *upahāsa*, the first being one given on p 249, l. 3 For others see Vol II, pp 116 & 175. The last is from *Hetubindu*

P 402, l. 7 The fiist foot occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* (XI, 27 i e v 670) There, too, it seems to be a quotation from some *Bauddha* work. In *Abhidharmakos'a* (IV, 2) we have "संस्कृत क्षणिक यत "

P 402, ll 9–10. This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* (XI, 27 i. e v 670)

P 403, l 7 *Ratna traya* means a triad of jewels It comprises right faith, right knowlege and right conduct.

---

who believe in the expressive power of letters and who are hence known as varṇa-vācakatva vādins According to the grammarians the syllables or words suggest the *sphoṭa* which conveys the sense.

For exposition of sphoṭa in Sk. see *Sarvadarśanasangraha*[1] (pp. 299-300) *Sārabodhinī*[2] *Siddhāntacandrikā*[3] (p. 95) on *Śāstradīpikā*, *Vācaspatya*[4] *Vākyapadīya* (I 44 ff.) and *Tattvabodhavidhāyinī* (pp.431 436). For exposition of sphoṭa in Guj. see *Kāvyavinoda* (pp. 280-284).

P 385 l 13. Visarjanīya as it is uniformly called by the *Prātiśākhyas* and by Pāṇini, stands for what is ordinarily called visarga W D Whitney in his work *A Sanskrit Grammar* says on p. 69 —

This "appears to be merely a surd breathing, a final *h*-sound (in the European sense of *h*), uttered in the articulating position of the preceding vowel.

P 385 l 21. *Arthāpatti* and *anupalabdhi* are admitted as the fifth and the sixth *pramāṇas* by the *Mīmāṁsakas* and some of the *Vedāntins*. Some translate it as presumption while some as implication. अर्थस्य आपत्ति—अर्थस्य अर्थापत्तिः. It is defined as 'उपपाद्यज्ञानेन उपपादककल्पनमर्थापत्तिः'

In the "Notes (p. 269) on KP it is said:

"It consists in the presumption or supposition of a thing to account for something else on account of our knowledge of that something which is to be accounted for The stock example of अर्थापत्ति is 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' The fatness of Devadatta is here उपपाद्य or the thing to be accounted for We possess the knowledge of Devadatta's fatness. To account for it we presume रात्रिभोजन or that he must be eating at night. This is the nature of अर्थापत्ति"

Presumption is of two kinds (i) *dṛṣṭārthāpatti* and (ii) *śrutārthāpatti*. The former can be rendered as factual, actual or virtual presumption and the latter as verbal presumption Prabhākara and his followers recognize the former whereas Kumārila Bhaṭṭa and his followers the latter[5]

There is a very slight difference between *arthāpatti* and *anumāna* (vide Vol. II p. 64 l. 22). The *Jainas* include the former under the latter

P 386 ll. 3-6. For refutation see p. 302 l. 10.

P 386, ll. 6-7 & p. 387, ll. 3-4. For refutation see p. 303, l. 10 & p. 304 l. 3.

P 387 l 5. Anuvāka means a chapter of the *Vedas*. In the super-com. it is explained as a Vaidika sentence and even one sentence of that type is given as an illustration.

P 387 l 6. For refutation see p. 304 ll. 4-10.

P 387 l. 10. [illegible] is the first part of I 83 of *Vākyapadīya*. The complete verse is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p. 750) and in *Syādvādaratnākara* (p. 6[illegible]). In the latter it is explained.

1-4 Extract have bee given in "Notes (pp. 193-194) on KS.

5 For furthe d tails about these two kinds of presumption see "Notes (pp. 270-271) on KP

P. 4, l 5 Why an external thing cannot be an *avayavin*, is the topic that is commenced here

P 4, l 6 For refutation see p. 43, ll. 9-11

P 4, l 25 In Dharmottara's com (p. 122) on *Nyāyabindu* (III) we come across the line "असर्वगत द्रव्यपरिमाण मूर्तिः"

P 4, ll 26-29 *Dravya* is nine-fold inasmuch as it comprises (i) earth, (ii) water, (iii) fire, (iv) wind, (v) space, (vi) time, (vii) direction, (viii) soul and (ix) mind. Of these the first four and the last are limited in space whereas the rest are all-pervading The dimension of the earth etc. which are not all-pervading, is called 'mūrti'.

P 5, l. 5. For refutation see p. 43, l 11 & p. 44, l 3.

P. 5, l 26. प्रसार्यपादार्पणप्रायम् means. (this is) like giving a foot by stretching it to one who wishes to catch it. It thus comes to propounding that very view which the opponent wants to uphold This may remind one of 'pādaprasārika' nyāya noted in *Laukika Nyāyāñjali* (pt. 2, pp. 46–47).

P. 6, l 28 'Bāhyārthavādin' means one who accepts the reality of external objects This phrase occurs on p 7, l 12

P. 7, l. 6 'Pala' means a weight equal to 4 *karṣas* See p. 323

P 7, l. 12 'Abhisandhi' means 'implied sense' (of the passage).

P 7, l 26. घटाकोटिसण्टङ्कमाटीकते lit means 'comes within the range of reasoning-propriety'

P 8 l. 25 'Kṣīra-nīra-nyāya' is an apposite illustration of milk and water It is used to point out the most intimate union of two or more things. The oldest example known to me, is in *Mahābhāṣya* (p 208) on 1 2 32 It is as under —

"क्षीरोदके सम्पृक्त आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीर कियदुदक कस्मिन्नवकाशे क्षीर कस्मिन्नवकाश उदकमिति ।"

Writers on rhetorics[1] employ this *nyāya* to exemplify the figure called *saṅkara* (commixture) in which there is a combination of other things It differs from *saṃsṛṣṭi* (collocation) which is compared to the union between rice and sesamum, which is less intimate and easily distinguishable There is a third kind of combination which is likened to that of man and lion. All these three kinds are noted in *Kuvalayānanda* (p 337)

P 9, ll. 7-8 & p 10, ll 3-4 For refutation see p 45, ll 6-9

P. 9, l. 12 'Saptapūlyādau' means in a collection of seven *pūlas* (bundles) etc. The Guj. word पूळी is based upon the word 'pūlikā'

P 10, ll 4-7. For refutation see p 49, ll. 3-7

P 11, ll. 9–10 दुष्टकेशाविज्ञान means knowledge of wicked hair, etc. See "Notes" (p 291)

1 Cf "एषां 'तिलतण्डुल'न्यायेन मिश्रत्वं संसृष्टिः । 'क्षीरनीर'न्यायेन तु सङ्कर ।"
—*Alankāra-sarvasva* (p 192)

(Volume II)

Pp. 1–10 These pages deal with an objection raised by the Yogācāra school. It does not admit the reality of any external object. It holds that no such object exists, even if it were *paramāṇus* a collection of *paramāṇus* or an *avayavin* (aggregate). Arguments are advanced to support this view. So an objector says that there is no meaning in having established the thesis that a thing is existent and non-existent as well etc. for after all, such a thing is an external object like a jar and no such thing is real.

P. 1, l. 13. For refutation see [1]p. 11 ll. 4-11

P. 1 ll. 13 14 p. 2 ll. 3-9 & p. 3 ll. 3-5 These point out the reasons why an external thing cannot be *paramāṇus* and establishes their non-existence by means of *pramāṇas*

P. 1 ll. 13-14. For refutation see p. 12, ll. 3-5.

P. 2, ll. 3-4. For refutation see p. 12, ll. 6-11 & p. 13 ll. 3-4.

P. [illegible] ll. 6-7 For refutation see p. 13, ll. 6-7

P. [illegible] ll. 7-8. For refutation see p. 16 l. 6.

P. 2 ll. 8-9 & p. 3 l. 3. For refutation see p. 16 l. 10, & p. 17 l. 3.

P. 2, l. 17 Ālaya occurs in Vol. I on pp. 252 and 254.

P. 3 ll. 3-4. For refutation see p. 24 l. 9.

P. 3, l. 5. As noted on p. 8 the *Vaiśeṣikas* divide all congnizable things in the world into seven categories, one of which is *guṇa*. This *guṇa* is of 24 kinds. Of them *parimāṇa* (dimension) is one. This *parimāṇa* is fourfold: *aṇu* (minute), *mahat* (large) *dīrgha* (long) and *hrasva* (short)[2] To these four dimentions are added two more viz. *paramāṇu* and *paramamahat*. The former is known as *pārimāṇḍalya* (atomic sphericity) and the latter as *vibhutva* (all pervadingness). *Pārimāṇḍalya* belongs to atoms and *vibhutva* to such entities as *ākāśa* and *ātman* which are all-pervading

According to grammarians *paramāṇutva* is a *jāti* and *paramāṇu* a *jātivācaka* word[3]

P. 3 ll. [illegible]-7 & p. 4 l. 3. For refutation see p. 25 ll. 6-8.

P. 3, ll. 6-7 & p. 4 ll. 3-4. That an external thing cannot be a collection of *paramāṇus* is here being established.

P. 4 ll. [illegible] For refutation see p. [illegible]7 ll. 4 5

---

1 This number refers to Vol. II and the same thing is to be understood hereafter. [illegible] wh[illegible] a pag[e] of V[ol.] I will be alluded to, Vol. I will be specifically m[en]tioned.

2 Cf. "[illegible]"
—T[illegible] [illegible]

3 F[or] th[e] [illegible] of this view etc. see "Note (pp. 233 23[illegible]) on K[illegible]

P. 4, l 5. Why an external thing cannot be an *avayavin*, is the topic that is commenced here

P 4, l 6 For refutation see p. 43, ll. 9-11

P 4, l. 25 In Dharmottara's com. (p. 122) on *Nyāyabindu* (III) we come across the line "असर्वगत द्रव्यपरिमाणं मूर्ति"

P 4, ll 26-29. *Dravya* is nine-fold inasmuch as it comprises (i) earth, (ii) water, (iii) fire, (iv) wind, (v) space, (vi) time, (vii) direction, (viii) soul and (ix) mind. Of these the first four and the last are limited in space whereas the rest are all-pervading The dimension of the earth etc. which are not all-pervading, is called '*mūrti*'.

P 5, l. 5 For refutation see p 43, l. 11 & p. 44, l 3.

P. 5, l 26 प्रसार्यपादार्पणप्रायम् means (this is) like giving a foot by stretching it to one who wishes to catch it. It thus comes to propounding that very view which the opponent wants to uphold This may remind one of 'pādaprasārika' nyāya noted in *Laukika Nyāyāñjali* (pt. 2, pp. 46-47)

P. 6, l. 28 'Bāhyārthavādin' means one who accepts the reality of external objects This phrase occurs on p 7, l 12

P 7, l 6 'Pala' means a weight equal to 4 *karṣas* See p. 323

P 7, l. 12 'Abhisandhi' means 'implied sense' (of the passage)

P 7, l. 26 घटाकोटिसण्टङ्कमाटीकते lit. means 'comes within the range of reasoning-propriety'.

P 8 l. 25 'Kṣīra-nīra-nyāya' is an apposite illustration of milk and water It is used to point out the most intimate union of two or more things. The oldest example known to me, is in *Mahābhāṣya* (p. 208) on 1 2 32 It is as under —

> "क्षीरोदके सम्पृक्त आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीर कियदुदक कस्मिन्नवकाशे क्षीर कस्मिन्नवकाश उदकमिति ।"

Writers on rhetorics[1] employ this *nyāya* to exemplify the figure called *saṅkara* (commixture) in which there is a combination of other things It differs from *samsṛṣṭi* (collocation) which is compared to the union between rice and sesamum, which is less intimate and easily distinguishable There is a third kind of combination which is likened to that of man and lion All these three kinds are noted in *Kuvalayānanda* (p 337)

P 9, ll 7-8 & p 10, ll 3-4 For refutation see p 45, ll 6-9

P. 9, l. 12 'Saptapūlyādau' means in a collection of seven *pūlas* (bundles) etc. The Guj word पूळी is based upon the word 'pūlikā'

P 10, ll 4-7. For refutation see p 49, ll. 3-7.

P 11, ll. 9-10 दुष्टकेशाविज्ञान means knowledge of wicked hair, etc. See "Notes" (p 291)

1 Cf "एषां 'तिलतण्डुल'न्यायेन मिश्रत्व ससृष्टि । 'क्षीरनीर'न्यायेन तु सङ्कर ।"
—*Alankāra-sarvasva* (p 192)

P 11 l 20. Skandha means an aggregate of *paramāṇus.*

P 12. l. 3. The line in question does not occur word for word, but its substance is found on p. 1. Same is the case with ll. 5–6. For their substance see p. 2.

p. 13 l. 8. Arvāg-dṛś means non-omniscient (see l. 24.) This phrase occurs on p. 14 l. 20 and on p. 226 l. 18.

P 14 l. 3. S'leṣma (Guj. [illegible]) means phlegm

P 14 l. 3. 'Sarṣapa (Guj. सरसव) means a mustard. It has two other meanings (i) a small measure of weight and (ii) a kind of poison but they are not relevant here.

P 14 l 3. समल occurs in Vol. I p. 236 l. 27 It means faulty and it is opposed to amala See p. 14 l. 3.

P 14 l. 20 I take bhāvanikā to be same as bhāva meaning purport gist This word occurs on p. 41 l. 13.

P 15 l. 9 Pudgalāstikāya is one of the five *astikāyas* explained in "Notes on p. 316. It means matter and it has colour taste smell and touch. Of the six *dravyas* this is the only *dravya* of which the *pradeśas* get separated from the original substance. Thus it is the only *dravya* which has *paramāṇus.* Each and every *paramāṇu* is *mūrta* i. e. it has colour etc. As stated on p. 22 it has one kind of taste out of five, one kind of smell out of two one kind of colour out of five, and two types[1] of touch (out of four viz. hot and cold smooth and rough) and it is inferred from its product (say a jar). It occupies one *pradeśa,* and it has a *sparśanā* (touch) of seven *pradeśas* (vide p. 10).

The *Vaiśeṣikas* believe that a *paramāṇu* is associated with colour etc. which are *amūrta.* See p. 24 ll. 28-29

P 17 l. 24 The *Jainas* do not look upon a *paramāṇu* as absolutely *niravayava.* For they believe that it is *niravayava* from the stand point of *dravya* while it is *sāvayava* from the stand point of *paryāya.* See p. 10 ll. 4-5.

P 10 ll. 5-6 [illegible] occurs with a variant [illegible] in v 432 in [illegible] So the entry '[illegible] (?)' in A) p. I p. 2 should be discarded. This quotation means that a *paramāṇu* occupies one *pradeśa* and it is in contact with seven *pradeśas* This quotation is cited by Maladhārin Hemacandra in his com. (p 107.) on [illegible] (v 2690).

P 10 l. 6. By munīndravacana is meant the word of the best of the saints. Can he be equated with Jinabhadra Gaṇi the author of [illegible] where the quotation [illegible] with a slight variation forms the second hemistich of v 43 the first being as under —

[illegible]

1 The two types should not be of opposite nature i. e. they cannot be both hot and cold or both smooth and rough.

P. 22, ll. 5-6. This verse occurs as a quotation[1] in the *Bhāṣya* (p. 365) on TS (II, 25).

P. 22, l. 8 'Anye' means a section of the *Bauddhas* known as 'Sautrāntika' (vide ll 20 & 24) This section believes that it is not one and the same *paramāṇu* that has colour, taste, smell and touch as well, but that there are four types of *paramāṇus* according as they have one of these at a time They are named as *rūpāṇu*, (ii) *rasāṇu* (iii) *gandhāṇu* and *sparśāṇu*,

P. 25, ll 6-8 See pp 121 & 122 where these lines occur

P. 25, l 12 'Bādarībhavanti' means 'become gross', 'Bādara' has 'sthūra' as its synonym See p 26

P 26, l. 7 'Vajra', a homonym, here means a diamond A diamond and a *bhāṇḍa* (? *bhiṇḍī*), though equal in weight, differ in value!

P 26, l. 25 'Karṣa', a homonym, here means a weight of gold or silver equal to sixteen *māṣas*. From Kauṭilya's *Arthaśāstra* (II. 18 17) we learn,

10 *dhānya-māṣas*	=1 *suvarṇa-māṣaka*		
5 *guñjās*	=1	"	"
16 *suvarṇa-māṣakas*	=1 *karṣa* or *suvarṇa*		
4 *karṣas*	=1 *pala*		

For other details see Appendix II of *Gaṇitatilaka*

P 27, l 6 उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् is a *Jaina* definition of reality For, according to Jainism it is characterized by origination, dissolution and permanence This definition is challenged by the objector, and his objections are answered by Haribhadra This topic is expounded by him in his com on TS (V, 29), but its wording differs So one cannot say which of these two expositions is first

The *Jaina* notion of origination, dissolution and permanence is explained by Candrasena Sūri in *Utpādādisiddhi* and its *svopajña* com

P 29, l. 16 'Akṣaragamanikā' lit means explanation of letters For further particulars see "Notes" (pp 249 & 310)

P 33, ll 22-23 'Granthāntara' means another work. Neither in the com nor in the super-com there is mention of the name of this work But this much seems to be certain that it is a *Bauddha* work.

P 34, l. 3 'Bodhamātratattvavāda' means vijñānavāda i e Yogācāra

P 40 l 27 'Kuṅkuma' means 'saffron' This word occurs in *Nītiśataka* (I, 10, 25) and *Triṣaṣṭhimahāpuruṣaguṇālaṅkāra* (I, 16) The Guj word कङ्कु based upon this word does not mean saffron at least now-a--days.

P 41, ll. 7-8 According to the *Jainas*, an *avayavin* is not entirely different from the *avagavas* constituting it, for, the former is only the modification of the oneness of the latter

1 From this and such other quotations one can infer that TS is not the first Sk. work of the *Jainas*

P 41 l. 9 Samandhakāra means total darkness. Darkness is one of the manifestations of matter See TS (V 24) and Siddhasena's com. (pp. 363–364) on it.

P 48 l. 25 Ūrdhvam means hereafter See "Notes (p. 396).

P 51, l. 11 For refutation see p. 72. This quotation is cited and refuted in *Aṣṭaśatī* (vide the edn. of *Aṣṭasahasrī* p. 242). Its first hemistich is same as that of *Nyāyaviniścaya* (v 83).

P 54, l. 19 Pakṣadharmatva means the state of being a *dharma* of *pakṣa*. Pakṣa is the place where the thing to be proved exists. Pakṣadharmatva is according to the *Bauddhas* one of the characteristics of a true *hetu*, other two being *sapakṣasattva* and *vipakṣavyāvṛtti*. The *Naiyāyikas* admit all these three characteristics and add two more viz. *abādhitatva* and *asatpratipakṣatva*. The *Jainas* however recognize *avinābhāva* alone as the characteristic of a true *hetu*. For details see "Notes (pp. 126–128) on *Nyāyakusumāñjali*.

P 56 l. 4. Fallacies of a *hetu* are of three kinds *asiddha* (unproved), *viruddha* (contradictory) and *anaikāntika* (inconclusive). Of them the *asiddha hetu* is one the existence of which is not ascertained. *Viruddha hetu* is inseparably connected with the antithesis of *sādhya* (what is to be proved). *Anaikāntika hetu* is found in *pakṣa*, *sapakṣa* and *vipakṣa*. For details see "Notes (pp. 185–186) on N K.

P 56 ll. 5–6 'पञ्च बाह्या द्विविज्ञेयाः' occurs as the first foot of v 367 (i.e. IV 130) of *S'āstravārtāsamuccaya*. Originally it belongs to Vasubandhu's *Abhidharmakos'a* (I, 48). The pertinent verse is as under —

पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया नित्या धर्मा असंस्कृताः ।
धर्मार्धमिन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः ॥ ४८ ॥

The *Bauddhas* hold that there are 18 *dhātus*[1] as under:—

rūpa	cakṣus	cakṣus-vijñāna
s'abda	s'rotra	s'rotra vijñāna
gandha	ghrāṇa	ghrāṇa-vijñāna
rasa	jihvā	jihvā-vijñāna
spraṣṭavya	kāya	kāya-vijñāna
dharma	manas	mano-vijñāna

Of them the 1st, 4th, 7th 10th and 13th, which are the five external *dhātus* are of two types (i) cognizable by the sense-organs viz. sense of sight etc. and (ii) cognizible by mind. The remaining thirteen *dhātus* are cognizable by mind only

P 57 ll. 4-12 p. 58, 3-10 & p. 59 ll. 3-10. Hereby it is shown that the *hetu* is *viruddha*.

P 60, ll. 3-6, p. 61 ll. 3-8 & p. 62, ll. 3-7 That the *hetu* is *anaikāntika* is proved here.

P 61 l. 14 Buddha-S'aradvatiputrodaya. According to Vasubandhu's com. on *Abhidharmakos'a* (vol. I) S'āradvatīputra is [illegible] ... is the

one meant here? Municandra Sūri takes him to be one who adorned the *Bauddha* canon.

P 62, l. 7 & p 63 That the *hetu* is *asiddha* is pointed out here.

P 63, l 12, p 64, ll 3-7, p 65, ll. 3-7 & p. 68, ll. 3-4 Here a view of the *Mīmāmsakas* is noted and refuted

P 64, l. 12 ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति is a quotation that occurs on p 70, l. 12 whence it can be inferred that it belongs to a *Bhāṣya* on *Jaiminīyasūtra*.

P 64, ll 3-4 These seem to be a substance of the following verse of *Mīmāmsās'lokavārtika* (p. 318)·

"नान्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्ट' सन्नुपपद्यते ।
ज्ञानं चेन्नेत्यत पश्चात् प्रमाणमुपजायते ॥१८२॥"

P. 64, l. 30 'Leṣṭu' (Guj. राडु) means a lump of earth, clod This word occurs on p 69, l. 17. Its Païya equivalent 'leṭṭhu' occurs in *Viseṣā°* (v. 2496), and *Ovavāiya*

P. 67, l. 24 अनुपासितगुरोर्वच means this is the the speech of one who has not served the preceptor.

P 67, l. 26 तिलतुषत्रिभागमात्रम् means even one-third of a husk of sesamum

P 68, l. 5 Here the word 'guru' in 'असद्गुरुभि' means a 'pūrvācārya' (vide l. 12) and not the direct preceptor. For a similar use see intro. (p. XXVI) of A J P (vol I)

P 68, l 17 'Pāmara' is here a noun and not an adjective It hence means (i) an idiot; (ii) a wicked man and (iii) a low man. I take it to mean a helpless man

P 70, l 12 Is this Bhāṣyakāra S'abarasvāmin?

P 70, l. 28 By 'Bhaṭṭa' is meant 'Kumārila Bhaṭṭa'

P 75, ll. 23–24 A dream is not altogether an unreality. The causes of a dream are (iv) the objects experienced, seen, thought of and heard, (v) the results of *prakṛti* such as phlegm etc., (vi) a celestial being, (vii) a country having a great quantity of water, (viii) merit and (ix) demerit. Hence a dream is not a non-entity like a flower in the sky

P. 76, ll. 5–6 *Vijñāna* may be absolutely *grāhya*, *grāhaka*, both or none. Each of these four possibilities is untenable, as each is faulty in one way or other

P. 80, l 6 See p 83, l. 5

P 81, ll 6–7 For refutation see p 83, ll 3–5

P 89, ll. 20–21 न हि सुशिक्षितोऽपि कश्चित् स्व स्कन्धमारोहति This means that no one though well-trained mounts on his own shoulder This idea is met with in *S'ānkarabhāṣya*

P 95, ll. 4 & 18 'Kāraka' means 'productive' and 'jñāpaka' 'indicative' or 'informative' A *kāraka hetu* is the cause It actually produces or brings into existence a certain thing or a certain state of affairs.

A seed of a sprout is an example of it. A *jñāpaka-hetu* merely indicates i. e. informs us of a certain thing or a certain state of affairs. For instance smoke on the mountain informs us that the mountain possesses fire.

In poetry the *hetu* is two-fold productive and indicative.[1] In *Kāvyādarśa* (II 235c) of Daṇḍin we have "कारकज्ञापकौ हेतू" That there are two kinds of *hetu* is borne out by *Agnipurāṇa* (CCCXLIV). There it is said

"कारको ज्ञापक इति द्विधा सोऽप्युपयुज्यते । १

The upper line is as below and it defines *hetu*:

"सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः ॥ [illegible] ॥

A *kāraka hetu* is also called '*utpādaka-hetu* and it forms the proper province of *kāvya-liṅga* whereas a *jñāpaka hetu* that of inference.[2]

Two poetical examples of each of the *kāraka-hetu* and *jñāpaka-hetu* are given in *Kāvyādarśa* (II). They are:

(i) अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।
उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥२३६॥"

(ii) "चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।
पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥२३८॥

(iii) "गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।
इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥२४०॥"

(iv) "[illegible] ।
[illegible] मनः ॥२४५॥

(i) Here the fragrant wind actually *produces* delight.

(ii) Here the fragrant and cool breeze is expected actually to *cause* the death of travellers who are separated and unhappy

(iii) Here the free expressions in the first hemistich *indicate* a particular time of the day viz. evening

(iv) Here the torments of her body *indicate* that her mind is afflicted with love

P 95 ll 11 12. For refutation see p. 97 l. 8.

P 95 l. 13 & p. 96 l. 2. For refutation see p 97 ll. 11-1[illegible] & p 99 l. 2.

P 96 ll. 3-4. Cf. l. 4 of p. 41 of Vol. I. Asadabhiniveśa means wrong attachment

P 97 l. 14. [illegible] means below In a Ms. as we go on reading it the [illegible] of the leaf that is read [illegible] placed below and hence it is justifiable to use the word in the sense In modern terminology it means *supra*. Similarly [illegible] means above but here it means *infra*.

P [illegible] l. [illegible] [illegible] means [illegible] absolute destruction as [illegible] destroyed.

---

1 [illegible] (jñāpaka or [illegible]) [illegible]

2 [illegible] Notes (p. [illegible]) on K. [illegible]

P 101, l. 3 नावश्यं भवन्ति Is this a quotation? It occurs on p 115, l 19.

P 101, l 8 'Mahānasa' means a kitchen, and even 'anas' a homonym means the same Thus the adjective 'mahat'[1] is here superfluous. A parallel instance is furnished by the word 'mahendra' The Paīya equivalent 'mahānasa' occurs in *Nāyādhammakahā* (I, 8), *Gāhāsattasaī* (v. 13) etc

P 101, l 29 Valmīka, a homonym, here means an ant-hill (Guj. राफडो). This word occurs on p 112, l 11 and in *Meghadūta* (I, 15) Its Pāiya equivalent 'vammīa' is met with in *Sūyagada* (II, 1, 26)

P. 103, ll 5-7 For refutation see p 108, ll 12-13

P 104, l. 3 'S'akramūrdhan' means an ant-hill, and thus it is a synonym of 'valmīka'

P 106, l 3 'Vidhyāpita' means extinguished How this form is arrived at is a matter where scholars differ

(i) In *Siddhahemacandra* (VIII, 2, 28) we have the sūtra viz. "इन्धौ झा" This is explained in the *svopajña* com as under —

"इन्धौ धातौ सयुक्तस्य झा इत्यादेशो भवति । समिज्झाइ । विज्झाइ"

This suggests that विज्झा is derived from the Samskrta root इन्ध् with वि. Its causal will be विज्झाव The Samskrt equivalent of it is the basis in 'vidhyāpita'.

(ii) Some derive विज्झाव = विज्झव from विध्यापय्, the Samskrta root being ध्यै with the preposition वि

(iii) Some suggest that विज्झाव is derived from विध्मापय्, the Saṁskrta root being ध्मा, with the preposition वि

(iv) Some believe that विध्यापय् is a Sanskritization of the Pāïya विज्झव्, for, if we leave aside the *Jaina* Saṁskrta literature, no form of विध्यापय् is to be found In this connection I may say that I, too, have not come across any form of it in non-Jaina Samskrta literature In the *Jaina* literature, the oldest example[2] where 'vidhyāpita' occurs, is *Kalyāna-mandirastotra* of Siddhasena Divākara If this authorship can be proved to be wrong, the present instance occurring in AJP is the oldest Some of the Pāïya forms are found as under —

विज्झाअ—*Nāyādhammakahā* (I, I, p 66 & I, 14, p 190), *Paumacariya* (V, 182)
विज्झवियव्व—*Paumacariya* (LXXVIII, 37)
विज्झ इ—*Gāhāsattasaī* (v 430)

---

1 'Mahat' compounded with the word 'brāhmara' implies censure. Cf.—
"शङ्खे तैले तथा मासे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥"

2 For other examples see my Samskrta intro (pp 32-33) to *Bhaktāmara*, *Kalyānamandira* and *Na*...

विसाया—*Gaüdavaha* (v 164).
विसहिय—*Paümacariya* (XX, 92) and *Gāhāsattasaī* (v 333).
विसुविसा—*Paümacariya* (v 407).
विसाय—*Gaüḍavaha* (v 119).
विसहण—*Santhāraga* (v 100).

P 110 l. 5. Pratipaccandra means the moon on the first day the new moon particularly revered and saluted by some people. This phrase occurs in *Raghuvaṁśa* (VIII, 65). Mallinātha explains it as under —

"प्रतिपच्चन्द्रनिभः दर्शनीयो धनिष्णुमेवार्थं । प्रतिपच्चन्द्रेन द्वितीया लक्ष्यते प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात्"

This phrase is met with in the state-seal of S'ivāji. The pertinent portion of the seal is as under —

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता ।
शाहसूनुशिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥'

The Pāiya and Guj. equivalents of pratipad are paḍivaya and paḍavo respectively and each of them means the first day of either of the fortnights bright or dark-half. But pratipaccandra should be taken as the moon of the second day of the bright-half of the moon for the moon cannot be seen on the first day with naked eye, and if it is seen on that day then that day is really the second and not the first, and people regard it also so.

P 110 l. 10. Sthālī (Guj. थाळी) means (i) an earthen pot or pan, a cooking pot and (ii) a particular vessel used in the preparation of soma These are the meanings given in Vaidya's *The Standard Sanskrit English Dictionary*

P 110 l. 10 Cullī a homonym here means a fire-place. This may remind a Gujarāti of cūlo

P 110 ll. 23-20 & p. 111 l. 26.

P 114, l. 3. Antarjñeyabhāva means vijñānavāda

P 115 l. 0 Vārtikakāra means Dharmakīrti.

P 116 ll. 5-6. Vihāra-kakṣā-praveśana literally means entering an apartment of the monastery So this is another instance of an 'upalaksa vacana See Notes (p. 319).

P 121 ll. 8-11 & pp. 122-123. That there is reality of external ob ects, is established even by the words of the *āpta*.

P 12_ ll. 7 & 0 and p. 123 l. 22. The three *dhātus* are explained as under in *Systems of Buddhist Thought* (p. 72) —

...sufferi g is n t limited merely to the human world but spreads over ll the six abodes of existence or "g ti" as they are technically called, is hell (i ya), the goblin world (*pret -loka*), lif mong brute beasts (*t y k y i*), th h m n world (*manushya-loka*), the world of demons (*m -l k*) and the world of gods (*deva-loka*). There six xistences are cl s ified into three realms (*dhātu*) the Realm of Desire (Kāmadhāt), the Realm of F rm (Rūpadhāt) d th Realm of F rmles ...

The Realm of Desire (Kāmadhātu) embraces the first five *gatis* and six out of the 28 sub-divisions of the *deva-loka* or the world of gods The Realm of Form (Rūpadhātu) consists of 18 out of the 28 subdivisions which make up the world of gods, the Realm of Formlessness (*Arūpadhātu*) consists of the four remaining subdivisions of the world of gods"

P 122, ll 11 & 27 'Dāna-pāramitā' means the perfection (climax) of donation Similarly 's'īla-pāramitā' means the climax of conduct In all there are ten *pāramitās*, the remaining eight having a reference to *kṣānti* (patience), *vīrya* (strenuousness), *dhyāna* (meditation) *prajñā* (intelligence), *upāya* (employment of right means), *praṇidhāna* (resoluteness), *bala* (strength) and *jñāna* (knowledge) The word 'pāramitā' occurs on p 199, l 18 and the phrase 'dāna-pāramita' on p. 199, l 28.

P 125, l 5 'Arhanmata' means the doctrine of the *Jaina Tīrthankaras* i e Jainism

P 126, l 4 The complete verse is quoted in NKC (p 165), *Nyāya-vinis'cayatīkā* (p 135) and in *Prameyaratnamālā* (p. 48)

P. 126, ll 6-7 आदाय' निभाल्यतामेतत् This means may you see-ponder upon this by taking the lamp of reasoning and by discarding the darkness of undue attachment to your system of philosophy

P 126, l 28 'Dhaukana' means offering, presenting

P 131, l. 10 & p 133, l 9 'Krta-nās'a'[1] means what is done is passing away into nothing, leaving no consequence behind.

P 131, l 10 & p 133, l 9 'Akrtābhyupagama'[2] means liability for what is not done i. e experiencing the fruits of acts for which one has not been responsible

P 132, ll. 6-11 This is challenged on p 135, ll 9-10

P 132, l. 10 'Nyāya' a homonym, here means a rule and not an apposite illustration Same is the case with the word 'nyāya' occurring on p 162, l. 4 and explained as 'niyama' in its com

P 133, ll. 9-10 See p 190, ll 10-11

P 133, l. 11 See p 190, l. 11 and p. 191, l. 3

P 134, ll 3-5. See p 191, ll 7-9

P 134, ll 9-10 This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* but there it is a quotation from some other work as can be inferred from 'यथोक्तमसद्बुद्धे' occurring on p 133, l, 27.

P 134, l. 10. 'Karpāsa' (Guj 'kapāsa') means a cotton plant.

P. 135, l. 3 'Rasāyana' means a medicine prolonging life, an elixir vitæ This word occurs in *Uttararāmacarita* (I v 36). Its Pāiya equivalent 'rasāyana' is met with in *Vivāgasuya* (I, 7)

1-2 These two may remind one of SM (com on v. 18) of five evil consequences arising from *kṣaṇa-bhaṅga-vāda*, two being those noted here

विम्हाया—*Gaüḍavaha* (v 154).

विम्हविय—*Paümacariya* (XX, 92) and *Gāhāsattasaī* (v 333).

विम्हवियत—*Paümacariya* (v 407).

विम्हयर—*Gaüḍavaha* (v 119).

विम्हयण—*Santhāraga* (v 100).

P 110 l. 5. Pratipaccandra means the moon on the first day the new moon particularly revered and saluted by some people. This phrase occurs in *Raghuvaṁśa* (VIII, 65). Mallinātha explains it as under —

"प्रतिपच्चन्द्रनिभः दर्शनीयो वन्दनीयश्चेत्यर्थः । प्रतिपच्चन्द्रेण द्वितीया चन्द्रो लक्ष्यते प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात्"

This phrase is met with in the state-seal of S'ivājī. The pertinent portion of the seal is as under —

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता ।
शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

The Pāīya and Guj. equivalents of pratipad are paḍivayā and paḍavo respectively and each of them means the first day of either of the fortnights bright or dark half. But pratipaccandra should be taken as the moon of the second day of the bright-half of the moon for the moon cannot be seen on the first day with naked eye, and if it is seen on that day then that day is really the second and not the first, and people regard it also so.

P 110 l. 10. Sthālī (Guj. थाळी) means (i) an earthen pot or pan, a cooking pot and (ii) a particular vessel used in the preparation of soma. These are the meanings given in Vaidya's *The Standard Sanskrit English Dictionary*.

P 110 l. 10. Cullī a homonym here means a fire-place. This may remind a Gujarātī of cūlo.

P 110 ll. 28–29 & p. 111 l. 26.

P 114, l. 3. Antarjñeyabhāva means vijñānavāda.

P 115 l. 9. Vārtikakāra means Dharmakīrti.

P 119 ll. 5–6. Vihāra kakṣa praveśana literally means entering an apartment of the monastery. So this is another instance of an 'upalakṣaṇa vacana'. See Notes (p. 310).

P 121 ll. 8–11 & pp. 122–123. That there is reality of external objects, is established even by the words of the *āpta*.

P 12 ll. 7 & *0 and p. 123 l. 2. The three *dhātus* are explained as under in Syst ... f *Buddhist Thought* (p. 72). —

"... suffering is not limited merely to the human world but spreads over all the six abodes of existence or "gati" as they are technically called, i.e. hell (... ya), the goblin world (*preta-loka*), life among brute beasts (...), the human world (*manuṣya-loka*), the world of demons (*asura-loka*) and the world of gods (*deva loka*). These six existences are ... into th... realms (*dhātu*) viz., the Realm of Desire (*kāma dhātu*), the Realm of F...m (Rūpadhātu) and the Realm of Formlessness (Arūpadhātu).

[illegible] (i.e. [illegible]) [illegible] and [illegible] the world [illegible]. The Realm of [illegible] which make up [illegible] of the [illegible]

[illegible] 11 & 27 [illegible] (or climax) of [illegible] In all [illegible] (intelli- [illegible] (resoluteness) [illegible] 'paramit[illegible]' occurs on [illegible] p. 1[illegible], l. 2[illegible]

P. 12[illegible] [illegible]

P. 12[illegible], l. 4 [illegible] in NKC (p. 1[illegible]), [illegible] and in [illegible] p. [illegible]

P. 12[illegible] ll. [illegible] [illegible]—This means: may you [illegible] upon this by taking the name of reasoning and by [illegible] the darkness of [illegible] to your system of philosophy

P. 12[illegible] l. 25 'Dhaukana' means offering, presenting

P. 131, l. 10 & p. 133 l. 9 'Krta n[illegible]a'[1] means what is done is [illegible] away into nothing leaving no consequence behind

P. 131, l. 10 & p. 133, l. 9 'Akrtabhyupagama'[2] means liability for what is not done i.e. experiencing the fruits of acts for which one has not been responsible

P. 132 ll. 6–11 This is challenged on p. 135, ll. 9–10

P. 132, l. 10 'Nyaya' a homonym, here means a rule and not an apposite illustration Same is the case with the word 'nyāya' occurring on p. 162, l. 4 and explained as 'niyama' in its com

P. 133, ll. 9–10 See p. 190, ll. 10–11

P. 133, l. 11 See p. 190, l. 11 and p. 191, l. 3

P. 134, ll. 3–5 See p. 191, ll. 7–9

P. 134, ll. 9–10 This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* but there it is a quotation from some other work as can be inferred from 'यथोक्तमन्यैः' occurring on p. 133, l, 27

P. 134, l. 10. 'Karpāsa' (Guj 'kapāsa') means a cotton plant.

P. 135, l. 3 'Rasāyana' means a medicine prolonging life, an elixir vitæ This word occurs in *Uttararāmacarita* (I v 36) Its Pāiya equivalent 'rasāyana' is met with in *Vivāgasuya* (I, 7)

1–2 These two may remind one of SM (com on v. 18) of five evil consequences arising from *ksana-bhanga-vāda*, two being those noted here

P 135 l. 5. Lākṣā (Guj lākha) is a kind of red dye. It is obtained from the cochineal insect and is produced by a number of trees of the Species Ficus. It was largely used as an article of decoration by women. The word lākṣā occurs in *Abhijñānaśākuntala* (IV v 4) and *Kirātārjunīya* (V 23). Its Pāiya equivalent lakkhā is met with in *Nāyādhammakahā* (I, 1 p. 24).

P 135 ll. 6 & 18. Mātuliṅga (Marāṭhī mahāluṅga or māvaluṅga) is the name of a kind of citron tree and that of its fruit as well. Bījapūraka is its synonym and this may remind a Gujarāti of bījorum. The word mātuliṅga occurs in *Mālatīmādhava* (VI, v 10) and its Pāiya equivalent *māuliṅga* in *Rāyappaseṇaïya* (s.). Bīyaüraya occurs in *Mālavikāgnimitra* (III p. 37). This fruit is used in a ceremony known as grahaśānti. It is considered auspicious like the cocoanut and fit to be presented to a great personage at a visit. In some *Jaina* temples a silver piece having the shape of a citron elongated both ways and usually gilt with gold is placed on the palm of the main idol of a *Jaina Tīrthaṅkara*.

P 135 l. 7 Vaiśasa means slaughter and anguish. Here the latter meaning is relevant. In the com. it is explained as vyasana meaning addictedness.

P 136 ll. 8–10. For refutation see p. 205 l. 11.

P 136 ll. 11–12 & p. 137 ll. 3–5. According to your belief there is no scope for a cause and an effect. From what sort of a cause, is the effect that is being generated produced? Is this that cause which has perished? Or is it one that is unperished? Or is it one which has both perished and not perished? Further does the many fold cause generate an effect of one nature or an effect of many a nature? Besides, is it the one cause that generates an effect of one nature or an effect of many a nature? Thus three possibilities are suggested regarding the origin of an effect, and two pertaining to the nature of the effect associated with two types of the cause. That the first three possibilities are untenable is shown on pp. 137–150. This is followed by the refutation of the other possibilities. See pp. 150–153, p. 153, p. 153 and p. 153 respectively.

P 138 l. 16. Is it Dharmakīrti who is alluded to by tārkika cūḍāmaṇi?

P 145 ll. 6 & 27 Pratiyogin has been very well explained by Athalye in his Notes (pp. 197–198) on *Tarka-saṅgraha*. So I shall here reproduce what he has said there —

"The idea of a प्रतियोगी is one of those conceptions which are more easy to understand than to define; and consequently various definitions of प्रतियोगिता are given according to the standpoints from which th writers view it. प्रतियोगिता is no doubt relation but how can there be any relation between existence (भाव) and non-existence, between thing and no-thing? अभाव however is an independent entity according to *Nyāya* and hence this relation is possible. Besides प्रतियोगिता is not an bjectiv connection between two external things;

it is truly speaking a purely subjective relation existing between the subjective notions of those things Though the things may be non existent and immaterial, their notions are real enough to allow a relation between them Thus an अभाव may be pure negation, but the notion of अभाव is positive and really exists in the mind, and it must therefore have some external object to which it corresponds अभाव itself cannot be this object because it has no positive existence, and hence this object by which the notion of अभाव is produced and is to be explained must be found among the six positive *padārthas.* That भावपदार्थ therefore by which a particular notion of अभाव is explained is called the प्रतियोगी of that अभाव A घट is thus called the प्रतियोगी of घटाभाव, and पट of पटाभाव, because the notions of those two negations depend for their existence on the prior knowledge of घट and पट respectively This is one kind of प्रतियोगितासंबंध, and is called विरुद्धत्व (opposition) Another kind is called विशिष्टत्व and exists between a thing and its attribute, or rather between two objects and the relation between them, as for instance, when we say that a face is like the moon, moon is the प्रतियोगी of the सादृश्यसम्बन्ध residing in मुख In this case also the notion of सादृश्य depends on the prior knowledge of the moon, but this प्रतियोगिता differs from the former in having a corresponding external object. The first प्रतियोगिता is a relation between two things of which one exists and the other does not, while the second lies between things which are both positive and existing The first may be called contrariety as that between घट and घटाभाव, the second co-existence as that between moon and its attribute the सादृश्य, meaning of course those qualities which it has in common with मुख. Similarly the thing in relation to which this प्रतियोगिता is spoken of is called the अनुयोगी of the relation Thus मुख of which the likeness to the moon is predicated is the अनुयोगी of the सादृश्य, while the भूतल of which घटाभाव is likewise predicated is called the अनुयोगी of that अभाव Now घट is प्रतियोगी of घटप्रागभाव, and पट of पटप्रागभाव, so कार्य in general is the प्रतियोगी of the प्रागभाव of all products, that is of प्रागभाव in general "

P 154, ll 5–6 अनेक० स्यात् occurs in *Hetubindu*

P 154, l 9 & p 155, l 3 For refutation see p 158, ll 5–8 & p 159, ll 3–8

P 159, l 9 माहेश्वर भौत The words माहेश्वर, जाया, जार, कारणिक, निवेदित, पृष्ट and भौत respectively mean a worshipper of Śiva, a wife, a paramour, a judge, informed, asked and an attendant upon idols. 'Bhauta' has four other meanings (i) demoniacal, (ii) relating to living beings, (iii) elemental and (iv) an assemblage of evil spirits But I do not think any one of them is here relevant Hence the entire phrase means an attendant upon idols who is a paramour of a S'aiva woman and who has been informed and asked by judges.

P 160, l 3 'Upahāsa-sthāna' means an abode of ridicule or satirical laughter

P 160, l. 8 'Vakrokti' means sarcasm in general. It is also the name of a figure of speech consisting in evasive speech and reply, either by a pun (*s'leṣa*) or by a change of tone It is defined in K P as under:—

P 135 l. 5. Lākṣā (Guj. lākha) is a kind of red dye. It is obtained from the cochineal insect and is produced by a number of trees of the Species Ficus. It was largely used as an article of decoration by women. The word lākṣā' occurs in *Abhijñānaśākuntala* (IV v 4) and *Kirātārjunīya* (V 23). Its Pāiya equivalent lakkhā is met with in *Māyādhammakahā* (I 1 p. 24).

P 135 ll. 6 & 18. Mātuliṅga (Marāṭhī mahāluṅga or māvalanga) is the name of a kind of citron tree and that of its fruit as well. Bijapūraka is its synonym, and this may remind a Gujarātī of bijorum. The word mātuliṅga occurs in *Mālatīmādhava* (VI, v 19) and its Pāiya equivalent *māuliṅga* in *Rāyappaseṇaiya* (s.). Biyaūraya occurs in *Mālavikāgnimitra* (III p. 37). This fruit is used in a ceremony known as grahaśānti. It is considered auspicious like the cocoanut and fit to be presented to a great personage at a visit. In some *Jaina* temples a silver piece having the shape of a citron elongated both ways and usually gilt with gold is placed on the palm of the main idol of a *Jaina Tīrthaṅkara*.

P 135 l. 7 Vaiśasa means slaughter and anguish. Here the latter meaning is relevant. In the com. it is explained as vyasana meaning addictedness.

P 136 ll. 8–10. For refutation see p. 205 l. 11.

P 136 ll. 11–12 & p. 137 ll. 3–5. According to your belief there is no scope for a cause and an effect. From what sort of a cause, is the effect that is being generated produced? Is this that cause which has perished? Or is it one that is unperished? Or is it one which has both perished and not perished? Further does the many fold cause generate an effect of one nature or an effect of many a nature? Besides, is it the one cause that generates an effect of one nature or an effect of many a nature? Thus three possibilities are suggested regarding the origin of an effect, and two pertaining to the nature of the effect associated with two types of the cause. That the first three possibilities are untenable is shown on pp. 137 150. This is followed by the refutation of the other possibilities. See pp. 150–153 p. 153, p. 153 and p. 153 respectively.

P 138 l. 16. Is it Dharmakīrti who is alluded to by tārkika cūḍāmaṇi ?

P 145 ll. 6 & 7 Pratiyogin has been very well explained by Athalye in his Notes (pp 197–193) on *Tarka-saṅgraha*. So I shall here reproduce what he has said there.—

> The idea of प्रतियोगी is one of those conceptions which are more easy to understand than to define; and consequently various definitions of प्रतियोगिता are given according to the standpoints from which the writers view it. प्रतियोगिता is no doubt a relation but how can there be any relation between existence (भाव) and non-existence, between a thing and nothing? अभाव however is an independent entity according to न्याय and hence this relation is possible. Besides प्रतियोगिता is not an objective connection between two external things;

(12) From old age proceed death (*marana*), lamentation, grief and despair[1]

In the Hindi intro (p 6) to *Pramāna-mīmāmsā* three characteristics of *pratītya-samutpāda-vāda* are mentioned (a) there is an absolute difference between cause and effect, (b) there is no place for any cause whether *nitya* or *parināmin*, and (c) there is origination of every effect which is *asat* (non-existent) from the very beginning These are explained in details on pp. 8–9 On p 9 it is said *pratītya-samutpāda-vāda* is really *paramānu-vāda* and *parināma-vāda* as well, and even then it really differs from these two *vādas*

In *S'āstravārtāsamuccaya* (v 291) *pratītyotpāda* is refuted. *Pratītyavrtti*[2]*-vighāta* is mentioned in *Visesā°* (v 1678)[3] *Pratītyasamutpāda* is explained and refuted in N K C (pt. I, pp. 390–395), a com. on *Laghīyastrayālankāra* (v 8)

P 169, ll. 3–4 विधूय .. मेतदिति means let this be pondered over, by shaking off the darkness of infatuation

P 171, ll. 3–4 परि . ..निवेश means let this wrong attachment be given up

P 171, ll. 25–26 न जिह्वान्तरे डोङ्गरो भवति In the Samskrta dictionaries there is no word like 'dongara' So I take it to be a 'Des'ya' one. It occurs in the com. on *Oha-nijjutti-bhāsa* (v 20) It is same as 'dungara' meaning a hill, and it is used in this sense in Guj (see "Notes" p 307) It occurs in an illustration (v 2) given by Hemacandra in his com (p. 167) on *Siddhahemacandra* (VIII, 4, 422)

P 174, l 6 *Hetubindu* is a Samskrta work composed by Dharmakīrti There is a com by Arcata on this famous work It is being edited from a single Ms lying at Pattan. It is to be published in the Gaekwad's Oriental Series. In its Tibetan version there are no sections, but Arcata has divided the work into *paricchedas* There are quotations from *Hetubindu* on pp 154, 168, 174, 176, 177 & 303 of Vol. II

P 174, l 9 In the Tibetan version of *Hetubindu* we have 'कार्यविशेषा' for 'कार्यस्वभावविशेषा°'

P 174, l. 12 & p 175, l. 3 तत्रैव जननम् is a quotation from *Hetubindu*.

P 175, ll. 5 & 8 That the quotation given from *Hetubindu* is an ironical statement, is true

P 175, l 19 'Codya-cañcu' means one whose beak (used metaphorically) resorts to questions—who is foolish enough to ask questions for nothing

---

1 For further particulars see the intro (pp 77–82) to S B T.

2 It is explained on p. 717 by Hemacandra as under —
"कारण प्रतीत्य आश्रित्य कार्यस्य वृत्ति —प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति यावत्', न पुन' कारण कार्यावस्थायां कथञ्चिदप्यन्वेति, इत्येव सौगतैरभ्युपगम्यते"

3 In *Visesā°* (v. 1671 ff.) *ksanika vāda* is refuted

"यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते ।
श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥

P 162, l. 4. Nyāya here means a rule as suggested in the com. For a parallel example see p. 132 l. 10

P 163 l. 6 Tapta-māṣaka is a kind of oath (? ordeal) as stated in the com. Tapta means heated and māṣaka a particular weight (Guj. māso, one twelfth of a tolā) here a piece of gold of this weight.

In *History of Dharmaśāstra* (Vol. III) this ordeal is mentioned on p. 374 and explained on pp. 374–375.

P 165 l. 5. For refutation see p 178.

P 165 l. 6. Ṣaṇḍha means a eunuch. This word occurs in *Yājñavalkya-smṛti* (I 215). Has the Guj. word sāṇḍho anything to do with this?

P 165 l. 9 Subhāṣita means well said. Same is the case with this word occurring on p. 189 ll. 4–5

P 168 ll. 3–4. This is a quotation from *Hetubindu*. For its refutation see p. 174, ll. 4–10

P 168 l. 5 पिशाचभयात् पितृवनसमाश्रयणम् Pitṛ-vana means cemetary and piśāca a goblin an evil spirit. Therefore this expression means resorting to a cemetary through fear of a goblin. It thus means going from bad to worse. i. e. from a frying pan into fire. The corresponding Guj. proverb is "ओलामांथी चूलामां" This has a parallel in वृश्चिकभिया पलायमान आशीविषमुखे निपतितः i. e. running away through fear of a scorpion, he falls into the mouth of a poisonous snake occurring in *Nyāyavārttikatātparyaṭīkā* (p. 53). Cf. avoiding Scylla, he falls into Charybdis

P 168, l. 8. Pratītyotpāda means same as *pratītya-samutpāda*. It is translated as dependent origination in the intro. (p 82) of S B E. It is here said to be another name of the 'Twelve-linked Chain of causation. The twelve links of this mighty chain are given on p. 74 as under —

(1) From ignorance (*avidyā*) proceed the conformations (*saṁskāras*).

(2) From conformations consciousness (*vijñāna*).
(3) From conciousness, name-and form (*nāma-rūpa*),
(4) From name-and form, the six organs of sense (*ṣaḍāyatana*).
(5) From the six organs of sense, contact (*sparśa*).
(6) From contact sensation (*vedanā*).
(7) From sensation, desire (*tṛṣṇā*).
(8) From desire grasping (*upādāna*).
(9) From grasping, existence (*bhāva*).
(10) From existence, birth (*jāti*).
(11) From birth, old age (*jarā*)[1]

1 Jarā-maraṇa is the twelfth link (*nidāna*).

(12) From old age proceed death (*marana*), lamentation, grief and despair[1]

In the Hindi intro (p 6) to *Pramāna-mīmāmsā* three characteristics of *pratītya-samutpāda-vāda* are mentioned (a) there is an absolute difference between cause and effect, (b) there is no place for any cause whether *nitya* or *parināmin*, and (c) there is origination of every effect which is *asat* (non-existent) from the very beginning These are explained in details on pp. 8-9 On p 9 it is said *pratītya-samutpāda-vāda* is really *paramānu-vāda* and *parināma-vāda* as well, and even then it really differs from these two *vādas*

In *S'āstravārtāsamuccaya* (v 291) *pratītyotpāda* is refuted. *Pratītyavrtti*[2]*-vighāta* is mentioned in *Visesā°* (v 1678)[3] *Pratītyasamutpāda* is explained and refuted in N K C (pt. I, pp. 390-395), a com. on *Laghīyastrayālankāra* (v 8)

P 169, ll 3-4. विधूय . मेतदिति means let this be pondered over, by shaking off the darkness of infatuation

P 171, ll. 3-4 परि. ...निवेश means let this wrong attachment be given up

P 171, ll 25-26 न जिह्वान्तरे डोङ्गरो भवति In the Samskrta dictionaries there is no word like 'dongara' So I take it to be a 'Des'ya' one. It occurs in the com on *Oha-nijjutti-bhāsa* (v 20) It is same as 'dungara' meaning a hill, and it is used in this sense in Guj (see "Notes" p 307) It occurs in an illustration (v 2) given by Hemacandra in his com (p 167) on *Siddhahemacandra* (VIII, 4, 422)

P 174, l 6 *Hetubindu* is a Samskrta work composed by Dharmakīrti There is a com. by Arcata on this famous work It is being edited from a single Ms lying at Pattan. It is to be published in the Gaekwad's Oriental Series. In its Tibetan version there are no sections, but Arcata has divided the work into *paricchedas*. There are quotations from *Hetubindu* on pp 154, 168, 174, 176, 177 & 303 of Vol. II

P 174, l 9 In the Tibetan version of *Hetubindu* we have 'कार्यविशेषा°' for 'कार्यस्वभावविशेषा°'

P 174, l. 12 & p 175, l. 3 तत्रैव जननम् is a quotation from *Hetubindu*.

P 175, ll. 5 & 8 That the quotation given from *Hetubindu* is an ... nonical statement, is true

P 175, l 19 'Codya-cañcu' means one whose beak (used metaphorically) resorts to questions—who is foolish enough to ask questions for nothing

---

1 For further particulars see the intro (pp 77-82) to S B T.

2 It is explained on p. 717 by Hemacandra as under —
"कारण प्रतीत्य आश्रित्य कार्यस्य वृत्ति —प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति यावत्', न पुन' कारणं कार्यावस्थायां कथञ्चिदप्यन्वेति, इत्येव सौगतैरभ्युपगम्यते"

3 In *Visesā°* (v. 1671 ff) *ksanika vāda* is refuted

P 203, l 9 न विनाशो भावात् is a quotation from *Hetubindu*

P 203, l 10 & p 204, l. 3 For refutation see p 204, ll, 8-9

P 204, l 3 न प्राग् दर्शनेऽपि For refutation see p 204, ll 10-11

P 204, l. 3 पाटवाभावात् For refutation see p 204, l 11 & p 205, l 3

P 204, ll 3-4. तद्दशेन .. व्यवस्थाप्यते For refutation see p 205, l 4

P 204, l 4 For refutation see p 205, ll 5-8

P 208, l 3 *Mahāratnatraya* is same as *ratnatraya* explained in "Notes" (p 319)

P 208, l 7 'Ās'ātanā' lit means destruction of advantage

P 209, l 25 For 'gati' see "Notes" (p 244)

P 210, l 5 'Sāmparāyika-bandha' is a bondage caused by passions, the other being 'iryāpathika'

P 210, l 6 'Gunasthāna' means a spiritual stage For details see JRL (Vol. II, Ch. XXI).

P 210, l 19 'S'ailes'i' is a kind of condition (vide p 224, l 24) wherein one is as steady-motionless as the lord of mountains i e. Meru

P 210, ll 20-21 *Bhavopagrāhi-karman* which occurs on p 222, ll 13-14 means a *karman* that sustains mundane existence

P 213, l. 6 The word 'pudgala' is here used in the *Bauddha* sense, and so it is stands for 'soul' of Jainism

P 215, l. 14 'Kalpa' is a division of time According to the *Bauddhas* there are four great *kalpas* and eighty smaller ones The Vaidika Hindus-the *Brāhmanas* believe in *kalpas*[1] and *yugas* Sometimes the *Jaina* writers have used this word in the non-Jaina sense e g Siddhasena Divākara in his *Kalyānamandirastotra* (v. 4) and Mānatunga Sūri in his *Bhaktāmarastotra* (v 4)

P 218, l. 11 & p 219, ll 3-5 These define what 'tapas' (austerity) is according to Jainism. The *Bauddha* allegations against the *Jaina* view about austerity and their refutations are dealt with by Gandhahastin Siddhasena Gani in his com (Vol. II, pp 242-248) on TS (IX, 19) This topic is dealt with, in Sk. in *Aṣṭaka* (XI)[2], TRD (pp 78a, 79a and 79b) and in Jinapati's com. (pp 133a-135b) on *Pañcalingī*, in Pāiya in *Pañcavatthu* (847-864) and in Guj by me in *Ārhata dars'ana dīpikā* (pp 1111-1115)

The *Jaina* and non-Jaina views about *tapas* and its different interpretations are dealt with by Jayantilal Acharya in his Guj article 'तपस्' नो विकासक्रम published in two instalments in "Buddhiprakās'a" (Vol. 83, No. 4, pp 379-394 & Vol. 84, No 1, pp 66-76)

Austerity is of two varieties external and internal, and each of them

1 It is a day of Brahman covering 432 million years of mortals and measuring the duration of the world

2 See Tapo'ṣṭaka.

has again six sub-varieties. For their names see p 225 ll. 19 22 and for their explanation see JRL (Vol. II, Ch. XX).

P 218 l. 12. Samvega means earnest desire for salvation and s'ama refraining even from thinking of doing harm even to an offender. These are two characteristics of *samyaktva* out of five. See JRL (Ch. XXI).

P 218, l. 26 Audayika bhāva may be rendered as operative thought-activity caused by the operation of *karmans* For details see JRL (Vol. I, p. 100).

P 219 l. 13. Karma-nirjaraṇataḥ means through the gradual wearing out of *karmans*. For details about nirjarā see JRL (Vol. I, p. 67).

P 219 l. 23. Āgama means the *Jaina* canon.

P 220 l. 3. Parama goes with both *jñāna* and *dars'ana* of which the former means differentiated knowledge and the latter undifferentiated one; for in the former the details are present whereas in the latter they are absent. Every object has a particular aspect and a general one as well. Of these two aspects the general is subordinated to the particular in *jñāna* while reverse is the case with *dars'ana*. This is what is said in the following lines in SM (com. on v 1)

"सामान्यप्रधानमुपसर्जनीकृतविशेषमर्थग्रहणं दर्शनमुच्यते तथा प्रधानविशेषमुपसर्जनीकृतसामान्यं च ज्ञानम्"

Parama-jñāna means highest type of differentiated knowledge i. e. omniscience (*kevala-jñāna*). Similar is the case with *parama-dars'ana* which is usually known as *kevala-dars'ana*.

P 220, l. 5. *Ārta-dhyāna* is one of the four types of meditation, the other three being *raudra-dhyāna* *dharma-dhyāna* and *s'ukla-dhyāna*[1] It is the worst type of meditation. For details see JRL (Vol. II, pp. 279–280).

P 220 l. 7 Laṅghana (Guj. लांघण) means abstaining from taking food. This helps in averting a disease. Cf. "लङ्घने नश्यते रोगः"

P 220 l. 16. Joga (Sk. yoga) means activity It is of three types: (i) physical, (ii) vocal and (iii) mental.

P 221 l. 4. Here a *Tīrthaṅkara* is compared with a *vaidya* (physician). Lord Buddha is similarly characterized as bhiṣaj' in the *Bauddha* works. e. g. *Theragāthā*[2] and *Buddhacarita* (XIII, 61). In *Lalitavistara* (p. 448 of Mitra's edn.) he is styled as 'vaidyarāja' [3]

P 221, l. 9 Ratna-vaṇij. For exposition of this illustration in Guj. see *Ārhata dars'ana dīpikā* (pp. 1113 1114, fn.). It is explained in Saṁskṛta by Jines'vara Sūri in his com. (pp. 48b–49a) on *Aṣṭaka* (XI).

---

1 For its explanation see p. 337

2 Here he is also called Sabbhalokatikicchaka i. e. 'healer of the entire universe'

3 Vāghbhaṭa salutes Buddha as the primeval doctor in the opening stanza of his *Aṣṭāṅga-hṛdaya*: "अपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै"

P 222, ll 9 & 23 'Bhāvanā' means 'reflection' For details see p. 337

P 223, l 4 'Les'yā' may be roughly translated as one by means of which the mundane soul gets tinted with merit or demerit or both. It has six varieties For explanation see JRL (Vol I, pp 88–91)

P 223, l 4 'Anupama-s'ukla-dhyāna' means the excellent type of *s'ukla-dhyāna* *S'ukla-dhyāna* is the best type of meditation. For details see JRL (Vol II, pp 280–283)

P 223, l 7. 'Anityatvādibhāvanā' means '*anityatvabhāvanā* etc In all there are twelve *bhāvanās* (see ll 22–25)

P 223, l 9 'Niraticārā' means free from partial transgressions, and 'sāmāyika' equanimity of mind, one of the five kinds of *cāritra* (monkhood)

P 223, l 18 'Sayogi-kevalin' is an omniscient being who is in the thirteenth *gunasthāna* and who has not given up any of the three activities (*yogas*) 'Ayogi-kevalin' is also an omniscient being but he is on a higher plane than 'sayogi-kevalin' In other words he is in the fourteenth—the best *gunasthāna*, and he has stopped all the activities, even the mental one

P 223, l 18 'Īryāpathaka-karman' is opposed to *sāmparāyika-karman* The former is amalgamated by those who are completely dispassionate—absolutely free from attachment and aversion, while the latter by those who are a prey to passions

P 223, ll 22–25 This verse enumerates the twelve *bhāvanās* Their names are self-explanatory All the same I shall say a few words about each of them

In TS (IX, 7), the word 'anupreksā' is used for 'bhāvanā'. Kundakunda, a *Digambara* ācārya, who flourished probably at the beginning of the Christian era, has written *Bārasa-anuvekkhā* in Sorasenī in 91 gāthās [1] In *Ṭhāna* (IV, 1, s 247[2]) 'anuppehā' is used for bhāvanā' All these words mean reflection, meditation

(i) *Anitya-bhāvanā*—Everything is transitory Various paraphernalia, relatives, physical strength, beauty etc are all subject to change. Only the soul is eternal

(ii) *As'arana-bhā*'—No external things—medicines, gems, armies, weapons etc. can rescue the soul from the clutches of death It is thus helpless. Its only shelter is the self itself

---

1 For analysis see Prof A N Upadhye's intro. (p XL) to his edn of *Pavayanasāra*

2 "धम्मस्स ण झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ प० त० जहा—एगाणुप्पेहा, अणिच्चाणुप्पेहा, असरणाणुप्पेहा, ससाराणुप्पेहा　सुक्कस्स ण झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ प० त० अणन्तवत्तियाणुप्पेहा, विपरिणामाणुप्पेहा, असुभाणुप्पेहा, अवायाणुप्पेहा"

(iii) *Ekatva-bhā*—The soul alone is the doer of actions, and it alone enjoys its fruits, it being solely responsible for them. The soul comes alone in this world and it leaves it unaccompanied.

(iv) *Anyatva-bhā*—The soul is separate—distinct from relations[1] and friends from body and mind and from all external phenomena.

(v) *Aśucitva-bhā*—The body is impure and dirty[2] See *Uttarajjhayana* (XIX 12).

(vi) *Samsāra-bhā*—The mundane soul is ever wandering in this world and it is subject to the cycle of various existences full of miseries and sufferings. So it can attain true and perfect happiness when it is out of it.

(vii) *Āsrava-bhā*—The influx of *karmans* is the cause of mundane existence and this influx is the cause of passions, vowlessness etc. This reflection is here named as karmāsravavidhi

(viii) *Samvara-bhā*—It is desirable to stop—counteract the influx of *karmans* so the corresponding means must be resorted to. Cf. *Uttara* (XXIII 71).

(ix) *Nirjarā-bhā*—The two ways of shedding the *kārmika* matter should be thought of.

(x) *Loka-bhā*—One should reflect upon the figure form and nature of the universe and its constituents The three fold division of the *loka* should be considered.

(xi) *Dharma-svākhyāta-tattva-bhā*—The fundamental principles of religion as expounded by the *Tīrthaṅkaras* the tenfold *dharma* of the *Jaina* clergy and the eleven *pratimās* of the laity should be reflected upon. In *Uttara* (X 18) we have "धम्मसुई हु दुल्लहा"

(xii) *Bodhi-durlabhatā-bhā*—Right faith—correct enlightenment is very very rare.[3] So one should ponder upon the means of attaining it.[4]

---

1 [illegible] —*Sūyagaḍa* II 1 13 (p. 77)

2 S [illegible] Nemicandra Sūri com. (p. 147b) on *Uttarajjhayana* (XIII).

3 Cf. "[illegible]" —*Sūyagaḍa* (1 2 1 1).

4 For further details see [illegible] (5 0-63), Umāsvāti's *Bhāṣya* (pp. 209 223) on TS (IX [illegible]), *Praśamarati* (v 151-162) *Yogaśāstra* (IX v 55 110) [illegible] its [illegible] com. (pp. 297a-331), Maladhārin Hemacandra [illegible] *Bhavabhāvanā* [illegible] and its [illegible] com., [illegible] ADD (pp. 1053 1090), ATL (V 32 36) [illegible] Eng notes (pp. 6[illegible] 693), *Vairāgyaśataka* [illegible] (IX 1 3-333) [illegible] and note (pp. 21 [illegible] 84) prepared by me.

[illegible] *Mallapāla* [illegible] (about 150 verses), Kārtik[illegible] [illegible] *Jaina Anuprekṣā* etc.

P 224, l. 21 'Ās'rava' same as 'āsrava' means influx of *karmans*, It is the channel for foreign matter to flow into the soul which is already attacked and influenced by *karmans* For details see JRL (Vol I, p 64)

P. 225, l. 6, 'Anas'ana' means 'fasting' For details see JRL (Vol II p 276).

P 225, l 6 'Prāyas'citta' means 'expiation of sin' It is a kind of penance See JRL (ch XX)

P 225, l 13 Jñānāvaranīya karman For its explanation see "Notes" (p 270)

P 225, l 25 Cāritra-mohanīya is one of the varieties of *mohanīya karman*, the other being *dars'ana-mohanīya*

P 228, l 10 For 'prades'a' see JRL (Vol I, p 55)

P 236, l 4 'Saṅgraha-grantha' is explained in "Notes" (p 271)

P 236, l 30 For explanation of अभिगृहीतमिथ्यादृष्टि see *Ārhata dars'ana dīpikā* (pp 978–980)

P 237, ll 8, 11 & 12 'Samvega' (see p 336) is three-fold according as it is produced from infatuation, unhappiness or correct knowledge, and so is the case with dispassionateness Vide ll 11–14 of this page

P 237, l. 14 In the printed edition of *Aṣṭakaprakarana* (p 42b) we have स्मृतम् for मतम् and लोकतो मतम् for लोकसम्मतम्

P 237, ll 19–20 & 26 The correct readings are given in the "aggenda and corrigenda"

P 238, ll 4–6 These point out the fruit accruing from the company of the good Cf "सत्सङ्गति कथय कि न करोति पुसाम्?"—*Nītis'ataka* (v 23)

P 238, l 15 'Rātryandha' (Guj. रतांधळो) means blind at night

P 238, ll. 23–24 From this we learn that Municandra Sūri had a pupil named Rāmacandra Gani

P 238, l 25 'Sampradāya' means tradition

P 238, l, 29 In the brhad-bhandāra at Jesalmere there is a Ms. of this *tippanaka* It is dated as *Samvat* 1171 Thus it is written during the life-time of its author Municandra Sūri, and it is composed in a year not later than *Samvat* 1171 and not earlier than the year in which the author became *Sūri*

P 239, l, 10 The word 'viraha' may have been here used intentionally by our author as has been done by him in the case of several other works[1]

P 240, l. 4 'S'veta-bhiksu' means a monk of the S'vetāmbara sect of the *Jainas* as opposed to the Digambara one The Pāiya equivalent 'bhikkhu' of 'bhiksu' is met with in the last (10th) *ajjhayana* of *Dasaveyāliya* and also in the 15th *ajjhayana* of *Uttarajjhayana* Both of these *ajjhayanas* have the same title viz 'Sabhikkhu', the same refrain for every verse, the

1 See intro (pp xxviii–xxix) to Vol. I of AJP and intro (p xviii) to Vol II.

same metre viz. a combination of Tristubh and Vaitālīya feet and the same topic viz, the qualities of an ideal monk.

P 240 l. 4 The word 'Srī' used here may not have been from the pen of our author himself. It must be a later addition made by some devotee of his.

P 240 l. 6 Cf. आ मणोहेकारी सवाहियसुयसं सिहु occurring in *Lopana* (v 6).

P 240 l. 7 Vāgdevatā means the goddess of speech. For her description etc. see *Tisatthimahāpurisagunālankāra* (Vol I p. 4) etc. See also P. K. Gode's article "Hamsa vāhanā and Mayūra vāhanā Sarasvatī" published in Journal of the Indian Society of Oriental Art (Vol. IX, 1941).

P 241. In some of the Mss. of AJP and in its printed edition we come across five verses[1] composed by Yaksadeva Muni. In the fourth verse there is mention of the three varieties of *tarka*. Does this *tarka* mean a system of philosophy as is the case with the word *tarka* occurring in the following quotation cited by Bhimācārya in his *Nyāyakośa* (pp. 317-318)?

"हो बोधो है च मीमांसे हौ तर्कविदि षड् बुधः"

There is a com. by Pārsva on *Vandittusutta* known as *Srāddha-pratikramana* and here designated as *Grhasthapraticarana*. It is completed in Saka 820. This Pārsva refers to himself as pupil of Saiddhāntika Yaksadeva[2].

A note Dvādas āranayacakra[3]

I am thankful to Jinācārya Vijayalabdhi Sūri the editor of this work for his having supplied me with the following information:—

Dvād āranayacakra consists of only one kārikā viz. विधिनयु (see p. XC of this intro.) There is a bhāsya on it by Mallavādin the author himself. Its first verse a maṅgalācaraṇa runs as under:—

स्यात्पेक्षमनन्तमनन्तादस्ति स्वरं विश्वं सारो
न्यायाहे तु सावगाहनिस्तिस्वानंधीतारतम्।
वाचां भावरसीव नाँ अभितं सर्व म गर्त अविश्
वैभवाकरनैन नमस्य अर्हं जयत् जिनम्॥ १ ॥

The *Nayacakra bhāsya* is commented upon by Simhasūri (or according to some Simha ...). The *bhāsya* is reconstructed by Vijayalabdhi Sūri from the *pratīkas* given in the com.[4] Difficult words occurring in the com. are explained by this Sūri. The entire work will be published in four or five parts. The first may be out by next April.

---

1 P. ... article बालकुमिनाबद्धव published in JSP (Vol. XII ...)

2 For further particulars see my article "बालकुमिनाबद्धव"

3 This ... from the ... viewpoint

4 This ... Its ... verse ...
बलि ...
... आत्मार्थ ...

Contents of the Introduction

Dates of Authors

Name	Date	Vol	Page
Anaxagoras	500-428 B C.	II	266[1]
Asanga	250-300 A.D	II	LXXXI[2]
"	300 A. D[3]		"
" (Āryasaṅga)	480 A D.	II	284
Āsuri	600 B C	II	LXXIV
Berkely	1688-1753 A D	II	CXIX
Bharadvāja	1st half of the 7th cent A D	II	LXXXII
Bhartṛhari	600 650 A. D	I	XXIV
"	"	II	LXXXIX
"	650 A D	II	LXXVII
Boodin	b 1869 A D	II	CXIX
Bradley	1846-1924 A D	II	CXX
Dharmakīrti	349 A D	II	LXXXI
"	450 A D.	II	LXXXII
"	earlier than 600 A D	II	XIV
"	" " " "	II	LXXVII
"	600 650 A D.	I	XXIV
"	620-690 A D	II	LXXVII
"	635-650 A D.	II	LXXXII
Dharmapāla	d 570 A D	II	XIV
"	635 A D.	I	XXIX
"	"	II	LXXXI
Diṅnāga	320 A D.	II	LXXIX
"	"	II	LXXXI
"	345-425 A.D	II	LXXIX
Dharmottara	847 A D	II	LXVIII
"	"	II	LXIX
"	725 A. D.	II	"
Empedocles	495-435 B C	II	266
Guṇaratna	Samvat 1466	II	XLIII
Haribhadra	700 770 A D	II	XC
Haribhadra	Samvat 757-827	I	XXVI
"	" 800-950	II	XV
Harisvāmin	638 A D.	II	XIV
Harṣa	d 648 A D	II	XIV
Hegal	1770-1831 A D.	II	CIX
Heraclitus	535-475 B C	II	265
Hieun Thsang	635 A D.	II	LXXXV
Īśvara Kṛṣṇa	c 150 A D.	II	301
Itsing	671-695 A D	II	LXXXV
Jaimini	200 B C	II	LXXVII
Jayanta Bhatta	760 840 A D	II	XLII
Jinadāsa Gaṇi	c 676 A D	II	XCVIII
Kalyānarakṣita	9th cent A D.	II	LXXXI
Kamalaśīla	713-763 A D	II	XLII
Kumārila	600 A D	II	290
"	600-680 A D	II	LXXVII
"	620-680 A D.	I	XXIV
"	before 630 A D	II	XIV
"	670 A D	II	263
Mahāvīra	599-527 B C	II	244
Parmārtha	499 560 A D	II	XCII
Parmenides	515 B C	II	265
Patañjāli	c 150 A D	II	263
Prabhākara	650 A D	II	263
Praśastapāda	5th cent A D	II	278
Protagoras	481?-411 B C	II	CXIX
Pyrrho	365?-270? B C	II	CXV
Ratnakīrti	10th cent A D	II	313
Śabara	1st cent A.D	II	XCV
"	c 100-200 A D	II	263
"	100-500 A D	II	XCV
"	400 A D	II	XCV
Sanghabhadra	280-350 A D	II	XCI

1–2 The Arabic figure indicates the No of the page of notes and the Roman one that of the intro

3 This indicates that different dates are assigned by different scholars. This holds good in other cases, too, where more than one date is mentioned

Name	Date	Vol.	Page
Ś[illegible]kara	Several centuries before christ	II	civ
"	8th cent. A.D	II	civ
"	8[illegible]-8[illegible]0 A.D	II	civ
"	"	II	xv
	"	II	xv
Śāntarak[illegible]ita	[illegible]40 A. D	II	xcvi
"	0[illegible]-6 onwards	I	xxiv
	0[illegible]-8 A.D	II	xlii
"	Saṁvat [illegible]61-618	I	xxiv
Schiller	17[illegible]9-1805 A.D	II	cxviii
Siddhasena Divākara	latest in the sixth cent	II	xcviii
Śrīdhara	991 A.D	II	8
Subandhu	[illegible] 5-4[illegible] A.D	II	lxxxii
[illegible]ubhagupta	640-700 A.D	I	xxix
Śubhagupta	6[illegible]0-[illegible]00 A.D	II	xcv
"		II	xcvi
Sureśvara	[illegible]88 A.D	II	lxxxi
Ud[illegible]y[illegible]na	[illegible]984 A.D	II	[illegible]8
Uddyotakara[1]	6[illegible]0 A.D	II	[illegible]00
Vācaspatimiśra	840 A.D	II	301
Vārṣa[illegible]aṇya	[illegible]30-300 A.D	II	xciii
Vasubandhu	[illegible]0-360 A.D	II	lxxix
"	"	II	xci
"	"	II	xciii
"	[illegible]60-340 A.D	II	lxxxvi
	420-[illegible]00 A.D	II	xciii
Va[illegible]umitra	100 A.D	II	[illegible]5
Vātsyāyana	c 300 A.D	II	63
Vijñānabhikṣu	1650 A.D	II	301
Vinīt[illegible]deva	c [illegible]00 A.D	II	lxxxv
Whitehead	1861 A.D	II	cxix

प्रथमं परिशिष्टम् ।

अवतरणप्रतीकानि ।

(अ) अनेकान्तजयपताकान्तर्गतानामवतरणानामकाराद्यनुक्रमः ।

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
	अ		
अक्लेशात् स्तोकेऽपि		१	३४
अग्नित्वभाव शक्रस्य	प्रमाणवार्तिके १, ३७	२	१५५
अत परं वाचो निवर्तन्ते		१	३६८&३८३
*अतीतादेरसत्त्वेन		१	५५
अतोऽस्त्यतिशयस्तत्र		१	२९७
[1]अथास्त्यतिशय कश्चित्	प्रमाणवार्तिके १, १८४	१	२४
अनग्निजन्यो धूम स्यात्	प्रमाणवार्तिके ३, ३९५	२	११५
अनित्यता सर्व०	बौद्धकृतौ(?)	१	१७२–३
*अन्यच्चैवंविध चेति		१	५०
[2]अन्यथा दाहसम्बन्धात्	[3]वाक्यप्रदीये का २, श्लो. ४२५	१	३९६
अन्यदपि चैकरूपं		१	३४
[4]अन्यदेवेन्द्रियग्राह्य०		१	३९६
*अन्योन्यमिति यद् भेदं	शास्त्र० स. ७, श्लो ३३ (श्लो ५०९)	१	१३३
अन्योन्यव्याप्तितश्चायं		१	२९७
*अन्योन्यव्याप्तिभावेन		१	१३२
अन्योन्यव्याप्तिरूपेण		१	३१५
*[5]अप्रच्युतानुत्पन्न०		१	१७
अपोहो यत्र सस्कारा	शास्त्र० स्त ११, श्लो २७ (श्लो. ६७०)	१	४०२
अप्रधानं च यत् प्रोक्त०		१	३१५
अप्रधानीकृतौ द्रव्यादि०		१	३१५
अबादेर्नियत०		१	६०
अभिन्नदेशरूपादि०		१	२९९

* This sign shows that there a very remote chance for this to be a quotation.

1 This is the second hemistich. The first is as under:—

"चोदितो दधि खादेति किमुष्ट्रं नाभिधावति"

2,4 These verses occur in *S'āstravārtāsamuccaya* as XI, 24 (v 667) and XI, 23 (v 666) respectively But, there, too, they seem to be quotations

3 Here the first foot is however 'अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्'

5 Cf "अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपम्" quoted in *Syādvādamañjarī* (p 17, Motilal's edn.)

Name	Date	Vol.	Page
Śaṅkara	Several centuries before christ	II	civ
"	5th cent. A.D	II	civ
	88-8?0 A.D	II	civ
"	"	II	xv
	"	II	xv
Śāntarakṣita	749 A. D	II	xcvi
"	70? 6 onwards	I	xxiv
"	705- 82 A.D	II	xlii
"	Saṁvat 61-818	I	xxiv
Schiller	1?59-1805 A D	II	cxviii
Siddhasena Divākara	latest in the sixth cent	II	xcviii
Śrīdhara	991 A. D	II	278
Subandhu	? ?-4?5 A.D	II	lxxxii
Śubhagupta	640-700 A.D	I	xxix
Śubhagupta	650-700 A D	II	xcv
		II	xcvi
Sureśvara	88 A D	II	lxx
Udayana	984 A D	II	78
Uddyotakara[1]	6?0 A.D	II	290
Vācaspatimiśra	840 A.D	II	301
Vārṣagaṇya	30-300 A.D	II	xci
Vasubandhu	?80-360 A.D	II	lxx
"	"	II	xci
"	"	II	xc
"	260-340 A D	II	lx
	420-500 A D	II	xc
Vasumitra	100 A D	II	[illegible]
Vātsyāyana	c 300 A.D	II	[illegible]
Vijñānabhikṣu	1650 A.D	II	3[illegible]
Vinītadeva	c ?00 A.D	II	[illegible]
Whitehead	1861 A D	II	c[illegible]

1 This occurs as a quotation in the *Bhāṣya* (p 365) on TS (V, 25).

2 Cf *S'āstravārtāsamuccaya* (XI, 27) i e. v 670

3 This is the ending portion of the first hemistich which runs as under—

"भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः"

4 The first hemistich is quoted by Kamalas'īla in his *Pañjikā* (p. 568) on *Tattvasangraha* (v. 2030-2031)

5 This is the first hemistch of v 184 The second is noted on p 1 of App. I.

6 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v. 513 (VII, 37).

7 The second hemistich runs as गमयेदग्नि०.

1 This is the page-number of the edition published in the Chowkhamba-Sanskrit Series in 1898–99 A. D It contains the text nd its com. *Nyāyaratnākara* by Pārthasārathi Misra and an alphabetical index of the verses of the text. Here we have भिन्नं for भिन्ना.

2 This work is in Pāiya. Its Pāiya title is *Pannavanā* but here its Samskrta equivalent is gi en.

3 This occurs in *Śāstravārtāsamuccaya* as v 518 (VII, 43). There, too, it is quotation from some work.

4 See Vol. I p. 71, l. 26

1 This occurs as a quotation in the *Bhāsya* (p 365) on TS (V, 25).

2 Cf *S'āstravārtāsamuccaya* (XI, 27) i e v 670

3 This is the ending portion of the first hemistich which runs as under—

"भिन्नकाल कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः"

4 The first hemistich is quoted by Kamalas'īla in his *Pañjikā* (p. 568) on *Tattvasangraha* (v. 2030–2031)

5 This is the first hemistich of v 184 The second is noted on p 1 of App. I

6 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v 513 (VII, 37).

7 The second hemistich runs as गमयेदपि०

1 This is the page-number of the edition published in the Chowkhamba Sanskrit Series in 1898-99 A. D. It contains the text and its com. Nyāyaratnākara by Parthasarathi Misra and an alphabetical index of the verses of the text. Here we have 'विषयः' for 'विषयः'.

2 This work is in Pāiya. Its Pāiya title is Pannavaṇā but here its Samskṛta equivalent is given.

3 This occurs in Śāstravārtāsamuccaya as v. 518 (VII 42). There, too, it is a quotation from some work.

4 See Vol. I p. 71, l. 26

1 This occurs as a quotation in the *Bhāṣya* (p 365) on TS (V, 25).

2 Cf. *S'āstravārtāsamuccaya* (XI, 27) i e v 670

3 This is the ending portion of the first hemistich which runs as under—

"भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः"

4 The first hemistich is quoted by Kamalas'īla in his *Pañjikā* (p 568) on *Tattvasangraha* (v. 2030-2031)

5 This is the first hemistch of v 184 The second is noted on p 1 of App I

6 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v. 513 (VII, 37).

7 The second hemistich runs as गमयेदग्नि०.

प्रतीकम्	मूलम्
अयमस्तीति यो ह्येषः	मीमांसाश्लोकवार्तिके सू.५,अभ
अयमेव सदा भेदो भेदहेतुर्वा	
अर्थानां यच्च सामान्य॰	प्रमाणवार्तिके १ १
*अवस्तुत्वाप्रतिज्ञानात्	
असत्त्वमेतत् यद् द्वे	
	आ
आत्मनि सति परसंज्ञा	प्रमाणवार्तिके २
आविर्भावतिरोभाव॰	सा[illegible] (?)
	इ
*इत्थं प्रमाणसिद्धेऽस्मिन्	
	उ
उभयोस्तुल्यरूप	
उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्	तत्त्वार्थसूत्रे अ
	ए
*एकं सामान्य	
एकस्मिंश्चे तु भावानां	
*एके सामेकस्य	
एषएषोमार्गः सत्यएष	*प्रज्ञापनानाम(
*एतेनैकप्रमाणोऽपि	
*एवं सकलेऽस्मिन्	
एवं सत्यागतः	
एवं सप्रतिपक्षे	
एवं सर्वत्र संयोज्यः	
*एवं शुभयोगादि	*[illegible]
एवं च निमग्नस्य	
एवं सौगतसमये (	
	क
कर्मक्षयादि मोक्षः	
कथंचित् किंचिदेवास्त	प्रमाणवार्तिके १

1 This is the page-number of the e Sanskrit Series in 1898–99 A. D It co *tandhara* by Pārthasārathi Mis'ra and the text. Here w have 'निर्वेद' for 'निर्वाह.

2 This work is in Pālya. Its Pālya t eq ivalent is given.

3 This occurs in *Śāstravārtāsamucc* it is quotation from some work.

4 See Vol. I, p. 71, l. 26.

प

1 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v. 515 (VII, 39) There, too, it is a quotation

2 Here we have गमाद्वते for गम विना

3 This is quoted in *Pañjikā* (p 580) on *Tattvasangraha* (v. 2077–8).

4 See Vol II p, 82.

5 The complete verse is as under —

"पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया नित्याधर्मा असंस्कृता' ।
धर्माख्यमिन्द्रिय ये च द्वादशाध्यात्मिका· स्मृता ॥ ४८ ॥"

6 The second hemistich begins with 'इच्छा चेति' instead of 'इति चेत्ति'.

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
तथापि तत्र किञ्चिदिवर्तते		१	१२८–९
[1]तदपेक्षया च	[2]प्रमाणवार्तिके	२	८१
तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम्	तत्त्वार्थसूत्रे अ १ सू. १४	१	१७५
तदेवार्थं बोधमानं		२	१२
तयोर्यथास्वनागर्भं	प्रमाणवार्तिके १ ३९७	२	११५
तथा संवृतनानात्वाः	प्रमाणवार्तिके १ ७	१	३४७
तथा अभिन्नाभ्यवसायात्	प्रमाणवार्तिके १ ७१	१	३४७
तेनानेकान्तवादोऽयं		१	७३
द			
दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात्	प्रमाणवार्तिके ३ ३३५	२	५२
द्रव्यं पर्यायवियुतं		१	११९
द्रव्यपक्षोऽपि चायुक्तो		१	१५
द्विविधा हि स्मार्थानां ध्वनिः	धर्मपाल—धर्मकीर्तिकृतिषु	२	३९
न			
न च प्रमाणसंवेद्यं		१	१७
न च स्यात् प्रत्ययो लोके	समन्तभद्रकृतौ	१	३७९
[3]न चासत्त्वाद् विशेषोऽस्य		१	४ ३
न चेत् तत्स्वभावत्वात्		१	२९८
न तत्र किञ्चिद् भवति[4]	प्रमाणवार्तिके १ २७९	१	१ ५
न प्रत्यक्षं कस्यचिन्निश्चायकं	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्तौ	१	२
न भूतोऽन्यस्य तज्जनक	प्रमाणवार्तिक(१ १७५?)स्वोपज्ञवृत्तौ(?)	२	१९१–२
[4]न भवत्येव केवलं	प्रमाणवार्तिके १ २७९	२	११८
नमो बुद्धाय		१	४ २
न विषयग्रहणपरिणामादृते	[5]सम्मतिप्रकरणस्य मल्लवादिकृतवृत्तौ	१	११९
न यथार्थं	हेतुबिन्दौ	२	१०४
नरस्मात् पुनः सर्वं सिद्धं	विधिनयगाम्	२	६२
न रूपप्रत्ययान		१	३९७

1 This is quoted in *Pañjikā* (p 680) n *Tattvasaṁgraha* (v 2077–8).

2 See Vol. II, p. 82

3 This very line occurs in *Śāstravārtāsamuccaya* (v 269); but in *Pramāṇavārtik* with तत्र for तु in the second hemistich, the first being as under:—

"नाशोऽपि यदि भावस्य निरपेक्षेत्यं तथा ?"

4 This is the last foot of v 279 of *Pramāṇavārttika* (I). The complete verse is:

"नाशोऽपि यदि भावस्य निरपेक्षेत्यं यथा।
न तत्र किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम्॥"

5 This i a Saṁskṛta title of *S nmaipayarana*.

प

1 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v. 515 (VII, 39) There, too, it is a quotation

2 Here we have गमादृते for गम विना

3 This is quoted in *Pañjikā* (p 580) on *Tattvasangraha* (v. 2077–8)

4 See Vol II p, 82.

5 The complete verse is as under —

"पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया नित्या धर्मा असंस्कृताः ।
धर्माख्यमिन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः ॥ ४८ ॥"

6 The second hemistich begins with 'इच्छा वेत्ति' instead of 'इति वेत्ति'.

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
प्रतिनियमोऽप्येवं		१	११७
प्रेत्यवत् पुनः सम्तावानियमः	विंशिकायाम्	२	६२
ब			
बीजादङ्कुरजन्मा	प्रमाणवार्तिके १ ११२	२	९९
बोधात्मता चेच्छब्दस्य	समन्तभद्रस्तुतौ	१	१०५
भ			
भावेष्वेकान्तनिष्ठेषु		१	११७
*भिक्षो ! इमामिदम्स्य		१	४४
भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्य		१	१५७
भिन्नकालमागिन्यग्रहू	हेतुबिन्दौ	२	१०४
भेदे चोभयरूपेण		१	२२
भेदे तु तत्त्वसत्त्वं चेत्		१	२६६
[1]भेदसंहारवादस्य	प्रमाणवार्तिके १ १८६	१	९९
भेदो वा स्यादभेदो वा		१	१५
म			
मुक्तो न मुक्त एव हि		१	१५
य			
[2]यत्तत्र तद् प्रमाणेन	स्तुतौ	१	७२
*[3]यत्र क्षमावतो		१	४२
यः पश्यत्यात्मानं	प्रमाणवार्तिके २ २१७–८	१	३२
*[4]यथाऽनेकस्वभावं तत्		१	५५
यदि असत्त्वं प्रमाणं	स्याद्वादमञ्जर्यां	१	६३
यस्मात् प्रकरणोषेव		१	९
यस्मात् सत्त्वमसत्त्वं च		१	११&६५
यास्त्वाद् यः समुत्थ	समन्तभद्रस्तुतौ	१	११७
*युक्त्या न युज्यते सर्वं		१	५४
*येनाकारेण भेदः किं	स्तुतौ	१	७२
येनोत्पतितेन सात्ता	महाभाष्ये ? १६	१	१८५
येषामुपलम्भे	हेतुबिन्दौ(?)	२	१०६–७

1 This occurs as the first hemistich of v 186 of *Pramāṇavārtika* (I), with this difference that there we have भेदसम्मादस्य instead of this reading. The second hemistich is : "दृष्टान्तावाधनात्तस्य वाच्या कामिताकिनः"

2 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v 517 (VII, 41). Here, too, it is a quotation.

3 This is quoted in *Lalitavistarā* on p. 75a (D L J P F edn.).

4 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v 516 (VII, 40). Here too, it is a quotation.

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्क•	पृष्ठाङ्क•
	र		
रूपादयो घटस्येति	प्रमाणवार्तिके २, १०२[1]	२	३९
रूपान्तरं विकल्पे	शुभगुप्तकृतौ	१	३३७
	व		
वक्तुः श्रोतुश्च तुल्याभे	शुभगुप्तकृतौ	१	३३८
वक्तृव्यापारविषयो	प्रमाणवार्तिके २, २	१	३९६
वस्तुन एव समान		१	२९३
वस्तुनोऽनेकरूपस्य		१	३१५
वस्तुभेदो वासना०		१	३२९-३०
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदव०	वाक्य० का० १, श्लो. १२५	१	३६६
विकल्पयोनय शब्दा[2]	भदन्तदिन्नकृतौ	१	३३४&३३७
विशिष्टतत्स्वभावत्व०		१	२९९
विशेषरूपं यत् तेषु		१	२२
	श		
शब्देन्द्रियार्थयोर्भेद एव		१	१९३
*शिक्षापदाभिधानं च		१	४०३
	स		
संहृत्य सर्वतश्चिन्ता	प्रमाणवार्तिके ३, १२४	१	२३०
[3]स एव दधि	प्रमाणवार्तिके १,१८५	१	२४
सञ्चितालम्बना पञ्च		२	१२१
सन्निकृष्टोऽपि चौष्ट्र्यादि		१	३१५
समानेतरबुद्धिश्च	दिङ्नागकृतौ(?)	१	२९६
सर्वं एवायमनु०		१	२३१
*सर्वतद्वीर्यतद्भावे		१	५१
सर्वथा कारणोच्छेदाद्		१	११८
सर्वथा क्षणिकत्वे च		१	२९८

1 The second hemistich is.

"तच्छक्तिभेदा ख्याप्यन्ते वाच्योऽन्योऽपि दिशाऽनया".

In AJP we have 'तद्व्यक्तिभेदा.'

2 This is quoted by Siddharṣi in his com (p 44) on *Nyāyāvatāra.* Dr P L. Vaidya suggests against it the name of 'Dignāga' with a query It is also quoted in *Ratnākarāvatārikā* (1, 9) and in SM (com on v 14) Its second hemistich is "कार्यकारणतया तेषां नार्थं शब्दा स्पृशन्त्यपि ।" For other details see the intro pertaining to Bhadanta Dinna and "Notes"

3 This is the first hemistich of *Pramānavārtika* (I, 185) with this difference that in the printed edition we have "स एव विशेषोऽन्यत्र" The second hemistich is.

"सर्वात्मत्वे च सर्वेषा भिन्नौ स्यातां न धी-ध्वनी"

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
प्रवृत्तिनियमोऽप्येवं		१	११७
प्रेत्यवत् पुनः सम्प्रज्ञानातिमनाः	विंशिकायाम्	२	६२
	ब		
बीजादङ्कुरजन्मा	प्रमाणवार्तिके १ १५१	२	९९
बोधात्मता चेच्छब्दस्य	समन्तभद्रकृतौ	१	१७५
	भ		
भावेष्वेकान्तनिक्षेपु		१	११७
*भिन्नो । इत्यादिसम्बन्ध		१	४४
भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस		१	१५७
भिन्नकालभाविन्यर्थ	हेतुबिन्दौ	२	१७४
भेदे चोभयपक्षेण		१	२१
भेदे तु तत्सत्त्वं चेत्		१	२६६
[1]भेदसंहारवादस्य	प्रमाणवार्तिके १ १८६	१	२६
भेदो वा स्यादभेदो वा		१	१५
	म		
मुक्तो न मुक्त एव हि		१	१५
	य		
[2]यतश्च तत् प्रमाणेन	स्वकृतौ	१	७२
*[3]यतः सममतो		१	७१
यः पश्यत्यात्मानं	प्रमाणवार्तिके २ २१७-८	१	११
*यथाऽनेकस्वभावं तत्		१	५५
यदि प्रत्यक्षं प्रमाणं	माध्यमके	१	८१
यस्मात् प्रत्यक्षसंवेद्यं		१	९
यस्माद् सत्त्वमसत्त्वं च		१	११&६५
यस्त्वात् यः समुत्पन्नः	क्षमाश्रमणकृतौ	१	२१७
*युज्यते न युज्यते सर्वं		१	५४
[4]येनाकारेण भेदः किं	स्वकृतौ	१	७२
येनोपदिष्टेन धारा	महाभाष्ये पृ १६	१	१८५
येषामुपलम्भे	हेतुबिन्दौ(!)	२	१०६-७

1 This occurs as the first hemistich of v 186 of *Pramāṇavārtika* (I), with this difference that there we have भेदसंहारवादस्य instead of this reading. The second hemistich is: "[illegible]"

2 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v 517 (VII, 41). Here, too, it is a quotation.

3 This is quoted in *Lalitavistarā* on p. 75a (D L J P F edn.).

4 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v 516 (VII, 40). Here, too, it is quotation.

(इ) विवरणान्तर्गतानामवतरणानामनुक्रमः ।

1 Of this wording with Kotyācārya's com (pp 1–2) on *Viśeṣā°*

2 This work is in Pāïya, and its corresponding title is *Āvassayanijjutti*.

3 There is a variant in the second hemistich, it being 'व्यावृत्तिभागिनो यत'

4 The complete quotation is "स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तत् मनोविज्ञानम् ।"

5 This occurs as a quotation in Devabhadra's Ṭippana (p. 90) on Siddharṣi's com on *Nyāyāvatāra* (v 29)

6 In the printed edition we have 'स्वभावाद्' for 'नियमाद्' and 'नियमोऽदर्शनान्न' for 'नियमो दर्शनान्न' Both of these variants are found in a quotation occurring in *Nyāyakandalī* (anumānanirūpana, p 207) published in *Saṁvat* 1951, and in a quotation given in *Sarvadarśanasangraha* (p 16) pub by B O R I.

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
नानित्यत् समाप	अनेकान्तसिद्धौ	१	२६२
*नामसर्वं भरतानि		२	११५
[1]नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा	प्रमाणवार्तिके १ ३६	१	१३५
निर्भरप्लोक	प्रथमरत्ने श्लो १५	२	२२२
	प		
पञ्च महाविज्ञानानि		१	१६२
पाणाइवायओ मस		१	७
पोसमकसो सद्दो		१	५
प्रत्यक्षितस्थाने	प्रथमरत्ने श्लो १७६	२	२२५
	भ		
भावविरम्यमभिसः	प्रथमरत्ने श्लो १४९	२	२२२
	म		
[2]मनूत्पन्नकमपर	प्रमाणवार्तिके १ ४ १	१	१६२
मिथ्यादर्शनाविरति	तत्त्वार्थसूत्रे अ ८ सू. १	१	१५८
	य		
यतः स्वभावतो जात		१	१९४&१९७-८
यथाऽनुपातः[3]	वाक्यपदीये का १ श्लो ८२	१	१८७
यदि तेनैव विज्ञानं	शास्त्र स्त ४ श्लो ८ (श्लो ११७)	१	२६३
[4]यस्मिन्नेव तु सन्ताने		२	११४ १९
	स		
स्वं येन स्वभावेन	शास्त्र स्त ४ श्लो ७१ (श्लो ११६)	१	२६३
[5]स्वाभाविकमनस्कार		१	२२८
	व		
वीतरागा जिनाः सर्वे		१	४

1 The second hemistich is:—

"अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः"

2 In the printed edition we have 'भासते' for 'सहितम्'

3 The complete verse is as under:—

"यथाऽनुपातः श्लोको वा लोकस्तदनुपाकृति।
आवृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्त्या निरूप्यते॥"

4 This may be from some work of Diṅnāga. It occurs in *S'āstravārtā-samuccaya* as v 244. But, here, in the second hemistich we have सन्ताने for सन्तारे reading occurring on p. 190

5 This occurs as quotation in Hemacandra com. (p. 19) on his *Pramāṇamīmāṁsā* (I, 24) but its source is untraced. It can be compared with one occurring in the com. on *N yāyasūtra*. So says Sukhalalji in his Hindi notes (p. 43) on *Pramāṇamīmāṁsā*.

(इ) विवरणान्तर्गतानामवतरणानामनुक्रमः ।

1 Cf this wording with Kotyācārya's com (pp 1–2) on *Viśeṣā°*.

2 This work is in Pāïya, and its corresponding title is *Āvassayanijjutti*.

3 There is a variant in the second hemistich, it being 'व्यावृत्तिभागिनो यत'

4 The complete quotation is "स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तद् मनोविज्ञानम् ।"

5 This occurs as a quotation in Devabhadra's Tippana (p 90) on Siddharṣi's com on *Nyāyāvatāra* (v 29)

6 In the printed edition we have 'स्वभावाद्' for 'नियमाद्' and 'नियमोऽदर्शनात्' for 'नियमो दर्शनात्' Both of these variants are found in a quotation occurring in *Nyāyakandalī* (anumānanirūpaṇa, p 207) published in *Samvat* 1951, and in a quotation given in *Sarvadarśanasangraha* (p 16) pub by B O R I

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
[1]सर्वेष्वपि तु नियतं		२	११५
[2]सर्वसोऽसमक्रमसत्त्वे	प्रमाणवार्तिके १ १८३	१	११३&२११
[3]सर्वोस्मत्वे च मायामो	प्रमाणवार्तिके १ १८५	१	९५
सहोपलम्भनियमादभेदो नील	प्रमाणविनिश्चये	२	५१
साऽपि तदूपनिर्भासा	प्रमाणवार्तिके २ ३९४[4]	२	९९
सर्वैकत्वलक्षणे		२	९६-७
स्वपरसत्त्वव्युदासोपादानापाद्यं	सम्मतिप्रकरणस्य मल्लवादिकृतवृत्तौ	१	५८
स्वबुद्धिप्रतिभासस्य	[illegible]	१	३३८
[5]स्वभावपरभावाभ्यां	प्रमाणवार्तिके १ ४१	१	३३३
स्वभावविशेषस्य यः स्वभावः	न्यायबिन्दौ परि २, पृ ११-२७[6]	२	१०९
*स्वरूपमेव सर्वेषां		१	५९

ह

हेत्वभेदाच्च व्याहते		१	३१६

(आ) स्वोपज्ञव्याख्यागतानामवतरणानामनुक्रमणिका ।

अ

अणुरणुरिति	[7]विशेषावश्यकभाष्ये गा १७३	२	७५
अध्यापयन्त पुत्रकाः	श्रुतौ	१	३८
अनवममूलोदरता	प्रशमरतौ श्लो १७५	२	३९५
अन्यदेवेन्द्रिय		१	१९३
*अन्ये धर्मो धर्मिणः		१	९४
अम्मापिउसंतिए	[8]पर्युषणाकल्पे सू. १ ८	१	६
अयमर्थोऽसंस्पर्शी		१	११६
अयमेव (हि) भेदो भेद०		१	४९&८८
[9]अनुगतिकाया		१	९४

1 This verse is quoted by Haribhadra in his com. (p. 283) on TS.

2 This is the second hemistich of v 183, the first being as under :—
"सत्त्वपि प्रतिविम्बे तत्त्वेऽपत्त्यसम्भवात्"

3 This is th second hemistich. In the printed edition we have 'सर्वेषां' for 'मायामो'

4 In the printed edition we have 'निर्भासत्वा' for 'निर्भासा तथा'

5 Its first hemistich is : "सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः"

6 See th Chowkhamba Series, No. 22

7 This i Saṁskṛta title of *Visesavasyakabhasa*.

8 This is a Saṁskṛta title of *Pajjosavanakappa*, a Jaina Āgama in Pāiya.

9 A po tion of this occurs in SM (com. on v 7). That it is a quotation has escaped the ttention of Dr Dhruva and Jagadis'acandra S'astri. See their editions of SM.

1 In S'āstravārtāsamuccaya (VI, 9) the last foot is "कायमेतद् वृथोदितम्".
2 See Haribhadra's com. on v. 422 (VI, 9) of S'āstravārtāsamuccaya
3 Cf. Visesāvassayabhāsa (v. 32)
4 This occurs in S'āstravārtāsamuccaya as v 332 (IV, 95)
5 The first hemistich is slightly different It is.—
"तस्माद् व्यावृत्तिरर्थानां यतश्च तन्निबन्धना:"

(आ) स्वोपज्ञव्याख्यागतानामवतरणानामनुक्रमणिका ।

अ

1 This verse is quoted by Haribhadra in his com. (p. 333) on TS.

2 This is the second hemistich of v 183, the first being as under:—
"प्रवर्तन्ति मतिद्विषे तदपेक्षायसम्भवात्"

3 This is the second hemistich. In the printed edition we have 'सर्व' for 'मायावी'

4 In the printed edition we have 'निर्भासात्वा' for 'निर्भासा यथा'

5 Its first hemi tich is: "सर्वे भावाः समावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः"

6 See th Chowkhamba Series No. 22.

7 This is a Saṁskṛta title of *Visesavassayabhāsa*.

8 This is Saṁskṛta title of *Pajjosavanākappa*, a Jaina Āgama in Pāiya.

9 A portion of this occurs in SM (com. on v 7). That it is a quotation has escaped the ttention of Dr Dhruva and J gadisacandra S'astri. See their editions of SM.

(इ) विवरणान्तर्गतानामवतरणानामनुक्रमः ।

1 Cf this wording with Kotyācārya's com (pp 1-2) on *Visesā°*

2 This work is in Pāiya, and its corresponding title is *Āvassayanijjutti.*

3 There is a variant in the second hemistich, it being 'व्यावृत्तिभागिनो यत '

4 The complete quotation is "स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तद् मनोविज्ञानम् ।"

5 This occurs as a quotation in Devabhadra's Tippaṇa (p 90) on Siddharsi's com on *Nyāyāvatāra* (v 29)

6 In the printed edition we have 'स्वभावाद्' for 'नियमाद्' and 'नियमोऽदर्शनात्' for 'नियमो दर्शनात्' Both of these variants are found in a quotation occurring in *Nyāyakandali* (anumānanirūpana, p 207) published in *Samvat* 1951, and in a quotation given in *Sarvadarśanasangraha* (p 16) pub by B O R I

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
नाभिमात्रं स्वभाव	अनेकान्तसिद्धौ	१	२६१
[2]आदर्श कारणानि		२	११५
[1]नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा	प्रमाणवार्तिके १ ३६	१	१७५
निर्भयस्थोऽ०	प्रशमरतौ श्लो १५	२	२२२
	प		
पञ्च वाचामविज्ञानानि		१	१६२
पाखाहारगयो यस्स		१	७
पोसमकसो सट्टो		१	५
प्रायश्चित्तध्याने	प्रशमरतौ श्लो १७६	२	२२५
	भ		
भावविरत्यमनिशः	प्रशमरतौ श्लो १७५	२	२२२
	म		
[3]मयूरचन्द्रकाकारं	प्रमाणवार्तिके १ ४ १	१	१८२
मिथ्यादर्शनाविरति	तत्त्वार्थसूत्रे अ ८ सू. १	१	३५८
	य		
यत सम्मत्तं तो मत		१	११४&११७-८
यथाऽनुयायः[3]	वाक्यपदीये का १ श्लो ८३	१	३८७
यदि तेनैव विज्ञानं	शास्त्र स्त ४ श्लो ८ (श्लो ३१७)	१	२६१
[4]यस्मिन्नेव तु सन्ताने		२	११४ ११
	र		
रूपं येन स्वभावेन	शास्त्र स्त ४ श्लो० ७६ (श्लो ३१६)	१	२६१
[5]रूपालोकमनस्कार०		१	२२८
	व		
वीतरागा जिनाः सर्वे		१	४

1 The second hemistich is :—

"अपेक्षाणो हि भावानां भावाभिव्यक्त सम्भवः"

2 In the printed edition we have 'भास्वत्' for 'दर्शनम्'

3 The complete verse is as under :—

यथाऽनुयायः श्रोत्रे वा सोऽस्त्यनुगच्छति ।

श्रावृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्त्या निरूप्यते ॥"

4 This may be from some work of Diṅnāga. It occurs in *S'āstravārtā-samuccaya* as v 246 But, here, in the second hemistich we have सन्ततौ for सन्ताने a reading occurring on p. 190

5 Thi occurs as a quotation in Hemacandra s com. (p. 19) on his *Pramāṇamīmāṁsā* (I 24) but its source is untraced. It can be compared with one occurring in the com. on V yavalra. So says Sukhalalji in his Hindi notes (p. 43) n *Pramāṇamīmāṁsā*.

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
[1]शिष्यः कश्चिदिष्टवस्तुनि		१	२
श			
शूर वीर विक्रान्तौ	पाणिनीये धातुपाठे १९०२-३	१	४
श्रेयांसि बहुविघ्नानि		१	२
स			
सभिन्नं पासतो	आवश्यकनिर्युक्तौ[2] गा. १२४, विशेषावश्यकभाष्ये च गा. १३४१	१	४
सर्वे एवायमनु०	दिङ्नाग(?)कृतौ	१	२३१
सर्वे भावाः स्वभावेन	[3]प्रमाणवार्तिके १, ४१	१	६३
सो हु तवो कायव्वो		२	२२०
[4]स्वविषयानन्तर०	न्यायबिन्दौ परि० १, पृ० १७–८	१	२५२

(इ) विवरणान्तर्गतानामवतरणानामनुक्रमः ।

अ			
असर्वगतद्रव्य०	वैशेषिककृतौ	२	४ &१९
आ			
आर्त्तध्यानाख्यमेकं	अष्टकप्रकरणे १०,१	२	२३७
इ			
[5]इक्षुक्षीरगुडादीना		१	३९५
इष्ट(ष्टे)तरवियोगादि	अष्टक० १०,२	२	२३७
उ			
उद्वेगकृद्विषादाय(ढ्य)०	अष्टक० १०,३	२	२३७
ए			
एको नित्यस्तथा	अष्टक० १०,४	२	२३७
एवं विज्ञाय तत्त्याग०	अष्टक० १०,७	२	२३७
क			
कार्यकारणभावाद् वा	[6]प्रमाणवार्तिके १,३२	२	१७८

1 Cf this wording with Kotyācārya's com (pp 1–2) on *Viśesā°*.

2 This work is in Pāïya, and its corresponding title is *Āvassayanijjutti*.

3 There is a variant in the second hemistich, it being 'व्यावृत्तिभागिनो यत'.

4 The complete quotation is "स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तद् मनोविज्ञानम् ।"

5 This occurs as a quotation in Devabhadra's Ṭippaṇa (p. 90) on Siddharsi's com on *Nyāyāvatāra* (v 29)

6 In the printed edition we have 'स्वभावाद्' for 'नियमाद्' and 'नियमोऽदर्शनान्न' for 'नियमो दर्शनान्न' Both of these variants are found in a quotation occurring in *Nyāyakandalī* (anumānanirūpaṇa, p 207) published in *Saṁvat* 1951, and in a quotation given in *Sarvadarśanasangraha* (p. 16) pub by B O R I.

प्रतीकम्	मूलम्	काण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
क्षीरे दध्यादि यद्वत्तु	मी श्लो वा. सू. ५, अभावपरि श्लो ९ पृ. ४७१	२	११
त			
तत्त्वाप्येपकान्तस	अष्टक० १ ५	२	२१७
न			
[1]न हि तत्क्षणमप्यास्ते	मी श्लो वा सू ४ श्लो ५५, पृ १५१	२	६५
[2]न हि स्वतोऽसती	मी श्लो वा सू २, श्लो. ४७ पृ ५९	२	६८
प			
[3]परिभ्रमो सर्वान्तरमनर्थं		१	१८
[4]प्रत्येकं यो भवेद् दोषो		१	१२
भ			
भूतानां मानसो यद्वा	अष्टक १ ६	२	२१७
व			
[5]वस्तु वाचामगोचरः		१	५
विज्ञानं वेदना संज्ञा		२	१०
श			
शब्दोऽम्बरगुणः	वैशेषिकसूत्र (अ २ आ १ सू २७)स्य प्रशस्तपादभाष्ये शब्दनिरूपणे (पृ २८७)	१	५
[6]श्रूयतां धर्मसर्वस्वं	चाणक्यराजनीतिशास्त्रे १ ७	१	१८७
स			
स्वाकारबोधो बाह्यार्थानां	[7]प्रमाणवार्तिके २ १८	२	२०
स्वत एव सर्वज्ञानानि प्रमाणानि	सन्मतिप्रकरणस्य अभयदेवकृतवृत्तौ (पृ ५)	१	१२

---

1 The complete verse is :

"न हि तत्क्षणमप्यास्ते जायते वाप्रमात्मकम् । येनार्थग्रहणे पश्चाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत् ॥ ५५ ॥"

2 This is the second hemisti h, the first being "स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम्"

3 This is quoted in Abhayadeva's com. (pp. 301 374, 474) on *Ṭhāṇa* nd that (p. 641) of his on *Viāhapannatti* in Vādivetāla S'ānti Sūri's com. (p. 562) on *Uttarajjhayaṇa*, in Malayagiri s com. (p. 284) on *Paṇṇavaṇā* and in Hemacandra com. (p 120) *Aṇuogaddāra*.

4 This quotation occurs in Hemacandra's com. (p. 29) on *Pramāṇamīmāṃsā* (I 32) but it is untraced, there, too.

5 This is quoted by Haribhadra in his com. (p. 2a) on *Pañcasuttaga* and by Malayagiri Sūri in his com. (p 2a) on *Dhammasaṅgahaṇī* (v 1).

6 According to Dr Dhruva this occurs in MBh, too. See his edn (p. 48) of SM.

7 In its printed edition we have 'प्रतिपत्ता' for 'प्रतिपत्तुः'

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

(अ) मूल-व्याख्या-विवरणान्तर्गतानां विशेषनाम्नां सूचिः ।[1]

1 For proper nouns of sects see pp १४-१५
2-3 The Roman figure stands for 'volume' and the Arabic one for 'page'

प्रतीकम्	मूलम्	कण्डिका	पृष्ठम्
धीरे रम्यामि पद्यास्ति	मी श्लो वा सू. ५, अभावपरि श्लो २ पृ ४७२	२	११
त			
तस्याप्रोपशान्तस्य	अष्टक १ ,५	२	२१७
न			
[1]न हि तत्क्षणमप्यास्ते	मी श्लो वा सू. ४ श्लो ५५ पृ १५१	२	१५
[2]न हि तत्तोऽसती	मी श्लो वा सू. ४ श्लो ४७ पृ ५९	२	१८
प			
[3]परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं		१	१८
[4]प्रत्येकं यो भवेद् दोषो		१	१९
भ			
भूतार्थो भाविनो भवा	अष्टक १ ,४	२	२१७
व			
[5]वस्तुवाचामगोचरः		१	५
विशालं वैदगा सत्त्वा		२	१०
श			
शब्दोऽम्बरगुणः	वैशेषिकसूत्र (अ २ आ. १ सू २७)स्य प्रशस्तपादभाष्ये शब्दनिरूपणे (पृ २८७)	१	५
[6]भूयतां धर्मसर्वस्वं	चाणक्यराजनीतिशास्त्रे १ ७	१	१८७
स			
सत्ताधारो जातीनां	[7]प्रमाणवार्तिके १ ६८	२	२
सत एव सर्वज्ञानानि प्रमाणानि	सम्मतिप्रकरणस्य अभयदेवकृतवृत्तौ (पृ ५)	१	१२

---

1 The complete verse is :

"न हि तत्क्षणमप्यास्ते जायते वाप्रमात्मकम् । येनार्थग्रहणे पश्चाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत् ॥ ५५ ॥"

2 This is the second hemistich, the first being: "स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम्"

3 This is quoted in Abhayadeva's com. (pp. 201 374, 474) on *Ṭhāṇa* and that (p. 641) of his on *Viāhapannatti* in Vādivetāla S'ānti Sūri s com (p. 562) on *Uttarajjhayaṇa*, in Malayagiri s com. (p 284) on *Pannavaṇā* and in Hemacandra s com. (p. 120) *Aṇuogaddāra*.

4 This quotation occurs in Hemacandra's com. (p. 29) on *Pramāṇamīmāṃsā* (I 32) but it is untraced, there, too.

5 This is quoted by Haribhadra in his com. (p. 2a) on *Pañcasuttaya* and by Malayagiri Sūri in his com. (p. 2a) on *Dhammasaṃgahaṇī* (v 1).

6 According to Dr Dhruva thi occurs in MBh, too. See his edn (p. 45) of SM.

7 In its printed edition we have 'प्रतिपत्त' for 'प्रतिपत्तः'

तृतीय परिशिष्टम् ।

प्रकीर्णका सूचय

(अ) न्यायसूचिः ।

क्षीरनीरन्यायः (विवरणे) II 8
गड्डुप्रवेशेऽक्षितारकविनिर्गमन्यायः (मूले) I 56
घुणकण्डन(न्यायः) (वि) I 107
तैमिरिकद्वयचन्द्रप्रतिपादनन्यायः (मूले) I 337 340
दासीगर्भन्यायः (वि) II 178
देवदत्तकटन्यायः (वि) I, 136
पिशाचभयात् पितृवनसमाश्रयणम् (मूले) II 168
प्रसार्य पादार्पण (वि) II 5
बीजाङ्कुरनीतिः (व्याख्यायाम्) I 337
माषागोलकन्यायः (व्या) II 202

(आ) विशिष्टनिदर्शनसूचिः ।

व्याघ्रार्तः पैचाशिः I 303
कूटकृत्व I 295
तुल्यतैमिरद्युति I 338
नरसिंहमेचक I 302
नहि कश्चित् छिनत्ति I 319
न हि वीक्ष्य गच्छति I 314
मृत्तिकाऽर्कविषविकार I 312
रक्षवानिव यक्षादि I 301 & 315
यक्षादौ रक्तादि I 315
विशिष्टत्वादौ रक्तादि I 300

(इ) विशेषशब्दसूचिः ।

टिक्करिका I 355
कोद्रक I 278
अङ्कुश I 294

Addenda & Corrigenda

Vol. I

Page	line	Incorrect	Correct
ix	2	णिघउड	णिव्वडइ
xiv	5	Nandi.[1]	Nandi[1] and Kotyācārya in his com. (p. 5) on *Viseṣā*°.
xiv	14	and 4th	and the 4th
xix	34	see	See
3	21	°फला प्रच्युत्यपेक्षया	°फलाप्रच्युत्यपेक्षया
5	23	°धर्माभावप्रधान°	°धर्मा भावप्रधान°
5	24	त्यसत्यामृषा	त्य-सत्यामृषा
9	28	अभिघेय°	अभिधेय°
13	29	स्वत एव	"स्वत एव
13	30	"तथाहि–	तथाहि–
14	7	धर्मधर्मितया	धर्मधर्मितया
15	18–19	अत्रापि 'येनाकारेण	'अत्रापि येनाकारेण
17	29	°स्थिरैकभावतया	°स्थिरैक(स्व)भावतया
20	29	सक्रियाविशेषा	सक्रिया विशेषा.
22	13	एवार्थक्रिया,	एवार्थक्रिया-
23	27	१९	२०
24	32	अत्र पूर्वपक्षस्य तृतीयांश. सम्पूर्ण	०
28	21	त्मीयेस्नेहं°	त्मीयस्नेहं°
32	21	निष्ठा	निष्ठा
40	4	'तदितरासत्त्वस्य	'तदसत्त्वस्य
40	29	१ 'तदत्त्वस्य' इति क-पाठ.	१ 'तदितरासत्त्वस्य' इति ग-पाठ
43	12	उच्येत	उच्यते
43	20	'स्वरूपपरित्यागे	'स्वरूपपरित्यागे
43	26	यदि	'यदि
43	26	°सत्त्वम् ।	°सत्त्वम्,
43	28	स्येत्यादिना	स्य' इत्यादिना
50	24	निरंशैकस्वल्पभाव°	निरंशैकस्व[ल्प]भाव°
50	27	प्रत्यय°	प्रत्यय°
51	28	अयोग्य°	अयोग°
51	29	"	"
53	28	सदाभागभाग्	सदा भाग(व)भाग्

तृतीय परिशिष्टम् ।

प्रकीर्णका सूचयः

(अ) न्यायसूचिः ।

(आ) विशिष्टनिदर्शनसूचिः ।

(इ) वैद्य शब्दसूचिः ।

Addenda & Corrigenda

Vol. I

Page	line	Incorrect	Correct
IX	2	णिघडड	णिव्वडड
XIV	5	Nandī[1]	Nandī[1] and Kotyācārya in his com. (p. 5) on *Viśeṣā*°.
XIV	14	and 4th	and the 4th
XIX	34	see	See
3	21	°फला प्रच्युत्यपेक्षया	°फलाप्रच्युत्यपेक्षया
5	23	°धर्माभावप्रभान°	°धर्मा भावप्रधान°
5	24	त्यसत्यामृषा	त्य-सत्यामृषा
9	28	**अभिधेय°**	**अभिधेय°**
13	29	स्वत एव	"स्वत एव
13	30	"तथाहि–	तथाहि–
14	7	धर्मधर्मितया	धर्मधर्मितया
15	18–19	अत्रापि 'येनाकारेण	'अत्रापि येनाकारेण
17	29	°स्थिरैकभावतया	°स्थिरैक(स्व)भावतया
20	29	सक्रियाविशेषा	सक्रिया विशेषा
22	13	एवार्थक्रिया,	एवार्थक्रिया-
23	27	१९	२०
24	32	अत्र पूर्वपक्षस्य तृतीयांश. सम्पूर्ण	०
28	21	त्मीयेस्नेहं°	त्मीयस्नेहं°
32	21	निष्ठा	निष्ठा
40	4	'तदितरासत्त्वस्य	'तदसत्त्वस्य
40	29	१ 'तदत्त्वस्य' इति क-पाठ	१ 'नदितरासत्त्वस्य' इति ग-पाठ
43	12	**उच्येत**	**उच्यते**
43	20	'स्वैरूपपरित्यागे	'स्वैरूपपरित्यागे
43	26	यदि	'यदि
43	26	°सत्त्वम् ।	°सत्त्वम्,
43	28	स्येत्यादिना	स्य' इत्यादिना
50	24	निरंशैकस्वल्पभाव°	निरंशैकस्व[ल्प]भाव°
50	27	प्रत्यय°	प्रत्यय°
51	28	**अयोग्य°**	**अयोग°**
51	29	,,	,,
53	28	सदाभागभाग्	सदा भाग(व)भाग्

तृतीयं परिशिष्टम्।

प्रकीर्णका सूचय

(अ) न्यायसूचिः।

(आ) विशिष्टनिदर्शनसूचिः।

(इ) देश्यशब्दसूचिः।

Addenda & Corrigenda

Vol. I

Page	line	Incorrect	Correct
IX	2	णिघट्ट	णिव्वडइ
XIV	5	Nandi.[1]	Nandi[1] and Kotyācārya in his com. (p. 5) on *Viśeṣā°*.
XIV	14	and 4th	and the 4th
XIV	34	see	See
3	21	°फला प्रच्युत्यपेक्षया	°फलाप्रच्युत्यपेक्षया
5	23	°धर्मभावप्रधान°	°धर्मा भावप्रधान°
5	24	त्यसत्यामृपा	त्य-सत्यामृषा
9	28	अभिव्रेय°	अभिधेय°
18	29	स्वत एव	"स्वत एव
13	30	"तथाहि–	तथाहि–
14	7	धर्मधर्मितया	धर्मधर्मितया
15	18–19	अत्रापि 'येनाकारेण	'अत्रापि येनाकारेण
17	29	°स्थिरैक्वभावतया	°स्थिरैक(स्व)भावतया
20	29	सक्रियाविशेपा	सक्रिया विशेपा
22	13	एवार्थक्रिया,	एवार्थक्रिया-
23	27	१९	२०
24	32	अत्र पूर्वपक्षस्य तृतीयांश. सम्पूर्ण	°
28	21	त्मीयेन्वह°	त्मीयस्नेह°
32	21	निष्ठा	निष्ठा
40	4	'तदितरासत्त्वस्य	'तदसत्त्वस्य
40	29	१ 'तदत्त्वस्य' इति क-पाठ.	१ 'तदितरासत्त्वस्य' इति ग-पाठ
43	12	उच्येत	उच्यते
43	20	'स्वैरूपपरित्यागे	'स्वैरूपपरित्यागे
43	26	यदि	'यदि
43	26	°सत्त्वम् ।	°सत्त्वम्,
43	28	स्येत्यादिना	स्य' इत्यादिना
50	24	निरंशैकखल्पभाव°	निरंशैकस्व[ल्प]भाव°
50	27	प्रत्यय°	प्रत्यय°
51	28	अयोग्य°	अयोग°
51	29	"	"
53	28	सदाभागभाग्	सदा भाग(व)भाग्

Page	line	Incorrect	Correct
53	30	°तस्तुपपद्ये	तस्तुप(त्प)द्ये
55	29	कात्स्न्येनैकत्रोप	कात्स्न्येनैवैकत्रोप
68	16	°भेदः' इत्येतत्प्रत्ययात्, विरोधादित्येवम्	°भेदः इति एतत्प्रत्ययात्, विरोधात्' इत्येवम्
76	29	(११)	(११ पृ ७७ पं १)
83	6	इति	*इति
83	8	यदि "प्रत्यक्ष	"यदि प्रत्यक्ष
83	31		Add a foot-note *अयम्ं ८ तमं सूत्रम् ।
84	28	एकस्यतावयमस्य	एकस्यतावऽयमस्य
87	12	मूलपूर्वपक्षे न	मूलपूर्वपक्षे—न
101	27	सामानिकस्य एव	सामानिकस्य एव
107	31	केवलानुपलम्भनवत्	केवलानुपलम्भनवत्
107	33	कम्भनवत् ख-पाठः	'लम्भनवत् इति क-पाठः
136	28	°मानकल्पमेव'	°मानकल्पेमाव
139	25	कल्पनाऽभाव	कल्पनाऽभावः
140	6–7	भेपश्यन् न	भेपश्यंश्च न
140	31	अपश्यंश्च न' इति ग-पाठः	अपश्यन् न' इति क-पाठः ।
155	3	सावयवत्वेनोक्त	सावयवत्वेनोक्त°
169	17	म्यावर्तमानेभ्य	म्यावर्तमानेभ्यः
169	20	तस्मात्	तस्मात्–
176	2	जिज्ञासा	जिज्ञासा
176	13	°जिज्ञासा चेदेति	°जिज्ञासाचेदेति
179	28	°दित्यादि	°दित्यादि ।
198	30	मञ्जुपालिक'वीरादी	मञ्जुपालिका'वीरादी
199	24	°समानस्या भावात्	समानस्याभावात्
221	16	तत्र स्पर्शो–	तत्र–स्पर्शो
229	8	माम संभयः	मामसंभयः
229	22		
229	31	माम संभय इति	मामसंभय इति
231	17	अयोगम-प्रकाश्ये साध्य हेत्वोः	अयोगम प्रकाश्ये साध्य-हेत्वोः
234	30	This line should be on p 236	
254	11	कासायिति	काऽसायिति
254	29		
259	12	समभोत्पत्तेक	समभोत्पत्तेक°
259	28	पन्नम्ते	पन्नम्ते
260	31	समभावपरमर्थः	समभावपरमर्थः
302	7	सर्पारमकाये	सर्पारम[क]ये

Page	line	Incorrect	Correct
XXVII	7	etc.	etc. In section IV (pp 56a–58a) names of ten non-Jaina persons along with their views are mentioned. See intro. (pp. XCVII–XCVIII).
XXVIII	26	it consists	all of them except the 2nd and the 19th consist
XXIX	2	verses.	verses (and these two have each 44 verses).
XXIX	22	22a	22b
XXIX	24	1124.	1124. But from the colophon (v. 5) it follows that there was no old com. There is a *Cunni* on section I by Yaśodeva, pupil of Vira. It is composed in *Samvat* 1172.
XXXI	6	himself.	himself. There is also a com. by Sādhurāja Gani, pupil of Somasundara Verses 3 to 11 are quoted in *Lalitavistarā*.
XXXI	13	'Yogacārya'	'Yogācārya'
XXXII	3	devolopment	development
XXXIII	22	°	Add In *Jayadhavalā* (pt I, p 66), v. 432 of *Yogabindu* is met with, with slight variations viz प्रतिवन्धरि for प्रतिवन्धके and असति प्रतिवन्धरि for कथमप्रतिवन्धकः

Page	line	Incorrect	Correct
xi	25	54a निक्षेपापहरकवृत्ति as No 63a	54a सर्वेषामपि & निक्षेपापहरकवृत्ति as Nos 63a & 63b
xi	37	98	100
xiii	3	Vidyārāja *mantra*	Vidyārāja and Harinaikamiṣi were *mantras*
xiii	4	notes	notes only
xvii	28	Cruzo	Crusoe
xx	23	intersepted	intercepted
xxiii	19	Ahmedabad	Ahmedabad in *Saṁvat* 1968 and by Jaina grantha prakāśa-samiti in 1937 A. D In this latter edn on p 49b of the com we have "अन्ये निरवद्यमेवं व्याचक्षते' From this it follows that there was a com earlier than this
xxiv	9	Sūri	Sūri composed in *Saṁvat* 1055 This may have been utilized by Municandra Sūri
xxiv	10	- *Sukhasaṁbodhanī*	*Sukhasaṁbodhanī* along with the text
xxiv	28	1916	1913
xxiv	30	This work	This work same as one published in *Payaraṇasaṁdoha* (pp 1-8)
xxv	38	intro	intro In v 926 935 there are arguments advanced to prove faultlessness of theft and they are refuted in v 936-951

Page	line	Incorrect	Correct
XLIV	39	editor.	editor. The text (I–VIII) along with its Guj. trans. & elucidation is published by Keshavlal Jain in 1936 A. D.
XLV	11	(*samarasa*).	(*samarasa*). In I, 10 the *Bauddha* terminology is assimilated.
XLVI	22	one	one. Jñānavimala Sūri has written a Sk. com on *Samsāradāvānala-stuti*
XLVII	12	tranquility.	tranquility. An abstract of *Samarāiccacariya* (on which Ratnaprabha Sūri lectured in *Samvat* 1299) was made by Pradyumna in *Samvat*[1] 1324 in his Sk work *Samarādityasaṅkṣepa* Kṣamākalyāṇa and Sumativardhana composed in *Saṁvat* 1874 a *ṭippanī* consisting mostly of a Sk. trans. of *Samarāiccacariya*.
LII	16	*svojajña*	*svopajña*
LII	29	elsewhere	on pp cv–cvi
LXII	30	Mahāvīra.	Mahāvīra as is the case in Koṭyācārya's com (p 3) on *Viśesa*°.
LXIII	31	*Tup-ṭīkā*	*Ṭup-ṭīkā*
LXIV	30	"Notes"	"Notes" (pp. 302 & 323).

1 In HIL (Vol II, p 522) the date is mentioned as 1214 A. D.

Page	line	Incorrect	Correct
XXXIII	last	*Syādvādakalpalatā*	*Syādvādakalpalatā* The verse भावर्ति is quoted by Śīlāṅka in his com (p 47a) on *Sūyagaḍa* (I 1 3 15)
XXXIV	2	*or*	*or* (57)
XXXIV	26	*Dinaśuddhi*	*Dinaśuddhi* In 1938 A. D Kṣamāvijaya Gaṇi has edited the text.
XXXIV	34	edited	published by Jaina dharma prasāraka sabhā
XXXV	20	gold	gold and in I, 4 to a *nyāya* viz. असमन्पन noted on p 290 (Notes")
XXXV	30	(V, 12)	(V 12) I 70 and I, 71 are met with in *Sāṁkhyakārikā* as v 22 & 3 respectively
XXXVIII	39	XLII	XLIII
XXXIX	18	liberation'	liberation' Śābara-mantras are referred to in v 623
XXXIX	25	(p 42b)	(p 42b) Śubhagupta (p 59a)
XLI	15	recention	recension
XLI	24	*mangala*	*maṅgala* and it is multifarious in meaning according to TRD
XLII	20	quted	quoted
XLIV	12	incognito	incognito According to *Jinaratnakośa* (p 403) there are a com. by Rājahaṁsa an avacūri composed in *Saṁvat* 1295 and an avacūrṇi by Brahmaśānti dāsa.

Page	line	Incorrect	Correct
XLIV	39	editor.	editor. The text (I–VIII) along with its Guj. trans. & elucidation is published by Keshavlal Jain in 1936 A. D.
XLV	11	(*samarasa*).	(*samarasa*). In I, 10 the *Bauddha* terminology is assimilated.
XLVI	22	one	one. Jñānavimala Sūri has written a Sk. com on *Samsāradāvānala-stuti*.
XLVII	12	tıanquility.	tranquility. An abstract of *Samarāiccacariya* (on which Ratnaprabha Sūri lectured in *Samvat* 1299) was made by Pradyumna in *Samvat*[1] 1324 in his Sk. work *Samarādityasaṅkṣepa* Kṣamākalyāṇa and Sumatīvardhana composed in *Samvat* 1874 a *ṭippanī* consisting mostly of a Sk. trans. of *Samarāiccacariya*.
LII	16	*svojajña*	*svopajña*
LII	29	elsewheıe	on pp. cv–cvi
LXII	30	Mahāvīı a.	Mahāvīra as is the case in Kotyācārya's com (p 3) on *Visesa°*.
LXIII	31	*Tup-ṭīkā*	*Ṭup-ṭīkā*
LXIV	30	"Notes"	"Notes" (pp. 302 & 323).

1 In HIL (Vol II, p 522) the date is mentioned as 1214 A. D.

Page	line	Incorrect	Correct
2	15	क्रियात्	क्रिया(योगा)त्
4	29	°प्रस्थान्तर	प्रस्था(वा)न्तर°
4	29	कथम नैवासम	कथं यमैवासम°
6	24	कार्यमिनीत्य भावस्य	कार्यमित्यभावस्य
6	31	°मितीत्यभावस्य इति क-पाठ-	मित्यभावस्य इति क-पाठ°
127	30	स्वेच्छा तसमि करता	स्वेच्छन्तसमिकरता
191	9	स्यादम समर्थ	स्यादमसमर्थ
237	15	इतरत	इत(रे)तर°
237	17	पारामभारम	°पाराव(क्य)मात्म°
237	19	°सखा कर्मेऽस्य सम्बन्धेऽ (?)	°सखा कदा क्षयसन् मेह सर्वथा
237	20	सर्व	कात्मेति (?)
237	26	°सत्रतत्त्वदर्शिनम्	सत्र(तं) तत्त्वदर्शिनम्(मः)
246	last	'निर्णीमठविष्पामः'	'निर्णीठविष्पाम'
249	13	*Visesā*°	*Visesā*° *Uttarajjhaya-ṇacuṇṇi* (pp 3–4)
249	16	*Visesā*°	*Visesā*° and वसुहि in Abhayadeva's com. (p 208a) on *Thāṇa* (s 269) The pertinent line is "माविसा वाणा किंचित सुरिवमनं"
253	37	l. 29	l 29 (i e p 263)
254	10	in	on
254	45	te	to
255	23	l 10	l 10 (i e pp 283-287)
255	39	Buddi prakāśa	Buddhi-prakāśa
256	29	intro	intro (pp xcviii–c)
258	39	absence	Absence
258	45	amongst the the	amongst the
259	27	form	from
261	16	P 12 ll. 4–5 See p 65	
261	30	*Vādamahār ṇava*	*Vādamahārṇava*[1]
263	30	and	
272	22	place	location*

* This correction applies to ll 3 & 47 and to l. 8 of p. 273, too.

Page	line	Incorrect	Correct
272	36	(Ch. XII).	(Ch XII). In *The Philosophy of Non-absolutism* (pp 156-162) there is a detailed exposition of *dravya* etc—the four determinants.
274	21	*Anya,*	*Anya-*
274	22	Vol. II-	Vol. II,
274	37	*orp ositive*	or *positive*
276	36	*infra*	Vol I, p. 90, ll. 6-7.
277	21	'Vaiseṣikā'	'Vaiśeṣika'
277	29	become	became
277	31	Vaiśeṣikā	Vaiśeṣika
278	3, 5	"	"
279	16	p. Vol.	Vol.
280	30	'tantra'	'tantra' on p. 235, l. 18 &
283	6	शुक्तं	शुक्तौ
284	17	Boddhisattva	Bodhisattva
284	18	designatian	designation
284	39	*caryāt*	*caryā-*
284	40	Amongs-	Amongst
285	18	is	it
287	26	it	it. For other details see "Notes" (p 334)
287	36	indistinct	non-distinct
290	25	(IV, 78)	(IV, 78) and in a verse quoted by Śīlāṅka in his com (p 99b) on *Sūyagaḍa* (I, 3, 4, 14),
290	30	'सम्मता'	'सम्मतौ'
290	last	II, 28	II, 128
293	22	'kunda	'kunda
295	25	a cross	across
295	34	com. ( )	com (p. 426)
296	last	In	in
301	13, 15	*Sastitantra*	*Ṣaṣṭitantra*

Page	line	Incorrect	Correct
LXXIV	16	*yoga*	*yoga* Can he be identified with Avadhūta Dattātreya well known in the *Purāṇas*?
LXXVII	23	to	to in
LXXVIII	18-19	to be prakāśa	published prakāśa (Vol. 61 No 12 Vol. 62 Nos 1 7-8 & 12)
"	34	*Nandī*	*Nandī* and in his com. (pp 123–124) on *Anuogaddāra*
LXXIX	37	first	first (containing 8 verses)
LXXXIII	33	(p 81)	(p 81) Dr Andrew Vostrikov has written an article ' Nyāyavārtika of Uddyotakara and the Vādanyāya of Dharmakīrti" It is published in IHQ (Vol XI No 1)
LXXXIV	28	981 A D[1]	981 A D[1] A verse मन्तु श्रित is attributed to Bhadanta Dharmakīrti in *Subhāṣitaratnabhāṇḍāgāra* (p 372, v 16)
XC	1	LC	XC*
XCI	bet 1 & 2		*Yogācārya* He is mentioned in the *svopajña* com. on *Yogadṛṣṭisamuccaya* (v 14 & 25) From the lines quoted from his work or works he seems to be a *Jaina*

This correction is to be made in the case of the subsequent six pages too.

Page	line	Incorrect	Correct
xcv	11	०	After this line read what is written about Sāntarakṣita on p. xcvi.
xcviii	8	nītikāra.	nītikāra. Can he be Gandhahastin, Siddhasena Divākara or Siddhasena, an astronomer who is referred to by Varāhamihira and from whose work some passages are quoted by Bhattopala (966 A. D)?
xcix	12	erudition.	erudition. This Devanandin in his *Sarvārthasiddhi*, a com. on TS (VII, 13) has quoted the first foot of the *Dvātrimśikā* (III, 16).
ci	7	remainedi n	remained in
cviii	30	In *History*	In *A History*
cviii	39	Nowwhere	Nowhere
cxiv	last	(partly...No. 21).	(partly No. 21). The 2nd instalment is pub in Arts No. 22 and the 3rd will be pub. in No. 23.
cxvii	28	सिद्दे°	सिद्धि°
cxix	15	*Evalution*	*Evaluation*
cxix	41	*rapprochment*	*rapprochement*
cxxii	27	Śatabhiṣag	Śatabhiṣaj
cxxii	33	*vānākappa*	*vanākappa*
cxxv	13	मट्टं	मट्ठ
cxxv	17	fanastic	fantastic
cxxvi	6	brandhished	brandished
cxxvii	33	*Ṛg*	*Ṛg-*

Page	line	Incorrect	Correct
2	15	शिग्रास्	शिग्रा(योगा)त्
4	29	°ग्रम्यान्तर	ग्रम्या(चा)न्तर°
4	29	कस्य त्रैराग्रस°	कस्य यत्रैराग्रस°
6	24	कार्यमितीत्य मापस्य	कार्यमित्यमापस्य
6	31	°मितीत्यमापस्य इति क-पाठः	मित्यमापस्य इति ख-पाठः
127	30	त्वेभन्तवस्मि कतमा	त्वेभन्तवस्मिन्कतमा
191	9	स्पावन समर्थ	स्पावनसमर्थ
237	15	इयतर°	इय(दे)तर°
237	17	पाताम्समारम	°पाताम(स्म)मारम
237	19	यथा कस्मोऽस्स सम्यम्पेत (?)	°यथा वयः सम्यसन् येह सर्वथा
237	20	सर्वे	श्लाघेति (?)
237	26	सग्रतत्त्वदर्शिनम्	सग्र(त) तत्त्वदर्शिनम्(म)
246	last	निर्लोमठविभ्याम	°निर्लोठविभ्याम
249	13	*Visesā°*	*Visesā° Uttarajjhaya naoujjni* (pp 3–4)
249	16	*Visesā°*	*Visesā°* and वसुरि in Abhayadeva s com (p 208a) on *Ṭhāṇa* (s 269) The pertinent line is "भाविता भाषा द्विविधा सुविचने"
253	37	l. 29	l 29 (i e p 263)
254	10	in	on
254	45	te	to
255	23	l 10	l *10* (i e pp *283-287*)
255	39	Buddi prakāśa	Buddhi prakāśa
256	29	intro	intro (pp xcviii–c)
258	39	absence	Absence
258	*45*	*amongst the the*	*amongst the*
259	27	form	from
261	16	P 12 ll. 4–5 See p 65	
261	32	*Vādamahār ṇava*	*Vādamahārṇava*[1]
263	30	and	
272	2?	place	location*

This correct n pplies to ll. 37 & 47 d to l. 8 of p. 273, too.

Page	line	Incorrect	Correct
272	36	(Ch. XII).	(Ch XII). In *The Philosophy of Non-absolutism* (pp. 156-162) there is a detailed exposition of *dravya* etc —the four determinants.
274	21	*Anya*,	*Anya*-
274	22	Vol. II-	Vol. II,
274	37	*orp ositive*	or *positive*
276	36	*infra*	Vol. I, p. 90, ll. 6-7.
277	21	'Vaiseṣikā'	'Vaiśeṣika'
277	29	become	became
277	31	Vaiśeṣikā	Vaiśeṣika
278	3, 5	"	"
279	16	p Vol	Vol.
280	30	'tantra'	'tantra' on p. 235, l. 18 &
283	6	शुक्तं	शुक्तौ
284	17	Boddhisattva	Bodhisattva
284	18	designatian	designation
284	39	*caryāt*	*caryā*-
284	40	Amongs-	Amongst
285	18	is	it
287	26	it	it. For other details see "Notes" (p 334).
287	36	indistinct	non-distinct
290	25	(IV, 78)	(IV, 78) and in a verse quoted by Śīlānka in his com (p 99b) on *Sūyagada* (I, 3, 4, 14),
290	30	'सम्मता'	'सम्मतौ'
290	last	II, 28	II, 128
293	22	'kunda	'kunda
295	25	a cross	across
295	34	com ( )	com (p. 426)
296	last	In	in
301	13	*Sastitantra*	*Ṣaṣṭitantra*

Page	line	
301	last	
302	11	
303	40	
304	27	
307	37	
307	39	
308	26	ca
313	32	in
319	last	oon
322	24	*sparsa*
325	20	(iv)
333	18	*tyavrtti**-
338	33	*maranavu*
338	34	(v 151-16.
339	22	"*aggenda*
340	24	note
341	43	Vāsavadatta
१	28	there
११	30	भद्रमाण

* Some quotations from *Setubindu* noted on
पृ्ष्ठे which have been left out should be insert